

LUND UNIVERSITY

Näten på Limhamn

Sociala relationer i ett lokalsamhälle 1870-1914

Lundin, Johan

2007

Document Version:

Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Lundin, J. (2007). *Näten på Limhamn: Sociala relationer i ett lokalsamhälle 1870-1914*. [Doktorsavhandling (monografi), Historia]. Sekel Bokförlag.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Näten på Limhamn

Sociala relationer i ett lokalsamhälle 1870–1914

Näten på Limhamn

Sociala relationer i ett lokalsamhälle 1870–1914

JOHAN A. LUNDIN

Denna bok publiceras med stöd av
Ebbe Kocks stiftelse
Folke Malmbergs och Birgit Slangerup-Malmbergs minne
Johannes och Gulli Blidfors stiftelse
Makarna Inez och Hilding Larsons forskningsfond
Stiftelsen Gerhard Larssons minne.

© Sekel Bokförlag och författaren, Lund 2006
Omslag och grafisk form: Lotta Hansson
Tryck: Kristianstad Boktryckeri, Kristianstad 2006
Omslagsbild: Reklamaffisch från sekelskiftet 1900,
”Skånska Cementaktiebolaget”, Limhamns museum
ISBN 10 91-975223-8-4
ISBN 13 978-91-975223-8-0

Innehåll

Förord	II
DEL I NÄTEN PÅ LIMHAMN	
UTGÅNGSPUNKTER OCH VÄGVAL	
Inledning	15
1. Samhälle, struktur och nätverk	19
Sociala nätverk	19
Socialt kapital	20
Klass	21
Genus	25
Makt	26
Patriarkalism	28
Motmakt	31
Social nätverksanalys	32
Avgränsningar och urval	34
Metod och material	36
2. Relationer i förändring	39
Förändrade relationer på landsbygden	39
Den borgerliga kulturen och dess nätverk	41
Arbetarklassens sociala nätverk	45
Folkrörelseforskning	46
Precisering av frågeställningar	50
Disposition	51
3. Den stora omvandlingen och Limhamn	53
Det gamla kalkbruket	53
Omvandlingen av jordbruket	54
Befolkningsökning och proletarisering	56
Industrialisering	58
Urbanisering	60
Limhamns sociala landskap	61
Bostadsförhållanden	67
Politiska reformer	69
Sammanfattning	73
Den stora omvandlingen och Limhamn	
DEL II NÄRINGARNAS NÄTVERK	
Inledning	77
4. Bolagens nätverk	79
Skånska Cementaktiebolaget och bolag som sprungit därur	81

Andra industrier och bolag på Limhamn	86
Gemensamma styrelseledamöter i bolagsstyrelser	87
Storbolagsgruppen	92
Småbolagsgruppen	92
Patriarken Berg	94
Arrendatorerna	98
Sammanfattning	99
Bolagens nätverk	
5. Fiskarnas nätverk	101
De första fiskarna	101
En fiskarkår växer fram	103
Fiske, båtar och redskap	104
Fångsten	107
Familjen	108
Fiskarna 1890 – en liten kollektivbiografi	110
Staten och fisket	114
Fiskare i arbete	115
Limhamns Fiskareförening	115
Vi och dom	117
Sammanfattning	119
Fiskarnas nätverk	
DEL III FOLKRÖRELSEARNAS NÄTVERK	
Inledning	123
6. Väckelse och frikyrkor	125
Väckelsen på Limhamn	126
Limhamns Missionshus AB	127
Guds församling på Limhamn – Limhamns Friförsamling	130
Metodistförsamlingen Salem	132
Brödräfsamlingen och baptisterna i Elimkapellet	134
Frälsningsarmén	135
Andra religiösa rörelser	136
Förhållandet till Svenska kyrkan	137
Kontakter mellan samfunden	139
7. Sjukvårdens nätverk	141
Sjuk- och begravningskassorna på Limhamn	142
8. Arbetarrörelsens nätverk	151
Facklig organisering på Limhamn	151
Svenska Grov- och Fabriksarbetareförbundet avd. 60	153
Svenska Träarbetareförbundet avd. 49	154
Svenska Buteljarbetarnas fackförening avd. Limhamn	154
Limhamns Jern- och Metallarbetarklubb	155
Svenska Gjutareförbundet avd. 57	155
Svenska Järnvägsmannaförbundet avd. 116	156
Svenska Textilarbetareförbundet avd. 40	156
Övriga fackliga organisationer	157
”Trakasserier”	158
Folkets hus	158
Limhamns Arbetarekommun	159
Konflikter och avtal	160
Nätverk inom arbetarrörelsen	163
Arbetaretablissemangen	167

	Kontakter inom rörelsen	169
	Svenska Arbetareförbundet och dess föregångare	171
9.	Nykterhetsrörelsen	181
	Godtemplare, blå- och vitbandister på Limhamn	182
	Frihetens hamn	183
	R.F. Bergs minne	185
	Kontakter inom nykterhetsrörelsen	186
10.	Idrottsrörelsen	189
	Limhamns skyttegille	189
	Fortbollsklubben Wiking/Limhamns Boll- och Idrottsförening	192
	Urania	195
	Kontakter inom idrottsrörelsen	196
11.	Övrig föreningsverksamhet	199
	Limhamns föreläsningsförening	199
	Tre små föreningar	201
12.	Kontakter mellan folkrörelserna	203
	Arbetarrörelsens överlappningar till andra föreningar	204
	De frireligiösa nätverk	205
	Kontaktytor mellan arbetarrörelsen och det frireligiösa nätverket	209
	Sammanfattning av folkrörelsernas nätverk	210
DEL IV KOMMUNALPOLITIKENS NÄTVERK		
	Inledning	215
13.	Kommunalpolitik och nätverk i Hyllie	217
	Sjuk- och begravningskassornas relationer till Hyllie kommun	220
	Arbetarrörelsen och kommunalpolitiken	221
	Limhamns Fiskareförenings relationer till Hyllie kommun	223
	Frikyrkornas relation till Hyllie kommun	223
	Nykterhetsrörelsens relation till Hyllie kommun	224
	Övriga föreningars relationer till Hyllie kommun	224
14.	Kommunalpolitik och nätverk i municipalsamhället Limhamn	225
	Bolagen och municipalsamhället	225
	Prästvalet 1900	229
	Införandet av fullmäktige	231
	Sjukkassornas relation till municipalsamhället	231
	Arbetarrörelsens relation till municipalsamhället	232
	Frikyrkornas relation till municipalsamhället	233
	Fiskareföreningens relation till municipalsamhället	234
	Nykterhetsrörelsens relation till municipalsamhället	234
	Föreläsningsföreningen och Limhamns municipalsamhälle	235
15.	Limhamn blir köping	237
	Valmansföreningen	239
	Arbetarekommunen och köpingen	240
	Svenska Arbetareförbundet och köpingen	241
	Sjukkassorna och köpingen	242
	Frikyrkorna och köpingen	242
	Nykterhetsrörelsen och köpingen	243
	Limhamns Fiskarförening och köpingen	243
	Skytte- och idrottsföreningarnas relationer till köpingen	244

Föreläsningsföreningens och Hantverksföreningens relationer till köpingen	245
Sammanfattning kommunalpolitikens nätverk	246

DEL V HUSHÅLLETS, FAMILJENS OCH SLÄKTENS

NÄTVERK

Inledning	251
16. Boendets nätverk	253
Egna hem och kolonier	256
17. Anders Magnus Petersson-Holmes nätverk	261
Det biografiska materialet	261
Från torparson till ingenjör	263
Familjen och vännerna på Limhamn	267
Spindeln i nätet	271
Dopvittnesanalys	272
Att bryta upp och börja om på nytt	278
Sammanfattning	279
Anders Magnus Peterssons nätverk	
18. Familjen Olssons nätverk	281
Anders och Johannas dagböcker	281
Tiden före dagboken	287
Makarna Olsson	288
Barnen	289
19. Anders Olssons dagbok	295
Anders Olssons nätverk	298
Kontakter utanför släkten	300
Dödsfall, sjukdom och olyckor	301
Konflikter och skvaller	303
Arbete och fritid	305
Grannskap	305
Religiösa nätverk	308
Kontakter med föreningar, bolag och kommunalpolitiker	310
Dopvittnenas nätverk	311
20. Johanna Olssons dagbok	317
Om maken Anders	320
Släkten på mödernet	320
Släkten på fädernet	325
Släkten på Anders sida	327
Relationer bortom släkten	330
Livet på Frälsningsarmén	331
Ekonomiska relationer	335
Arbete	335
Att få och gå på besök	337
Barnafödande och äktenskap	340
Sjukdom och död	340
Presenter och tjänster	342
Konflikter	343
Johanna och föreningarna, bolagen och kommunalpolitiken	345
Sammanfattning familjen Olssons nätverk	346

DEL VI AVSLUTANDE DISKUSSION

Näten på Limhamn	351
Vilka relationer fanns till familj och släkt utanför hushållet?	351
Vilka relationer fanns till människor och grupper som inte räknades som familj och släkt?	353
Hur interagerade de olika folkrörelserna med varandra?	357
På vilket sätt hängde föreningsliv, näringsliv och kommunalpolitik samman?	359
Klass och kapital	362
Summary	367
Networks at Limhamn	367
Social relations in a local community 1870-1914	
What relationships to family and relatives outside the household have been found?	368
What kind of relations existed to people and groups not counted as family and relatives?	368
In what ways did the different popular movements interact?	370
In what ways were club activities, trade and industry and local politics connected?	370
Bilagor	373
Källor och litteratur	379
Bildförteckning	395

Figurer

Diagram 1: Antalet verksamma fiskare på Limhamn månadsvis år 1894	104
Diagram 11: Antalet fiskebåtar på Limhamn vissa år 1875–1912.	106
Diagram 111: Fångstvärde för sill, ål, torsk och flundra vissa år 1884–1900.	107
Matris 1: Överlappande medlemskap i bolagsstyrelser med anknytning till Limhamn 1881–1914	91
Matris 2: Överlappande medlemskap i styrelser för sjuk och begravningskassor och arbetarrörelsen på Limhamn 1898–1914	147
Matris 3: Överlappningar mellan utvalda föreningar på Limhamn	207
Matris 4: Kommunalmän i Hyllie 1888–1905 med förankring i lokala bolagsstyrelser	218
Matris 5: Kommunalmän i Limhamns municipalsamhälle 1886–1905 med förankring i lokala bolagsstyrelser	227
Matris 6: Kommunalmän i Limhamn köping 1906–1914 i lokala bolagsstyrelser	238
Matris 7: Överlappande medlemskap i diverse styrelser och aktieandelar för ett kluster av åtta män som är sammankopplade såsom dop- vittnen/förrättare till varandras barn	275
Tabell 1. Befolkningstillväxt i Hyllie/Limhamn 1870–1910	61
Tabell 2: Bostadsförhållanden på Limhamn 1905 mätt i kvadratmeter/person	67
Tabell 3: Antalet gifta och ogifta fiskare samt antalet fiskare som deltog i sillfisket 1882–1886	103
Tabell 4: Social bakgrund för fiskare och fiskarehustrur på Limhamn	112
Tabell 5: Manliga yrkestitlar på medlemmar i Limhamns Friförsamling år 1910	131
Tabell 6: Manliga yrkestitlar på medlemmar i Metodistförsamlingen Salem år 1910	133

Tabell 7: Antal personer med mer än ett uppdrag i styrelser inom arbetarrörelsen på Limhamn 1898–1914	165
Tabell 8: Antal ordförandeposter och varaktighet i styrelseuppdrag bland personer med två eller fler styrelseposter inom arbetarrörelsen på Limhamn 1898–1914	165
Tabell 9: Faktisk överlappning mellan antal styrelser inom arbetarrörelsen på Limhamn 1898–1914 i procent	166
Tabell 10: Sammanboende syskon på Limhamn 1910	254
Tabell 11: Dopvittnes/förrättares popularitet och länkar till varandra inom ett kluster i Limhamns Friförsamling 1883–1892	274
Tabell 12: Antalet länkar mellan ett kluster av män i Limhamns Friförsamling	276
Tabell 13: Fyrktalsfördelningen på Limhamn 1888	277
Tabell 14: Fyrktal för åtta män i ett cluster och deras inbördes länkar	277
Tabell 16: Johanna Olssons anteckningar i dagboken månadsvis 1901–1914	286
Tabell 15: Anders Olssons kontakter i förhållande till antalet hushåll i fyra kvarter	306
Tabell 17: Fördelning av Johannas kategoriserade kontakter mellan släktingar och icke-släktingar redovisat i antal och i andel procent	319
Tabell 18: Johanna Olssons besök och besökande hos familjen Olsson 1901–1914	337
Tablå 1: Gemensamma styrelseledamöter i bolag som emanerat ur Skånska Cementaktiebolaget.	89
Tablå 2: Gemensamma styrelseledamöter i bolagen på Limhamn	90
Tablå 3: Kedja av släktförbindelser mellan fiskare på Limhamn 1888–1891	112
Tablå 4: Överlappningar mellan utvalda föreningar på Limhamn.	208
Tablå 5: Länkar mellan åtta män i Limhamns Friförsamling såsom dopvittnen och/eller dopförrättare	273
Tablå 6: Fyra familjer i Anders Olssons nätverk sammankopplade med två externa familjer	314
Tablå 7: Dopvittnesrelationer mellan Johannas mor och dennas syskon	323
Tablå 8: Dopvittnesrelationer mellan Johanna och hennes släktingar på mödernet exklusive dopvittnesrelationerna mellan modern och dennas syskon	324
Tablå 9: Dopvittnesrelationer mellan Johannas far och dennes syskon	326
Karta 1: Anders Olssons kontakter på Limhamn 1895	307

Förord

Då denna avhandling inte bara påbörjades i ett annat decennium eller århundrade utan i ett annat årtusende, förefaller det logisk att tacka alla som varit till min hjälp i kronologisk ordning.

I begynnelsen var professor Lars Olsson den som övertygade mig om att söka in på forskarutbildningen hösten 1996. Professor Bengt Ankarloo var min huvudhandledare under 1900-talet och den som initierade nätverksperspektivet i avhandlingsprojektet. Han arrangerade även en internationell konferens om nätverk i historisk forskning, vilken blev en viktig startpunkt för mitt projekt. Mitt innerliga tack till er båda för era seminarier och för att ni ser och stöttar studenter som inte har med sig ”akademisk habitus” från barndomshemmet.

Docent Lars Edgren har varit med sedan dag ett, först som biträdande handledare och sedan som huvudhandledare. Med sin skarpa kritisk-analytiska blick och sin noggrannhet har han hjälpt mig att höja avhandlingen till en nivå som jag inte förmått av egen kraft. Min tacksamhet till dig Lars, är bortom all text.

Någon gång en bit in i det nya årtusendet steg docent Lars Berggren in som biträdande handledare. Tack vare hans engagemang och konstruktiva förslag kunde jag slutligen sätta punkt. Tack Lars, för att du finns.

Jag vill också framföra ett varmt tack till professor Eva Österberg och professor Mats Greiff som läst mitt manus kommit med värdefulla kommentarer.

En särskilt tack riktats till lokalhistorikern Eva Dalin som förutom sin läsning av manuset lade ner många timmar i bildarkivet på Limhamns museum tillsammans med mig.

Ett stort tack till Anders Lindh (Hastig) som skannade in ett stort bildmaterial varav jag bara valde ut en del.

Under hela min tid som doktorand har jag arbetat som adjunkt vid Lärarutbildningen på Malmö högskola. Jag vill framföra mitt tack till

forskningsmiljön Historiska studier och enheten Individ och Samhälle som under perioder givit mig nedsättning i tjänsten för forskning samt erbjudit en dynamisk miljö för en historiedoktorand i diasporan.

Slutligen vill jag tacka mina nära och kära för att ni helhjärtat stått bakom mig. Jag vore ingenting utan er.

Johan A. Lundin

Rosenvång, november 2006

DEL I

NÄTEN PÅ LIMHAMN

UTGÅNGSPUNKTER OCH VÄGVAL

Inledning

Flera medlemmar i föreningen önskade ett extra sammanträde, för att fatta beslut om att biträda de lokutade arbetarne, med en hjälpsam skärf. Beslöt styrelsen enhälligt, för mötet föreslå att skänka en summa kronor sjutiofem (75 kr), genom arbetarnes tillsatta kommité att fördelas mellan dem som verkligen är i behof af hjälp (Protokoll hållet vid Limhamns fiskeriförenings styrelse den 17 februari 1914).¹

Faster Karolina och hennes lilla yrhätta kommo friska o sunda från America di hade inte varit sjuka en dag. O det var så roligt att se hvarandra. Vi tyckte om hvarandra att vi blitt så gamla [...] (Johanna Olssons dagbok 18 maj 1914).²

När jag nu kom till mina Stockholmsvänner, som visste, att jag var platssökande, frågade de om jag fått brev rörande anställning hos Skånska Cementaktiebolaget. Disponenten, ingenjör R.F. Berg, hade nämligen anmodat sin vän, kassör Ahlberg på Fosterlandsstiftelsen, att giva anvisning på en ung ingenjör, i vilkens ordbok ordet "omöjlig" icke förekom (A.M. Petersson-Holmes självbiografiska anteckningar).³

Ovanstående tre lösryckta citat kan tyckas disparata och utan inre samband. Men i själva verket har de en hel del gemensamt; de speglar olika sociala relationer i lokalsamhället Limhamn årtiondena runt sekelskiftet 1900. I det första citatet bestämmer fiskarna sig kollektivt för att ge ekonomiskt stöd åt de lockoutade arbetarna på orten. Detta var inte ett självklart agerande, då dessa grupper ofta befann sig i en konkurrenssituation i lokalsamhället. I detta specifika läge visar fiskarna ändå solidaritet. I det andra citatet jublar Johanna Olsson över att svägerskan och hennes dotter kommer på besök efter nio år i Amerika. Johanna hade släktingar på betydligt närmare håll som

1. Limhamns Fiskareförening, protokoll, LIFL.

2. Anders och Johanna Olssons dagbok, PRA.

3. Anders Magnus Petersson-Holmes självbiografiska anteckningar, PRA.

hon inte umgicks med, men med svägerskan hade kontakten upprätthållits trots det långa avståndet. Det tredje citatet handlar om Anders Magnus Petersson-Holme som trots sin till synes enkla bakgrund som torparson från Småland kom att bli en ledande gestalt i Limhamns ekonomiska, politiska och kulturella liv under flera årtionden. Citatets nyckelord är "Fosterlandsstiftelsen", det är genom sitt religiösa engagemang som den unge ingenjören knyter de kontakter och etablerar det nätverk som möjliggör hans sociala avancemang. På samma sätt som ingenjör Petersson-Holmes karriär måste förstås utifrån detta större sammanhang förhåller det sig med relationerna mellan fiskarna och arbetarna och mellan svägerskorna Johanna och Karolina. Det är först när man sätter in dessa kollektiv och individer i en samhällelig kontext som de tre ovanstående citaten inte längre upplevs som lösryckta, disparata och utan inre samband. Fiskar- och arbetarkollektiven, svägerskorna Johanna och Karolina och ingenjör Petersson-Holme var alla invävd i de sociala näten på Limhamn.

Syftet med denna studie är att utifrån de sociala nätverken studera hur ett lokalsamhälle konstrueras i en specifik historisk kontext; nämligen bruksorten Limhamn i den svenska samhällsomvandlingen årtiondena före och efter sekelskiftet 1900. Det handlar med andra ord om hur individer och kollektiv genom sin interaktion med varandra skapar och omvandlar det samhälle de lever i. Det är en lokalhistorisk undersökning. Som metod är lokalstudien etablerad inom historievetenskapen sedan 1960-talet. I äldre studier, som till exempel folkrörelseprojektets undersökningar av folkrörelserna, gjordes lokalstudier för att förstå ett fenomenets nationella betydelse. Lokala studier har också ofta använts för att bekräfta en mer generell teori och se hur stora samhällsförändringar eller nationella politiska beslut gestaltat sig i lokalsamhället.⁴ Den från 1980-talet framväxande historiska antropologin har med sitt intresse för individers och grupper handlingsmönster ofta tagit sin utgångspunkt i lokala sammanhang. Detta har fungerat vitaliserande på

4. Till exempel Christer Winberg, *Folkökning och proletarisering. Kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen*, Göteborg 1975, Peter Aronsson, *Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre Smålandssocknar, 1680–1850*, Lund 1992, Ulf Magnusson, *Från arbetare till arbetarklass. Klassformering och klassrelationer i Fagersta – ett mellansvenskt brukssamhälle ca 1870 – 1909*, Uppsala 1996, Christer Eriksson, *"Vi är alla delar av samma familj". Patronen, makten och folket vid Nyby bruk 1880–1940*, Stockholm 1997. För en diskussion om lokalhistoria och dess historiografi se Eva Österberg, "Rikshistoria och lokalhistoria, En fråga om centrum och periferi, central och perifert i historieforskningen?", *Studier i historisk metode*, 10, 1975 och "Kusinen från landet. Universitetet och lokalhistorien", [...] och fram träder landsbygdens människor[...] *Studier i nordisk och småländsk historia tillägnade Lars-Olof Larsson på 60-årsdagen den 15 november 1994*, Växjö 1994 samt Marion Leffler, *Böcker, bildning, makt. Arbetare, borgare och bildningens roll i klassformeringen i Lund och Helsingborg 1860–1901*, Lund 1999.

den lokalhistoriska forskningen. Själv har jag inspirerats mycket av Laduries monografi över den medeltida byn Montaignou i södra Frankrike; en bok som jag dock varken teoretiskt eller empiriskt kommer att knyta an till.⁵

I vissa avseenden skulle min studie kunna kategoriseras som mikrohistorisk. Som sådan vänder den sig mot en strukturell socialhistoria som lämnar människors erfarenheter utanför.⁶ Den mikrohistoriska ansatsen innebär ett intresse för de individuella aktörernas möjligheter och hinder att agera i samhället; studier som görs med metoder som lånats från socialantropologin. Att anlägga ett mikrohistoriskt perspektiv innebär inte att den makrohistoriska nivån måste uteslutas. Birgitta Odén menar att det tvärtom är en nödvändighet att pendla mellan de två nivåerna, ”annars riskerar man att hamna i den ’söndersmulade’ historievetenskapens kaos.”⁷

Min problematik kan sägas ha emanerat ur tre forskningsfält; familjehistorisk forskning, folkrörelseforskning och nätverksforskning som alla varit starkt kopplade till ett lokalhistoriskt perspektiv.⁸ En av mina ambitioner är att visa hur dessa tre fält kan fungera korsbefruktande och därmed bidra till en bättre helhetsförståelse. Forskningsuppgiften består i att kartlägga och analysera de sociala relationerna i ett lokalsamhälle under en begränsad period och se hur olika grupper och individer försöker förverkliga sina intressen genom de sociala nätverken. För att förstå en individs eller ett kollektivs möjligheter och begränsningar måste alla slags sociala band tas i beaktande, såväl familj och släktskap som vänskap och olika former av organisering. Ansatsen, att på detta sätt skriva en nätverksmonografi över ett lokalsamhälle, är tidigare oprövad på svensk historisk botten. Avhandlingen kan därför sägas vara metodprövande. Detta innebär dels att jag använder nya grupper av källmaterial för att undersöka nätverk, dels att undersökningen bygger på kombinationer av olika nätverksmetoder som tidigare bara använts var för sig.

5. Emmanuel Le Roy Ladurie, *Montaignou. En fransk by 1294–1324*, Stockholm 1984.

6. Mikrohistorien utvecklades dels i en italiensk forskningsmiljö vid universitet i Milano, dels i Tyskland vid Max Planck-institutet för historiska studier i Göttingen. Ledande forskare för inriktningen är italienarna Carlo Ginzburg och Giovanni Levi, tysken Hans Medick och amerikanen David Sabeen, Georg G. Iggers, *Historiography in the Twentieth Century*, Hanover 1993, kapitel 9. Inom svensk forskning är Bengt Ankarloos, *Att stilla berrevrede. Trolldomsdåden på Vegeholm 1653–1654*, Lund 1988, ett pionjärbete.

7. Birgitta Odén, ”Mikrohistoriens pris”, *Leda vid livet. Fyra mikrohistoriska essäer om själv-mordets historia*, Lund 1998, s. 14.

8. Dessa fält är ingalunda homogena utan inrymmer som vi ska se i sig en mångfald av olika perspektiv. Det är också så att de alla skulle kunna sortera in under det som brukar kallas socialhistoria.

I

Samhälle, struktur och nätverk

Ett samhälle kan ses som en grupp individer förenade i ett nätverk av sociala relationer.⁹ Nyckeln till förståelsen av samhället ligger därför i studiet av dessa sociala nätverk. Aktörerna, såväl de individuella som de kollektiva, agerar dock inte i ett tomrum. De sociala nätverken är präglade av omständigheter som aktörerna inte valt själva; av vad som brukar kallas strukturer. Strukturerna kan beskrivas på olika abstraktionsnivå som materiella, kulturella, ekonomiska, sociala et cetera. De sociala strukturerna innehåller ofta mönster av ojämlikhet, varför samhället nästan alltid kännetecknas av olika maktförhållanden. Det sker därför en ständig kraftmätning mellan olika intressen på såväl individuell som kollektiv nivå i samhället. Det är dynamiken mellan sådana krafter som skapar historisk förändring. De sociala nätverken är sålunda den praktik (mikronivå) vari de sociala strukturerna (makronivån) reproduceras och förändras.¹⁰

Sociala nätverk

Social nätverksanalys kan ses som en del av den strukturella sociologin. Men till skillnad från traditionell social analys som använder attribut hos individerna som variabler (inkomst, ålder, utbildning et cetera), fokuserar social nätverksanalys på innehållet i relationerna mellan två eller flera personer.¹¹ Grundantagandet för all social nätverksanalys är att de sociala nätverken

9. Anthony Giddens, *Sociologi*, Lund 2001, s. 37.

10. Jag ansluter mig till Anthony Giddens som menar att struktur och handling med nödvändighet är kopplade till varandra. Han menar att samhällen och kollektiv rymmer bara en struktur i den mån människor betar sig på ett regelbundet och förutsägbart sätt. Å ena sidan är handling bara möjlig genom att individerna (aktörerna) besitter en stor mängd socialt strukturerad kunskap. Å andra sidan skapar och återskapar individerna strukturerna genom sina dagliga aktiviteter, en process som Giddens kallar strukturering. Anthony Giddens, *Sociologi*, Lund 2001, s. 536.

11. Charles Wetherell, "Historical social network analysis", *International review of social history volume 43 supplement 6*, 1998.

spelar stor roll för att förstå olika aktörers agerande. Detta innebär inte att nätverk ersätter sociala kategorier såsom klass, genus och etnicitet. För att kunna förstå hur ett socialt nätverk etableras och fungerar måste man beakta det sammanhang vari det framträder.

Nätverksperspektivet har vuxit fram ur flera olika forskningssammanhang. De två viktigaste torde vara dels den socialpsykologiska traditionen, som intresserar sig för hur människors psykiska välbefinnande påverkas av deras relationer till andra, dels den socialantropologiska traditionen som studerar samhällets informella relationer. De båda traditionerna har övat inflytande på varandra och i olika grad tillämpats inom olika vetenskaper, som till exempel sociologi, historia, statskunskap, kulturgeografi, national- och företagsekonomi.¹² Min ansats är snarast antropologisk. Därför faller det sig mest naturligt att luta sig mot denna forskningstradition.

Begreppet socialt nätverk myntades av den brittiske socialantropologen J.A. Barnes i hans klassiska studie av fiskarsamhället Bremnes i Norge. För att mer fullständigt kunna analysera samhällslivet lade han vid sidan av samhällets produktionsordning och administrativa system även ett system av informella relationer mellan släktingar, grannar och vänner. Han konstaterade att ”varje person är i kontakt med ett antal andra människor av vilka några har direkt kontakt med varandra och andra inte”.¹³ Barnes åskådliggjorde detta genom att rita punkter som representerade individer och dra linjer (länkar) mellan de individer som hade en relation. Relationerna kunde ha olika innehåll och funktioner. Bland punkterna kunde han urskilja förtätningar i nätverket, så kallade kluster, grupper av människor som stod varandra närmare.

Utgångspunkten är alltså att sociala nätverk är system av informella relationer. Dessa kan ha såväl en negativ som positiv inverkan på individen. Ett exempel på en negativ inverkan är den unge landsortsbon som upplever sig som fånge i släktens och det lilla lokalsamhällets jantelag, ett annat är missbrukaren som måste bryta med sitt umgänge för att bli fri ifrån sitt drogberoende.

Socialt kapital

De positiva effekterna av sociala nätverk brukar ibland benämnas socialt kapital. Detta begrepp har definierats på lite olika sätt av olika forskare. Enligt sociologen Alejandro Portes kan man ändå hävda att de flesta användarna

12. För översikt över nätverksperspektivets utveckling se John Scott, *Social Network Analysis*, London 1991.

13. E. Bergerhed, G. Forsberg och A. Hultkrantz-Jeppsson, ”Socialantropologi”, i *Nätverksterapi*, Lennart Svedhem (red.), Helsingborg 1994, s. 21.

av begreppet är eniga om att socialt kapital handlar om "ability to secure benefits through memberships in networks and other social structures".¹⁴

För den franske sociologen Pierre Bourdieu är det sociala kapitalet en av många materiella och symboliska tillgångar. Det ekonomiska kapitalet utgörs av materiella tillgångar och kunskap om ekonomins spelregler, det kulturella kapitalet innefattar förtrogenhet med den erkända kulturen och ett kultiverat språkbruk. Socialt kapital definierar Bourdieu som:

The aggregate of the actual or potential resources which are linked to possessions of durable network of more or less institutionalized relationships of mutual acquaintance and recognition.¹⁵

Begreppet symboliskt kapital är överordnat de andra kapitalformerna och avser att en tillgång, vilken som helst, som har tillerkänts ett värde. Något som tillskrivs ett högt värde i ett sammanhang behöver inte göra det i ett annat.¹⁶ Sålunda kan till exempel en personlig kontakt, en speciell färdighet eller tillgång till vissa materiella resurser som varit värdefulla på en social arena vara mindre värda eller rent av värdelösa på en annan. Den enskildes samlade sociala kapital hänger samman med hur stor volym av ekonomiskt, kulturellt och socialt kapital som varje deltagare i dennes sociala nätverk förfogar över. Bourdieus instrumentella kapitalbegrepp är användbart vid analys av empirin. De olika kapitalformerna erbjuder ett sätt att kategorisera de olika resurser, faktiska eller potentiella, som mobiliseras i ett nätverk. Mer viktigt är att begreppet symboliskt kapital möjliggör dynamiska förklaringar till hur olika slags resurser förhåller sig till varandra i olika sammanhang.

Klass

Hur förhåller sig då sociala nätverk till klass? Klassbegreppet används på en rad olika sätt inom samhällsvetenskaperna, och litteraturen är enormt omfattande för den som vill sätta sig in i ämnet. Gemensamt för alla definitioner av begreppet klass är att alla i grunden syftar till att försöka förstå system av ekonomisk ojämlikhet. I övrigt går meningarna isär. En väg att på ett strukturerat sätt närma sig denna mångfald är att ta sin utgångspunkt i Marx och Webers definitioner av klass och följa dessa traditioner genom

14. Alejandro Portes. "Social Capital. Its Origins and Application in Modern Sociology", *Annual Reviews of Sociology* 1998, 24:1–24.

15. Pierre Bourdieu "The forms of Capital", i John G. Richardson,, *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. Westport, Connecticut: Greenwood Press 1986, s. 248 f.

16. Jag har medvetet valt att inte diskutera Bourdieus fältbegrepp. De sociala arenor som ligger till grund för mina undersökningar kan inte definieras som renodlade fält i Bourdieus mening.

idéhistorien fram till våra dagar. Ett annat sätt, vilket jag här har föredragit, är att ta sin utgångspunkt i vilka sammanhang olika klassbegrepp använts.¹⁷ På så sätt kan jag ringa in ett klassbegrepp som kan vara till min hjälp i förståelsen av nätverken. I översiktarbetet *Encyclopedia of Social Theory* gör Erik Olin Wright följande uppdelning av olika problemområden.¹⁸

1. *Klass som subjektiv hemvist.* Svarar på frågor som berör hur människor individuellt och kollektivt placerar sig själv och andra i en social struktur av ojämlikhet. Antalet klasser varierar i olika kontexter beroende på hur sociala aktörernas subjektiva förståelse av social ojämlikhet.
2. *Klass som en objektiv position inom fördelningssystemet.* Svarar på frågor om hur människor objektivt sett har tillgång till materiella resurser. Klasstillhörighet bestäms ofta utifrån en graderad skala som bygger på parametrar som inkomst och levnadsstandard.
3. *Klass som en relationell förklaring till ekonomiska livschanser.* Svarar på frågor av slaget: Vilka förklaringar finns till ojämlikhet i olika individers och familjers ekonomiskt grundade livschanser och till deras varierande levnadsstandard? Klass ses som ett relationellt begrepp.
4. *Klass som en dimension av historisk variation i system av ojämlikhet.* Svarar på frågor av slaget: Hur skall man karakterisera och förklara variationer av socialt organiserad ojämlikhet genom historien? Klassbegreppet används på makronivå och kan ta sina förklaringar i olika utgångspunkter som produktionsförhållanden eller graden av rationalisering.
5. *Klass som en grund för ekonomiskt förtryck och exploatering.* Utgår från frågeställningen: Vilka sorts förändringar krävs för att få bort ekonomiskt förtryck och exploatering i det kapitalistiska samhället? När klass används i detta sammanhang innebär det ett normativt omdöme innefattat i ett politiskt projekt med inriktning mot emancipatorisk social förändring.¹⁹

17. För en forskningsöversikt som utgår ifrån tankefiguren att klass genomgått en dubbel process som innebär att det dels upphört att vara ett historiskt subjekt, dels blivit dekonstruerat som teoretiskt begrepp, se John R. Hall, "Introduction. The Reworking of Class Analysis", i *Reworking Class*, John R. Hall (red.), London 1997.

18. Märk att enskilda teoretiker och forskare kan röra sig inom flera av dessa områden. Wright placerar till exempel Max Weber i det tredje och fjärde problemområdet. "Social Class". Erik Wright, *Encyclopedia of Social Theory*. George Ritzer (red.), vol. 2. Thousand Oaks: Sage Reference, 2005. p. 717–724.

19. "Social Class". Erik Wright, *Encyclopedia of Social Theory*. George Ritzer (red.), vol. 2. Thousand Oaks: Sage Reference, 2005. p. 717–724.

Med tanke på att min studie syftar till att studera sociala nätverk i ett lokalsamhälle skulle det utan svårighet kunna sorteras i det tredje problemområdet; *Klass som en relationell förklaring till livschanser*. Jag vill dock inte begränsa mig till en modell som inte tar hänsyn till andra resurser än de rent ekonomiska som förklaring till varierande livschanser. Dessutom ser jag i den subjektiva aspekten av klass en möjlighet att förstå aktörernas handlande. Vad finns det då för vägar att gå för att uppfylla detta?

Inom såväl svensk som internationell arbetarhistorisk forskning har många tagit sin utgångspunkt i den brittiske historikern E.P. Thompsons klassbegrepp. Till skillnad från strukturalistiska marxister betonar Thompson den subjektiva och kulturella aspekten av klass. Det är alltså inte enbart människornas ställning i produktionsprocessen som är intressant att studera. Klass är något som händer i människors medvetande utifrån de erfarenheter de gör i hela sitt vardagsliv, något som kommer till uttryck i en gemensam kultur.²⁰ Poststrukturalistiska forskare som Patrick Joyce och Joan W. Scott är kritiska mot Thompsons antagande att erfarenheten formar kulturen. För dem förhåller det sig snarare omvänt då de menar att erfarenheten grundas i språket.²¹ Därmed öppnar de upp för nya sätt att förstå hur klassrelationer – gemenskaper och motsättningar – konstrueras och reproduceras. Jag tror dock inte att det är fruktbart att försöka fastslå erfarenhetens eller språkets primat; det kan mest liknas vid en diskussion om ”hönan eller ägget”. En mer framkomlig väg måste vara att se hur erfarenhet och kultur/språk ständigt påverkar varandra.

I Pierre Bourdieus sätt att se på klass förenas de materiella (ekonomiska) aspekterna av klass med de kulturella. Bourdieu definierar klass som:

en enhet av agenter underkastade homogena existensbetingelser, vilka påtvingar agenterna homogena betingningar och producerar system av homogena dispositioner i stånd att alstra likartade praktiker.²²

20. E.P. Thompson, *The Making of the English Working Class*, Hammondswoth 1982. Thompson har kritiserats för sin historicism, för att ge en teleologisk framställning av historien och ha ett manligt subjekt i centrum. Se John R. Hall, ”Introduction. The Reworking of Class Analysis”, i *Reworking Class*, Johan R. Hall (red.), London 1997 s. 9, Ulrika Holgersson, *Populärkulturen och klassamhället. Arbete, klass och genus i svensk dampress i början av 1900-talet*, Stockholm 2005, s. 47.

21. Joan W. Scott, ”Experience”, *Feminists Theorize the Political*, Judith Butler & Joan W. Scott (red.), New York & London 1992, Patrick Joyce, *Vision of the people. Industrial England and the question of class, 1848–1914*, Cambridge 1994.

22. Pierre Bourdieu, ”Det sociala rummet och dess omvandlingar”, i *Kultursociologiska texter*, Stockholm 1994, s. 251.

Det som bestämmer individens klassposition är tillgången till ekonomiskt, men också till kulturellt och socialt kapital. Då Bourdieu ser alla dessa former av kapital som underordnade begreppet symboliskt kapital, måste detta innebära att värdet av tillgångarna är relativt. Detta innebär att klasspositionerna alltid är beroende av det sammanhang vari de uppträder. Klass är därmed också något som är i ständig förändring efterhand som betingelserna förändras.²³ Hur kan man då tala om klasser när individen har sin till synes unika sociala position grundat i tillgången till de olika formerna av kapital? Bourdieu menar att forskaren måste konstruera *den objektiva klassen* (Bourdies kursivering) genom att "gå tillbaka till *klasshabitus* [min kursivering], som är den förkroppsligade formen av klassens betingelser och av de betingningar som dessa betingelser tvingar fram."²⁴ Med *habitus* avser Bourdieu system av varaktiga och överförbara dispositioner som tillåter människor att handla, tänka och orientera sig i den sociala världen.²⁵ Som jag förstår det är således *klasshabitus* de handlingsmönster som uppstår hos en grupp av människor som delar en viss sorts kapital. Genom att individerna har likartade existensbetingelser leder detta till likartade preferenser och beteenden, det vill säga till likartade livsstilar. Utvecklandet av ett *klasshabitus* torde därmed understödjas av det faktum att kapitalformerna är avhängiga varandra så till vida att de på olika sätt genererar varandra. Tillgång till ett ekonomiskt kapital kan vara en förutsättning för att skaffa ett kulturellt kapital vilket kan vara en tillgång vid förvärvandet av ett socialt kapital vilket kan vara en resurs vid anskaffandet av ekonomiskt och så vidare.²⁶ Detta innebär i viss utsträckning att det sker en koncentration kring vissa klasspositioner.

Oavsett vilket klassbegrepp jag väljer för min studie kan kritik väckas. Jag har valt Bourdies sätt att använda klass då det i sin vidd både rymmer ekonomiska och kulturella aspekter av klass, men framför allt för att det inbegriper det sociala kapitalet. Detta innebär att studier av sociala nätverk inte ersätter, utan snarare kan ge nya perspektiv på klass.

23. Pierre Bourdieu, "What Makes a Social Class?", *Journal of Sociology*, Berkley 1987, s. 13.

24. Pierre Bourdieu, "Det sociala rummet och dess omvandlingar", i *Kultursociologiska texter*, Stockholm 1994, s. 251.

25. Donald Broady, *Sociologi och epistemologi. Om Pierre Bourdieus författarskap och den historiska epistemologin*, Stockholm 1997, s. 225.

26. Dessutom är det som tidigare sagts så att den enskildes samlade sociala kapital hänger samman med hur stor volym av ekonomiskt, kulturellt och socialt kapital som varje deltagare i dennes sociala nätverk förfogar över.

Genus

Genom att använda sig av begreppet genus markeras en vilja att komma bort från den deterministiska biologiska koppling som finns i begreppet kön och istället studera kulturellt skapade relationer mellan kvinnor och män.²⁷ Det handlar alltså om på vilket sätt föreställningar om manligt och kvinnligt sätter ramar för mäns och kvinnors agerande. Den amerikanska historikern Joan W. Scott menar att genus ska ses som ett konstituerande element i alla sociala relationer och i individens identitetsskapande. Hon menar att det också ska ses som ett centralt sätt att ge innebörd åt samhällets maktrelationer.²⁸

Som tidigare sagts tror jag inte att det är fruktbart att försöka fastslå erfarenhetens eller språkets primat. För mig ligger uppgiften i att försöka förstå olika aktörers agerande utifrån de sociala nätverken. Jag har hävdatt att de sociala nätverken är den praktik vari de sociala strukturerna reproduceras och förändras. Ett exempel på hur ett nätverksperspektiv kan generera en förklaringshypotes utifrån sådana grunder är Elisabeth Botts klassiska studie av Londonfamiljer under 1950-talet. Bott ville veta vad som låg bakom det faktum att det fanns vissa familjer där makarna hade ett starkt segregerat liv, med strikt arbetsdelning i hushållsarbetet och skilda fritidsintressen, och andra familjer där makarna hade gemensamma fritidsintressen och skötte hushållsarbetet tillsammans eller utan strikt arbetsdelning. Efter att ha prövat bakgrundsfaktorer som social klass och utbildning utan ett tillfredställande resultat, fann Bott att familjernas sociala nätverk hade en avgörande betydelse. I familjer där makarna bodde i det område, vari de vuxit upp och bibehöll täta sociala nätverk innefattande släktingar och gamla vänner, var makarnas liv starkt segregerat. Makar som var nyinflyttade och hade ett mera glest nätverk var i högre grad hänvisade till varandra, varvid en mer flexibel och jämställd arbetsdelning uppkom.²⁹ Botts studie visar på ett tydligt sätt att sociala nätverk har ett förklaringsvärde och att de sociala nätverken kan ses som den praktik där de sociala strukturerna, i detta fall genusrelationerna, reproduceras och förändras. Det är i alla händelser viktigt att notera att nätverken inte är könsneutrala, lika lite som mäns och kvinnors tillgång till kapital ser ut på samma sätt. Därför blir det en viktig uppgift i det följande att vara uppmärksam på detta.

27. Susanna Hedenborg & Ulla Wikander, *Makt och försörjning*, Lund 2003, s. 20 f.

28. Joan W. Scott, "Genus. En användbar kategori i historisk analys" (1988), i *Genushistoria. En historiografisk exposé*, Christina Carlsson Wetterberg & Anna Jansdotter (red.), Lund 2004.

29. Elisabeth Bott, "Urban Families. Conjugal Roles and Social Networks", i *Human relations* 8:345–383.

Makt

Begreppet makt har pekats ut som ett av samhällsforskningens mest omtvistade begrepp.³⁰ Därför är det viktigt att diskutera de olika definitionernas för- och nackdelar och försöka ringa in en definition som kan vara fruktbar i en historisk studie av sociala nätverk. En snäv definition av maktbegreppet har fördelen att den kan leda till en stringent begreppsanalys, men den innebär också en risk då den definierar bort allt som faller utanför ramen. Med en mer generell definition blir det däremot lättare att analysera makt i skilda sociala situationer. Preciseringar kan sedan göras beroende på det konkreta forskningsproblemet.³¹

Den brittiske sociologen John Scott delar in studier av makt i två huvudsakliga inriktningar. Huvudfåran har främst intresserat sig för hur en aktör tillfälligtvis utövar makt över andra. Oftast utgår sådana studier ifrån organisationers, framför allt statsmaktens, agerande.³² Max Weber kan ses som en föregångsman för denna inriktning. I sitt klassiska arbete *Wirtschaft und Gesellschaft, Grundriss der verstehenden Soziologie* gör han en uppdelning mellan herravälde (*Herrschaft*) och makt (*Macht*). Med herravälde avses att befallningar åtlids för att de lydande har en tro på deras legitimitet. Denna kan vara grundad i karismatiska skäl; att den som ger order anses vara helig eller har andra exceptionella egenskaper. Legitimiteten kan också vara grundad i tradition; av respekt för gamla och etablerade ordningsmönster och legala skäl; av lydnad baserad på tron att den person som utfärdar ordern handlar i enlighet med föreskriven lag och förordning.³³ Makt däremot, innebär för Weber att en aktör kan förmå andra att göra vad de annars inte skulle göra, även mot deras vilja.³⁴

En sådan definition av makt skulle lätt kunna kompletteras med vad Bachrach och Baratz kallar "icke-beslutsfattande". Detta innebär att en aktör har makt att förhindra andra att göra vad de annars skulle göra, eller vad de gärna skulle se som önskvärt.³⁵ Enligt Lukes räcker dock inte en

30. Olof Petersson, *Makt. En sammanfattning av Maktutredningen*, Stockholm 1991, s. 6.

31. Olof Petersson (red.), *Maktbegreppet*, Stockholm 1987, s. 8 f.

32. John Scott, *Power*, Cambridge 2001 s. 6 f.

33. Max Weber, *Ekonomi och samhälle I*, Lund 1983, s. 146, Mats Beronius, *Den disciplinära maktens organisering. Om makt och arbetsorganisation*, Lund, 1986.

34. Max Weber, "The Economy and the Arena of the Arena of Normative and De Facto Powers", i *Economy and Society*, G. Roth & C. Wittich (red.), New York 1968, s. 942, John Scott, *Power*, Cambridge 2001 s. 6 f.

35. P. Bachrach & M. S. Baratz (1962), "The Two Faces of Power", *Power*, vol. 2, John Scott (red), London 1994., P. Bachrach & M. S. Baratz (1963), "Decisions and Nondecisions. An Analytical Framework", *Power*, vol. 2, John Scott (red), London 1994., John Scott, *Power*, Cambridge 2001, s. 8.

sådan utökad definition. För att kunna förstå makt måste ännu en aspekt tas i beaktande, nämligen de bakomliggande ”verkliga intressen” vilka aktörerna ofta är omedvetna om. Med detta menas att en aktörs makt kan manifesteras i förmågan att övertyga andra i att det ligger i deras intresse att göra något som i själva verket är skadligt för dem eller står i motsättning till deras djupare intressen.³⁶

En bred aktörsinriktad definition av makt skulle således kunna sammanfattas på följande vis. Makt innebär:

- att en aktör kan förmå andra att göra vad de annars inte skulle göra, även mot deras vilja,
- att en aktör kan förhindra andra att göra vad de annars skulle göra, eller vad de gärna skulle se som önskvärt,
- att en aktör har förmågan att övertyga andra att det ligger i deras intresse att göra något som i själva verket är skadligt för dem eller står i motsättning till deras djupare intressen.

Den andra inriktningen som Scott pekar ut ser makten snarare som spridd i hela samhället än begränsad till enskilda aktörer och mäktiga organisationer. Intresset är riktat mot maktens tekniker och strategier. Denna idétradition kan ledas tillbaka till den marxistiske skribenten Antonio Gramsci. Med begreppet hegemoni vill Gramsci visa genom vilka maktmekanismer en dominerande samhällsklass kan säkra de underordnade klassernas samtycke utan att direkt använda tvång eller repression. Genom att socialisera individerna kulturellt i skola, kyrka, fabriker et cetera, blir det lättare för den dominerande klassen att säkra sin ställning än vad som är möjligt genom att använda statens repressiva makt.³⁷

Den franske filosofen Michel Foucault kan också sorteras in i denna andra inriktning. Hans resonemang bygger på att makt och vetande innehåller varandra. Det finns med andra ord inte några maktrelationer utan ett motsvarande vetande och vice versa. I den västerländska kulturen skapar vetenskapen identitet genom att dela upp tillvaron i dikotomier som normal – patologisk, rationalitet – irrationalitet, sant – falskt et cetera. Denna kulturella identitet skapas i ett maktspel som bygger på avgränsningar mot och uteslutningar av såväl existensbetingelser för en rad andra tankeformer som andra tankeformer i sig. För Foucault är inte makt något som en klass eller någon annan social aktör ensam kan besitta, däremot framställer han

36. Steven Lukes, *Power. A Radical View*, London 1974. John Scott, *Power*, Cambridge, 2001, s. 8 f.

37. Antonio Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks of Gramsci*, London 1971.

det ofta som att staten spelar en avgörande roll genom att materialisera vetenskapens hegemoni.³⁸

Enligt John Scott behöver de båda sätten att studera makt inte utesluta varandra. Snarare kan de fungera kompletterande då de sätter fokus på olika bruk av makt.³⁹ Jag skulle vilja framhålla att ett sådant förhållningssätt är eftersträvansvärt i studiet av relationer i sociala nätverk. Det är lätt att se tillämpbarheten av det första perspektivet så som skisserats ovan då detta fokuserar på aktörernas (såväl individer som grupper) interagerande med varandra. Men aktörerna agerar inte i ett tomrum. På olika sätt begränsar och underlättar deras handlingsutrymme av olika strukturer. Det andra perspektivet analyserar makten på en strukturell nivå. Här synliggörs den diskursiva makt över kunskap och normer som påverkar aktörernas sätt att göra de tolkningar av verkligheten som de agerar efter. Som ett exempel kan genusrelationer lyftas fram. När kvinnor i Västeuropa och USA kollektivt började kräva social makt mobiliserades motkrafter som formulerade ”vetenskapliga argument” för att sådana krav gick emot en naturgiven ordning. Biologer, läkare och psykologer backades upp av en kraftfull kulturelit av författare, journalister och andra diskursformare. Yvonne Hirdman menar att det på så vis ”skapades ett socialt, kulturellt och vetenskapligt ’utrymme’ för att påstå saker som att kvinnan till följd av sin biologiska annorlundahet var på rätt plats, det vill säga utanför de institutioner och områden där auktoritet, bestämmande, påverkan et cetera – ’makten’ fanns.”⁴⁰ En sådan marginalisering synliggörs inte med en aktörsinriktad definition av makt.⁴¹ Jag måste således i det följande vara uppmärksam på hur makt fungerar på såväl aktörsnivå som strukturell nivå.

Patriarkalism

I socialhistorisk forskning har begreppet patriarkalism använts flitigt för att beskriva maktrelationer i samhället.⁴² Under 1980-talet fanns det inom det arbetarhistoriska forskningsfältet en livlig diskussion kring begreppet.

38. Mats Beronius, *Den disciplinära maktens organisering. Om makt och arbetsorganisation*, Lund, 1986, s. 12 f.

39. John Scott, *Power*, Cambridge 2001, Även Klas Åmark pläderar för en sådan vidgning av begreppet, Klas Åmark, ”Maktens lättgenomskinliga dimridåer”, *Makt och moral. En vänbok till och med Klas Åmark*, Eva Blomberg, Björn Horgby och Lars Kvarnström (red.), Linköping 1998.

40. Yvonne Hirdman, ”Makt och kön”, i *Maktbegreppet*, Olof Petersson (red.), Stockholm 1987.

41. Hirdman menar att relationen mellan könen, som är den mest fundamentala maktrelationen, inte ingår i den manliga vetenskapliga diskursen.

42. För en begreppshistorisk diskussion av begreppet patriarkat se Bengt Ankarloo, ”Patriarkatet”, *Scandia. Tidskrift för historisk forskning* 1999 band 65 häfte 1.

Lars Magnusson lyfte i en artikel 1986 fram problematiken i att begreppet fått karakterisera sociala relationer i vitt skilda delar av världen under starkt åtskilda perioder.⁴³ Patriarkalism har till exempel använts för att beteckna grundläggande sociala relationer inom förindustriellt hantverk och jordbruk, allt från slaveriet i de amerikanska sydstaterna till relationerna mellan mästare, gesäller och lärlingar i det svenska förkapitalistiska hantverket.⁴⁴ Begreppet patriarkalism har också använts för att beskriva vad som kännetecknade relationerna mellan arbetsgivare och arbetare i den tidiga industrialiseringen och ibland setts som en specifik arbetsgivarstrategi i det moderna industrisamhället.⁴⁵ Konkret kunde ett sådant patriarkalt system innebära att arbetsgivaren tillhandahöll sjuk- och hälsovård, bostadshjälp, pensioner och lån till de anställda, men också att föreningsaktivitet såsom nykterhetsloger och bildningsverksamhet understöddes.⁴⁶ I vissa lokalsamhällen som växte fram runt en enskild industri kunde orten vara helt beroende av företaget även beträffande upprättande av hela infrastrukturen inklusive varuinköp, skolväsen, kyrka et cetera.⁴⁷

Flera historiker har betonat att patriarkalism i grunden är en maktrelation. Monika Edgren menar att om inte maktperspektivet finns med så kan

43. Lars Magnusson, "Patriarkalism och social kontroll. Några synpunkter på ett problemkomplex", *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia* nr 33, Stockholm 1986.

44. Exempel på det förra är E. Genovese, *Roll, Jordan*, New York 1978, exempel på det senare är Lars Edgren, *Lärling – Gesäll – Mästare. Hantverk och hantverkare i Malmö 1750–1847*, Lund 1987.

45. Exempel på det förra är Bertil Jacobsson, *Företaget, kommunen och individen. En studie i relationerna mellan Söderfors bruk AB och Söderfors kommun och dess invånare 1895–1925*, Stockholm 1976, exempel på det senare är Mats Lindqvist, "Disponent Bergs visioner – kampen om vanorna bland företagare och arbetare", *Svenska vanor och ovanor*, Jonas Frykman och Orvar Löfgren (red.), Stockholm 1991, Ulf Magnusson menar att patriarkalismen var en övergripande samhällsideologi under 1800-talet, men att den ömsade skinn och omvandlades till en företagsledningspolitik, så kallad industripatriarkalism, i slutet av århundradet. Ulf Magnusson, *Från arbetare till arbetarklass. Klassformering och klassrelationer i Fagersta – ett mellansvenskt brukssamhälle ca 1870–1909*, Uppsala 1996, s. 65 f.

46. Se till exempel Lars Berggren, *Ångvissan och brickornas värld. Om arbete och facklig organisation vid Kockums Mekaniska Verkstad och Carl Lunds fabrik i Malmö 1840–1905*, Malmö 1991. Hans-Olof Ericson, *Vanmakt och styrka. Studier i arbetarrörelsens tillkomst och förutsättningar i Jönköping, Huskvarna och Norrahammar 1880–1909*, Lund 1987, Lars Magnusson, *Arbetet vid en svensk verkstad. Munktells 1900–1920*, Stockholm 1986, Bo Stråth, *Varvarbetare i två varvstäder. En historisk studie av verkstadsklubbarna i Göteborg och Malmö*, Kungälv 1982, Thommy Svensson, "Bruksinstitutioner och folkrörelser i Jönsered 1830–1980", *Boken om Jönsered. Samhälle och idrott*, 1985, Alf Johansson, *Arbetarrörelsen och taylorismen i Olofström 1895–1925*, Lund 1990, Mikael Ottosson, *Sohlberg och surdegen. Sociala relationer på Kosta glasbruk 1820–1880*, Lund 1999.

47. Se till exempel Christer Winberg, *Fabriksfolket. Textilindustrin i Mark och arbetarrörelsens genombrott*, Stockholm 1999.

”begreppet utnyttjas för att beskriva relationerna mellan människor i det förflutna som ömsesidiga och harmoniska.”⁴⁸

En liknande hållning har Börje Harnesk som menar att en patriarkalisk relation kännetecknades av att parterna inte var jämlikar, men att det samtidigt fanns en ömsesidighet i det att de båda hade rättigheter och skyldigheter.⁴⁹ Arbetarna i de patriarkala systemen blev därmed också fångna i en ”väv av beroenden” från vilken de svårligen kunde lösgöra sig, menar Bo Stråth. Tillsammans med Thommy Svensson och Hans-Olof Ericson ser han det patriarkala systemet som en strategi för att knyta arbetare till företagen och göra dem lojala.⁵⁰ En konsekvens av utvecklade patriarkala system blir då enligt Stråth och Rune Jungen att den fackliga aktivitetsgraden blir låg.⁵¹

Lars Berggren menar att patriarkalismen förvisso kan beskrivas såsom en strategi från företagsledarna för att vinna arbetarnas lojalitet, men tillägger att det också kan ses som en mentalitet.⁵² Företagsledarens patriarkala förhållningssätt behöver sålunda inte endast vara grundat i en kyligt beräknande attityd utan kan också ses som ett uttryck för en övertygelse om att ta ett socialt ansvar i socialkonservativ anda. Enligt Ingemar Johansson vill den patriarkaliska ideologin ”skapa en bild av företaget som en organisk enhet, präglad av intressegemenskap mellan arbetare och arbetsgivare.”⁵³ Därmed handlar maktutövandet inte bara om materiella resurser utan också om en strävan efter hegemoni. Metoden för detta kunde vara att odla myten om den framgångsrike och uppoffrande företagsledaren och göra honom och hans familj till dygdemönster och moraliska förebilder.⁵⁴ Ett annat sätt var att fylla arbetarnas fritid med aktiviteter som att åhöra ”allmänbildande” föreläsningar och låna böcker i ett bibliotek med läsrum som Munktells

48. Monika Edgren, *Tradition och förändring, Könrelationer, omsorgsarbete och försörjning inom Norrköpings underklass under 1800-talet*, Lund 1994, s. 59.

49. Börje Harnesk, ”Patriarkalism och lönearbete. Teori och praktik under 1700- och 1800-talens Sverige”, *Historisk tidskrift* 1986, s. 330 f.

50. Bo Stråth, *Varusarbetare i två varvsstäder, En historisk studie av verkstadsklubbarna vid varven i Göteborg och Malmö*, 1982, s. 100, Thommy Svensson, ”Bruksinstitutioner och folkrörelser i Jonsered 1830–1980”, *Boken om Jonsered. Samhälle och idrott*, 1985, s. 19 ff.

51. Bo Stråth, *Varusarbetare i två varvsstäder, En historisk studie av verkstadsklubbarna vid varven i Göteborg och Malmö*, 1982, Rune Jungen, *Vävarstad i uppror. Bonäs arbetarrörelse 1880–1920*, Borås 1978.

52. Berggren Lars, ”Management Strategies among Industrial Leaders in Southern Sweden 1850–1930”, *The Democratic Challenge to Capitalism. Management and Democracy in the Nordic Countries*, Haldor Byrkjefot, Sissel Myklebust, Christine Myrvang & Francis Sejersted (red.), Oslo 2001, s. 240 f.

53. Ingemar Johansson, *Strejken som vapen. Fackföreningar och strejker i Norrköping 1870–1910*, 1982, s. 24.

54. P. Joyce, *Work, Society and Politics. The Culture of Factory in Later Victorian England*, New Jersey 1980, s. 181.

mekaniska verkstad i Eskilstuna gjorde.⁵⁵ Ett tredje sätt var att som arbetsgivarna i Marks härad medvetet tillsätta schartauanska präster som genom sina predikningar om kallelsetanken gjorde arbetarna fogliga i den rådande ordningen.⁵⁶ Forskningsläget ger således vid handen att patriarkalismen som fenomen studerats både på aktörsnivå och en strukturell nivå. Jag kommer som tidigare nämnts inte att utesluta något av dessa perspektiv.

Motmakt

Makten kan utmanas av motmakt. Denna kan komma till uttryck och förstås på olika sätt. Charles Tilly talar om två grundläggande former av motaktioner; påtryckning och protest. Påtryckning utövas genom diskussion, lobbyverksamhet och förhandling av grupper som på något sätt accepterats av makthavarna som medlemmar av en institutionell struktur. Påtryckningen innebär möjligheten att kunna initiera egna alternativ och stoppa andras oönskade alternativ. Därför är själva beslutsfattandet, och framför allt processen före, intressant för den som vill studera detta.⁵⁷ Den amerikanske sociologen G.W. Domhoff menar att påtryckningsarbetet underlättas om parterna delar samma sociala bakgrund, etnisk härkomst eller kön.⁵⁸ Med risk för att göra en alltför vid tolkning skulle jag vilja uttrycka det som att parternas kulturella och sociala kapital fungerar som smörjmedel i en påtryckningssituation. Det ligger dock en stor svårighet i att komma åt de oftast informella kontakter och möten som ligger bakom en sådan påverkan. Ett sätt att närma sig denna problematik är att kartlägga de nätverk som finns mellan de olika parterna. Även om detta inte kan belägga vilka odokumenterade överenskommelser som träffats, kan det förklara varför vissa intressen mer än andra kan få gehör.

De grupper som står utanför den institutionella strukturen kan använda sig av protesten som motmakt. Den kollektiva protesten kan vara reaktiv och kräva att rättigheter som upplevs som hotade kvarstår eller vara proaktiv och försöka vidga dessa rättigheter.⁵⁹ Utmaningen mot makthavarna kan vara ett krav om erkännande, det vill säga att bli inkluderade i den befintliga institutionella strukturen. Den kan också syfta till en radikal förändring av maktförhållandena. Protesten kan ta sig många former, allt från mer eller

55. Lars Magnusson, *Arbetet vid en svensk verkstad. Munktelles 1900–1920*, Stockholm 1986.

56. Christer Winberg, *Fabriksfolket. Textilindustrin i Mark och arbetarrörelsens genombrott*, Stockholm 1999.

57. Charles Tilly, *From Mobilization to Revolution*, New York 1978, s. 125.

58. G.W. Domhoff, *The Powers That Be. Processes of Ruling Class Domination in America*, New York 1979, s. 31 ff.

59. Charles Tilly, *From Mobilization to Revolution*, 1978, s. 144 ff.

mindre spontana upplopp till upprättandet av vad Gramsci kallar en mot-hegemoni.⁶⁰ Det senare innebär att den hegemoniska världsbilden och de institutioner som bär upp den utmanas av en alternativ världsbild framburen av alternativa institutioner.⁶¹ Kollektiva protester förutsätter mobilisering. Genom att studera vilka nätverk som ligger bakom dessa kan man bättre förstå protesten som process. För det första säger det vilka som mobiliseras, men också vilka som inte mobiliseras. För det andra kan det förklara vilka som blir protestens ideologer och ledare och vilka som inte blir det. För det tredje kan ett nätverksperspektiv förklara den grad av kontroll som protestens ledare har över kollektivet.

Social nätverksanalys

Jag har i det föregående argumenterat för fördelarna med ett nätverksperspektiv. I det följande skall den metodik som ligger till grund för nätverksanalyser presenteras. Man kan i huvudsak tala om två grundläggande sätt att analysera sociala nätverk. Med helhetsanalys (*whole network analysis*) kartlägger man alla kontakter mellan aktörer i ett socialt system. I den individbaserade analysen (*egocentric network analysis*) utgår man från enstaka individers sociala kontakter. Vilket sätt man väljer hänger samman med vilka frågor man vill ha svar på. Den brittiske socialantropologen Clyde Mitchell har gjort en uppdelning av relevanta drag i nätverken utifrån distinktionen relationernas natur (interaktionella karakteristika) och relationernas mönster (morfologiska karakteristika).⁶²

Interaktionell karateristika

Innehåll; handlar enligt Mitchell om på vilket sätt en relation är etablerad, som till exempel vänskap eller arbetsgemenskap. Inom denna kategori bör också det som utbyts i relationen kunna sorteras in såsom till exempel information, omsorg och så vidare. Det är ganska vanligt inom nätverksforskningen att man tar sin utgångspunkt i en viss form av utbyte och kartlägger dess nätverk. Min ambition är dock att fånga så många aspekter av utbytet som möjligt för att skapa en bättre helhetsförståelse. I detta sammanhang blir Bourdieus kapitalbegrepp centrala.

Riktning; handlar om huruvida en relation är ömsesidig eller enkelriktad. Om man enbart undersöker en viss form av utbyte kan man skenbart få intrycket att relationen mellan två individer är helt enkelriktad. En

60. John Scott, *Power*, Cambridge 2001, s. 27 och s. 91.

61. Mats Lindqvist, *Klasskamrater. Om industriellt arbete och kulturell formation 1880–1920*, Stockholm 1994.

62. Clyde Mitchell, *Social networks in urban situations. Analyses of personal relationships in central African towns*, Manchester 1969.

studie där många former av utbyte tas i beaktande kan visa att så inte är fallet. Information byts mot omsorg och politiskt stöd byts mot lån av pengar. Jag skulle hypotetiskt vilja hävda att ömsesidiga relationer oftare bygger på former av utbyte som är olika snarare än lika.

Varaktighet; svarar på frågan hur länge relationerna upprätthålls. Förvisso förändras alla relationer mer eller mindre över tid. Men i långvariga relationer kan man ändå räkna med att det uppkommer en viss rutinisering och högre grad av upplevd förutsägbarhet. Det är egentligen först sedan en relation avslutats som det går att säga något om dess betydelse.

Frekvens; hur ofta personerna i nätverket har kontakt kan vara avgörande för hur tillit och förutsägbarhet skapas.

Intensitet; handlar om i vilken utsträckning individen upplever sig bunden att fullgöra skyldigheter kopplade till specifika sociala relationer eller är fri att utöva rättigheter som är förknippade med kontakter till andra.

Morfologiska karakteristika

Förankring; avser vilken position en aktör har i nätverket. Den kan vara mer central, vilket innebär större möjlighet till inflytande i nätverket, eller mer perifer, vilket innebär det omvända.

Näbarhet; handlar om aktörerna i nätverket har kontakt direkt eller via mellanhänder.

Täthet; är måttet på hur många i nätverket som har kontakt med varandra.

Räckvidd; är enligt Mitchell antalet personer som har direkt kontakt med personen som utgör centrum. Enligt Wheeldon avser räckvidd även antalet personer i nätverket med olika sociala positioner såsom klass, kön et cetera.⁶³ Det bör också innefatta geografisk spridning. Jag skulle då för tydlighetens skull vilja skilja mellan strukturell, social och geografisk räckvidd.

Barry Wellman och Charles Wetherell flaggar i en artikel för att historiker kan ha stor nytta av social nätverksanalys. Enligt dem är fördelen med social nätverksanalys att man kan undvika antagandet att människor nödvändigtvis interagerar i grannskap, släktskapsgrupper eller andra bundna gemenskaper. Därmed kan man vidga perspektivet till att omfatta relationer utanför ett begränsat socialt och geografiskt rum.⁶⁴ Sedan mitten av 1990-talet har minst ett tiotal större historiska studier av sociala nätverk gjorts

63. Clyde Mitchell, *Social Networks in Urban Situations. Analyses of Personal Relationships in Central African Towns*, Manchester 1969, E. Bergerhed, G. Forberg & A. Hultkrantz-Jepsson, "Socialantropologi", *Nätverksterapi*, Lennart Svedhem (red.), Helsingborg 1994.

64. Wellman Barry & Wetherell Charles, "Social Network Analysis of Historical Communities", *The History of Family*, vol. 1/No. 1/1 1996.

i Sverige.⁶⁵ Oftast är det olika eliter i samhället som studerats.⁶⁶ Vilken innebörd man har lagt i själva begreppet nätverk och vilka metoder man använt är högst varierande. Detta hänger samman med att man söker svar på olika frågor.⁶⁷ Problemet med att överföra de metoder som vuxit fram ur antropologi och sociologi till historiska studier är att historikern inte har möjlighet att ställa sina frågor direkt till de aktörer som ska undersökas. Istället styr källmaterialet i hög grad vilka frågor som kan besvaras.

Avgränsningar och urval

Det sociala livet kan struktureras efter dimensionerna tid och rum. I praktiken går det dock inte att kliniskt isolera alla sociala relationer i ett lokalsamhälle under en specifik period. Problematiken är flerfaldig. För det första handlar det om den rumsliga avgränsningen; individers och grupper sociala nätverk sträcker sig inte sällan ut sig över ett stort geografiskt område både regionalt, nationellt och internationellt. En annan aspekt av detta är att lokalsamhället såsom administrativt avgränsad enhet också ingår i ett större regionalt och nationellt sammanhang. Det är också så att alla lokalsamhällen ingår i större kulturella kretsar. Detta innebär att de föreställningar lokalsamhällets invånare har om sociala relationer mellan olika klasser, män och kvinnor, etniska grupper och generationer inte bara formas av deras möten i vardagen utan också av strukturer som går långt utanför

65. Till exempel Martin Åberg, *Samförståndets ti. Konflikt, samarbete och nätverk i svensk lokalpolitik*, Lund 1998, Ylva Hasselberg, *Den sociala ekonomin. Familjen Clason och Furudals bruk 1804–1856*, Uppsala 1998, Leos Müller, *The Merchant Houses of Stockholm, c. 1640–1800. A Comparative Study of Early-Modern Entrepreneurial Behaviour*, Uppsala 1998, Niklas Stenlås, *Den inre kretsen. Den svenska ekonomiska elitens inflytande över partipolitik och opinionsbildning 1940–1949*, Lund 1998, Örjan Simonsson, *Den lokala scenen. Törstuna härad som lokalsamhälle under 1600-talet*, Uppsala 1999, Mikael Svanberg, *Företagsamhet föder framgång. Yrkeskarriärer och sociala nätverk bland företagarna i Sundsvall 1850–1900*, Umeå 1999, Irene Andersson, *Kvinnor mot krig. Aktioner och nätverk för fred 1914–1940*, Lund 2001, Solveig Fagerlund, *Handel ochandel. Vardagslivets sociala struktur ur ett kvinnoperspektiv. Helsingborg ca 1680–1709*, Lund 2002, Håkan Gunneriusson, *Det historiska fältet. Svensk historievetenskap från 1920-tal till 1957*, Uppsala 2002, Einar Hreinsson, *Nätverk och nepotism. Den regionala förvaltningen på Island 1770–1870*, Göteborg 2003, Tomas Nilson, *Framgång och vår herre. Industriellt företagande, social struktur och karriärmönster i två svenska städer: Borås och Örebro 1890–1920*, Göteborg 2004.
66. Till undantagen hör Solveig Fagerlunds avhandling om kvinnors handel över sundet mellan Helsingborg och Helsingör. Solveig Fagerlund *Handel ochandel. Vardagslivets sociala struktur ur ett kvinnoperspektiv: Helsingborg ca 1680–1709*, Lund 2002.
67. Hreinsson Einar & Nilson Tomas (red.), *Nätverk som social resurs. Historiska exempel*, Lund 2003, s. 17 f. Enligt Hreinsson och Nilson kan det svenska forskningsläget delas upp i två riktningar; de som inspirerats av sociologen Walter W. Powell och de som inte gjort det. Det är framför allt kritiken av Powelltraditionen som har fört andra historiker med nätverksperspektiv samman, snarare än ett gemensamt alternativ.

lokalsamhällets gränser. För det andra handlar det om tidsaspekten; det är inte möjligt att tydligt avgränsa de studerade relationerna till en specifik tidsperiod. Vid närmare påseende skulle det visa sig att många av dem har rötter längre tillbaka i tiden. Det är dessutom så att relationerna är stadda i ständig förändring, en process som bara delvis är möjlig att beskriva. Ett tredje problem handlar om urval. Det nätverk av sociala relationer som konstituerar samhället är så komplext att det aldrig kan fångas i sin helhet. Det blir därför viktigt att medvetet välja ut sådana kategorier av relationer som speglar många sidor av den sociala komplexiteten och vara medveten om hur urvalet påverkar resultatet.

Det är ingen hemlighet bland historiker att såväl personliga som praktiska omständigheter ofta spelar en viss roll vid val av såväl ämne som material till historiska undersökningar. Desto viktigare blir det därför att utifrån den formulerade problematiken finna argument för de val man gjort. Det finns flera skäl till varför lokalsamhället Limhamn är lämpligt för undersökningen. Limhamn växte på några decennier från att ha varit en marginell bosättning på landsbygden med något hundratal individer till att bli Sveriges största köping med nästan 10 000 invånare. Den snabba urbaniseringen möjliggör en någorlunda avgränsad studie av hur ett lokalsamhälle konstrueras genom de nya sociala nätverk som etableras. En bakre gräns för studien kan sättas år 1871, då Skånska Cementaktiebolaget började bryta kalk på orten vilket fick en avgörande roll för samhällets framväxt. Den främre gränsen är satt år 1915 då den lokalpolitiska arenan försvann genom att Limhamn inkorporerades i Malmö. Limhamn upphörde därmed i administrativ mening att vara ett lokalsamhälle. Tidsperioden 1871–1914 sammanfaller dessutom med det industriella genombrottet i Sverige vilket underlättar att sätta in resultaten i ett större samhällsförändringsperspektiv. Ett annat skäl till varför Limhamn är lämpligt är dess storlek; det är å ena sidan så pass stort att det finns en mångfald av olika sociala sammanhang att studera, men å andra sidan inte så stort att dessa sociala sammanhang inte är greppbara.

Som tidigare påpekats måste ändå ett urval göras. Jag har strävat efter att välja ut sådana kategorier av relationer som belyser så många sidor av lokalsamhällets sociala komplexitet som möjligt. Det är avgörande för ett samhälls fortbestånd och utveckling hur dess människor har möjlighet att försörja sig. Därför blir de nätverk som hänger samman med lokalsamhällets olika huvudnäringar såsom jordbruk, fiske och industri viktiga att studera. Till de grundläggande behoven hör också att samhällets invånare skall ha någonstans att bo vilket motiverar en motsvarande undersökning av boendets nätverk. Under den studerade perioden kom föreningslivet att spela en allt större roll i människors sociala liv. I folkrörelserna skapades

nya gemenskaper som blev viktiga för såväl den enskilde individen som samhället i stort. Så försökte till exempel sjuk- och begravningskassor och fackföreningar på olika sätt skapa bättre villkor för stora grupper, och i frikyrkosamfunden samlades många människor som sökte andlig trygghet i en föränderlig värld. Ibland konkurrerade olika rörelser och ibland valde man att samarbeta. För att förstå vad som låg bakom dessa olika hållningar är det viktigt att studera såväl individernas engagemang i folkrörelserna som relationerna mellan de olika organisationerna. På den kommunalpolitiska arenan blev såväl näringslivets som folkrörelsernas olika intressen synliga. Det handlade om allt ifrån att få några kronor i kommunalt bidrag till att få kommunen att göra stora investeringar i infrastrukturen. Möjligheten till framgång hängde samman med i vilken utsträckning man kunde mobilisera stöd för sin sak i kommunalfullmäktige. På så sätt vävdes ekonomi, politik och föreningsliv samman till ett nät av relationer; ett system av konkurrens och av givande och tagande som gav återverkningar i hela lokalsamhället.

Näringsliv, boende, föreningsliv och politik är nog så viktiga för att förstå ett lokalsamhälles sociala liv, men det finns ytterligare en dimension som måste beaktas. Sociala relationer som familj, släktskap och vänskap är centrala för att förstå individen som social aktör. Detta gällde kanske än mer i en tid då det statliga och kommunala skyddsnätet inte var utbyggt. Det går givetvis inte att kartlägga alla släktskaps- och vänskapsrelationer i ett lokalsamhälle med tusentals invånare, men utifrån fallstudier kan man få en inblick i dessa aspekter av det sociala livet. Men individstudierna är inte bara viktiga för att de adderar fler kategorier av relationer. Deras viktigaste funktion ligger i att de ger ett inifrånperspektiv på samhället (läs: de sociala nätverken). Jag menar med C. Wright Mills att: ”Man kan varken förstå en individs livshistoria eller ett samhälles historia om man inte förstår dem bägge.”⁶⁸

Metod och material

Ambitionen att skriva en monografi som fångar så många sidor av ett lokalsamhälles liv som möjligt innebär att jag använder mig av många typer av metoder och källor. I det följande skall jag kort redogöra för vilka dessa är, för att sedan utveckla de kritiska aspekterna i samband med respektive empirisk genomgång.

Med utgångspunkt i matriklar och protokoll från bolag, föreningar och kommunalpolitiska organ kartlägger jag överlappande medlemskap i olika styrelser och i vissa fall även medlemskap i föreningar. Det handlar dels om att se hur de olika sektorerna näringsliv, föreningsliv och lokalpolitik

68. C. Wright Mills, *Den sociologiska visionen*, Lund 1985, s. 9.

var konstituerade, dels hur dessa sektorer överlappade varandra personellt. Förteckningar över medlemmar har lagts upp i excelfiler som sedan jämförts med varandra med hjälp av programmets sorteringsfunktioner. Sålunda har jag jämfört förteckning för förteckning med varandra för att finna överlappningar. Detta är tidskrävande men innebär att risken för missar, på grund av att namn stavats olika i olika sammanhang, undvikes. Bakom dessa undersökningar ligger ett antagande att stor överlappning leder till en högre och smidigare interaktion. För att pröva en sådan tes undersöks även interaktionen i sig. Detta sker framför allt med utgångspunkt från föreningarnas protokoll och det lokalpolitiska materialet, men även i viss mån utifrån material från bolagen.

I samband med att jag skriver om fiskarna används en prosopografisk metod, eller vad som med andra ord kallas en kollektiv biografi. En definierad grupps sociala och geografiska bakgrund kartläggs, och dess inre släktskapsförhållanden utreds utifrån kyrkobokföringen. Resultaten från undersökningen blir sedan utgångspunkt för förståelsen av fiskarkollektivets agerande i lokalsamhället.

Jag har skapat en databas över 1910 års folkräkning i Limhamn omfattande 9108 individer med uppgifter om namn, födelseår, födelseort, hushåll och titel. Databasen har använts för tre syften. För det första ligger den till grund för en mer allmän beskrivning av Limhamns sociala landskap. För det andra används den för att undersöka boendets nätverk, det vill säga i vilken utsträckning det förekom att människor var inneboende hos släktingar, arbetsgivare eller andra. För det tredje har den varit ett underlag för identifieringen av individer i de olika nätverk som undersöks.

Födelse- och dopböcker är en viktig historisk källa för undersökningar av kontakter mellan människor.⁶⁹ I det förindustriella Sverige var föräldrarna mycket noga i valet av dopvittnen då dessa förväntades vara ansvariga för barnens religiösa uppfostran och deras vård om föräldrarna dog. Familjen valde ofta människor med en högre social position och sådana som kunde förväntas ge en riklig dopgåva. Detta kan även indikera en strävan efter social mobilitet uppåt.⁷⁰ Den historiska forskningen har länge utgått ifrån antagandet att det bakom aktörernas val av dopvittnen till sina barn ligger ett medvetet byggande av allianser.⁷¹ I den kommande framställningen

69. Bengt Ankarloo, *Att stilla herrevrede*, Malmö 1988. Martin Åberg, *En fråga om klass?*, Göteborg 1991.

70. Tom Ericsson, *Mellan kapital och arbete. Småborgerligheten i Sverige 1850–1914*, Umeå 1988, s. 162.

71. Mikael Ottosson, *Sohlberg och surdegen. Sociala relationer på Kosta glasbruk 1820–1880*, Lund 1999. Solveig Fagerlund, *Handel ochandel. Vardagslivets sociala struktur ur ett kvinnoperspektiv: Helsingborg ca 1680–1709*, Lund 2002.

görs systematiska dopvittnesanalyser som kartlägger hur olika personer och familjer knöts samman genom rituella band. I något fall görs jämförelser med undersökningar utifrån annat material såsom dagböcker för att ta reda på huruvida det fanns en kontinuitet i dessa förbindelser.

Utifrån dagböcker och biografiskt material kartläggs individuella kontakter i individbaserade nätverksanalyser. Genom att identifiera de personer som medlemmar ur en borgerlig och en arbetarfamilj interagerade med, kan jag få en bild av familjens, släktens och vännernas betydelse i vardagslivet. Undersökningen gör det också möjligt att se på vilket sätt de nätverk som kopplade samman näringsliv, föreningsliv och kommunalpolitik fick betydelse för den enskilde individen.

För dessa undersökningar har jag använt mig av ingenjör A.M. Petersson-Holmes självbiografiska anteckningar och inspelade intervjuer med hans dotter Naemi (f. 1885). Valet av Petersson-Holme och dennes familj som utgångspunkt för en undersökning motiveras med hans centrala position i lokalsamhället. Han var i ledande ställning inom såväl näringsliv och föreningsliv som kommunalpolitik och således framträdande i de nätverk som kartläggs inom dessa sammanhang. Genom att analysera andra materialgrupper nyanseras och synliggörs andra aspekter av hans sociala värld.

Jag har också använt mig av makarna Anders och Johanna Olssons dagböcker. Anders som arbetade som daglönare vid kalkbrottet skrev dagbok 1893–1897, hans hustru Johanna som var fiskförsäljerska skrev från år 1900 och framåt. Det finns flera aspekter som gör makarna Olssons dagböcker intressanta. För det första att det är tämligen unikt med dagböcker från denna tid författade av män och kvinnor ur den svenska arbetarklassen. För det andra bidrar dagböckerna till ett inifrånperspektiv på en rad lokala aspekter som till exempel att Anders arbetade vid kalkbrottet, som var den största arbetsplatsen på orten, att Johanna arbetade som fiskförsäljerska i ett av Skånes största fiskelägen och att de båda var frälsningssoldater i ett lokalsamhälle där religionen spelade en stor roll i samhällslivet. Representerativitetskriteriet var inte det avgörande när jag valde att använda dagböckerna. Snarare stod valet mellan att få inblick i en arbetarfamiljs vardagsliv på Limhamn årtiondena runt sekelskiftet 1900 eller inte.

Relationer i förändring

Under 1800-talet genomgick det svenska samhället en genomgripande social förändring.⁷² I detta kapitel kommer jag att ge en översikt över forskning som analyserat vad dessa förändringar innebar för de mellanmännsliga relationerna på mikronivå. Sådan forskning kan huvudsakligen återfinnas i de tre fälten för familjehistoria, folkrörelseforskning och nätverksforskning. Utifrån forskningsläget kommer jag sedan att precisera de frågeställningar som jag avser att arbeta utifrån.

Förändrade relationer på landsbygden

Historiska nätverksstudier har främst hittills intresserat sig för olika slags eliter eller i varje fall mellanskikt i samhället.⁷³ Detta innebär inte att det råder en total avsaknad av studier som kan kasta ljus över hur 1800-talets förändringar påverkade de mellanmännsliga relationerna i de bredare folklagen. En klassiker i detta sammanhang är etnologen Börje Hanssens studie av Österlen. Hanssen visar hur åborna (bönderna), före jordbrukets kommersialisering och befolkningsexplosionen, var sammankopplade genom en rad olika relationer i lokalsamhället. I byalaget fanns en arbetsgemenskap som gjorde egenproduktion och självhushåll möjlig. Denna gemenskap hade även en stor betydelse för grannelagets ”sällskapliga behov”. Större gemensamma arbetsinsatser såsom skörd och husbyggen avslutades ofta med någon form av gille. Det fanns även en mer informell samvaro där man möttes för att planera och umgås.⁷⁴ Vid de stora årsfesterna som midsommar och skördekalas och vid fester knutna till individens livscykel som dop och begravning kom olika generationer samman. Dessa fester blev

72. Se kapitel 3, Den stora omvandlingen och Limhamn.

73. Se till exempel antologin *”Bäste Broder”. Nätverk, entreprenörskap och innovation i svenskt näringsliv*, Ylva Hasselberg & Tom Petersson (red.), Stockholm 2006.

74. Hanssen Börje, *Österlen. Allmoge, köpstafolk & kultursammanhang vid slutet av 1700-talet i sydöstra Skåne*, Stockholm 1977, s. 36.

ofta en social uppvisning där man genom att bjuda överdådigt visade upp gårdens förmåga.⁷⁵

Grannskapsrelationerna var också en del av bakgrunden till äktenskapsrelationer. Hanssen konstaterar att eftersom hälften och mer av ett byalag gift sig inom samma by i flera generationer ”måste ett tätmaskigt nät av släktförbindelser ha länkat samman den enskilde åbon med praktiskt taget varje annan individ inom denna socialgrupp.”⁷⁶ Självhushållningen med utpräglad knapphet på råvaror och redskap gav upphov till en ”ekonomisk väv” där man lånade och fick arbetshjälp av för tillfället bättre rustade grannar.⁷⁷ Det fanns också ett system av kollektiva gåvor, som att föra med sig mat till gillen eller att gå samman och ge nödhjälp åt någon like som drabbats av otur.⁷⁸ ”Man hjälpte för att bli hulpen.”⁷⁹ En förutsättning för att ta del av detta försäkringssystem var att man var inflätad i den väv av relationer som utgjordes av släktskap, vänskap, grannskap och arbetsgemenskap. Den ömsesidiga grannhjälpens princip gällde bara mellan parter som såg sig som sociala jämlikar.⁸⁰ Det fanns en mycket stark kvinnogemenskap som var grundad i kollektiva kvinnosysslor, behovet av hjälp i arbete och barnpassning, men också en social gemenskap utanför arbetet. Detta system av relationer kom att förändras. Kommersialiseringen av jordbruket och folkökningen ledde till att ett alltmer utpräglat klassamhälle växte fram på landsbygden. Bönderna blev allt färre i förhållande till hela befolkningen och valde bort umgänge med grannar till förmån för släkten.⁸¹

Liknande resultat har lanserats av historikern Britt Liljewall. I sin studie av västsvenska bondedagböcker tar hon sin utgångspunkt i Tönnies teori om samhällsomvandlingen som en övergång från *Gemeinschaft* till *Gesellschaft*.

75. Mats Hellspång & Orvar Löfgren, *Land och stad – Svenska samhällen och livsformer från medeltid till nutid*, Malmö 1994, s. 319 f.

76. Börje Hanssen, *Österlen. Allmoge, köpstafolk & kultursammanhang vid slutet av 1700-talet i sydöstra Skåne*, Stockholm 1977, s. 83. Med socialgrupp avses åbor. Hanssen är noga med att påpeka att det under storskiftesepoken inte går att tala om renodlade släktbyar eftersom en stor del av befolkningen bestod av egendomslösa gathusfolk vilka i allmänhet inte stod i släktskapsförhållande till åbofolket.

77. Börje Hanssen, *Österlen. Allmoge, köpstafolk & kultursammanhang vid slutet av 1700-talet i sydöstra Skåne*, Stockholm 1977, s. 38 ff.

78. Börje Hanssen, *Österlen. Allmoge, köpstafolk & kultursammanhang vid slutet av 1700-talet i sydöstra Skåne*, Stockholm 1977, s. 42.

79. Börje Hanssen, *Österlen. Allmoge, köpstafolk & kultursammanhang vid slutet av 1700-talet i sydöstra Skåne*, Stockholm 1977, s. 41.

80. Börje Hanssen, *Österlen. Allmoge, köpstafolk & kultursammanhang vid slutet av 1700-talet i sydöstra Skåne*, Stockholm 1977, s. 43.

81. Börje Hanssen, *Österlen. Allmoge, köpstafolk & kultursammanhang vid slutet av 1700-talet i sydöstra Skåne*, Stockholm 1977, David Gaunt, *Familjeliv i Norden*, Stockholm 1996, s. 101.

Genom att jämföra de sociala relationer som beskrivs i olika dagböcker från 1840-, 1860- och 1890-talen tycker Liljewall sig kunna se en tydlig förändring från ett *Gemeinschaft*, som kännetecknas av ett rumsligt begränsat och tätt sammanvävt kontaktnät, till ett *Gesellschaft* där samarbetet formaliserats och de socio-ekonomiska gränserna blivit tydligare.⁸² Av en bonde dagbok från 1840-talet att döma dominerades det sociala nätverket bland bönder i Västergötland av ett tätt sammanvävt grannskap som var tämligen geografiskt avgränsat. Det framstår som att såväl besuttna som obesuttna hushåll var indragna i ett system av kollektiv grannhjälp och krishjälp. Även de sociala gränserna för privatumgänget tycks ha varit relativt öppet.⁸³ En annan bild framträder i en dagbok från 1860-talet. Utifrån denna framstår det som en tätt sammanflätad lokal bondeelit utkristalliserats med större avstånd till de obesuttna.⁸⁴ En vidareutveckling av detta kan ses i dagboken från 1890-talet. Samarbetet med grannarna levde kvar i form av informationsutbyte och samägande istället för fysiskt arbetsbyte. Klyftan till underklassen växte samtidigt som ekonomiska såväl som privata kontakter knöts med urbana medelklassfamiljer.⁸⁵ Detta kom att innebära att de besuttna bönderna alltmer började anamma en borgerlig kultur. Bonden och hans hustru drog sig undan arbetskollektivet och lämnade de tyngre och smutsigare sysslorna åt tjänstefolk och mer tid och pengar lades på att skapa en representativ hemmiljö.⁸⁶

Den borgerliga kulturen och dess nätverk

Samhällsomvandlingen innebar att det växte fram en ny "modern" elit i samhället bestående av exportköpmän och kapitalister.⁸⁷ Dessa beskrivs ofta i ett konkurrensförhållande till den gamla eliten som bestod av en jordägande och byråkratiserad civil eller militär adel. Eliterna hade förvisso delvis olika intressen, men sannolikt mer som förde dem samman. Ett nätverksperspektiv visar att grupperna snarast var överlappande. Ekonomihistorikern Lars Magnusson skriver:

-
82. Britt Liljewall, *Bondevardag och samhällsförändring. Studier i och kring västsvenska bonde dagböcker från 1800-talet*, Göteborg 1995, s. 135 f. & 278 f.
 83. Britt Liljewall, *Bondevardag och samhällsförändring. Studier i och kring västsvenska bonde dagböcker från 1800-talet*, Göteborg 1995, s. 123–131.
 84. Britt Liljewall, *Bondevardag och samhällsförändring. Studier i och kring västsvenska bonde dagböcker från 1800-talet*, Göteborg 1995, s. 207 f.
 85. Britt Liljewall, *Bondevardag och samhällsförändring. Studier i och kring västsvenska bonde dagböcker från 1800-talet*, Göteborg 1995, s. 264–280.
 86. Mats Hellspong & Orvar Löfgren, *Land och stad. Svenska samhällen och livsformer från medeltid till nutid*, Malmö 1994, s. 262.
 87. Ylva Hasselberg & Tom Petersson, "Inledning", *"Bäste Broder!" Nätverk, entreprenörskap och innovation i svenskt näringsliv*, Ylva Hasselberg & Tom Petersson (red.), Stockholm 2006.

Det var i stor utsträckning fråga om samma personer, eller rättare sagt: personer som tillhörde samma nätverk av släkt- eller andra förbindelser. Individer inom dessa nätverk kunde naturligtvis ha skilda intressen att bevaka. Men vid sidan av sådana motsättningar – som varierade i styrka från plats till plats – måste komplementariteten betonas.⁸⁸

Då dessa gruppers ekonomiska och politiska funktion och livsstil alltmer kom att flyta samman är den gamla ståndindelningen inte lämpad som social kategorisering för att förstå vilka grupper som övade inflytande på 1700- och 1800-talets ekonomiska omvandling. Ett alternativ är att istället använda begreppet klass. Enligt Magnusson kan detta dock leda fel om det enbart knyts till ägande av produktionsmedel. Skillnaden mellan stadens hantverkare med några få anställda och den mäktige bruksägaren eller exportköpmannen var enorm. Magnusson menar att den mest framkomliga vägen för att få veta vilka grupperingar som spelade roll inom ekonomin är en rekonstruktion av de faktiskt existerande sociala nätverken.⁸⁹

Ylva Hasselberg har på ett förtjänstfullt sätt analyserat de nätverk vari brukspatronen Clason vid Furudals bruk ingick i början av 1800-talet. Hon konstaterar att det egentligen inte fanns någon åtskillnad mellan bruksdriften och den sociala sfären. Vänner och släktingar var också affärspartners och informatörer. Det sociala umgänget var högt prioriterat och ägnades mycket tid och ekonomiska resurser. På så sätt reproducerades ett nätverk som var av avgörande betydelse för brukets fortbestånd. Genom nätverket förmedlades framför allt information, krediter och kommissioner. Det fungerade också som ett socialt skyddsnät i katastrofsituationer.⁹⁰ Nätverket utgick först och främst från slakten, därmed hade denna också makt över individen. Genom att känna till människors släktförhållanden kunde man mer eller mindre förutse deras handlande och lojaliteter vid ställningstaganden. När man bedömde en individs pålitlighet och duglighet var också släktförbindelserna avgörande.⁹¹

Tomas Nilson frågar sig om släktens roll var lika avgörande för företagare sedan aktiebolagslagen stiftats 1848. I sin studie av småföretagare i Borås och Örebro 1890–1920 konstaterar han att slakten fortsatte att vara en viktig resurs för företagarna, men att det i Örebro också växte fram ett frireligiöst

88. Lars Magnusson, *Sveriges ekonomiska historia*, Stockholm 1997, s. 270 f.

89. Lars Magnusson, *Sveriges ekonomiska historia*, Stockholm 1997, s. 272 f.

90. Ylva Hasselberg, *Den sociala ekonomin. Familjen Clason och Furudals bruk 1804–1856*, Uppsala 1998.

91. Ylva Hasselberg, *Den sociala ekonomin. Familjen Clason och Furudals bruk 1804–1856*, Uppsala 1998, s. 150 ff.

nätverk som var av betydelse. Han menar att den gemensamma religiösa tillhörigheten genererade ett förtroendekapital vilket innebar att man litade mer på trosfränder än andra.⁹² Liknande iakttagelser har också gjorts inom internationell forskning. Redan Max Weber insåg vilken roll de protestantiska sekterna hade för företagarnas framgång under kapitalismens framväxt.⁹³ Davidoff och Hall framhåller de frireligiösa nätverkens betydelse för 1800-talets engelska medelklass. Den religiösa gemenskapen kunde fungera som ett substitut för dem som bodde långt ifrån sina familjer. Här kunde man knyta affärskontakter och söka en äkta hälft. I Birmingham hade många frireligiösa familjer ledande positioner i stadens ekonomiska, politiska och sociala liv. Lokala hantverkare och handelsmän som byggde och levererade varor till sjukhus, skolor med mera kontrakterades ofta utifrån sin religiösa och politiska tillhörighet. De religiösa nätverken var inte begränsade till en stad eller ett specifikt geografiskt område utan tillhandahöll en social värld över hela landet.⁹⁴

Trots att de borgerliga grupperna inte var någon homogen social kategori, då de materiella villkoren var högst varierande, kom livsföringen att bli tämligen homogen. Man kan tala om en borgerlig kultur.⁹⁵ Etnologerna Jonas Frykman och Orvar Löfgren framhåller att det växte fram en familism i 1800-talets borgerlighet som innebar en fokusering på den egna familjegruppen som samlivets självklara centrum. En ny ideologi skapades där de emotionella bandens betydelse för familjesammanhållningen betonades, och en ny modell för relationen mellan man och hustru/kvinna gjorde sig gällande. Detta hade sin yttersta grund i att hushållet inte längre hölls samman av den arbetsgemenskap som fanns i bondesamhället.⁹⁶ Den stigande levnadsstandarden möjliggjorde att hustrun i allt högre grad kunde ägna sig åt "inre hemvård". I rikare hem kunde hon överlåta allt

92. Tomas Nilson, *Framgång och vår herre. Industriellt företagande, social struktur och karriärmönster i två svenska städer: Borås och Örebro 1890–1920*, Göteborg 2004, 179 ff. & s. 203 ff. I sin bok om Emilie Petersen åskådliggör kyrkohistorikern Göran Åberg ett lokalt religiöst nätverk med förgreningar på såväl nationell som internationell nivå i mitten av 1800-talet. Göran Åberg, *Emilie Petersen, Mormor på Herrestad, och hennes nätverk*, Växjö 2005. Se även Johan A. Lundin och Tomas Nilson, "Religion och karriär. De religiösa nätverkens betydelse för social mobilitet", *Nätverk som social resurs*, Einar Hreinsson & Tomas Nilson (red.), Lund 2003.

93. Max Weber, "De protestantiska sekterna och kapitalismens anda", *Kapitalismens uppkomst*, Hans L. Zetterberg (red.), Stockholm 1986.

94. Leonore Davidoff & Catherine Hall, *Family fortunes*, London 1987.

95. Jonas Frykman & Orvar Löfgren, *Den kultiverade människan*, Stockholm 1984, s. 30.

96. Jonas Frykman & Orvar Löfgren, *Den kultiverade människan*, Stockholm 1984, s. 272.

hushållsarbete åt tjänstefolk.⁹⁷ Kvinnan blev den sammanhållande länken i familjen, medan mannen stod som ensam familjeförsörjare. Det var vanligt med stora skillnader i makarnas giftermålsålder. Mannen förväntades ha sin yrkesutbildning klar, kunna erbjuda sin hustru en ståndsmässig bostad och vara världsvan. Den unga hustrun däremot kom ofta direkt från en skyddad familjetillvaro.

I den borgerliga familjen fanns också en förändrad syn på barn och ungdom. Barnen förväntades inte arbeta såsom i bondesamhället, istället skulle de leka och studera. Uppfostran blev viktig, barnen skulle dansa till självförverkligande, självdisciplin och moral. Förutom att föräldrarna ägnade mer tid åt barnen anlätades en rad specialister som guvernanter, informatorer och lärare i vett och etikett. För ungdomen innebar detta projekt att alla föräktenskapliga förbindelser mellan pojkar och flickor var otänkbara. Det fanns ett särhållande av könen i såväl skola som fritid. Dock fanns det reglerade former för möten. När ungdomarna närmade sig giftasåldern arrangerade de vuxna fester för att odla kontakter med ”lämpliga familjer”. Man hade en pragmatisk syn på äktenskapet då ett fördelaktigt gifte inte bara gav sonen eller dottern en passande social och ekonomisk ställning; det påverkade också hela familjens ställning i den sociala hierarkin.⁹⁸

Borgarklassen utvecklade ett rikt ritualiserat umgängesliv. Till denna hör sammanslutningar som loger och föreningar som erbjöd fritidssysselsättningar som föreläsningar, konserter, baler, välgörenhetssoaréer, men också en växande nöjesindustri i form av restauranger, teatrar och kaféer. Dessa tillställningar hade tydliga, synliga och osynliga, gränser. Ett exempel på denna offentliga kategorisering av människor är de skilda väntsalarna och reseutrymmena. I den förindustriella stadsmiljön hade människor ur olika sociala skikt deltagit i det offentliga festlivet såsom firandet av midsommar och trefaldighetsnatten, men under 1800-talet kom borgerligheten allt mer att ta avstånd från den traditionella folkliga kulturen. På så sätt kom det nya sociala livet i städerna att bli allt mer segregerat.⁹⁹

97. Eva Helen Ulvros har visat att det inte förhöll sig på detta vis under ett tidigare skede i de borgerliga familjerna. I sitt material från perioden 1790–1870 ser hon ”en aktiv och praktisk verksam kvinna, med hårt arbete och stort ansvar i hushållet – och ibland också utanför det”. Eva Helen Ulvros, *Fruar och mamseller. Kvinnor i sydsvensk borgerlighet 1790–1870*, Stockholm 1996, s. 66.

98. Mats Hellspong & Orvar Löfgren, *Land och stad – Svenska samhällen och livsformer från medeltid till nutid*, Malmö 1994, s. 270–283, Jonas Frykman & Orvar Löfgren, *Den kultiverade människan*, Stockholm 1984, s. 74–91.

99. Anita Göransson, ”Kön släkt och ägande. Borgerliga maktstrategier 1800–1850”, *Historisk tidskrift* 1990, Mats Hellspong & Orvar Löfgren, *Land och stad – Svenska samhällen och livsformer från medeltid till nutid*, Malmö 1994, s. 322–325.

Arbetarklassens sociala nätverk

Ovan refererade studier ger vid handen att såväl de besuttna böndernas som borgerlighetens relationer blev allt mer socioekonomiskt horisontella och att familjens och släktens betydelse stärktes under 1800-talets lopp. Stämmer detta även beträffande de stora grupper av befolkningen som sökte sig till städer och tätorter? Inom internationell familjesociologisk forskning antog man länge att industrialisering och urbanisering skulle ha rubbat det traditionella familjemönstret. Framför allt var det två antaganden som gjorde sig gällande. För det första hävdade forskare som till exempel Talcott Parsons att den utökade tregenerationsfamiljen ersattes av den isolerade kärnfamiljen för att bättre passa in i det industriella systemet.¹⁰⁰ För det andra framhölls av Linton med flera att urbaniseringen innebar att människor skars av från sina traditionella släktnätverk på landsbygden. Båda dessa antaganden har ifrågasatts av senare forskning.¹⁰¹ Under 1960- och 1970-talen kom ett flertal demografiska studier som visade att kärnfamiljen varit den dominerande hushållsformen i Västeuropa även i förindustriell tid.¹⁰² Föreställningen om storfamiljen i bondesamhället måste sålunda anses vara vederlagd. Likaledes finns det flera internationella studier som visar att släkten spelade en stor roll i industriella och urbana miljöer.¹⁰³ Michael Anderson visade att de som var nyinflyttade till industristaden fick hjälp av släktingar att finna arbete och att släktingar ofta delade bostad eller försökte bo nära varandra.¹⁰⁴ I sin studie av arbetarna vid Amoskeag Mills i New Hampshire menade Tamara Hareven att livet i det industriella samhället till och med kunde innebära ett större beroende av familj och släkt än på landsbygden. Arbetarna rekryterade släktingar till fabrikena och hade ansvar för att de skulle lära sig de nya arbetsuppgifterna. När de yngre kvinnorna arbetade var far- och morföräldrar hemma och passade

100. Talcott Parsons & Robert F. Bales., *Family, socialization and interaction process*, Glencoe, Ill.: Free Press, cop. 1955.

101. För diskussion se Tamara K. Hareven, *Family Time and Industrial Time. Relationship Between the Family and Work in a New England Industrial Community*, Cambridge 1982, s. 1 f.

102. Peter Laslett, "Characteristics of the Western Family Considered Over Time", *Journal of Family History* 2, 1977, Michael Anderson, *Approaches to the History of Western Family*, 1500–1914, Cambridge 1995.

103. Michael Anderson, *Family Structure in Nineteenth Century Lancashire*, Cambridge 1971, Louise A. Tilly & Joan W. Scott, *Women Work and Family*, New York 1989, Tamara K. Hareven, *Family Time and Industrial Time*, Cambridge 1986, Angelique Jansens, *Family and Social Change. The Household as a Process in a Industrializing Community*, Cambridge 1993.

104. Michael Anderson, *Family Structure in Nineteenth Century Lancashire*, Cambridge 1971, s. 68–78.

barnen, städade och lagade mat och kläder.¹⁰⁵ I boken *Familjeliv i Norden* gör David Gaunt dock antagandet att släktskapsrelationer inte hade någon betydelse för den agrara underklassen och arbetarklassen i Sverige under sent 1800-tal.¹⁰⁶ Detta bygger Gaunt på en genomgång av arbetarminnen nedtecknade på 1950-talet av arbetare som varit barn på 1870- och 80-talen. Jag tror emellertid att urvalet av arbetarkategorier kan ha påverkat utfallet,¹⁰⁷ framför allt det faktum att det är manliga biografier som använts. Kvinnor ur arbetarklassen hade kanske valt att lyfta fram familjen och släkten mer i sina beskrivningar.

Under efterkrigstiden har sociologiska undersökningar av vardagslivets nätverk gjorts både internationellt och i Sverige. Ett pionjärarbete är Elizabeth Botts tidigare nämnda klassiska studie av tjugo engelska familjers sociala relationer. Hon konstaterar där att de variationer som finns i de olika familjernas släktnätverk kan kopplas till klasstillhörighet, geografisk närhet och andra relationer.¹⁰⁸ I en annan namnkunnig studie fann Young och Willmott att det i arbetarstadsdelen Bethnal Green i London fanns täta släktnätverk som upprätthölls av kvinnorna.¹⁰⁹ På svensk botten har Louise Gaunt visat att umgänget med släktkretsen utanför hushållet var omfattande på 1980-talet.¹¹⁰ Dock saknas det systematiska historiska studier beträffande de breda folklagen i Sverige vid tiden för det industriella genombrottet.¹¹¹

Det finns däremot en hel del forskning kring de nya, organiserade, gemenskaper som uppkom inom den framväxande arbetarklassen. Denna kan sorteras in i fältet för folkrörelseforskning.

Folkrörelseforskning

Under 1960- och 70-talen växte det fram ett intresse för folkrörelseforskning bland svenska historiker. Intresset var framför allt riktat mot folkrörelsernas uppkomst, utbredning och organisatoriska utveckling under

105. Tamara K. Hareven, *Family Time and Industrial Time. Relationship Between the Family and Work in a New England Industrial Community*, Cambridge 1982.

106. David Gaunt, *Familjeliv i Norden*, Stockholm 1996, s. 271.

107. Dessa är kommunalarbetare, stenhuggare, byggnadsarbetare, järnbruksarbetare och sågverksarbetare.

108. Elizabeth Bott, "Urban Families. Conjugal Roles and Social Networks", *Human Relations* 8:345–383. 1957.

109. P. Willmott & M. Young, *Family and Kinship in East London*, London 1957.

110. Louise Gaunt, *Familjekretsen. Bosättning, umgänge och omsorg*, Gävle: Statens institut för byggnadsforskning 1987.

111. Avsaknaden av forskning om släktens betydelse för individen innebär att det inte heller är synligt i syntesarbeten såsom Susanne Hedenborg & Ulla Wikander, *Makt och försörjning*, Lund 2003 och Roddy Nilsson, *Kontroll makt och omsorg*, Lund 2003.

grundarepoken. Inom ramen för det så kallade Folkrörelseprojektet skrevs en rad avhandlingar som det fortfarande refereras flitigt till. Sven Lundkvist sammanfattade 1977 projektet i boken *Folkrörelserna i det svenska samhället 1850–1920*. Med ett uttalat konsensusperspektiv menade han att folkrörelserna fungerade som en utjämnande kraft i samhället, att de givit klasserna organisationsformer, mål och träning som inom ramen för en icke-våldsstrategi bidragit till att skapa ett fungerande klassamhälle.¹¹² Det är med rätta som Hans-Olof Ericson påpekar att uttrycket fungerande klassamhälle är illa valt då det indikerar att sociala skillnader är något eftersträvarsamt.¹¹³ Samtidigt är ambitionen att försöka förstå de samlade folkrörelserna ur ett samhällsperspektiv intressant. Mycket av det som skrivits efter Folkrörelseprojektet har varit inriktat på specifika rörelser och deras inre utveckling. Det mest framträdande har varit intresset för arbetarrörelsen inom det arbetarhistoriska forskningsfältet.

Det finns inte utrymme att här göra en genomgång av all folkrörelseforskning.¹¹⁴ Jag kommer därför endast att lyfta fram sådant som är av relevans för min fortsatta framställning. Det är framför allt tre saker som är av intresse. Dessa är för det första: folkrörelsernas roll för den enskilde individen, för det andra: folkrörelsernas interaktion med varandra och för det tredje: folkrörelsernas agerande på den politiska arenan, med betoning på kommunalpolitiken.

En hel del forskning lyfter fram folkrörelsernas betydelse för dess medlemmar. Det som Hilding Johansson menar vara viktiga sociala funktioner i frikyrkorna kan väl sägas omfatta även de andra folkrörelserna. Enligt Johansson utgjorde frikyrkorna en viktig samlingspunkt där man förutom den ordinarie verksamheten bildade sångkörer, höll basarer och fester samt anordnade tävlingar. Församlingarna blev en ny gemenskap som kom att bli ett substitut för de relationer som man gått miste om när man lämnade landsbygden för att flytta till staden, en plats för att knyta nya personliga kontakter. Genom föredrag, studiecirklar och bibliotek bildades medlem-

112. Sven Lundkvist, *Folkrörelserna och det svenska samhället 1850–1920*, Uppsala 1977, s. 212.

113. Hans-Olof Ericson, *Vanmakt och styrka. Studier i arbetarrörelsens tillkomst och förutsättningsar i Jönköping, Huskvarna och Norrahammar 1880–1909*, Lund 1987, s. 16. För mer kritik av Lundkvists tolkning av Folkrörelseprojektets resultat se Vagn Wählin, "Omkring studiet af de folkelige bevaegelser. Overvejelser vedr. folkrørelsesprojektet og Sven Lundkvist, *Folkrørelserna i det svenska samhället 1850–1920*, Uppsala 1977, og et forsøg til en komplette-rande helhedsfortolkning", *Historisk tidskrift*, nr 1 1979.

114. För översikt av folkrörelseforskning se *Svensk forskning om demokrati offentlig förvaltning och folkrörelser – en kartläggning under perioden 1990–2003 utförd av Vetenskapsrådet på regeringens uppdrag*, 2003.

marna vilket möjliggjorde ett socialt avancemang.¹¹⁵ Liknande resonemang har sedan förts av bland andra Bo Öhngren, Sven Lundkvist och Mats Hellspong.¹¹⁶

För Bo Öhngren innebar dubbelanslutningar i två eller fler föreningar ett problem när han undersökte anslutningsgraden bland folkrörelserna i Eskilstuna.¹¹⁷ Han gör en grov skattning att cirka femton procent av det totala antalet medlemmarna i folkrörelserna var dubbelanslutna vid sekelskiftet 1900. Störst var överlappningen mellan fackföreningarna och nykterhetslögerna.¹¹⁸ Öhngren för dock inte någon diskussion om vad denna överlappning innebar för folkrörelsernas interaktion. Sven Lundkvist antyder att överlappningen hade en betydelse när han skriver att nykterhetsfrågan och nykterhetsrörelsen i sig samlar upp arbetar- och frikyrkorörelse.¹¹⁹ Det finns mig veterligt ingen studie som mer systematiskt fokuserar interaktionen mellan de olika folkrörelserna, vare sig på lokal eller på nationell nivå.

Folkrörelseprojektet kunde visa att frikyrko- och nykterhetsrörelse alltifrån 1880-talet var politiskt aktiva och samverkade på det lokala planet för att få in sina representanter i kommunal och rikspolitiken.¹²⁰ I sin studie av folkrörelsernas politiska verksamhet 1900–1920 visar Lundkvist att det framför allt var nykterhetsrörelsen som var aktiv och fungerade som en arena där väckelsens och arbetarrörelsens folk möttes.¹²¹ I Allmänna svenska nykterhetsförbundet som var en sammanslutning för alla nykterhetsföreningar fanns både föreningar som vilade på religiös grund och Verdandi

115. Hilding Johansson. *Folkrörelserna*, Stockholm 1954.

116. Bo Öhngren, *Folk i rörelse. Samhällsutveckling, flyttningsmönster och folkrörelser i Eskilstuna 1870–1900*, Uppsala 1974, s. 192, Sven Lundkvist, *Folkrörelserna och det svenska samhället 1850–1920*, Uppsala 1977, s. 218, Mats Hellspong, *Korset, fanan och fotbollen*, Stockholm 1991.

117. Bo Öhngren, *Folk i rörelse. Samhällsutveckling, flyttningsmönster och folkrörelser i Eskilstuna 1870–1900*, Uppsala 1974, s. 183.

118. Bo Öhngren, *Folk i rörelse. Samhällsutveckling, flyttningsmönster och folkrörelser i Eskilstuna 1870–1900*, Uppsala 1974, s. 186.

119. Sven Lundkvist, *Politik, nykterhet och reformer. En studie i folkrörelsernas politiska verksamhet 1900–1920*, Uppsala 1974. Liknande slutsatser finns hos Gunnar Olofsson, *Medelklass och stat*, 1979, s.142.

120. Sven Lundkvist, *Politik, nykterhet och reformer. En studie i folkrörelsernas politiska verksamhet 1900–1920*, Uppsala 1974, Ingrid Åberg, *Förening och politik. Folkrörelsernas politiska aktivitet i Gävle under 1880-talet*, Uppsala 1975, Sven Hedenskog, *Folkrörelserna i Nyköping 1880–1915. Uppkomst, social struktur och politisk aktivitet*, Uppsala 1973, 121. Bo Öhngren, *Folk i rörelse. Samhällsutveckling, flyttningsmönster och folkrörelser i Eskilstuna 1870–1900*, Uppsala 1974.

121. Sven Lundkvist, *Politik, nykterhet och reformer. En studie i folkrörelsernas politiska verksamhet 1900–1920*, Uppsala 1974, s. 12. Kjell Östberg, *Byråkrati och reformism. En studie av svensk socialdemokratis politiska och sociala integrering fram till första världskriget*, Lund 1990, s. 82.

som stod arbetarrörelsen nära.¹²² Nykterhetsrörelsen blev sålunda ”en viktig social och organisatorisk länk mellan arbetarrörelsen och småborgerligheten med dess liberala ideologi”.¹²³ Samarbetet hade dock sina gränser. I grunden fanns det en djup misstro mot socialdemokratin inom flera av de frireligiösa samfunden. Den framväxande arbetarrörelsen var en motofientlighet vars strävanden omfattade mycket mer än att just avskaffa suferiet. Irving Palm har visat att frikyrkorörelsens ledarskikt, som ofta hade en borgerlig bakgrund, tydligt tog avstånd från socialdemokratin.¹²⁴ Det omvända gällde också flera av socialdemokratins ledare och i synnerhet den socialdemokratiska pressen på 1890-talet.¹²⁵ Vid SAP:s bildande 1889 antogs med knapp majoritet att partiet skulle hålla sig neutralt i religionsfrågan vilket bekräftades med eftertryck vid 1908 års partikongress. Däremellan hade den religionsfientliga argumentationen i de socialdemokratiska tidningarna alltmer övergått till att framställa likheterna mellan socialismen och urkristendomen.¹²⁶

I sin avhandling *Vanmakt och styrka* diskuterar Hans-Olof Ericson kampen mellan frikyrka och arbetarrörelse i en lokal kontext. Han visar hur frikyrkohögern aktivt mobiliserade ett motstånd för att stoppa den framväxande arbetarrörelsen i Jönköping. Tillsammans utgjorde Jönköpings Missionsförening, Jönköpingsposten, länsnykterhetsförbundet och de olika ynglingaföreningarna ett politiskt block som kom att spela en stor roll för att sprida väckelserörelsens argument.¹²⁷

122. Undantaget 1904–05 då Verdandi ställde sig utanför samarbetet. Sven Lundkvist, *Politik, nykterhet och reformer – En studie i folkörelsernas politiska verksamhet 1900–1920*, Uppsala 1974, s. 78 ff.

123. Kjell Östberg, *Byråkrati och reformism. En studie av svensk socialdemokratisk politiska och sociala integrering fram till första världskriget*, Lund 1990, s. 82. Se även Gunnar Olofsson, *Mellan klass och stat. Om arbetarrörelse, reformism och socialdemokrati*, Lund 1979, s. 142.

124. Irving Palm, *Frikyrkorna, arbetarfrågan och klasskampen. Frikyrkorörelsens hållning till arbetarnas fackliga och politiska kamp åren kring sekelskiftet*, Uppsala 1982.

125. Hjalmar Branting deklarerade till exempel vid ett tal i Gävle 1886 att han var fritänkare och materialist. Prästernas tal om himlen var inget att förlita sig på. Irving Palm, *Frikyrkorna, arbetarfrågan och klasskampen. Frikyrkorörelsens hållning till arbetarnas fackliga och politiska kamp åren kring sekelskiftet*, Uppsala 1982, s. 142. Herbert Tingsten, *Den svenska socialdemokratins idéutveckling II*, Stockholm 1967.

126. Herbert Tingsten, *Den svenska socialdemokratins idéutveckling II*, Stockholm 1967, s. 248–291.

127. Hans-Olof Ericson, *Vanmakt och styrka. Studier i arbetarrörelsens tillkomst och förutsättningar i Jönköping, Huskvarna och Norrahammar 1880–1909*, Lund 1987, s. 116 ff.

Precisering av frågeställningar

Syftet med studien är som tidigare sagts att utifrån de sociala nätverken studera hur ett lokalsamhälle konstrueras i en specifik historisk kontext, det vill säga hur individer och kollektiv genom sin interaktion med varandra skapar och omvandlar det samhälle de lever i. Avgränsningarna är gjorda för att fånga ett lokalsamhälle i snabb förvandling under det industriella genombrottet i Sverige. Jag ska nu utifrån det forskningsläge som presenterats konkretisera syftet genom att formulera några frågor att arbeta efter. Jag börjar i det lilla.

Vilka relationer fanns till familj och släkt utanför hushållet?

Det finns forskning som lyfter fram familje- och släktrrelationer som viktiga, men om man ska kunna säga något om familjens betydelse för individen eller släktens betydelse för familjen bör man systematiskt kartlägga vilka släktingar som kontakten upprätthölls med och på vilket sätt. Därigenom synliggörs den sociala praktik i vilken föreställningarna om familj och blodsband reproduceras och förändras.

Vilka relationer fanns till människor och grupper
som inte räknades som familj och släkt?

Släktrrelationerna måste sättas i relation till andra sociala relationer för att deras betydelse skall kunna avgöras. Frågan om vilken roll släkten spelade i förhållande till andra gemenskaper såsom grannskap, arbetskamrater eller vänner blir viktig. I detta sammanhang blir en diskussion om folkrörelsernas roll som sociala gemenskaper central. Vissa föreningar fungerade som mobiliserande för att tillvarata specifika sociala gruppers intressen såsom till exempel fackföreningsrörelsen, andra var intressegemenskaper som samlade människor ur olika samhällsskikt och blev därför en arena för klassöverskridande möten såsom till exempel flera av frikyrkorna. En följdfråga blir i vilken utsträckning det fanns klassöverskridande relationer bortom relationerna på arbetsmarknaden och vilken betydelse dessa hade för individerna.¹²⁸

Hur interagerade de olika folkrörelserna med varandra?

Alla folkrörelser strävade efter att på något sätt påverka och förändra samhället. Då de hade olika mål och/eller medel kunde detta innebära att de hamnade i konflikt med varandra, men det kunde också innebära att det skapades allianser. Forskningen ger vid handen att det under 1890-talet uppstod en polarisering mellan de folkrörelser som å ena sidan vilade på religiös

128. Jag menar att dessa möten hade en avgörande betydelse för hur olika sociala grupper i samhället såg på varandra, även om detta inte är något som jag undersöker i sig.

grund och de som å andra sidan stod den socialistiska arbetarrörelsen nära. Genom en kartläggning av interaktionen mellan föreningarna och överlappande medlemskap kan denna blockbildning studeras närmare och generera en bättre förståelse av hur folkrörelserna mobiliserade stöd för sin sak.

På vilket sätt hängde föreningsliv, näringsliv och kommunalpolitik samman?

För den enskilda föreningen låg den kommunalpolitiska arenan närmast till hands för att vinna inflytande. Det kunde dels handla om att påverka beslut, såsom till exempel begränsningar av utskänkningstillstånd, dels att bli tilldelad kommunalt bidrag för sin verksamhet. Det rådande politiska systemet innebar att bolagen inte bara hade den ekonomiska utan även den politiska makten. Samtidigt var bolagen beroende av att ha ett visst stöd i lokalsamhället. Genom en kartläggning av interaktion och överlappande medlemskap mellan föreningar, bolag och lokalpolitik kan maktstrukturer och vägar till inflytande och utbyte synliggöras. Det är i den ändan jag kommer att inleda min undersökning för att sedan närma mig familjen och individen.

Disposition

Avhandlingen har sex delar av olika omfattning. Den första delen består av tre kapitel som ska bilda utgångspunkt för undersökningen. Ovan har jag redogjort för problemet samt de teoretiska perspektiv och metoder som anläggs. Utifrån forskningsläget har sedan ett antal frågeställningar mejslats ut. I det närmast följande kapitlet sätts studien in i ett större sammanhang. Detta innebär en överblick över 1800-talets samhällsomvandling och dess betydelse för Limhamn.

Del II är en empirisk studie över näringarnas nätverk. Här undersöks hur bolagen på Limhamn var sammankopplade genom gemensamma styrelseledamöter och hur fiskarkåren på Limhamn formades i en nära interaktion med de lokala bolagen.

Avhandlingens del III är ett stort empiriskt avsnitt som undersöker hur folkrörelser som frikyrkor, sjuk- och begravningskassor, arbetarrörelse, nykterhetsloger och idrottsföreningar var sammankopplade genom gemensamma styrelseledamöter och på vilket sätt dessa organisationer interagerade med varandra.

Del IV ägnas åt kommunalpolitikens nätverk. Här knyts föregående empiriska avsnitt samman. En analys görs av nätverkens betydelse för näringslivets och de olika folkrörelsernas hävdande av sina intressen på den lokalpolitiska arenan.

Därefter tar studien en ny utgångspunkt. Del V utgår från familjens och hushållets sociala nätverk. I kapitel VII görs dels en kvantitativ analys av boendeförhållanden i Limhamn, dels en analys av vilka arbetare som fick låna pengar av Skånska Cementaktiebolaget för att bygga Egna hem. I de därefter följande två kapitlen analyseras familjens, släktens, vännernas och föreningsengagemangets roll för individernas handlingsutrymme. Kapitel VIII ägnas vilka nätverk som möjliggjorde ingenjör Petersson-Holmes karriär från torparpojke till industriledare. Den borgerliga familjen Peterson-Holmes nätverk studeras genom biografiskt material och dopvittnesstudier. Kapitel IX ägnas arbetaren Anders och fiskförsäljerskan Johanna Olsson och deras familj. Utifrån dagboksmaterial och dopvittnesstudier kartläggs familjens Olssons nätverk och får illustrera hur bolagens-, fiskarnas-, folk-rörelsernas-, kommunalpolitikens- och boendets nätverk kom till uttryck i en familjs vardagsliv. En avslutande diskussion om nätverkens betydelse i Limhamns samhällsliv förs i del VI.

Den stora omvandlingen och Limhamn

Det gamla kalkbruket

I Malmös sydvästra hörn ligger stadsdelen Limhamn. Geografiskt utgör den en åtminstone delvis avgränsad del av staden, då området är kringskuret av Öresund i väst och norr och av Öresundsbrons fäste i söder mot villaförorten Bunkeflostrand. Men det finns också en historisk bakgrund till att Limhamn av i dag är en stad i staden; vid inkorporeringen i Malmö år 1915 var Limhamn Sveriges största köping med uppåt 10 000 invånare.¹²⁹

Framväxten av köpingen var intimt förknippad med den storskaliga cementindustrins etablerande på 1870-talet. Men kalkbrytningen hade längre anor än så. Namnet *Limhaffen* (Limhamn) som betyder kalkhamn omnämns i flera danska skrifter från 1500-talet vilket tyder på att man bröt kalk i området redan då. År 1622 erhöll de tre holländarna Johan de Willon, Abraham de la Hay och Conrad von Norenborg privilegium av Kristian IV att anlägga ett kalkbruk på platsen. Privilegiet innebar bland annat ensamrätt att bränna kalk inom tio mils radie, sänkta tullavgifter och rätt att bryta kalk på kronans mark under tolv år. Verksamheten kom så småningom att tas över av en viss Bartholomeus Michelsen, mest känd som en av ledarna i motståndet mot svenskarna efter freden i Roskilde 1658. Genom en kupp skulle svenskarna i Malmö överrumplas och staden återtas. Upproret misslyckades, Michelsen och de andra ledarna halshöggs, kalkbruket i Limhamn drogs in till den svenska kronan som arrenderade ut det till olika intressenter. Bruket kom att drabbas hårt av de fortsatta konflikterna mellan Sverige och Danmark, i synnerhet 1709–1710 års krig. Det kom att ligga öde till 1728 då Frantz Suell d.ä., en nyinflyttad köpman från Lübeck, tog över som arrendator och investerade kapital för att utveckla

129. Vid tidpunkten var Malmös befolkningsmängd knappt 100 000 invånare, staden växte således med cirka 10 procent. Limhamns inkorporering hade föregåtts av att Malmö från 1911 även omfattade Västra Skrävlinge församling och Sofielunds municipalsamhälle.

verksamheten. Genom beslut i Kammarkollegium 1785 kom familjen Suell att så småningom få full äganderätt till kalkbruket.¹³⁰

Det är svårt att uppskatta hur många som arbetade med den tidiga kalkhanteringen. Av ett rättegångsprotokoll från 1674 framgår att kalkbränningen sysselsatte tre kalkbrännare under sex till sju veckor om våren och under tre veckor under hösten. Men dessa måste rimligtvis ha haft arbetskarlar till sin hjälp för att klara av hanteringen. 300 skeppund (51 ton) kalksten skulle brytas och transporteras för att fylla kalkugnen. Varje dygn under bränningsperioden skulle det fyllas på. Dessutom behövdes arton tunnor stenkol per dag köras fram. Därefter skulle de 144 tunnor bränd kalk som producerades varje dag packas och transporteras.¹³¹ Enligt Uppsalalaboratorn Anders Tidström som besökte Limhamns kalkbruk 1756 sköttes verksamheten av sju arbetskarlar, men förmodligen bistods dessa säsongvis av människor i lokalsamhället.¹³²

Omvandlingen av jordbruket

Från slutet av 1700-talet fram mot 1900-talet omvandlades det svenska samhället på ett genomgripande sätt. Detta brukar beskrivas i termer av kapitalism, jordbrukets kommersialisering, befolkningsökning, proletarisering, industrialisering och urbanisering. Utvecklingen var i stort sett densamma i hela Västeuropa, men med olika tidtabell.

Den agrara revolutionen var den yttersta förutsättningen för den ekonomiska expansion som tog sin början i 1700-talets Sverige.¹³³ Produktionsökningen inom jordbruket innebar att Sverige, som under 1700-talet importerat stora mängder spannmål, under 1800-talet blev en betydande exportör av havre till England. Den ökade produktiviteten hängde främst samman med den ökade nyodlingen. Enligt försiktiga beräkningar skall Sveriges totala åkerareal ha fördubblats under hundraårsperioden 1750–1850. Nyodlingen

130. P. Gunnar Andersson, *Alun och ark, kalk och krut. Kring fyra gamla skånska bruk*, Stockholm 1974. s. 98 f., Einar Bager, "Den äldsta beskrivningen av Limhamns kalkbruk", *Limhamniana* 1963, Hans Ersgård "Bartholmeus Michelsen paa Limhauffen", *Limhamniana* 1960, Gösta Fredriksson, "Några data om den tidigare kalkbrytningen vid Limhamn", *Limhamniana* 1960, Gerhard Regnell, "Kalksten och kalkstensbrytning i Limhamn", *Limhamniana* 1959.

131. När Carl von Linné besökte Limhamn under sin skånska resa 1749 hade bruket kapacitet att tillverka 150 tunnor kalk om dagen. P. Gunnar Andersson, *Alun och ark, kalk och krut. Kring fyra gamla skånska bruk*, Stockholm 1974.

132. Anders Tidström, *Resa i Halland, Skåne och Blekinge 1756*, utgiven av Martin Weibull, Lund 1891.

133. För den agrara revolutionens spridning i Europa se Jens Möller, *Godsen och den agrara revolutionen*, Lund 1989.

innebar inte enbart en kvantitativ förbättring utan också att bättre jord kom till användning. Bördiga lerjordar kunde utnyttjas genom förbättrad dränering och med hjälp av starka hästar och plog istället för oxar och årder. Genom övergång till växelbruk kunde jorden utnyttjas intensivare då den inte behövde ligga i träda. Införandet av potatisen som gröda fick stor betydelse då den krävde mindre areal än spannmål för att försörja samma antal människor.¹³⁴

Statsmakten försökte skapa förutsättningar för ökad agrar produktion genom skiftesreformer. Med storskiftesstadgan 1749, enskiftesstadgan 1803 i Skåne och 1807 i riket samt framför allt förordningen om laga skifte 1827 försvann det gamla tegssystemet, de allmänna utmarkerna skiftades och varje hemman fick sin jord samlad.¹³⁵ I äldre forskning har man starkt betonat dessa reformers roll för produktionsökningen inom jordbruket, men effekterna är svåra att mäta. Ekonomihistorikern Lars Magnusson menar dock att skiftena hade en positiv inverkan genom att de skapade effektivare enheter och att de förstärkte den privata äganderätten.¹³⁶

I Skåne var Rutger Macklean pionjär när han med stöd av storskiftesstadgan genomförde enskifte på sitt gods Svaneholm i Skurups socken 1783–86. Några år senare genomfördes storskifte i Hyllie socken, vari Limhamns kalkbruk var beläget. Hyllie var under 1700-talet en förhållandevis stor by med trettioen gårdar. Före skiftet var vångarna uppdelade i uppåt 3000 tegar som var tio till tolv meter breda och 400–600 meter långa. Det kunde vara uppåt fyra kilometers avstånd från gård till teg. År 1790 drev kalkbrukets ägare Frans Suell d.y. igenom storskifte för att slå samman sina sju frälsegårdars 342 tunnland. Suell ville helst få sin jord samlad så nära Malmö som möjligt i Norrevång. Han erbjöd därför byamännen att avstå trettio tunnland, stå för uppförande av stängsel och skänka femtio riksdaler banco. Istället fick han ägorna samlade i Västervången i en egendom som gavs namnet Annatorp efter hustrun Anna af Trolle. I avtalet bytte Suell bort tio tunnland av strandängarna mot den betesmark som låg i anslutning till

134. Carl-Johan Gadd, *Den agrara revolutionen 1700–1870. Det svenska jordbrukets historia III*, 2000, Lennart Schön, *En modern svensk ekonomisk historia – tillväxt och omvandling under två sekel*, Stockholm 2000, s. 50–63, Lars Magnusson, *Sveriges ekonomiska historia*, Stockholm 1997, s. 183–193. Mats Olsson, *Storgodsdrift – Godsekonomi och arbetsorganisation i Skåne från dansk tid till mitten av 1800-talet*, Lund 2002, kap. 16. Jens Möller, *Godsen och den agrara revolutionen*, Lund 1989 s. 26 ff.

135. Carl-Johan Gadd, *Den agrara revolutionen 1700–1870. Det svenska jordbrukets historia III*, 2000, Tomas Germundsson & Nils Lewan, "Enskiftet i Skåne 200 år – Reformen 1803 i geografiskt perspektiv, *Ale Historisk tidskrift för Skåne Halland och Blekinge*, nr 1 2003. Lars Magnusson, *Sveriges ekonomiska historia*, Stockholm 1997, s. 199 f.

136. Lars Magnusson, *Sveriges ekonomiska historia*, Stockholm 1997, s. 201 f.

bruket på Limhamn.¹³⁷ Hyllies övriga gårdar var samlade längs bygatan till år 1809 då enskifte genomfördes. Tio år senare skiftades även strandmarken. Efter utfärdandet av enskiftesförordningen för Skåne genomfördes enskiftet lavinartat; 1830 var i stort sett hela sydvästra Skåne skiftat.¹³⁸

Befolkningsökning och proletarisering

Den snabba befolkningsstillväxten i Sverige under 1800-talet är intimt förknippad med den agrara omvandlingen. Det går inte att göra en enkel kausal förklaring där den agrara tillväxten kan ses som direkt orsak till befolkningsökningen eller omvänt, som agrarforskaren Ester Boserup föreslår, att det är den ökade befolkningen som tvingar fram en ökad produktion. Enligt Magnusson bör man snarare se det som en process där båda sidor förstärker varandra.¹³⁹

Under perioden 1750–1860 växte Sveriges befolkning inom nuvarande gränser från 1,8 till 3,5 miljoner. Detta hängde delvis samman med den minskade dödligheten. Från 1800-talets inträde till dess mitt sjönk dödligheten från 28 promille till 16 promille. Spädbarnsdödligheten halverades från 20 procent till 10 procent av antalet födda. I äldre demografisk forskning antogs att fruktsamheten var konstant hög redan före befolkningsexplosionen, därför blev de sjunkande dödstalen avgörande för att förklara befolkningsökningen. Nyare forskningsresultat ger dock vid handen att åldern för äktenskap och barnafödande var mer känsliga för ekonomiska förändringar än vad dödligheten var. Därför kan giftermålen ses som en regulator i sammanhanget.¹⁴⁰

Den samtida biskopen och skalden Esias Tegnér sammanfattade befolkningsexplosionens orsaker i orden "freden", "vaccinen" och "potäterna". Med en vidgad tolkning skulle "potäterna" kunna stå för hela den agrara omvandling som redogjorts för ovan. Tegnér syftar med vaccinen på smittkoppsvaccinationen som blivit obligatorisk 1815, men detta skulle också kunna sägas omfatta alla de medicinska och hygieniska framsteg

137. Inge Svensson, "Gamla kartor berättar", *Limhamniana* 1965, Sven Rosborn, "Studier i Hyllies äldre historia", *Limhamniana* 1982. Vid en diskussion om centrala frågor för det skånska jordbruket som hölls vid Malmö landskansli i oktober 1792 möttes Macklean och Suell och diskuterade fördelarna med genomförandet av en enskiftesreform, Nils Holmberg, *Enskiftet i Malmöhus län – Förebilder och resultat*, Lund 1939 s. 49 f.

138. Nils Holmberg, *Enskiftet i Malmöhus län – Förebilder och resultat*, Lund 1939, Tomas Gerundsson & Nils Lewan, "Enskiftet i Skåne 200 år – Reformen 1803 i geografiskt perspektiv", *Ale Historisk tidskrift för Skåne Halland och Blekinge*, nr 1, 2003.

139. Lars Magnusson, *Sveriges ekonomiska historia*, Stockholm 1997, s. 211.

140. Tommy Bengtsson & Rolf Olsson, "Sveriges befolkning myter och verklighet", *Äventyret Sverige – En ekonomisk och social historia*, 1993, s. 120 f.

som gjordes under århundradet. Krigen har alltid satt sina hack i befolkningskurvan, men inte främst för att soldater dog i strid mot fienden.¹⁴¹ Många soldater dog av de epidemier som grasserade i förläggningarna och som också spreds till civilbefolkningen, utskrivningen av knektar drabbade arbetet på gårdarna och extra skatter av olika slag tvingade många att leva i halvsvält. Eftersom Sverige inte har dragits in i krig efter 1814 kan också den långvariga freden ses som en bidragande faktor till att befolkningen växte. Men Tegnér's utsaga är inte oproblematiserad även i sin vidgade betydelse. Varken freden, vaccinen eller potäterna kan förklara den nedgång i dödlighetstalen som är märkbar i statistiken från slutet av 1700-talet då denna föregår det som de tre orden sammanfattar. Den sjunkande dödligheten ska istället ses som en vågdal i den oregelbundna cykel av upp- och nedgångar i dödlighetstalen som rådde före 1800-talets mitt. Det är därmed inte nedgången i sig som behöver förklaras, utan snarare att dödligheten inte åter började stiga.¹⁴²

Den generella befolkningsökningen är tydlig i Hyllie. Församlingen bestod år 1813 av 362 personer. Under de följande femtio åren växte befolkningen med mer än 300 procent till 1148 personer år 1864. På strandmarken, där samhället Limhamn så småningom skulle växa fram, fanns ett sextiotial hushåll med småbrukare, fiskare och bruksarbetare, men fortfarande dominerades församlingen av bönderna och hantverkarna i Hyllie.¹⁴³ Detta kom sedermera att förändras i och med att Skånska Cementaktiebolaget började med storskalig kalkbrytning i Limhamn på 1870-talet.

Jordbrukets omvandling och befolkningstillväxten ledde till en social differentiering. Under hundraårsperioden 1751–1850 ökade bondehushållet i Sverige med tio procent medan de jordlösa grupperna på landsbygden såsom backstugusittare, torpare, statare och inhyreshjon mer än fyrdubblades.¹⁴⁴ Enligt Christer Winberg bestod denna proletariseringssprocess av en nedåtgående social mobilitet där bönders barn blev jordlösa.¹⁴⁵ Men denna utveckling kan inte förklaras med att jorden inte räckte till åt alla; åkerarea-

141. Lars-Arne Norborg, *Sveriges historia under 1800- och 1900-talen. Svenska samhällsutveckling 1809–1986*, Stockholm 1988, s. 9.

142. Tommy Bengtsson & Rolf Olsson, "Sveriges befolkning myter och verklighet", *Äventyret Sverige. En ekonomisk och social historia*, 1993, s. 124 och s. 131. Martin Dribe & Maria Stanfors, *Demografins grunder*, Stockholm 2005.

143. Gösta Fredriksson, "Limhamns första skola", *Limhamniana* 1963.

144. Lars Magnusson, *Sveriges ekonomiska historia*, Stockholm 1997, s. 211.

145. Christer Winberg *Folkökning och proletarisering. Kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen*, Göteborg 1975. I sin studie av den sydtyska byn Neckarhausen ser David W. Sabean en liknande proletariseringssprocess, David Warren Sabean, *Property, Production, and Family in Neckarhausen, 1700–1870*, Cambridge, s. 65.

len ökade snabbare än befolkningen. Det var snarare så att bönderna genom den agrara omvandlingen stärkte sin position som jordägare och var måna om att inte få sin egendom styckad.¹⁴⁶ Denna sociala differentieringsprocess kom att vidga klyftorna mellan jordägare och jordlösa inom bondegruppen.¹⁴⁷ I Malmöhus län växte de obesuttnas andel av landsbygdsbefolkningen från trettio till femtiotre procent under perioden 1751–1850.¹⁴⁸

Industrialisering

Omvandlingen av jordbruket och befolkningsstillväxten skapade en ökad efterfrågan och en växande svensk hemmamarknad. Under 1800-talets början och mitt var det framför allt textilindustrin som växte fram, men det dröjde till 1870 innan man kan tala om ett industriellt genombrott.¹⁴⁹ En viktig förutsättning för det industriella genombrottet skapades genom nedmonteringen av privilegiesamhället vars märkesår var 1846 med skråväsendets avskaffande och 1864 genom näringsfrihetsförordningen. I den senare stadfästes det att svenska män och kvinnor var berättigade att idka handels- eller fabriksrörelse, hantverk och annan hantering i såväl städer som landsbygd. Staten satsade också på att förbättra infrastrukturen, och kommunikationerna växte i form av effektivisering av postverket, utbyggnad av telegraf- och järnvägsnät.¹⁵⁰

En annan viktig förutsättning för det industriella genombrottet i Sverige låg i den internationella miljön. Sverige hade förvisso en lång tradition som exportör av järn som gick tillbaka till tidigmodern tid, men fram till 1846 begränsades produktionen av statliga restriktioner. När England 1846 började lätta på sina importtullar öppnande sig i en växande avsättningsmarknad i den snabbt växande brittiska stål- och järnindustrin. I England fanns det också ett behov av sågade brädor och timmer och den svenska sågverksindustrin växte kraftigt från 1800-talets mitt. Det var en fördel för Sverige att landet sedan länge varit integrerat i den västeuropeiska handeln, att landet hade en fungerande infrastruktur och att staten var inriktad på att gynna exportindustrin.¹⁵¹

146. Lars Magnusson, *Sveriges ekonomiska historia*, Stockholm 1997, s. 213.

147. Börje Hanssen, *Österlen. En studie över social-antropologiska sammanhang under 1600- och 1700-talen i sydöstra Skåne*, Stockholm 1952, s. 48 f.

148. Lars Berggren & Mats Greiff, *Från sillamarknad till SAAB-fabrik*, Ystad 1992, s. 24.

149. Lars Magnusson, *Sveriges ekonomiska historia*, Stockholm 1997, s. 238 f.

150. Lars Magnusson, *Sveriges ekonomiska historia*, Stockholm 1997, s. 261 f. Christer Ahlberger och Lars Kvarnström, *Det svenska samhället 1720–2000. Böndernas och arbetarnas tid*, Lund 2004, s. 215 f.

151. Ulf Olsson, "Industrilandet", *Äventyret Sverige. En ekonomisk och social historia*, Birgitta Furuhausen (red.), 1993.

En tredje viktig förutsättning låg i den växande hemmamarknaden. Inkomstökningen inom jordbruket ledde till en ökad efterfrågan på produktionsmedel såsom plogar, tröskverk, slåttermaskiner, gödselspridare med mera, men också på konsumtionsvaror såsom textilvaror. Så började till exempel Kockums mekaniska verkstad i 1840-talets Malmö sin verksamhet genom att producera jordbruksmaskiner och hushållsartiklar. När södra stambanan byggdes ut på 1850-talet ställdes produktionen till stor del om till det ökade behovet av järnvägsvagnar.¹⁵²

På motsvarande sätt kom också industrisektorns tillväxt att skapa ett behov av såväl produktionsmedel som konsumtionsvaror. Sålunda kom verkstadsindustrin att expandera från 1870-talet. Inledningsvis var hemmamarknaden den huvudsakliga drivkraften, men kring sekelskiftet 1900 kom exportförsäljningen igång på allvar.

Den befintliga avsaluslöjden och protoindustrin utgjorde en fjärde förutsättning för industrialiseringen. Dels för att det fanns yrkeskunniga arbetare vars yrkesskicklighet behövdes i fabrikena, dels därför att en marknadskultur hade grundlagts som innebar att människor lockades att sälja och köpa i större utsträckning.¹⁵³

En femte förutsättning låg i kapitalförsörjningen. Före 1800-talets mitt var det främst städernas handelshus som hade ackumulerat kapital som framför allt investerades i den svenska bruks- och bergsnäringen, men under andra halvan av århundradet blev affärsbankerna och hypoteksbankerna viktigare.¹⁵⁴ Skåne, med Malmö som ledande ort, blev ett stort ägar- och företagarcentrum vid sidan av Stockholm och Göteborg. Kännetecknande för den skånska industrin var dess starka lokala förankring i städernas handelskapital och i kapital från jordbruket. Detta förhållande kom att upprätthållas efter sekelskiftet 1900 när regionalismen i övrigt försvagades.¹⁵⁵

Industrialiseringen och stadstillväxten skapade en efterfrågan inom bygg- och anläggningssektorn. Detta blev avgörande för Limhamns framväxt. Limhamns kalkbruk hade genom ingifte kommit i familjen Kockums ägo. Industriledaren Frans Henrik Kockum som drev Suellsläktens gamla tegelbruk i Lomma femton kilometer norr om Malmö hade börjat intressera sig för det nya byggnadsmaterialet cement som bestod av tre fjärdedelar kalk

152. Lars Berggren & Mats Greiff, *Från sillamarknad till SAAB-fabrik. Industrialisering, facklig organisering och politisk mobilisering i Malmö*, Ystad 1992.

153. Christer Ahlberger & Lars Kvarnström, *Det svenska samhället 1720–2000. Böndernas och arbetarnas tid*, Lund 2004, s. 56, Lars Magnusson, *Sveriges ekonomiska historia*, Stockholm 1997, s. 301 f.

154. Lars Magnusson, *Sveriges ekonomiska historia*, Stockholm 1997, s. 312 f.

155. Jan Glete, *Ägande och industriell omvandling. Ägargrupper, skogsindustri, verkstadsindustri 1850–1950*, Stockholm 1987, s. 68.

och en fjärdedel lera. I Lomma fanns den högklassiga lera som behövdes, vid Limhamns kalkbruk, som drevs av hans kusiner Peter och Ludvig Kockum, fanns det kalk.¹⁵⁶

Frans Henrik Kockum var ingalunda den ende som såg möjligheterna i att börja med cementtillverkning i Skåne. År 1871 bildades Skånska Cementaktiebolaget. Bland aktietecknarna märktes kronprins Oscar, kapitalstarka godsägare såsom Baltzar von Platen till Christinelund, Arvid Posse till Charlottenlund, Jules Stjernblad till Marsvinsholm, landshövdingen Gustaf Lagerbjelke och ovannämnde industrimannen Frans Henrik Kockum. Bolaget köpte upp Limhamns kalkbruk och Limhamnsgården med tillhörande kalkbrott, men istället för att bygga cementfabriken där tre fjärdedelar av råmaterialet fanns övertygade F.H. Kockum styrelsen om att uppföra denna i Lomma. Argumenten var att det där fanns byggnader för verksamheten, bostäder för arbetarna, torklador för cementstenen, tegel för fabriksbygget och framför allt en hamn.¹⁵⁷

År 1873 anställde bolaget kemiingenjören Rudolf Fredrik Berg (1846–1907) som disponent med tekniskt och merkantilt ansvar. Efterhand som marknaden utökades växte också behovet av en utökning av fabriksanläggningen. På inrådan av disponent Berg lät bolaget uppföra en ny cementfabrik på Limhamn där huvuddelen av råmaterialet fanns. Fabriken stod färdig år 1889.¹⁵⁸

Urbanisering

Parallellt med industrialiseringen började Sverige att urbaniseras. Befolkningsöverskottet på landsbygden gjorde att många människor sökte sig till de framväxande industrierna i städer och tätorter. De redan befintliga större städerna expanderade kraftigt; folkmängden i Stockholm, Göteborg och Malmö mer än fördubblades under perioden 1870–1900.¹⁵⁹

156. Karin Kock, *Skånska Cementaktiebolaget 1871–1931*, Uppsala 1932, Alf Åberg, *Cement i hundra år. En krönika om Skånska Cementaktiebolaget*. AB Cementa, Malmö 1972.

157. Karin Kock, *Skånska Cementaktiebolaget 1871–1931*, Uppsala 1932, Alf Åberg, *Cement i hundra år. En krönika om Skånska Cementaktiebolaget*. AB Cementa, Malmö 1972.

158. Karin Kock, *Skånska Cementaktiebolaget 1871–1931*, Uppsala 1932, Alf Åberg, *Cement i hundra år. En krönika om Skånska Cementaktiebolaget*. AB Cementa, Malmö 1972.

159. Lennart Schön, *En modern svensk ekonomisk historia. Tillväxt och omvandling under två sekel*, Stockholm 2000, s. 251.

Tabell 1. Befolkningstillväxt i Hyllie/Limhamn 1870–1910

År	Antal invånare	Ökning antal	Ökning procent de senaste 10 åren
1870	1286	-	-
1880	1847	561	44 %
1890	3244	1397	76 %
1900	6458	3214	99 %
1910	9108	2650	41 %

Källa: Gustaf Stjernström, *Limhamn. Dess industriella och sociala utveckling*, Stockholm 1906–1907.

Befolkningen i Limhamn växte explosionsartat (se tabell 1). Graden av befolkningstillväxt kom att skifta från ett år till ett annat, en rejäl puckel märks efter det att cementfabriken byggts år 1889. Under den föregående tvåårsperioden 1887–1888 hade 419 personer flyttat till Hyllie/Limhamn och 339 därifrån vilket genererade en tillväxt på åttio personer. Åren 1889–90 flyttade 927 personer till Hyllie/Limhamn och 341 därifrån, ett inflyttningsöverskott på 586 personer.¹⁶⁰ Trenden höll i sig och från 1890 till 1900 fördubblades folkmängden. Som en jämförelse kan nämnas att det närbelägna Malmö som räknas som en av de snabbast växande städerna under samma period hade en befolkningstillväxt på cirka 26 procent.¹⁶¹

Limhamns sociala landskap

Vilka var det då som sökte sig till Limhamn? För att få en överblick av det sociala landskapet har jag lagt upp en databas över 1910 års folkräkning i Limhamn. Den innefattar 9109 personer fördelade på 2672 hushåll. Kärnfamiljen bestående av man, hustru och deras barn var den klart dominerande hushållskategorin.

Att Limhamn var något av ett nybyggarsamhälle visar sig vid en undersökning av hushållsföreståndarnas födelseorter, endast 17 procent var födda i församlingen. De flesta hade dock inte sin födelseort så långt borta. Det stora flertalet kom från Söderslätts landsbygd, framför allt från grannsocknarna Bunkeflo och Fosie. Man kan skönja en tendens att ju närmare en socken

160. Gustaf Stjernström, *Limhamn. Dess industriella och sociala utveckling*, Stockholm 1906–1907, s. 12.

161. Oscar Bjurling, ”Inte blott av bröd”, *Malmö stads historia IV 1870–1914*, Malmö 1985, s.11.

ligger desto fler har sitt ursprung där.¹⁶² Många hade också sitt ursprung i Lomma. Detta hänger samman med att Skånska Cementaktiebolaget från början skeppade kalk från Limhamn till cementfabriken där. När bolaget sedan uppförde en cementfabrik på Limhamn och flyttade stora delar av produktionen dit, flyttade antagligen många arbetare med.

Från Malmö stads tre församlingar kom inte mindre än 240 (cirka nio procent) och 47 hushållsföreståndare var födda i Lund. Om blicken höjs från Skåne framgår att drygt tre procent (87) var födda annorstädes i Sverige. Dessa kom framför allt från Småland (25) och Blekinge (15). Åtta stycken var från Stockholm och fem från Göteborg.

Trettiosex av hushållsföreståndarna var födda i utlandet, men inte nödvändigtvis av föräldrar med utländskt medborgarskap. Även i detta sammanhang finns ett samband mellan geografisk närhet och antal personer. De utlandsfödda kom framför allt från Danmark (23), därefter Tyskland (sex), Finland (tre), Norge (två), Amerika och Ryssland (vardera en).

Flera forskare som studerat migrationen vid industrisamhällets framväxt har kunnat visa att personer som tidigt flyttat in till staden drog till sig och fungerade som ett stöd för andra med samma geografiska ursprung.¹⁶³ Jag ser det inte som uteslutet att detta även gäller migrationen till Limhamn, men menar att det inte går att belägga utifrån det material jag använt. Det problematiska ligger i att jag i folkräkningen har hushållsföreståndarnas födelseort, inte den ort som de flyttade från till Limhamn. I en tid då rörligheten var hög, i synnerhet i den agrara underklass som kom att bli stommen i den framväxande arbetarklassen, är det mindre troligt att det stora flertalet flyttade direkt från sin födelseförsamling till Limhamn. Anders Olsson som är huvudperson i ett kommande kapitel hade en bakgrund som visar detta. Han hade en äldre syster som var född i Danmark, var själv född i Västra

162. Samma mönster gäller även för inflyttningen till Malmö, se Malmö stads historia IV, s.146.

Charles Tilly menar att dessa inflyttningar från närliggande områden generellt utgjordes av människor från samhällets lägre sociala strata, Charles Tilly, "Migration i Modern European History", i *Time, Space and Man. Essays on Microdemography*, J. Sundin & E. Söderlund (red.), Stockholm 1979. Lotta Vikström konstaterar att även inflyttningen till Sundsvall under 1800-talet främst utgjordes av människor från de lägre sociala skikten. Hon konstaterar att kvinnorna flyttade kortare distanser än männen och att de på så vis kunde hålla kontakt med sina familjemedlemmar. Lotta Vikström, *Gendered Routes and Courses. The Socio-Spatial Mobility of Migrants in Nineteenth Century Sundsvall, Sweden*, Umeå 2003. Beträffande Limhamn har jag inte iakttagit några skillnader mellan mäns och kvinnors flyttningsmönster.

163. E.S. Lee, "A Theory of Migration", i *Demography* 1966:3, Michael Anderson, *Family Structure in Nineteenth Century Lancashire*, London 1971. Tamara Hareven, *Family Time and Industrial Time. Relationship Between the Family and Work in a New England Industrial Community*, Cambridge 1982, s. 88.

Skrävlinge och hade två systrar som föddes i Hyllie (Limhamn). För att komma åt de nätverk som kan ligga bakom vissa migrationsbeteenden krävs att man gör mer detaljerade kartläggningar av familjer och deras totala migrationsmönster.¹⁶⁴

Limhamn var ett utpräglat industrisamhälle. Hälften av de 2163 manliga hushållsföreståndarna bar arbetartitlar såsom grovarbetare, stenarbetare, snickeriarbetare och liknande, men som kommer att framgå kan också många andra kan sorteras till arbetarkategorin.¹⁶⁵ Endast cirka fem procent hade titlar med koppling till jordbruksnäringen, ungefär hälften av dessa var jordbruksarbetare med titlar som dräng och statare. Det fanns 59 (cirka tre procent) hantverksmästare såsom skomakarmästare, byggmästare, målaremästare et cetera. En ansevärd del av dessa var förmodligen egna idkare och arbetsgivare åt många av de 92 (cirka fyra procent) gesäller som bodde på orten. Men det förekom också att några av dessa mästare och gesäller var anställda i de lokala industrierna. Detta gäller också, eller snarare i synnerhet, den grupp av 220 män (tio procent) med titlar som varken indikerar att de är mästare eller gesäller, såsom snickare, murare, plåtslagare et cetera.

Industrierna hade en arbetskraftsreserv i fiskarkåren. I folkräkningen bär 127 män (knappt sex procent) titeln fiskare. Fisket var delvis en säsongssyssla och binäring; många industriarbetare fiskade och många fiskare arbetade i industrin. Titeln i folkräkningen uttrycker sålunda snarare en identitet än en faktisk försörjningsgrund.¹⁶⁶ Detta är något jag får anledning att återkomma till. En annan grupp som i realiteten överlappar fiskarekategorin är sjöfolk av olika slag. År 1910 fanns det 57 (knappt tre procent) hushållsföreståndare med sjömanstitel av något slag. Det socio-ekonomiska gapet mellan de femton som titulerades sjökaptän och de övriga förmodligen ganska stort.

45 män (två procent) var satta att som förmän leda arbetet vid de olika industrierna. Många av dessa hade bakgrund som arbetare. Befordran till arbetsbefäl gav dem förvisso bättre ekonomiska villkor, men samtidigt förväntades de vara lojala mot arbetsgivaren om det uppstod konflikter på arbetsplatsen. De kom så att säga i kläm mellan arbete och kapital.¹⁶⁷

164. Detta är i sig ett helt nytt avhandlingsprojekt som jag lämnar åt kommande forskning att ta tag i.

165. 45 st. (1,7 procent) av de manliga hushållsföreståndarna saknade yrkestitel i folkräkningen för kategorisering.

166. Bengt Berglund har visat att man redan i slutet av 1800-talet uppmärksammade prästerskapets problem att i folkrika församlingar med stor rörlighet kunna upprätta husförhörlängder med tillförlitliga yrkesbeteckningar. Bengt Berglund, "Husförhörlängdernas befolkningsstatistiska värde", *Historisk tidskrift* 1:1978.

167. Jonny Hjelm, *Klämda mellan sköldarna. Sveriges arbetsledare under 1930- och 1940-talen*, Stockholm 2002, s. 12.

En annan grupp som delvis satt i en liknande sits var de knappt femtio män som fått ansvar som materialförvaltare, nattvakter, vaktmästare, konduktörer och stationskarlar. Ett sextiotal (tre procent) av de manliga hushållsföreståndarna arbetade på bolagens lokala kontor. Här fanns en hierarki av befattningar från kassörer till skrivbiträden. Trots att många kontorsarbetare hade sämre löner än grov- och fabriksarbetare fanns det sannolikt en djupt rotad lojalitet till företagsledningarna.¹⁶⁸

Produktionen vid de olika industrierna dirigerades av en grupp på tretton man som företrädesvis bar titeln ingenjörer. Dessa var satta att förverkliga de beslut som fattades i bolagens styrelserum som oftast låg långt borta från Limhamn. En och annan disponent och direktör (16) bodde förvisso på orten och deltog i den dagliga styrelsen av bolagen, men det bör påpekas att det inom denna grupp var stora skillnader mellan dem som ledde de stora företagen såsom Ernst Wehtje i Skånska Cementaktiebolaget och de mindre såsom vinfabrikanten Anders Vignell. Kanske skall den senare snarare räknas till de handelsmän och butiksägare som etablerade sig i lokalsamhället efterhand som industrierna och folkmängden växte. Inom denna grupp som utgjorde cirka två procent av de manliga hushållsföreståndarna fanns det en inbördes ekonomisk skiktning med en stor spännvidd mellan. Endast ett tiotal män är registrerade som anställda försäljare av något slag, en yrkesgrupp som har desto större andel bland de kvinnliga hushållsföreståndarna.

Framväxten av köpingen medförde också ett behov av professionella i kommunala och statliga funktioner. I folkräkningen bär ett femtiotal män (två procent) titlar som fyrmästare/biträde, kustroddare, kronolots, poliskonstapel, brandsoldat et cetera. I den kommunala sektorn återfinns också ett tiotal manliga folkskolelärare. I övrigt fanns ett tjugotal män (en procent) med enstaka titlar såsom läkare, apotekare, artist och redaktör.

I en knapp femtedel av hushållen (513) var hushållsföreståndaren en kvinna. Närmare hälften av dessa bodde i ensamhushåll. En fjärdedel av de kvinnliga hushållsföreståndarna har registrerats utan titel, motsvarande siffra för männen var endast knappt två procent. Denna höga siffra hänger åtminstone delvis samman med att många kvinnor hade många slags arbeten, att de inte hade ett yrke eller en mer permanent anställning. Problematiken att se på vilket sätt kvinnor fann sin utkomst gäller också för dem som ingick i hushåll med manliga hushållsföreståndare.¹⁶⁹ I det sammanhanget definieras kvinnorna oftast som hustru eller dotter trots att de förmod-

168. Mats Greiff, *Kontoristen. Från chefs högra hand till proletär. Proletarisering, feminisering och facklig organisering bland svenska industrijänstemän 1840–1950*, Lund 1992.

169. Husförhållandena var i sitt utformande anpassade till agrara förhållanden och utgick därför ifrån hushållsföreståndarens titel, varefter övriga hushållsmedlemmar definierades i

ligen också bidrog till hushållets ekonomi. Den manliga normen såsom familjeförsörjare hänger kvar även efter makens frånfalle. 69 änkor, vilket motsvarar tretton procent, med egna hushåll definierades efter sin avlidne makes titel oavsett om denne hade varit grovarbetare eller hovrättsråd.

Det fanns också ett femtontal kvinnliga hushållsföreståndare med titeln hustru. I dessa fall befann sig männen på annan ort, flera av dem i Amerika. Titeln husägare säger inte heller något om hur de försörjde sig. Dessa femton kvinnor hade förvisso inkomster genom att hyra ut rum eller lägenheter, men förmodligen hade de flesta också andra arbeten för att kunna försörja sig.¹⁷⁰ Piga är den vanligaste yrkesbeteckningen bland de kvinnliga hushållsföreståndarna (femton procent). Frågan är om alla dessa i realiteten förestod egna hushåll eller om de ingick i större matlag med andra jordbruksarbetare? Ett fåtal av dem bodde bevisligen inne i samhället och titeln betecknade kanske i dessa fall en tidigare sysselsättning eller att man skötte olika hushållssysslor åt andra familjer.¹⁷¹ En grupp som utförde sådant arbete var hushållerskorna. Det faktum att det fanns 21 hushållerskor som bodde för sig själva indikerar att det var förhållandevis ovanligt att ha anställda inneboende. Jag får anledning att återkomma till detta längre fram. Hushållstjänster utfördes också av de sexton kvinnor med titlar som strykerska, tvätterska och städerska. Förmodligen hade dessa en mer eller mindre fast kundkrets som de betjänade. Detta gällde antagligen också de tio hembagarskor/bagarskor som var verksamma på orten.

I folkräkningen 1910 tituleras 37 personer understödstagare. Detta säger i sig ingenting om hur många som levde i armod utan endast hur många som beviljades kommunalt understöd. Femton av dessa bodde på fattiggården. Gustaf Stjernström som var på besök sommaren 1905 beskrev fattiggården som en mönsterinrättning och bland de främsta i sitt slag i landet. Huset var:

synnerligen ändamålsenligt inredt för sitt syfte. En korridor genomskär byggnaden, och hjonens logement äro så belägna, att hvarje rum har sin utgång i korridoren, hvadan hjonen icke behöfva komma i beröring med hvarandra. Rummen, 3 meter höga, äro ljusa och luftiga. Trefnad och snygghet synas råda öfverallt inom anläggningen.¹⁷²

relation till denne som till exempel hustru, son et cetera. Bengt Berglund, "Husförhållanden och befolkningsstatistiska värde", *Historisk tidskrift* 1:1978.

170. Sten Carlsson, *Yrken och samhällsgrupper*, Stockholm 1968, s. 94.

171. Sten Carlsson, *Yrken och samhällsgrupper*, Stockholm 1968, s. 248.

172. Gustaf Stjernström, *Limhamn. Dess industriella och sociala utveckling*, Stockholm 1906–1907, s. 31.

Jag får anledning att återkomma till Stjernströms beskrivningar längre fram. Som jag skall visa är de mycket tendensiösa.

Enligt fattigvårdsförordningen från 1871 hade samhället bara skyldighet att ta hand om barn, gamla, kropps- och sinnessjuka samt vanföra såvida de saknade anhöriga som annars var ålagda att göra detta.¹⁷³ Av de femton på fattiggården 1910 var sex barn i två syskonkonstellationer om tre barn. Ingen av syskongrupperna hade någon förälder på fattighuset, men i marginalen vid syskonen Lindsjö står moderns namn antecknat och att de är utomäktenskapligt födda. Då hon inte kan återfinnas i folkräkningen i övrigt antar jag att hon vistades på annan ort. Syskonen Lundgren var förmodligen föräldralösa.

Det fanns tre äldre män mellan 60 och 79 år på fattiggården, men de sex kvinnorna var betydligt yngre, mellan 26 och 43 år. Samma mönster återkommer bland de tio understödstagare som bodde i ensamhushåll på Limhamn. Det var två män, varav åtminstone den ene kan räknas som gammal med sina 83 år, och åtta kvinnor med en spännvidd mellan 40 och 87 år. Tolv av understödstagarna var hushållsföreståndare i hushåll vilka tillsammans omfattade 54 personer, varav 37 barn. Detta innebär att inalles 78 personer var beroende av fattigunderstöd på Limhamn. Också bland dessa hushållsföreståndare var kvinnorna i övervikt med nio mot tre män. I männens hushåll ingick deras hustrur, men kvinnorna var ensamma med sina barn. I tre fall är det noterat att makarna vistades i Amerika. Att det var övervägande ensamstående kvinnor som var understödstagare hänger samman med att de hade det svårare att försörja sig. Många av kvinnoarbetena var säsongsbetonade, till exempel försäljning av fisk och beredning av nät under sillfisket och att delta i jordbruket under den arbetsintensiva perioden på sensommaren och hösten. Kvinnornas löner var dessutom mycket lägre än männens, vilket gjorde att marginalerna var mycket små om man ställdes utan arbete. Det var dessutom så att mannen enligt den rådande uppfattningen ansågs vara ekonomisk försörjare. Därför kunde en arbetsför man aldrig få understöd. Det kunde däremot en arbetsför kvinna, då hon förväntades bli försörjd.¹⁷⁴

173. Birgitta Jordansson, *Den goda människan från Göteborg. Genus och fattigvårdspolitik i det borgerliga samhällets framväxt*, Lund 1998, s. 99.

174. Birgitta Jordansson, *Den goda människan från Göteborg. Genus och fattigvårdspolitik i det borgerliga samhällets framväxt*, Lund 1998, s. 99 ff.

Bostadsförhållanden

Städerna blev med industrialiseringen mer socialt segregerade. Även i äldre tid låg arbetarbostäderna ofta i stadens periferi vid de stora infartsvägarna, men efterhand växte hela arbetarstadsdelar fram.¹⁷⁵ Dessa låg inte sällan i industriernas närområde.¹⁷⁶ Den snabba tillväxten medförde ofta trångboddhet och usla sanitära förhållanden.¹⁷⁷

Sommaren 1905 genomfördes en undersökning av 1510 bostäder belägna i 797 fastigheter i Limhamn.¹⁷⁸ I dessa bodde 6236 personer varav 2591 var barn under femton år. I en samtida artikel i *Social tidskrift* analyserar Gustaf Stjernström resultatet. Han utgår från de normer som Dr Guinchard satt upp vid bedömandet av bostadsförhållandena i Stockholm. Enligt dessa ska en vuxen person ha minst fem kvadratmeter golvyta motsvarande minst femton kubikmeter av rummets volym. Barn under femton år räknas som en halv vuxen. Ett hushåll med två vuxna och fyra barn skulle sålunda ha minst tjugo kvadratmeter. I tabell 2 redovisas resultatet från Limhamn.

Tabell 2: Bostadsförhållanden på Limhamn 1905 mätt i kvadratmeter/person

Kvadratmeter/person	Andel i procent
Intill 3 kv.m.	0,3 %
3–7 kv.m.	23,1 %
7–15 kv.m.	57,2 %
15–20 kv.m.	8,9 %
över 20 kv.m.	10,5 %

Källa: Stjernström Gustaf, *Limhamn. Dess industriella och sociala utveckling*, Stockholm 1906–1907

Enligt tabellen hade åtminstone 75 procent av befolkningen enligt den tidens normer tillräckligt med bostadsyta, vilket Stjernström betecknade som ”synnerligen godt” i jämförelse med arbetares bostadsförhållanden i vanliga fall. Stjernströms beskrivning av Limhamn som en ”enda stor

175. Mats Hellspong & Orvar Löfgren, *Land och stad. Svenska samhällen och livsformer från medeltid till nutid*, Malmö 1994, s. 198 f.

176. Lars Berggren & Mats Greiff, *Från sillamarknad till SAAB-fabrik. Industrialisering, facklig organisering och politisk mobilisering i Malmö*, Ystad 1992, s. 25.

177. Mats Hellspong & Orvar Löfgren, *Land och stad. Svenska samhällen och livsformer från medeltid till nutid*, Malmö 1994, s. 197 f.

178. Gustaf Stjernström, *Limhamn. Dess industriella och sociala utveckling*, Stockholm 1906–1907, s. 35. Undantaget var då de till Limhamn hörande villorna i Fosie socken, enskilda bolags tjänstemannabostäder samt 16 sommarbostäder.

trädgård” där bostadsförhållandena är bland de ”gynnsammaste i vårt land” har använts flitigt och okritiskt i hembygds litteraturen.¹⁷⁹ Det finns dock en del källkritiska aspekter som man bör vara medveten om. För det första finns det en tydlig tendens i artikeln, nämligen arbetsgivarnas och de kommunalpolitiska makthavarnas. Detta framgår tydligt i följande förklaring till Limhamns goda förhållanden:

Själén och hufvudledaren i denna för svenska förhållanden exempellösa utveckling har, som nämnts, varit ingenjör *R.F. Berg* [...] som genom sin förmåga och initiativrikedom framkallat flera betydande industrier, ledt samhällets lokala och sociala uppbyggande, på samma gång personligen verkande och inverkan i de minsta vrår och detaljer och efter grundsatser, som äro helt byggda på hans sant humanitära och djupt religiösa sinnelag.¹⁸⁰

Stjernström skrev artikeln för *Social tidskrift* som gavs ut av Skånska föreningen för socialt arbete vars ordförande inte var någon mindre än disponent R.F. Berg! Publiceringen sammanföll med att Berg år 1906 ställde upp i ett fyllnadsval till riksdagen. Syftet med artikeln var således att visa på Limhamn som ett lokalt mönstersamhälle, en förebild för hela det svenska samhället som kunde förverkligas om Berg och de idéer han företrädde fick komma till tals i riksdagen.

Disponent Berg betalade personligen 100 kronor vardera till de två personer som samlade in underlaget till Stjernströms undersökning. De var medlemmar i Limhamns Friförsamling, människor han kunde lita på. För det andra skulle man kunna ägna en lång kritisk diskussion åt hur insamlandet av uppgifterna egentligen gått till, men jag nöjer mig med att problematisera de siffror som ligger till grund för undersökningen.¹⁸¹ Stjernströms undersökning bygger på uppgifter om 6236 personers bostadsförhållanden i 1510 bostäder i juli månad 1905. En jämförelse med befolkningsstatistiken ger vid handen att undersökningen inte omfattar alla Limhamns invånare. Vid 1905 år ingång bodde 7712 personer i Limhamn och vid dess utgång 8052 personer. Sålunda fattas det 1476–1816 personer i undersökningen. En rimlig bedömning är att det saknas cirka 1650 personer vilket motsvarar ett

179. Gustaf Stjernström, *Limhamn. Dess industriella och sociala utveckling*, Stockholm 1906–1907, s. 7 och 13.

180. Gustaf Stjernström, *Limhamn. Dess industriella och sociala utveckling*, Stockholm 1906–1907, s. 7.

181. Den 19 juli 1905 skriver sekreteraren Gustaf Möller å Bergs vägnar till Gyllin och Persson och ger direktiv om hur de ska göra undersökningen om bostadsförhållanden utan bearbetning. Berg betalade dem 100 kr vardera för deras insatser. R.F. Bergs brevkoncept, Skånska Cementaktiebolaget arkiv, Huvudkontoret. LULA. Möller, som sedermera blev socialdemokratisk socialminister, var i sin ungdom sekreterare åt disponent Berg.

bortfall på 20 procent. Då medeltalet för de undersökta bostädernas storlek är drygt fyra personer innebär det att motsvarande 402 bostäder inte finns med i underlaget. Förvisso medger Stjernström att han inte tagit med de Limhamnsvillor som ligger i Fosie socken, men dessa finns därmed inte heller med i befolkningsstatistiken. Vidare påpekar Stjernström att bolagens tjänstemannabostäder inte finns med, men dessa torde inte ha huserat mer än en mycket marginell del av de oräknade. Det är möjligt att de uppgifter som ligger till grund för Stjernströms slutsatser är representativa för helheten. Men det kan likaväl vara så att de som samlat in uppgifterna åt honom mer eller mindre systematiskt valt bort de sämre fastigheterna för att ge en så positiv bild av Limhamn som möjligt.

Politiska reformer

Parallellt och i ömsesidig påverkan med den ekonomiska och sociala omvandlingen förändrades också de politiska institutionerna. På 1700-talet var Sveriges befolkning indelad i stånd; grupper avgränsade av olika lagstadgade privilegier. Politiska rättigheter var förbundna med ett stånd. Den som stod utanför ståndssamhället var politiskt omyndig. Hit hörde till exempel arrendebönder, landsbygdsproletariatet, städernas och brukens arbetare, nya medelklassgrupper och kvinnorna. Till privilegierna hörde adelns ensamrätt till alla högre civila och militära ämbeten, prästerskapets rätt till tionde, borgerskapets ensamrätt till handel och hantverk. Bönderna hade inget speciellt privilegium mer än att de representerades av ett eget stånd i riksdagen.

Ståndssamhället avvecklades stegvis. Med Förenings- och säkerhetsakten 1789 och grundlagsriksdagen 1809–10 försvann många av adelns exklusiva privilegier. Skråtvångets avskaffande (1846) och näringsfrihetens genomförande (1864) innebar att gränsen mellan borgare och andra företagare suddades ut. 1865 års representationsreform gjorde definitivt slut på ståndssamhället då ständsriksdagen ersattes med tvåkammarrisdagen. Det var inte längre ståndstillhörighet som var avgörande för politiskt inflytande utan egendom och inkomst. Till andra kammaren hade varje 21 år fyllda man en röst om han uppfyllde kravet på en årsinkomst på 800 riksdaler eller ägde fastighet taxerad till 1000 riksdaler eller arrenderade en fastighet taxerad till 6000 riksdaler. Detta gav rösträtt åt drygt fem procent av det svenska folket eller cirka 21 procent av alla myndiga män.¹⁸²

Till första kammaren valdes man indirekt av landsting och de största kom-

182. Lars-Arne Norborg, *Sveriges historia under 1800- och 1900-talen – Svenska samhällsutveckling 1809–1986*, Stockholm 1988.

munerna. Alla män, kvinnor och bolag valde efter en graderad skala beroende på inkomst; ju mer pengar desto fler röster. För att vara valbar till första kammaren skulle man ha en betydande årsinkomst (4000 riksdaler) eller förmögenhet (80 000 riksdaler).¹⁸³ Tvåkammarriksdagens införande var ingalunda någon demokratisk reform. De juridiska rättigheterna och skyldigheterna var lika för alla, men det var ett klassamhälle där man tydligt kunde urskilja olika grupper med olika ekonomiska resurser, utbildning och inflytande.

På 1890-talet hade det politiska intresset bland vanliga människor vuxit sig starkare än tidigare. Krav på allmän rösträtt höjdes från socialdemokrater och radikala liberaler. Från omkring 1900 diskuterade man hur en sådan rösträtt skulle se ut, konservativa ville till exempel att man måste ha fullgjort värnplikt och betalt skatt till stat och kommun i tid. 1907/1909 genomfördes genom två riksdagsbeslut en rösträttsreform som innebar allmän rösträtt för män till andra kammaren.¹⁸⁴

Först 1921 skulle rösträtten komma att omfatta även kvinnorna, men detta hade föregåtts av en rad reformer som förbättrade kvinnans ställning. Under 1800-talet öppnades kvinnans möjligheter till utbildning gradvis genom den allmänna folkskolan (1842), seminarier för folkskollärarinnor (1859) och tillträde till universitet (1873). Kvinnorna fick också gradvis makt över sin personliga ekonomi med lika arvsrätt (1845), myndighetsålder 25 år för alla kvinnor (1863), möjlighet för kvinnor att starta egna småföretag som till exempel butiker och syateljéer i och med näringsfriheten (1864), gifta kvinnors rätt att bestämma över sin inkomst (1874) och egendom (1884). Förhållandet mellan makarna reglerades också genom 1858 års förbud för maken att aga hustrun.¹⁸⁵

Genom 1862 års förordningar om kommunalstyrelse hade den gamla sockenstyrelsen delats i en borgerlig kommun och i en kyrkoförsamling. Kyrkoherden förblev enligt förordningen ordförande i kyrkoråd och skolråd, men hade även rätt att ha insyn i den borgerliga förvaltningen av fattigvård och frågor om sedlighet och ordning. I Hyllies kommunala protokoll från 1880-talet och framåt är kyrkoherden frånvarande, däremot satt församlingens kantor i kommunalstyrelsen under perioden 1900–1905.

Kommunstyrelsen skulle enligt förordningen ägna sig åt gemensamma ordnings- och hushållningsangelägenheter. Städer med mindre än 25 000 invånare, landskommuner och köpingar var borgerliga primärkommuner

183. Lars-Arne Norborg, *Sveriges historia under 1800- och 1900-talen – Svenska samhällsutveckling 1809–1986*, Stockholm 1988.

184. Lars-Arne Norborg, *Sveriges historia under 1800- och 1900-talen – Svenska samhällsutveckling 1809–1986*, Stockholm 1988.

185. Ann-Sofie Ohlander, *Kvinnor, barn och arbete i Sverige 1850–1993*, SOU 1994:38.

med landsting som överbyggnad. Kommunalstämman utsåg varje år representanter som sändes dit. En annan uppgift var att göra upp en budget som skulle utgöra underlag för beskattning. En stor post i denna budget utgjorde fattigvården. Förutom fattigvård handhade kommunen frågor rörande taxering, brandväsande, vägunderhåll, hälsovård, tillsättning av barnmorskor och tillstånd för utskänkning av rusdrycker.

Industrialiseringen och urbaniseringens upphov till större tätortsbildningar skapade ett behov av en särskild kommunal organisation. År 1875 infördes en sådan genom så kallade municipalsamhällen. Dessa var inga självständiga kommuner, men hade rätt till beskattning och ett eget beslutfattande genom ett municipalfullmäktige eller -nämnd. Limhamn blev därmed år 1887 ett sådant municipalsamhälle inom Hyllie kommun. Men tätorten växte och när Limhamn fick kommunal självstyrelse såsom köping år 1906 införlivades Hyllie i denna.

Den kommunala rösträtten var graderad efter inkomst och förmögenhet och förutsatte att den enskilde fyllt 21 år och att skatteplikten uppfylldes.¹⁸⁶ Kommunreformen år 1862 vilade på en bolagsrättslig grundtanke, nämligen att den enskilde hade medbestämmande och ansvar i förhållande till sin ekonomiska insats, det vill säga i proportion till det skatteunderlag man ställde till samhällets förfogande.¹⁸⁷ I fyrktalslängdens kolumner antecknades i mantal satt jord, jordbruksfastigheter utan mantal, andra fastigheter och övriga beskattningsföremål på vilket fyrktalet grundades; varje fyrk motsvarade en röst. Antalet röster var till en början obegränsad i landskommunerna, men i städerna kunde ingen sedan år 1869 ha mer än 1/50 av kommunens hela röstetal eller i några fall mer än 100 röster. Efter år 1900 begränsades detta också i landskommunerna så att ingen kunde ha mer än 1/10 av kommunens röstetal vilket inte fick överstiga 5000 fyrkar. År 1909 infördes en gemensam 40-gradig skala för både landsbygd och städer som innebar att 1/10 av röstetalet även blev den maximala gränsen i städerna.¹⁸⁸

Kopplingen till egendom gjorde att vissa kvinnor också hade kommunal rösträtt. Sedan år 1858 var ogifta kvinnor myndiga vid 25 års ålder. I 1888 års fyrktalslängd för Limhamns municipalsamhälle var cirka tio procent av de röstberättigade kvinnor. Av dessa 33 kvinnor titulerades 27 änkor, tre pigor och två handlande. Kvinnornas samlade 298 fyrkar utgjorde endast

186. Fritz Kaijer, "Den kommunala självstyrelsen", *Den svenska historien band 13*, Stockholm 1994.

187. Ingmar Norrlid, "Kommunen som bolag? En studie i liberal rösträttspolitik före första världskriget", i *Scandia* 36:1, Lund 1970.

188. Sten Carlsson, "Efterkrigspolitik och radikala stämningar", *Den svenska historien band 13*, Stockholm 1994.

drygt tre procent av det totala antalet om 8896 fyrkar. Om man räknar bort de 5528 fyrkar som innehades av bolagen på orten blir kvinnornas andel nästan nio procent vilket är mer proportionerlig med i förhållande till deras andel av valmanskåren. Kommunalpolitiken var en manlig arena. Kvinnor var inte valbara till kommunalpolitiska uppdrag enligt 1862 års kommunallagar. Efter en ändring av förordningen 1889 kunde dock ogifta kvinnor bli ledamöter i fattigvårds- och skolstyrelser.¹⁸⁹ Den enda gången kvinnor figurerade i något sådant sammanhang var när Limhamns municipalsamhälle på hemställan från hälsovårdsnämnden, och med stöd av tredje paragrafen i lagen om fosterbarns vård, valde fem personer att handha fosterbarnvården. Då det föreskrevs att kvinnor skulle sitta med i gruppen kunde man bereda plats för fru Thekla Pettersson, som tillika var hustru till municipalstyrelsens ordförande, och för sjuksköterskan Bengta Jönsson.¹⁹⁰ Förhållandena var likartade i hela landet. År 1907 satt det endast 94 kvinnor i rikets samtliga fattigvårdsnämnder.¹⁹¹ De nya kommunalförfattningarna som togs i riksdagen 1907–1909 innebar att kvinnor blev valbara till såväl kommunalfullmäktige som dess nämnder och styrelser, men detta innebar ingen förändring på Limhamns kommunalpolitiska scen.

Även juridiska personer som till exempel bolag hade rösträtt. På mindre orter där röstetalet var obegränsat före år 1900 kunde företagen dominera kommunalpolitiken helt och hållet. År 1888 innehade Skånska Cementaktiebolaget, Limhamns Hamn AB och AB Förenade kalkbrotten tillsammans 5528 av 8898 fyrkar i Limhamns municipalsamhälle vilket motsvarade 62 procent av röstetalet. I Hyllie hade de stora bolagen tillsammans 51 procent av röstetalet år 1893.¹⁹² Fortfarande 1904, sedan antalet röster begränsats genom lagstiftning, hade de företag som ingick i Skånska Cementaktiebolagets koncern 32 368 i fyrktal, cirka 20 procent av röstetalet, tillsammans. Räknar man med att det fanns en samsyn mellan Skånska Cementaktiebolaget och de andra större företagen på orten var röstetalet cirka 30 procent. Tänker man sig dessutom att de som arbetade på de ledande befattningarna i dessa företag lade sina röster på samma sätt som företagen höjs det samlade

189. Gunnela Björk, *Att förhandla sitt medborgarskap. Kvinnor som kollektiva politiska aktörer i Örebro 1900–1950*, Lund 1999, s. 80 f.

190. Fru Petersson satt i nämnden för fosterbarnvård 1903, sjuksköterskan Bengta Jönsson 1903–15, kassörskan Bothilda Lilja 1912–15, barnmörskan Anna Nordqvist 1912–15, Fru Johanna Ryd 1912–15.

191. Mikael Sjögren, *Fattigvård och folkuppfostran. Liberal fattigvårdspolitik 1903–1918*, Stockholm 1997, s.149.

192. Skånska Cementaktiebolaget, Limhamns Hamn AB, AB Förenade kalkbrotten och Malmö-Limhamns järnväg AB hade tillsammans 17160 av 33908 fyrkar. Limhamns municipalsamhälle, Fyrktaleslängd 1888, MASA.

röstetalet till 40 procent. Detta var förvisso inte en majoritet av rösterna, men de var koncentrerade hos en handfull personer. För att samla de övriga rösterna på samma sätt måste uppåt 2000 personer mobiliseras. Bolagens kommunala rösträtt försvann först genom 1918 års reformer.

De röstberättigade medlemmarna i landskommunen hade rätt att delta i kommunal/municipal-stämman. Denna utsåg en kommunalnämnd/municipalstyrelse som ledande förvaltningsorgan, av vilken kommunalnämnden också fungerade som fattigvårdsstyrelse. Kommunalmännen var till en början oavlönade, men fick så småningom ekonomisk ersättning. Detta underlättade för grupper med små ekonomiska medel att arbeta politiskt.

Sammanfattning

Den stora omvandlingen och Limhamn

Under 1800-talet genomgick det svenska samhället genomgripande förändringar som kan sammanfattas i termerna kapitalism, jordbrukets kommersialisering, befolkningsökning, proletarisering, industrialisering och urbanisering. Limhamns utveckling till tätort var en del av denna stora samhällsomvandling. Industrialismens framväxt och urbaniseringen hade skapat ett stort behov av fabriksanläggningar och bostäder. Skånska godsägare, köpmän och industriföretagare, som skapat sig ett kapital genom kommersialiseringen av jordbruket och den ökade exporten, investerade i den expanderande byggämnesindustrin. Limhamn började växa sedan det nybildade Skånska Cementaktiebolaget år 1871 tagit över det gamla kalkbruket och satsat på storskalig produktion. För att rationalisera verksamheten uppfördes en cementfabrik på platsen år 1889 varefter samhället genomgick en befolkningsexplosion genom inflyttning.

Den manliga delen av befolkningen arbetade framför allt vid kalkbrottet, cementfabriken eller de andra industrier som etablerade sig i cementindustrins kölvatten. En mindre grupp utgjorde fiskarna och sjöfolket som utgjorde en arbetskraftsreserv för industrierna. Det fanns en del fabriksarbetande kvinnor och fiskarkvinnorna handlade försäljning av fisk. Förmodligen arbetade fler kvinnor med diverse hushållsarbete än de som registrerats med titlar som strykerska, tvätterska, städerska et cetera i folkräkningen.

Skånska Cementaktiebolaget hade inte bara den ekonomiska makten i lokalet utan också den politiska. Före år 1900 var det censusgrundade röstetalet för enskilda juridiska personer obegränsat i landskommunerna. Detta innebar att Skånska Cementaktiebolaget och dess närstående bolag hade politisk majoritet och kunde dominera kommunalpolitiken totalt.

DEL II

NÄRINGARNAS NÄTVERK

Inledning

I detta avsnitt undersöker jag näringarnas inbördes sammanflätning genom nätverk och interaktion. Då industrins etablering gav upphov till samhället Limhamns framväxt och kom att upprätthålla en dominerande ställning bland Limhamns näringar, blir industrins nätverk såväl utgångspunkt som fokus för studien. Jordbruket som var huvudnäringen i Hyllie sysselsatte bara några enstaka procent av invånarna i Limhamn. Därför kommer inte detta att ägnas något större utrymme.¹ Jordbruket kommer endast att diskuteras i det avseendet att det bedrivs på mark som arrenderas ut av industriföretagen. Fisket var inte heller en särskilt omfattande näring i Limhamn i förhållande till industrin. Men då Limhamn kom att utvecklas till ett av Skånes största fiskelägen som en följd av industrins etablering där, är en studie av fiskerinäringens nätverk intressant. I kölvattnet av industrialisering och urbanisering etablerade sig en rad hantverkare och handlande på orten. Av arbetstekniska skäl har jag tvingats välja bort en grundligare undersökning av dessa.²

-
1. Efter genomgång av de andra näringarnas, folkrörelsernas och kommunalpolitikens material har det också visat sig att jordbrukets intressen är förhållandevis osynliga.
 2. I de offentliga arkiven är materialet som skulle kunna visa på interaktionen inom denna grupp nästintill obefintlig. En undersökning av släktskapsförbindelser och dopvitnesanalyser skulle kräva allt för omfattande arbetsinsatser. För den som är intresserad av sociala nätverk inom denna grupp hänvisar jag till Tomas Nilson, *Framgång och vår herre. Industriellt företagande, social struktur och karriärmönster i två svenska städer: Borås och Örebro 1890–1920*, Göteborg 2004 och Mikael Svanberg, *Företagsamhet föder framgång. Yrkeskarriärer och sociala nätverk bland företagarna i Sundsvall 1850–1900*, Umeå 1999.

Bolagens nätverk

I boken *Ägande och industriell omvandling* lyfter Jan Glete fram nätverkens betydelse för företagande. Han menar att ägarnas kontaktnät är en strategiskt viktig del av deras kompetens som ägare och centrala för deras framgång. Genom lyhördhet och ett aktivt utnyttjande av kontaktnäten kan ägarna fånga upp innovationer och på så sätt påskynda omvandlingen av näringslivet. Men nätverken kan också ha en hämmande verkan. Ett kontaktnät som vilar på gamla framgångar och inte förnyar sin medlemskader riskerar att bli avskärmande och leda till att medlemmarna hamnar i bakvattnet.³

Redan före industrialismens genombrott i Sverige hade det vuxit fram en rad regionala institutioner som givit provinsernas ekonomiska och sociala elit samverkansmöjligheter. Bland dessa kan nämnas lanthushållningssällskap, sparbanker, affärsbanker, jordbrukets hypoteksföreningar och enskilda järnvägsföretag. Genom framväxten av provinstidningar fanns det också kontakt- och debattorgan inom områden som var näringsgeografiskt betingade. Under 1800-talets andra hälft utvecklades det svenska näringslivet som regionala nätverk.⁴ Genom det rådande politiska systemet kom ekonomisk makt att innebära politisk makt på kommun- och landstingsnivå. Därmed fanns det möjlighet att samordna regionens och lokalsamhällets intressen med näringslivets. Under 1900-talets första decennium minskade de regionala nätverkens betydelse beroende på flera faktorer. Lanthushållningssällskapen och jordbrukets kreditinstitut fick minskad betydelse på grund av den snabba industrialiseringen, provinsbankerna försvann alltmer till förmån för storbanker i städerna, stora exportföretag kunde inte hitta

3. Jan Glete, *Ägande och industriell omvandling. Ägargrupper, skogsindustri, verkstadsindustri 1850–1950*, Stockholm 1987, s. 29.

4. Ylva Hasselberg & Tom Petersson, "De svenska företagen och företagarna", *"Bäste Broder!" Nätverk, entreprenörskap och innovation i svenskt näringsliv*, Ylva Hasselberg & Tom Petersson (red.), Gidlunds förlag 2006, s. 24, Jan Glete, *Ägande och industriell omvandling. Ägargrupper, skogsindustri, verkstadsindustri 1850–1950*, Stockholm 1987, s. 72 ff.

tillräckligt kapital i en begränsad region, fondbörsen i Stockholm blev en effektiv marknadsinstitution där de stora företagens andelar omsattes på nationell nivå och sambandet mellan regional ekonomisk och politisk makt bröts genom rösträtsreformerna 1909 och 1918.⁵ Istället kom de nationella nätverken att bli allt viktigare. Detta sammanföll med att nationella näringslivs- och arbetsgivarorganisationer bildades och att de riksomfattande politiska partierna formerades.

Det finns en ganska omfattande internationell forskning kring överlappande medlemskap och nätverk i näringslivet. Denna har visat att det vid sekelskiftet 1900 inte var ovanligt med gemensamma styrelseledamöter i banker och företag i länder som USA, England och Holland.⁶ Beträffande Sverige har ekonomhistorikern Jan Ottosson visat att det skedde en ökad koncentration av gemensamma styrelseledamöter under årtiondena efter sekelskiftet 1900.⁷ Utifrån hur man förklarar det överlappande medlemskapets funktion kan man dela in forskningen i maktskolan och resursberoendeskolan.⁸ Till den förra räknas tre modeller. I finanskapitalmodellen tillskrivs bankerna en viktig roll i nätverket. Man ser bank- och företagskapitalister som en ny gruppering, finanskapitalet, med identiska intressen. Nära befreundad med denna är bankkontrollmodellen som menar att bankerna ser till att ha gemensamma styrelseledamöter med företagen för att kunna kontrollera dem. Som maktskolans tredje modell räknas klasshegemonimodellen. Denna ser styrelseledamöterna som en elit vars medlemmar har en liknande bakgrund, delar samma värderingar och fritidsintressen. Styrelserummet är bara en av många arenor där individer ur gruppen möts. De överlappande medlemskapen i styrelserna är sålunda ett uttryck för en elits strävan efter att förverkliga gemensamma intressen. En annan tolkning erbjuder resursberoendemodellen. Enligt denna är de överlappande medlemskapen i styrelserna ett uttryck för en medveten strategi från företagsledningens sida för att reducera osäkerheten i resursflödet. Genom att knyta personliga förbindelser uppstår en slags representativ

5. Jan Glete, *Ägande och industriell omvandling. Ägargrupper, skogsindustri, verkstadsindustri 1850–1950*, Stockholm 1987, s. 72 ff.

6. Till exempel David Bunting, "Origins of the American Corporate Network", *Social Science History*, vol. 7 nr 2, 1983, William G. Roy, "Interlocking Directorates and the Corporate Revolution", *Science History*, vol. 7 nr 2, 1983, Mark S. Mizruchi, *The American Corporate Network 1904–1974*, London 1982.

7. Jan Ottosson, *Stabilitet och förändring i personliga nätverk. Gemensamma styrelseledamöter i bank och näringsliv 1903–1939*, Uppsala 1993, s. 122.

8. John Scott, "Theoretical Framework and Research Design", *Networks of Corporate Power*, Frans M. Stokman, Rolf Ziegler & John Scott (red.) Cambridge 1985, Jan Ottosson, *Stabilitet och förändring i personliga nätverk. Gemensamma styrelseledamöter i bank och näringsliv 1903–1939*, Uppsala 1993, s. 9.

medverkan. En sådan representation kan också ses som en symbolisk funktion. Managementmodellen kan också räknas till resursberoendeskolan. Enligt denna har varken styrelsen eller dess ledamöter någon makt över företagets skötsel, istället är det direktörerna som styr. Att ha gemensamma styrelseledamöter ses som ett prestigeinstrument som skänker en respektabel fasad. Omvänt kan man säga att en persons status i näringslivet speglas i hur många styrelseuppdrag denne har.⁹

Jag är inte ute efter att undersöka bankernas inflytande i företagsvärlden. Det är inte heller min primära avsikt att studera näringslivet som ett slutet system, även om jag gör det i detta kapitel. Snarare vill jag se hur relationerna i denna sfär hänger samman med samhället i övrigt. I det avseendet ligger mina undersökningar nära klasshegemonimodellen. Detta utesluter dock inte att de överlappande medlemskap jag kan konstatera skulle kunna förklaras utifrån ett resursberoendeperspektiv. I det följande presenteras de bolag som hade verksamhet på Limhamn under undersökningsperioden varefter deras inbördes relationer genom gemensamma styrelseledamöter utreds.

Skånska Cementaktiebolaget och bolag som sprungit därur

Skånska Cementaktiebolaget hade brutit kalk i Limhamn sedan början av 1870-talet och skeppat det till sin cementfabrik i Lomma. För att säkra tillgången till råmaterial ingick bolaget år 1884 ett samarbete med firmorna Gertdts, Nielsen & C:o i Malmö och Waldemar Petersen & Frimodt i Köpenhamn vilka ägde Annetorps kalkbruks AB som också bröt kalk i Limhamn. Det nya bolaget AB Förenade kalkbrotten bildades vari Skånska Cementaktiebolaget och Waldemar Petersen & Frimodt ägde var sin halva sedan den tredje samarbetspartnern blivit utköpt. Det nya bolaget ägde marken, och kalkstensbrytningen bedrevs på entreprenad av Skånska Cementaktiebolaget. AB Förenade kalkbrotten var expansivt. I en redogörelse för verksamheten 1884–1908 under rubriken ”Åtgärder till hämmande af konkurrerrens” redovisas hur bolaget köpte upp bolag och egendomar så fort någon annan försökte bryta kalk och hur samarbeten inleddes med andra producenter genom att bilda nya bolag såsom till exempel Gotlands förenade kalkbrotts försäljnings AB 1903 (sedermera AB Gotlands kalkverk).¹⁰

9. Jan Ottoson, *Stabilitet och förändring i personliga nätverk. Gemensamma styrelseledamöter i bank och näringsliv 1903–1939*, Uppsala 1993, s. 10 ff.

10. Karin Kock, *Skånska Cementaktiebolaget 1871–1931*, Uppsala 1932, Alf Åberg, *Cement i hundra år – En krönika om Skånska Cementaktiebolaget – AB Cementa*, Malmö 1972.

Under den första femårsperioden 1884–1888 levererades i genomsnitt cirka 52 000 kubikmeter kalksten och cirka 10 000 kubikmeter biprodukter (flinta, mörja och lera) med en nettovinst på cirka 40 000 kr. Tjugo år senare 1904–1908 levererades i genomsnitt cirka 86 000 kubikmeter kalksten och cirka 90 000 kubikmeter biprodukter till en nettovinst av cirka 172 000 kr.¹¹ Under perioden 1906–1912 arbetade mellan 359 och 496 man i kalkbrottet på Limhamn.¹²

Disponent R.F. Berg hade på såväl kalk- som tegelmarknaden skaffat sig erfarenheter av värdet att ha gemensamma försäljningsorganisationer för att kunna hävda sig mot import och ta andelar på den internationella marknaden. År 1893 konstituerades ett nytt bolag, Skånska cementförsäljnings AB (Cementa) vari Skånska Cementaktiebolaget som hade aktiemajoritet samarbetade med sina tidigare konkurrenter Ölands cement AB och AB Visby cementfabrik. De tre cementbolagen förband sig att inte sälja cement till någon annan än försäljningsaktiebolaget.¹³

Vid ett besök på världsutställningen i Paris 1878 hade Berg blivit inspirerad att hitta fler användningsområden för cement såsom prydnader för byggnader, cementplattor, trappor och så vidare. Tillsammans med sin kamrer Carl J. Åkerman började han göra provgjutningar i bolagets källare. Inledningsvis ställde sig Skånska Cementaktiebolagets styrelse skeptiska till projektet, men sedan det börjat bära sig ekonomiskt blev man mer positiv. År 1884 byggdes en fabrik på Citadellskaen i Malmö och snart hade verksamheten vuxit till en sådan omfattning att man beslöt att avknoppa den i det självständiga bolaget AB Skånska cementgjuteriet.¹⁴ Företagets ändamål var att tillverka och sälja byggnadsmaterial och utföra byggnadsarbeten.¹⁵ År 1896 anlades en fabrik på Limhamn. Tio år senare arbetade 65 man i industrin, men arbetsstyrkan kom att variera kraftigt de nästföljande åren från 20 till 63 man.¹⁶

Skånska Cementaktiebolaget tog flera initiativ till att nya bolag kom till stånd vilka fick betydelse för Limhamns utveckling. År 1881 bildades Limhamns Hamn AB med ett kapital av 50 000 kronor. Den hamnanläggning som anlagts på 1870-talet kunde inte täcka Skånska Cementaktiebolagets ökade behov av skeppningar och ge den växande fiskeflottan ett tillräckligt skydd. I slutet av 1881 började man förstora den gamla hamnen åt nordost

11. Karin Kock, *Skånska Cementaktiebolaget 1871–1931*, Uppsala 1932.

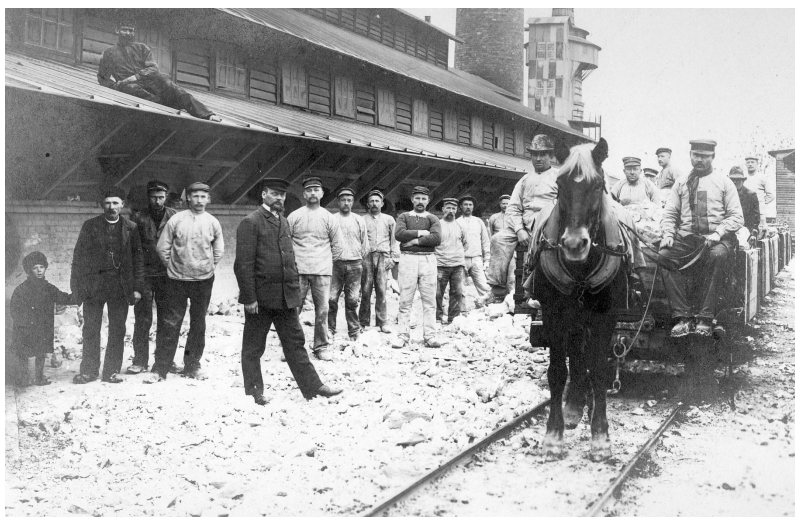
12. Oscar Bjurling, "Stad i utveckling", *Malmö stads historia* IV, Malmö 1985, s. 355.

13. Karin Kock, *Skånska Cementaktiebolaget 1871–1931*, Uppsala 1932, s. 68 f.

14. Sixten Rönnow, *AB Skånska cementgjuteriet 1887–1947. Historik utgiven med anledning av bolagets 60-årsjubileum*, Stockholm 1947, s. 9 f. Bolaget heter numera Skanska.

15. *Svenska aktiebolag och enskilda banker*, årg. 1900, s. 133.

16. Oscar Bjurling, "Stad i utveckling", *Malmö stads historia* IV, s. 355.

Kalkugnarna vid Hammarspark, 1904. Flickan till vänster heter Ebba Sandqvist och håller sin far i handen. LIML.

efter major H. Remmers ritningar. Staten bidrog med 17 500 kronor och Malmöhus läns hushållningssällskap anslog 6 000 kronor. Arbetet var färdigt 1884, men redan året därefter började man att fördjupa hamnen och inseglingsrännan. Sedan följde nya utbyggnader och muddringar så gott som under hela perioden fram till första världskriget. Arbetet utfördes på entreprenad av cementbolaget och utfyllningsarbetet med slagg från kalkbrottet bortauktionerades till fiskarna.

Bland de tidiga aktietecknarna märks Skånska Cementaktiebolaget som störste ägare med 762 aktier samt ett hundratal privatpersoner, varav de flesta fiskare, med en eller två aktier vardera.¹⁷ Det fanns uppenbarligen en ambition hos cementbolaget att göra hamnen till ett gemensamt projekt för industrin och fiskarebefolkningen. Detta var en strategi för att få bidrag från staten och Malmöhus läns hushållningssällskap. Men många av fiskarna satte sig i skuld till hamnbolaget och hade svårt att betala de aktier de tecknat sig för. Vid en extra bolagsstämma den 30 december 1887 beslutades därför ”att efter den 1 sept nästa år all resterande likvid för, vid första teckningen tecknade aktier indrivs [...]”¹⁸ Detta innebar att 28 aktier som innehades av privatpersoner fick återlämnas till hamnbolaget. Kanske var det till och med så många som 74 aktier som bytte ägare. I ägareförteckningen framgår

17. Limhamns Hamn AB arkiv. Teckningslista för aktier i Limhamns Hamn AB 1881 F:I, LULA. Vid sekelskiftet 1900 ägde Skånska Cementaktiebolaget 1750 av Hamnbolagets 2000 aktier.

18. Limhamns Hamn AB arkiv, protokoll 30 december 1887. LULA.

att Skånska Cementaktiebolaget övertog 46 aktier från privatpersoner under åren före 1900, men om detta står i samband med 1887 års beslut går inte att utröna. I protokollet för den 12 december 1888 meddelade hamnkassören att 29 utställda aktier tillfallit hamnbolaget genom att ägarna, som ej tillfullo betalt dem, avsagt sig äganderätten. Dessa aktier, som återlämnats efter hot om skuldindrivning av kronolänsman Österberg, överfördes till Skånska Cementaktiebolaget som likvid för utförda arbeten. Ytterligare åtta aktier förhöll det sig på samma sätt med. Det var alltså åtminstone 65 aktier (28 + 29 + 8) som bytte ägare efter 1887 års beslut.

Arbetet med hamnen gav fiskarna extrainkomster när fisket gick dåligt, men trots detta hade hamnuppbörds mannen svårt att driva in avgifter och tomthyror. På styrelsemötet den 23 februari 1886 beslutades därför att "utaf de arbetare som för närvarande arbeta i hamnkanalen göra afdrag med 25 procent av veckolönen hos dem som stå i skuld hos hamnbolaget."¹⁹

Till en början var det sekreteraren Nils Jönsson som drev in avgifterna, ordnade teckningen av aktierna och upprätthöll ordning i hamnen, men år 1885 tillsattes en hamnfogde och en hamnkassör för dessa uppgifter. Fiskarna var "animerade debattörer och motståndare" på bolagsstämmor och möten, enligt hamnbolagets krönikör.²⁰ De tidiga åren förekommer fiskare som såväl styrelsemedlemmar och suppleanter som revisorer, men efter sekelskiftet 1900 står ingen fiskare att finna i bolagets styrelse.

Disponent Berg hade redan år 1884 planer på en järnväg som förband Limhamn med Malmö, men det var först några år senare år 1887 som han fick gehör för sin idé. Den nya cementfabrik som höll på att uppföras i Limhamn skulle kunna föra ut sina produkter på ett smidigare sätt om det fanns en järnväg. Vid ett möte med kapitalstarka Malmöföretagare såsom Emil Flensburg, Gotthard och Berthold Dieden, Cornelius och Lorens Faxé med flera inleddes en diskussion på börsen i Malmö som ledde fram till att projektet kunde förverkligas. I ansökan till Kungl. Maj:t nämns industrins behov av en järnväg, men man använde också nyttan för lokalsamhället som argument. Det talas om hundratals personer som dagligen måste vandra på dåliga vägar och hur fisk dras på skottkärror till staden.²¹ Enligt bolagets krönikör använde sig R.F. Berg av sin brors kontakter i Stockholm för att skynda på ett beslut i civilepartementet. Efter godkännande påbörjades arbetet att längs strandlinjen lägga ut den 4 297 meter långa rälsen.²² Såväl

19. Limhamns Hamn AB arkiv, protokoll 23 februari 1886. LULA.

20. *Kort historik över Limhamns hamn*, sign. P.N, Malmö 1922.

21. Malmö stad stod för tio procent av aktiekapitalet och Limhamns municipalsamhälle för fyra procent. Oscar Bjurling, "Stad i utveckling", *Malmö stads historia IV 1870–1914*, s. 229.

22. Håkan Olsson, *Malmö – Limhamns järnväg 1889–1989 – Sillabanan 100 år*, Malmö 1989, s. 18 f.

Malmö stad som Limhamns municipalsamhälle tecknade aktier i det nya bolaget. Det största aktieinnehavet motsvarande 40 procent fanns hos Skånska Cementaktiebolaget. Bland de tidiga aktieägarna märks också flera privatpersoner med koppling till Limhamns näringsliv såsom disponent R.F. Berg, ingenjör A.M. Petersson-Holme, handlanden Jöns Fredriksson och bagaren Nils Jönsson. Den 21 december 1889 kunde det första tåget lämna Limhamn klockan 11.00 med återgång 13.30. Vid den så kallade julstormen 1902 förstördes stora delar av järnvägen av havet. Trafiken stod stilla i drygt två månader medan man reparerade och förstärkte banan för dyra pengar. När verksamheten så småningom kom igång utvecklades den till Sveriges mest lönsamma av sitt slag.²³ En bidragande faktor till detta var att Limhamn kom att fungera som sommar- och badort för de mer välsituerade familjerna i Malmö. Disponent R.F. Berg hade i januari år 1900 samlat några intressenter för att diskutera möjligheterna att bilda ett bolag som dels skulle uppföra ett badhus, dels dra fram spårvägar längs Öresundsgatan, Strandvägen, Rådmansgatan, Bruksvägen, Järnvägs-gatan, Villavägen och Linnégatan.²⁴ Det hade redan tidigare funnits ett badhus som drevs av AB Limhamns Saltsjöbad, men detta hade blivit förstört i en decemberstorm 1899. Nu erbjöd det nya bolaget, AB Stranden sig att köpa upp resterna av detta för 1000 kronor och uppföra ett nytt badhus med vågbrytare som skydd mot havet. Kommunen upplät platsen för bygget och gav koncession att anlägga och använda spårväg. Bland aktieägarna märks AB Förenade kalkbrottens bägge ägare Skånska Cementaktiebolaget, Aktieselskabet Ny Kalkbraenderi, Malmö snickerifabrik, Malmö-Limhamns järnväg AB, Limhamns och Hyllie kommuner. Det fanns också ett tiotal privata investerare med koppling till näringslivet i Limhamn såsom till exempel Skånska Cementaktiebolagets R.F. Berg och Ernst Wehtje och samt direktören för Malmö snickerifabrik, N.O. Elgström.²⁵

För att sammanfatta vad som hittills sagts så var Skånska Cementaktiebolaget offensivt på marknaden genom utvidgning av verksamheten, uppköp av konkurrenter och samverkan i nya bolagsbildningar. I bolagets strävan att effektivisera produktion och distribution sågs en genomgripande utbyggnad av Limhamns infrastruktur som nödvändig. För att få statligt och kommunalt stöd till en hamn och järnvägsförbindelse och senare även

23. Håkan Olsson, *Malmö – Limhamns järnväg 1889–1989 – Sillabanan 100 år*, Malmö 1989, s. 18 f.

24. Vid inkorporeringen i Malmö och senare fick flera gator på Limhamn nya namn; Öresundsgatan blev Limhamnsvägen, Rådmansgatan blev Notariegatan, Bruksvägen blev Kalkbrotts-gatan.

25. AB Stranden, styrelseprotokoll 1900–1901. LULA.

spårvagn framhöll bolaget den allmänna nyttan av anläggningarna, men var nog med att inte släppa kontrollen över dem.

Andra industrier och bolag på Limhamn

Efterhand som Limhamn växte kom en rad andra industrier att etablera sig där. Enligt industristatistiken arbetade årligen i genomsnitt mellan 1200–1400 arbetare i industrin på Limhamn under perioden 1906–1912. Många var sysselsatta i de bolag som hade med kalkbrytningen att göra. Jag ska här i korthet redogöra för några av de andra industrierna.

År 1889 anlade det nybildade Svenska bindgarnsfabriken AB en tågvirkesfabrik på Limhamn med nya moderna maskiner.²⁶ Arbetarantalet steg gradvis från 32 år 1906 till 78 1912. Enligt uppgift var hälften av de anställda kvinnor år 1905, vilket gjorde fabriken till den största enskilda arbetsplatsen för kvinnor.²⁷

Vintern 1899 stod AB Melins glasbruk anläggning klar i Limhamn. Ett fyrtiotal inflyttade glasarbetare från Småland, Värmland, Danmark, Finland, Tyskland och Ryssland arbetade i tvåskift med att tillverka glasburkar och flaskor för den brittiska och danska marknaden. Företaget verkade ha utvecklingsmöjligheter, men den beryktade julstormen 1902 gav fabriken så omfattande skador att verksamheten lades ned. År 1905 försökte en amerikansk ingenjör starta upp igen, men stängde åter efter några månader. Samma år övertog Skånska Cementaktiebolaget bruket.²⁸

AB Sydsvenska Gjuteriet startade år 1900 med gråjärnsgjuteri och mekanisk verkstad från och med 1906 tillverkades även aducerat gjutgods. Enligt ett reportage i Skandinavisk Gjuteritidning från 1908 var detta ett av Sveriges mest avancerade gjuterier.²⁹ Här göts allt från hushållsartiklar till produkter för industrin. I folkmun kallades gjuteriet för "Nöden" då lönerna ansågs vara låga. År 1905 hade industrin cirka 70 arbetare.³⁰

Disponent Berg, engagerade sig i slutet av 1880-talet i AB Malmö snickerifabrik. Detta var då ett litet förlustföretag med ett tjugotal arbetare som tillverkade dörrar, fönster byggnadssnickerier och turkiska divaner. 1890 övertog Berg ledningen för företaget, lånade kapital för att kunna expandera och lät bygga en ny fabrik på Limhamn. Omsättningen ökade snabbt, 1899 köptes skogsegendomar i Småland och sågverk i Åseda och Braås, 1901 uppfördes en sulfidfabrik i Böksholm. Men 1911 drabbades företaget av ett

26. Gerhard Larsson, "Svenska bindgarnsfabriken", *Limhamniana* 1964.

27. Oscar Bjurling, "Stad i utveckling", *Malmö stads historia IV*, s. 355.

28. Yngve Gyllin, "Limhamn – Hembygd i det förgångna", *Limhamniana* 1962.

29. Lars Berggren, *Ångvisslans och brickornas värld*, Malmö 1991.

30. Oscar Bjurling, "Stad i utveckling", *Malmö stads historia IV*, s. 354 f.

hårt slag; fabriksanläggningen på Limhamn brann ned i grunden. Fabriken återuppbyggdes och man satsade på tillverkning av parkettstav, hyvlade bräder och lister, men i den rådande lågkonjunkturen var det svårt att få verksamheten lönsam. 1914 avvecklades sågverk, sulfitfabrik och samtliga skogsegendomar såldes. För att markera att företaget gick in i ett nytt skede ändrades namnet till Limhamns snickerifabrik.³¹ Under perioden 1906–1912 hade fabriken mellan 70 och drygt 100 arbetare.³²

Skånska superfosfat och svavelsyra fabriks AB med styrelse i Helsingborg anlade 1903 en fabrik på Limhamn. ”Gödningen”, som den kom att heta i folkmun framställde syror och gödningsämnen genom att rosta svavelkis. Industrin sysselsatte vid 1900-talets första decennium ett hundratal arbetare.³³

Det fanns även en del industrier med ett fåtal arbetare såsom Limhamns kolsyrefabriksaktiebolag (De Förenade kolsyrefabrikernas AB) som från 1897 hade sex arbetare anställda i sin fabrik, Gasverket från 1904 med elva arbetare (1905), Skånska Oljeslageriet som likaledes ägdes av en enskild person med fem arbetare.³⁴

År 1898 bildades ångfartygsbolaget Limhamns rederi AB på initiativ av cementbolagets disponent R.F. Berg, bröderna och kaptenerna Johan och Olof Persson samt skeppshandlaren Nils Jönsson. Ändamålet var att bedriva såväl inrikes som utrikes skeppsfart. År 1905 ägde bolaget två ångfartyg. Man gick bland annat med trä till England och lastade kol för hemfarten.³⁵

Gemensamma styrelseledamöter i bolagsstyrelser

I föregående avsnitt framgår att etableringen av många bolag på Limhamn kan kopplas samman med Skånska Cementaktiebolaget och dess disponent R.F. Berg. För att se vilka kontaktytor som fanns har jag undersökt överlappande medlemskap i bolagsstyrelserna under perioden 1872–1914. Med hjälp av affärskalendern Svenska Aktiebolag och Enskilda Banker har de där upptagna styrelserna registrerats vid tre tillfällen nämligen åren 1900, 1906 och 1912.³⁶ Då flera företag fanns före år 1900 har styrelserna för Skånska Cementaktiebolaget, Limhamns Hamn AB, AB Stranden, AB Förenade kalkbrotten, Limhamns Missionshus AB, AB Skånska cementgjuteriet och

31. Björn Olsson, *Tärkett 100. 1886–1986*, Ivan Petersson (red.), 1985.

32. Oscar Bjurling, ”Stad i utveckling”, Malmö stads historia IV, s. 355.

33. Oscar Bjurling, ”Stad i utveckling”, Malmö stads historia IV, s. 355.

34. Oscar Bjurling, ”Stad i utveckling”, Malmö stads historia IV, s. 355.

35. Jan Wällstedt, ”Limhamns rederi AB”, *Limhamniana* 1987.

36. Detta gäller AB Förenade kalkbrotten, Malmö-Limhamns järnväg AB, Limhamns Hamn AB, Skånska Cementaktiebolaget, AB Skånska cementgjuteriet, De förenade kolsyrefabrikernas AB,

Malmö-Limhamns järnväg AB dessutom registrerats för hela sin aktiva period utifrån styrelseprotokoll och företagshistoriker.

Inalles har 147 män noterats, av dessa satt 27 (arton procent) i mer än en företagsstyrelse med verksamhet i Limhamn under perioden 1881–1914. Detta innebär inte att den största andelen bestod av män som var outsiders i näringslivet. Tvärtom, många av dem som satt i de aktuella styrelserna figurerade i andra företagsstyrelser i framför allt Malmö och södra Sverige. Till exempel kan stadsfiskalen i Malmö Nils Aschan nämnas, som förutom sin styrelsepost i AB Malmö snickerifabrik bland annat var ledamot i styrelserna för Malmö läderfabriks AB, Malmö slagteri AB och AB Streijffert & Höegh. En ett annat namn är Lorens Faxé som förutom sin plats i Malmö-Limhamns järnväg AB styrelse bland annat var engagerad i Malmö bryggeri AB, Skånska inteckningsbolaget och Manufakturaktiebolaget i Malmö. Dessa exempel är inte unika, snarare typiska. Detta innebär att det är högst sannolikt att flera av de män som bara satt i en bolagsstyrelse med verksamhet i Limhamn även hade kopplingar till varandra i andra styrelser, men det ligger utanför min uppgift att mer systematiskt kartlägga detta.³⁷

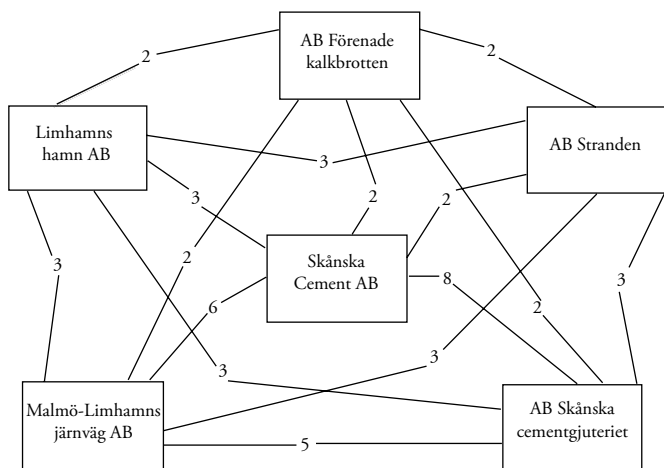
Hur var då bolagen på Limhamn sammanlänkande genom gemensamma styrelseledamöter? Om man tar sin utgångspunkt i Skånska Cementaktiebolaget är det kanske inte så märkligt att konstatera att de bolag som direkt emanerat därur hade gemensamma styrelseledamöter med detta bolag. Här återfinns AB Förenade kalkbrotten, AB Skånska cementgjuteriet, Limhamns Hamn AB och Malmö-Limhamns järnväg AB. Till detta kan fogas AB Stranden, vari AB Förenade kalkbrotten, som Skånska Cementaktiebolaget ägde till hälften, hade en stor aktiepost motsvarande 20 procent. I tablå 1 framgår hur dessa bolag är sammanlänkande genom gemensamma styrelseledamöter. Det framgår att det framför allt är Skånska Cementaktiebolaget, AB Skånska cementgjuteriet och Malmö-Limhamns järnväg AB som har gemensamma styrelseledamöter.

Det fanns också kopplingar mellan Skånska Cementaktiebolaget och tre andra stora bolag på Limhamn. I styrelserna för såväl Svenska bindgarnsfabriken AB som Malmö snickerifabrik AB och Sydsvenska giuteriet AB satt medlemmar av Skånska cementaktiebolagets styrelse (se tablå 2). Därtill

Bankaktiebolaget Södra Sverige, AB Melins Glasbruk, Limhamns rederi AB, Sydsvenska giuteri AB, AB Malmö snickerifabrik, Skånska superfosfat & svavelsyrafabriks AB samt Svenska bindgarnsfabriken. *Svenska aktiebolag och enskilda banker. Handbok för affärsvärlden*, Karl Key-Åberg (red.), Stockholm årg. 1900, 1906 & 1912.

37. Jan Ottosson har visat att det fanns flera kluster av överlappande medlemskap i styrelser i Skåne under perioden. Jan Ottosson, *Stabilitet och förändring i personliga nätverk. Gemensamma styrelseledamöter i bank och näringsliv 1903–1939*, Uppsala 1993, s. 61.

Tablå 1: Gemensamma styrelseledamöter i bolag som emanerat ur Skånska Cementaktiebolaget.

Källor: Svenska aktiebolag och enskilda banker årg. 1900, 1906 & 1912, styrelseprotokoll Malmö-Limhamns järnväg AB, LULA, styrelseprotokoll Limhamns Hamn AB, LULA, samt företagshistoriken Skånska Cementaktiebolaget 1871–1931, Karin Kock, Uppsala 1932.

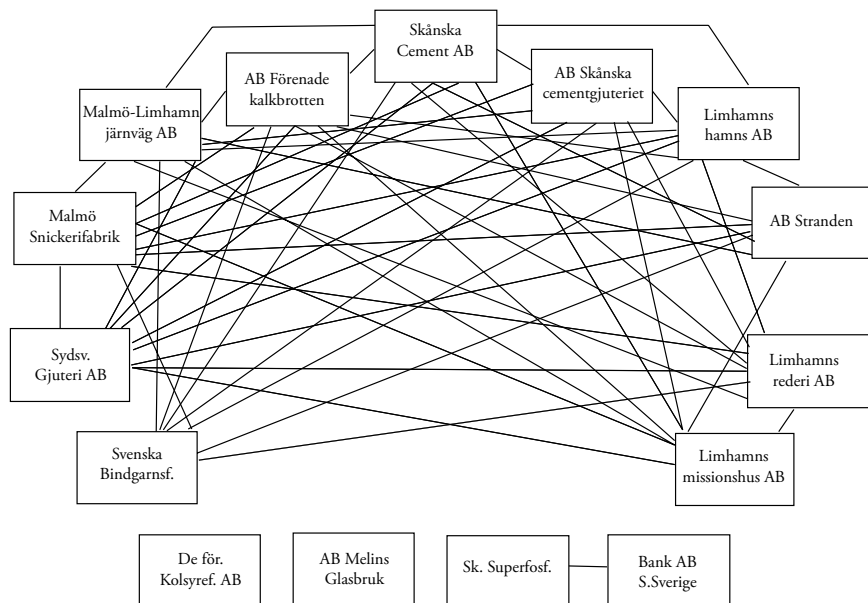
kommer de mindre Limhamns rederi AB och Limhamns Missionshus AB med kopplingar till nätverket av bolag kring Skånska Cementaktiebolaget.³⁸ Av femton bolag som var aktiva på Limhamn fanns det överlappande styrelsemedlemskap som knöt samman elva av dem. Utanför denna krets stod Skånska superfosfat- och svavelsyrefabriks AB, De Förenade kolsyrefabrikernas AB och AB Melins glasbruk.

Bankaktiebolaget Södra Sverige med filial på Limhamn hade inga gemensamma styrelseledamöter med något av bolagen i nätverket kring Skånska Cementaktiebolaget, däremot fanns en koppling till Skånska superfosfat- och svavelsyrefabriks AB. Skånska Cementaktiebolaget hade sedan starten kontakter med Skånes Enskilda bank i Malmö. I styrelsen för denna bank år 1900 fanns professor Hjalmar Lindgren som också satt i cementbolagets styrelse. Läget mellan bolaget och banken blev dock ansträngt när den senare intresserade sig för att finansiera en ny cementfabrik i Klagshamn för ett konkurrerande bolag.³⁹ Lånerelationer fanns också till ett konsortium bestående av Skånska Kreditaktiebolaget, Skånska handelsbanken och Stockholms handelsbank. I styrelsen för Skånska kreditaktiebolaget

38. För mer om Missionshusbolaget se kapitel 6, Väckelse och frikyrkor.

39. Karin Kock, *Skånska Cementaktiebolaget 1871–1931*, Uppsala 1932, s. 91.

Tablå 2: Gemensamma styrelseledamöter i bolagen på Limhamn

Källor: Svenska aktiebolag och enskilda banker årg. 1900, 1906 & 1912, styrelseprotokoll Malmö-Limhamns järnväg AB, LULA, styrelseprotokoll Limhamns Hamn AB, LULA, samt företagshistoriken Skånska Cementaktiebolaget 1871–1931, Karin Kock, Uppsala 1932.

satt Gottfrid Warholm som också hade plats i styrelserna för Skånska Cementaktiebolaget, AB Skånska cementgjuteriet och Malmö-Limhamns järnvägs AB. Det saknades alltså inte direkta kontakter till bankvärlden i form av överlappande medlemskap i styrelser.

De 27 män som satt i mer än en styrelse är vid första anblicken en brokig skara med såväl friherrar och professorer som fiskare och bagare. Men vid ett närmare påseende kan man dela in dem i två kategorier. Den ena, som jag kallar storbolagsgruppen, består av tretton män och kännetecknas av att medlemmarna sitter i de stora bolagens styrelser, att de huvudsakligen inte bor på Limhamn och att de bär titlar med hög status. Den andra, som jag kallar småbolagsgruppen, består av tretton män som sitter i de mindre bolagens styrelser, bor på Limhamn och har mer modesta titlar (se matris 1). Det finns en viss anakronism i sammanställningen i matris 1. För det första bör det noteras att vissa bolag är yngre än andra och att överlappningen således gäller de år då bolagen existerade parallellt. För det andra satt inte alla styrelsemedlemmar i styrelserna under hela perioden. Dessa förbehåll innebär att till exempel W. Ewerlöf som satt i styrelserna för AB Skånska cementgjuteriet och Malmö-Limhamns järnväg AB under slutet av 1880-

Matris 1: Överlappande medlemskap i bolagsstyrelser med anknytning till
Limhamn 1881–1914

	Namn	Titel	Skånska Cementaktiebolaget	AB Skånska cementgjuteriet	AB Förenade Kalkbrotten	Malmö Snickerifabrik AB	Sydsvenska gjuteriet AB	Svenska Bindgarnsfabriken AB	Malmö – Limhamns järnväg AB	Limhamns Hamn AB	AB Stranden	Limhamns rederi AB	Limhamns Missionshus AB
Storbolagsgruppen	Lundgren L J	Direktör	x	x		x							
	Fornmark A	Stadsläkare	x	x									
	Winkler N	Grosshandlare	x				x						
	Ramel Hj	Friherre	x						s				
	Weibull M	Professor	x	x					s				
	Ewerlöf W	Överste		x				x					
	Hjelmérus J	V. häradshövding	x					x					
	Warholm G	Godsägare	x	x				x					
	Lindgren Hj	Professor	x	x				x					
	Nordenskiöld G H	Direktör	x	x	s			x	x				
	Möller T	V. häradshövding		x				x		x			
	Wehtje E	V. häradshövding	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	
	Berg R F	Ingenjör	x	x	x	x	x		x	x	x	x	x
Småbolagsgruppen	Petersson A M	Ingenjör						x	x	x			x
	Lundvall J	Kapten						x		x			
	Jönsson N	Fiskare, Hamnkassör						x	x				x
	Hallgren J	Ingenjör							x	x			
	Fredriksson J	Bruksägare/Handlande							x		x	x	
	Persson E	Hamnkapten							x		x	x	
	Jönsson N	Bagare							x				x
	Andersson J	Fiskare							x				x
	Nilsson K	Skeppare							x				x
	Persson J	Fiskare							x				x
	Sörensson A	Fiskare							x				x
	Pålsson J	Lantbrukare/Kommunalordf.									x		x
	Persson J	Kapten										x	x

Teckenförklaring: X: styrelsepost, S: suppleant

Källor: *Svenska aktiebolag och enskilda banker*, årg. 1900, 1906 & 1912, styrelseprotokoll Malmö-Limhamns järnväg AB, LULA, styrelseprotokoll Limhamns Hamn AB, LULA, samt företagshistoriken *Skånska Cementaktiebolaget 1871–1931*, Karin Kock, Uppsala 1932.

talet inte samtidigt kan ha suttit i bolag som startats senare som till exempel AB Stranden. Det innebär också till exempel att samme W. Ewerlöf inte satt i styrelsen för AB Skånska cementgjuteriet samtidigt som A. Fornmark som tillträdde i början av 1900-talet. Detta påverkar emellertid inte huvudresultaten nämnvärt; det finns en kontinuitet i relationerna mellan bolagen trots att personer försvinner och tillkommer under årens lopp.

Storbolagsgruppen

Sammanställningen av ”storbolagsgruppen” faller väl in i Magnussons resonemang om hur den nya eliten av kapitalister och den gamla överklassen var invävd i nätverksrelationer.⁴⁰ Samtidigt kan man utgå ifrån att medlemmarna delade samma kulturellt kapital då rekryteringen inom näringslivet gjordes bland likar.⁴¹ Det är intressant att notera den elit som satt i styrelserna kring 1900 har utökats med personer med specifika kompetenser. I storbolagsgruppen återfinns dels en ingenjör med tekniska kunskaper om produktion, dels tre vice häradshövdingar med juridisk kompetens. Detta måste tolkas som en strategi från bolagsstyrelserna för att dels kontrollera och därmed kunna effektivisera produktionen, dels bevaka sina juridiska intressen.

Ingen i storbolagsgruppen var född eller bodde på Limhamn innan de engagerades i något av bolagen. De två som kom att slå ned sina bopålar på platsen var signifikant nog inte endast styrelsemedlemmar i bolagen utan också företagsledare. Dessa var Skånska Cementaktiebolagets disponent R.F. Berg, som under några år hade sommarbostad i Limhamn, men som först skrevs på orten år 1905, knappt två år före sin död. Samma år flyttade också Ernst Wehtje dit i samband med att han blev Bergs närmaste man såsom kassadirektör för Skånska Cementaktiebolaget och AB Skånska cementgjuteriet. I matris 1 framkommer Bergs och Wehtjes särställning tydligt. De båda sitter i tio av de elva kartlagda styrelserna.

Småbolagsgruppen

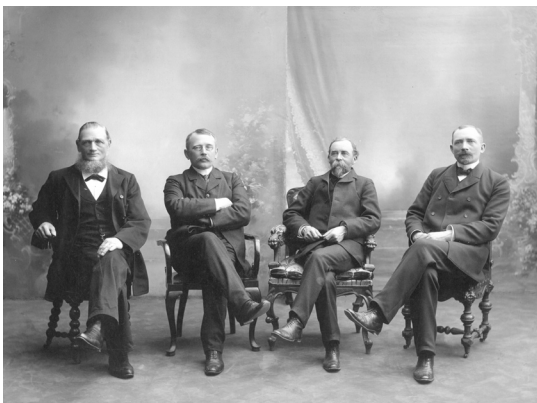
Samtliga personer i småbolagsgruppen bodde i Hyllie/Limhamn vilket markerar att bolagen till stor del företrädde lokala intressen. Dessa medlemmar bar helt andra titlar än de i storbolagsgruppen. Det marina inslaget var

40. Se avsnittet Den borgerliga kulturen och dess nätverk i kapitel 2.

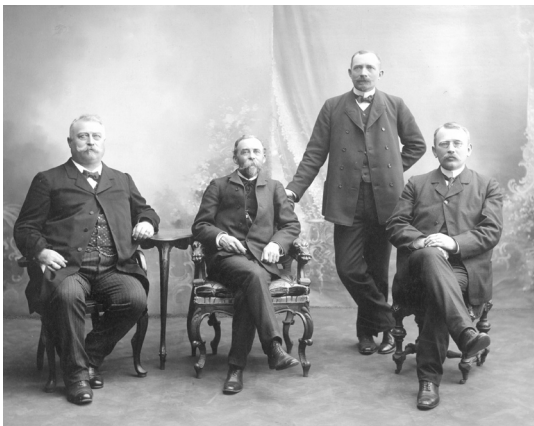
41. Företagsekonomen Charlotte Holgersson talar om att det råder en homosocialitet inom näringslivet vilken innebär att de som väljer kandidater till topposter tenderar att välja sådana som liknar dem själva. Charlotte Holgersson, *Rekrytering av företagsledare. En studie i homosocialitet*, Stockholm 2003.

Malmö-Limhamn järnväg AB:s styrelse år 1908. Fr.v Ernst Wethje, A.M. Peterson-Holme, Hj. Lindgren, F. Olsson, G.H. Nordenskiöld, C.A. Öhman. LIML.

Limhamns Hamn AB:s styrelse, år 1908. Fr.v. Per Persson, Ernst Wethje, A.M. Peterson-Holme, Edvard Persson. LIML.

Rederibolaget år 1908. Fr.v. S. August Andersson, A.M. Peterson-Holme, Edvard Persson, Ernst Wethje. LIML.

dominant, åtta av elva bar titlar som fiskare, skeppare och kapten. Detta hänger givetvis samman med att det fanns ett hamnbolag och ett rederi bland företagen.

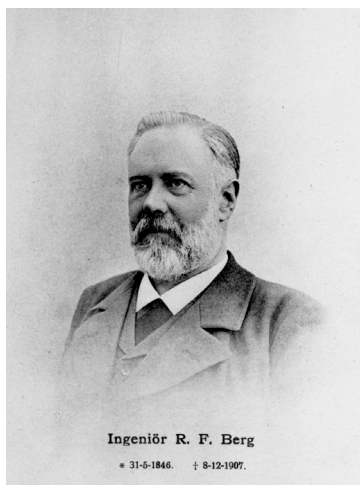
Limhamns Missionshus AB utgör ett unikum bland bolagen på Limhamn då det inte drevs med vinstmotiv. Likväl kom det, sett ur ett nätverksperspektiv, kanske att bli det viktigaste bolaget på orten. Därför förtjänar dess tillkomsthistoria lite större utrymme, vilket det får i avsnittet om frikyrkorna på Limhamn. Då elva av tretton personer i småbolagsgruppen också satt i Missionshusbolagets styrelse måste det konstateras att denna fungerade som en viktig knutpunkt. Ett medlemskap i denna styrelse innebar inte kontroll av någon ekonomisk resurs då bolaget inte gav någon avkastning. Den måste snarare ha gett tillgång till ett socialt kapital. Detta kommer att bli än mer synligt när jag längre fram blottlägger föreningslivets och politikens nätverk. Det fanns en tät överlappning mellan Limhamns Missionshus AB och Limhamns Hamn AB, nio av elva satt i båda styrelserna.

Hur såg då relationen mellan storbolagsgruppen och småbolagsgruppen ut? I styrelsen för Limhamns Hamn AB fanns personer från båda grupperingarna med övervikt från småbolagsgruppen, i Malmö-Limhamns järnväg AB är förhållandet det omvända. Några från respektive gruppering satt dessutom i båda dessa bolagsstyrelser. Det är alltså i dessa styrelser som de båda grupperna av styrelseledamöter knöts samman. En central ställning innehades av R.F. Berg och Ernst Wehtje som vardera satt i tio av elva styrelser. På så vis hade de inflytande i så gott som alla verksamma bolag på Limhamn. Cementbolaget hade därmed ett fast grepp om bolagen på Limhamn. Av alla i storbolagsgruppen är det just Berg och Wehtje som kommer att finnas med i den vidare framställningen. Ingenjör Petersson som satt i fyra av fem styrelser i småbolagsgruppen var anställd av Skånska Cementaktiebolaget och fungerade som disponent Bergs högra hand på Limhamn. Det var i länken mellan honom och disponent Berg som det lokala knöts samman med det regionala, nationella och även för den delen det internationella näringslivet.

Patriarken Berg

Det går knappast att skriva en monografi över Limhamns framväxt utan att nämna disponenten för Skånska Cementaktiebolaget R.F. Berg. Det är dock ingen lätt uppgift att ge en enhetlig bild av honom.⁴² Svårigheten

42. Den följande texten bygger på en ett avsnitt ur en tidigare publicerad bok, Johan A. Lundin, *Malmö industristaden. ADDO, Cementa, Ljungmans, Kockums*, Malmö museers e-skrifter nr 5, Malmö 2005, <http://www.malmo.se/download/t8.1dacb2b107a2fd998c80001973/industristaden.pdf>

Disponent R.F. Berg. LIML.

består dels i att sammanfatta Bergs livsverk, dels i det faktum att Berg både i sin samtid och i eftermälet är en omstridd person. I huvudsak kan man tala om två tydliga tendenser, å ena sidan Berg som filantropen och arbetarvännen, å andra sidan Berg som arbetarrörelsens fiende nummer 1. Mycket av det som skrivits har tagit intryck av Folke Mellvigs utförliga biografi *Industrikung och idealist – boken om R.F. Berg*, som kom ut till hundraårsminnet av Bergs födelse 1946. Såväl författaren som bokens beställare A.E. Ljung hade bakgrund i frireligiösa kretsar. Det är kanske därför inte så konstigt att boken skildrar en R.F. Berg med den kristna tron som innersta drivkraft. Biografin tar sin utgångspunkt i att Berg en gång lär ha yttrat: ”Jag fick ett bra arv efter mina föräldrar. Av min far lärde jag mig att arbeta och av min mor att bedja.”⁴³ Därefter följer en uppräknings av Bergs insatser som företagsledare, kommunalman och framför allt som kristen filantrop. Biografin är förvisso ett äreminne och ibland hänfaller författaren till att närma sig den skönlitterära genren genom att framställa vissa passager som dialoger mellan bokens huvudrollsinnehavare. Men det ligger ett stort värde i att framställningen försöker bringa såväl kronologisk som tematisk ordning med utgångspunkt i ett stort material i form av muntliga källor, protokoll från företag, föreningar och kommun, tidningsartiklar och brev. Då jag i denna avhandling genomgående kommer att intressera mig för de religiösa nätverkens betydelse är det bara en fördel att Mellvig med sitt intresse för religionen visar på flera sådana sammanhang.

En annan bild av Berg ges i Svenska grov- och fabriksarbetareförbun-

43. Folke Mellvig, *Industrikung och idealist. Boken om R.F. Berg*, Malmö 1945, s. 27.

dets minnesskrift för avdelning 60 på Limhamn från 1948. Det är R.F. Bergs motstånd mot arbetarrörelsen som lyfts fram. Enligt skriften utsattes fackföreningens pionjärer för ständiga trakasserier av Skånska Cementaktiebolagets företagsledning och vissa avskedades.⁴⁴

R.F. Berg har också varit föremål för historikers uppmärksamhet. Lars Berggren visar att Berg var en typisk patriarkalistisk företagsledare med en uttalad övertygelse om att ta ett socialt ansvar i socialkonservativ anda. Detta kom bland annat till uttryck i att han skapade en pensionskassa och liv- och skadeförsäkringar för sina arbetare.⁴⁵ Jan O. Berg tar fasta på detta när han skriver om sin farfars bror. I sin idéhistoriska magisteruppsats lyfter han fram sambandet mellan R.F. Bergs kristna livshållning (kallelsetanken) och den patriarkalistiska ledarstilen.⁴⁶ Därmed ansluter sig Jan O. Berg till samma tradition som Mellvig.

Rudolf Fredrik Berg föddes 1846 som äldsta barnet i en skara av sju syskon till läkaren, sedermera förste överdirektören för Statistiska centralbyrån, Fredrik Theodor Berg och dennes hustru Emma. Efter studier till ingenjör vid Tekniska institutet i Stockholm med examen 1868 företog han några års studieresor och praktik innan han 1871 inträdde som disponent i Liljeholmens vinfabrik som ägdes av släkten. Han började dock se sig om efter något annat och våren 1873 kunde han tillträda som disponent för Skånska Cementaktiebolaget efter att ha konkurrerat ut ett femtontal medsökande. Ur ett nätverksperspektiv är det intressant att notera att Bergs far kände en del personer i bolagets styrelse sedan sin studietid i Lund. Dessutom var Otto Fahnehjelm, som undersökt de tekniska och ekonomiska möjligheterna för cementtillverkning i Skåne åt bolaget, god vän med och studiekamrat till R.F. Berg under tiden vid Tekniska institutet. Förutom att leda Skånska Cementaktiebolaget under perioden från 1873 till sin död 1907 engagerade sig Berg i en rad andra bolag. Förutom de redan berörda kan nämnas tvålfabriken Campana i Malmö, vari han placerade Lind, en fireligiös vän från ungdomstiden som direktör. Ett annat exempel på ett sådant förfarande var när han lät anställa kassören för K.F.U.M. i Stockholm som disponent för Malmö nya ångköks AB som drev hotell Temperance i Malmö.⁴⁷

44. *Svenska grov- och fabriksarbetareförbundet avd. 60 Limhamn 1898–1948*, Malmö 1948.

45. Berggren Lars, "Management Strategies among Industrial Leaders in Southern Sweden 1850–1930", *The Democratic Challenge to Capitalism. Management and Democracy in the Nordic Countries*, Haldor Byrkjefot, Sissel Myklebust, Christine Myrvang & Francis Sejersted (red.), Oslo 2001, s. 240 f.

46. Jan O. Berg, *Barnatro och arbetsgivarmoral. Om idéer och drivkrafter hos R.F. Berg, Skånska Cementaktiebolagets chef 1873–1907*, Opublicerad magisteruppsats 2002, Institutionen för litteraturvetenskap och idéhistoria vid Stockholms universitet höstterminen 2002.

47. Folke Mellvig, *Industrikung och idealist – Boken om R.F. Berg*, Malmö 1945, s. 167.

Berg hade en stark religiös övertygelse. Tillsammans med sin första hustru Amelie engagerade han sig i söndagsskoleverksamheten i Malmö. Hans andra hustru Stephanie blev ordförande i K.F.U.K. och Berg kom att sitta i styrelsen för Skånes söndagsskoleförening, Sveriges söndagsskoleförbund och vara ordförande för Evangelisk Lutherska missionssällskapet i Malmö. Enligt Mellvigs skildring tycks Berg ha haft ett ekumeniskt förhållningssätt. Han behöll banden till Evangeliska fosterlandsstiftelsen och statskyrkan, där hans bror Edvard var präst, och han var öppen för samarbete med Frälsningsarmén och baptister. I såväl Limhamn som Malmö lät han bilda bolag för att kunna uppföra lokaler för religiös verksamhet. Religiositeten kom också till uttryck i hans filantropiska och sociala arbete. Som aktiv i Föreningen för värnlösa och fallna gjorde Berg besök på sinnessjukhus och fängelser, han var ordförande i föreningen, sedermera bolaget Malmö barnhem och engagerade sig i sjömansmissionen. Religiositeten kom också till uttryck i Bergs patriarkala förhållningssätt till sina arbetare. Han verkade för att få en präst till bruket i Lomma och då biskop Flensburg i Lund var motsträvig bjöd han själv in en teologie kandidat att predika för arbetarna i ett cementmagasin och senare kallade han diakonissor till församlingsvården.⁴⁸ Detta gillades inte av arbetarrörelsen och Berg gick under nicknamnet ”Cementjesus” i tidningen Arbetet. Bland andra föreningar som Berg engagerade sig i bör nämnas Malmö nya föreläsningförening och Skånska ingenjörsklubben.

R.F. Berg gjorde sig riksbekant som den som först tillgrip lockout som vapen i en arbetsmarknadskonflikt i Sverige. Detta skedde vid en konflikt i Lomma 1889. Under 1890-talet försökte han att få till stånd en branschöverskridande arbetsgivarförening i Skåne, men detta förverkligades inte förrän 1902 genom Allmänna Arbetsgivarföreningen i Malmö. Samma år bildades Svenska Arbetsgivarföreningen (SAF) i Stockholm i vars styrelse han invaldes år 1906.⁴⁹ I ett föredrag 1906 avsade han sig sitt patriarkala förhållningssätt till arbetarna och förespråkade att arbetsmarknadens parter skulle mötas och träffa kollektiva avtal.⁵⁰ Berg engagerade sig också politiskt. Sedan 1882 satt han i Malmö stadsfullmäktige vars vice ordförande han var 1907. År 1906 gick han med i den nybildade Frisinnade föreningen och ställde upp i ett fyllnadsval till riksdagen, men förlorade mandatet till socialdemokraten Värner Rydén. Året därpå dog han efter att han hastigt insjuknat som en följd av sin diabetes.

48. Folke Mellvig, *Industriking och idealist – Boken om R.F. Berg*, Malmö 1945, s. 50 och 54.

49. Jan O. Berg, *Barnatro och arbetsgivarmental. Om idéer och drivkrafter hos R.F. Berg, Skånska Cementaktiebolagets chef 1873–1907*, Opublicerad magisteruppsats 2002, Institutionen för litteraturvetenskap och idéhistoria vid Stockholms universitet höstterminen 2002, s. 35 f.

50. R.F. Berg, *I Arbetsgivarfrågan. Föredrag hållet i Karlskrona allmänna diskussionsförening den 20 oktober 1906*, Stockholm 1906.

Arrendatorerna

AB Förenade Kalkbrotten ägde stora områden mark i Hyllie och Limhamn som inte användes för kalkbrytning. Det fanns flera goda skäl att hålla fast vid en sådan investering. För det första tryggades framtida behov för expansion både gällande brytning och anläggningar. För det andra hämmades möjligheten för eventuella konkurrenter att etablera sig på orten. För det tredje gav egendomarna ökat politiskt inflytande då det kommunala röstetalet stod i proportion till egendomens storlek. För det fjärde kunde marken arrenderas ut och inbringa en viss förtjänst. Dessa egendomar var således en del av Skånska Cementaktiebolagets maktbas.

År 1909 ägde AB Förenade Kalkbrotten cirka 285 hektar mark i Limhamn och Hyllie. Den mark som inte nyttjades för kalkbrytning arrenderades ut. Mindre områden som egendomen Vik om cirka 5 hektar arrenderades av trädgårdsmästare A. Svensson som ägde ungefär lika mycket mark i anslutning till den arrenderade egendomen och åkare Alfred Persson arrenderade drygt fjorton hektar av Hyllie 23. Den störste arrendatorn var Jöns Pålsson (Castner) som med sonen Nils Castner inalles brukade 208 hektar, varav Annetorp 72 hektar, Elinelund 127 hektar och Hylltorp 9 hektar.⁵¹

Jöns Pålsson (1852–1921) var son till åbon Pål Svensson och Maria Persdotter i Torrlösa. Jöns började sin bana som skollärare i unga år och gifte sig som nittonåring med den femton år äldre Anna Nilsson från Stävie. Paret flyttade till Västra Sallerup där dottern Anna Maria föddes 1872 och sonen Nils Peter 1874. Någon gång därefter flyttade familjen till Malmö där dottern Hilda Eleonora föddes 1877. Samma år var familjen skriven i en fastighet som ägdes av AB Betel. Detta bolag som bildats på initiativ av R.F. Berg drevs av Evangelisk-Lutherska Missionssällskapet vars ordförande var densamme. Det står inte att veta hur Berg och Pålsson först möttes, men det är uppenbart att deras religiösa intresse förde dem samman. Pålsson predikade för missionssällskapet, och när Berg skulle inviga Limhamns Missionshus 1877 bjöds Pålsson in som en av talarna. Han kom sedan att återkomma som inhyrd predikant i Limhamn varannan söndag under flera år. År 1892 flyttade familjen ut till Limhamn. Förutom att bli huvudarrendator av AB Förenade Kalkbrottens jordegendomar blev Pålsson också ordförande i Hyllie kommunalstämma och sedermera vice ordförande i Limhamns köpingens kommunalnämnd.

I avsnittet Patriarken Berg gavs några exempel på hur disponent Berg

51. *Redogörelse för Aktiebolaget Förenade Kalkbrottens verksamhet under åren 1884–1908*. PRA. Jöns Pålsson kallas ”en av Skånes främsta jordbrukare” av Gustaf Stjernström i *Limhamn . Dess industriella och sociala utveckling*, Malmö 1907.

hjälpste frireligiösa bekanta i deras karriär. Pålsson är ytterligare en i raden. Religiositeten var ett kulturellt kapital som skapade en tillitsfull relation. I gengäld kunde disponent Berg förvänta sig att de som han hjälpt fram företrädde hans och bolagets intressen.

Sammanfattning

Bolagens nätverk

Under 1800-talets andra hälft hade det vuxit fram en rad regionala institutioner vilket underlättade samverkan inom näringslivet som kom att utvecklas till regionala nätverk. Skånska Cementaktiebolaget var det första stora bolaget med verksamhet i Limhamn och kom att förbli dominerade på orten. De flesta bolag som etablerade sig på orten hade emanerat direkt ur cementbolaget eller hade kopplingar till detta genom överlappande medlemskap i styrelserna. Detta nätverk av relationer utgjorde ett gemensamt socialt kapital som torde ha underlättat samarbetet.

I min undersökning av styrelseledamöter i de på Limhamn aktiva bolagen kan jag urskilja två grupperingar. I den så kallade storbolagsgruppen, bestående av styrelseledamöter i de större regionala och nationella bolagen återfinns en skara män som kan sägas tillhöra regionens och i vissa fall landets socio-ekonomiska elit. Dessa satt även i andra bolag på samma nivå och ingen av dem, med något undantag, var bosatt på Limhamn. Dessa män hade i stort sett hade en liknande bakgrund, delade samma värderingar och hade samma intressen. Den andra grupperingen, småbolagsgruppen, bestod av en lokal elit i de lokalt förankrade bolagen. Dessa hade en förhållandevis mer blygsam socio-ekonomisk ställning och var alla bosatta på Limhamn. De två grupperna knöts samman av Skånska Cementaktiebolagets disponent R.F. Berg och hans närmste man och efterträdare Ernst Wehtje då dessa ingick i så gott som i alla styrelser för de bolag som var aktiva på Limhamn. Dessa hade sålunda en nyckelposition då de knöt samman det lokala näringslivet med det regionala och nationella.

Det lokala näringslivet var således inte ett slutet system utan knöts samman med den regionala och nationella nivån genom överlappande medlemskap i styrelser, men också genom deläggande i andra bolag. Samtidigt var det så att Skånska Cementaktiebolaget med sin centrala position hade ett stort mått av makt över näringslivet Limhamn, vilket till och med kan uttryckas som kontroll.

I vissa fall strävade Skånska Cementaktiebolaget efter att förankra sina nya projekt i lokalsamhället. Hamnbolaget skulle vara till nytta för såväl den industriella utvecklingen som fiskarebefolkningen. Likaledes skulle järnvägen till Malmö inte bara underlätta för industrin att föra ut sina pro-

dukter utan också komma lokalbefolkningen till godo som kommunikationsled. Detta var en del av den retorik som cementbolaget använde för att vinna ekonomiskt stöd från stat, kommun och från hushållningssällskapet. Förvisso var lokala privatpersoner såsom till exempel fiskare aktieägare i hamnbolaget, men deras gemensamma andel var blott en smula i jämförelse med cementbolagets del.

Missionshusbolaget hade kommit till stånd på initiativ av cementbolagets disponent R.F. Berg och kan ses som en av hans patriarkala strategi för Limhamn. I stort sett var alla de på Limhamn boende personer som satt i mer än en bolagsstyrelse även ledamöter i Missionshusbolagets styrelse. Därför utgjorde dess styrelse en viktig knutpunkt mellan de olika lokalt förankrade bolagen. Missionshusbolagets centrala position kan kopplas samman med att disponent Berg systematiskt valde ut religiöst sinnade personer som han hjälpte fram och placerade i viktiga positioner. Religiositeten var ett kulturellt kapital som skapade en tillitsfull relation. På så sätt byggde disponenten upp ett nätverk av tillitsfulla relationer med vilka han kunde ha kontroll över Limhamn. Den viktigaste länken i denna kedja var kopplingen mellan disponent Berg och hans högra hand på Limhamn ingenjör Petersson-Holme.

Fiskarnas nätverk

De första fiskarna

Så länge som det har funnits människor på det område som i dag kallas Limhamn har det bedrivits fiske där. Vid arkeologiska undersökningar har man funnit ett flertal fiskekrokar av ben och horn från äldre stenålder.⁵² Det är dock först i och med Limhamns framväxt som industriort under slutet av 1800-talet som en mer eller mindre professionell kår av fiskare etablerades.

I en artikel från 1917 menar N. Jönsson att de första egentliga Limhamns-fiskarna kom från Trelleborg och hyrde in sig hos befolkningen i Hyllie under fiskesäsongen. Vidare heter det att så

småningom började personer, så kapitalstarka, att de på eget bevåg kunde anskaffa båt och fiskeredskap, ägna sig åt fiskaryrket, och härmed var början gjord till uppkomsten av Limhamns nuvarande företagsamma yrkesfiskare.⁵³

När den indelte husaren Sven Nilsson slog sig ned på strandmarken år 1825 var han den förste att tituleras fiskare i husförhörlängden. Det skulle dröja till år 1840 innan han fick sällskap av andra fiskare i kyrkoböckerna och år 1850 noterades sjutton fiskare. På den skiftade och avstyckade strandmarken kombinerades fisket med småbruk. Man höll höns, gäss, svin och ibland någon enstaka ko.⁵⁴ I sin bok "Fångstmän i industrisamhället" om fiskeläget Bua i Halland visar etnologen Orvar Löfgren hur kåren av yrkesfiskare där utvecklades från gruppen av egendomslösa strandsittare. Detta proletariat hade uppkommit under den stora ekonomiska och demografiska struktumvandling som tog sin början i 1700-talets andra hälft.⁵⁵ De jordlösa måste finna nya försörjningsformer, med böndernas tillstånd slog de sig ned

52. Rolf Petré, "Limhamns förhistoria", *Limhamniana* 1959.

53. N. Jönsson,, "Limhamnsfisket i forna och närvarande dagar", *Da'n före da'n. Jultidning för Limhamn och Malmö*, 1917.

54. Agda Olsson, "I valmarsrock och sjömanströja", *Limhamniana* 1965. Larsson Gerhard, "Fiskeläget genom tiderna", *Limhamniana* 1977.

55. Orvar Löfgren, *Fångstmän i industrisamhället*, Lund 1977, s. 23 ff.

på strandmarkerna och odlade upp eller arrenderade ett stycke jord.⁵⁶ Detta mönster kan delvis sägas vara gällande på Hyllie strandmark. Av de sjutton som titulerades fiskare i 1850 års mantalslängd ägde åtta gathus, en av dem ägde till och med två gathus.⁵⁷ Enligt lokalhistorikern Gerhard Larsson ägde dock ingen av fiskarna den jord som deras hus var byggt på år 1850, utan betalade arrende med dagsverken, fiske eller med en riksdaler om året.⁵⁸ Av kassaböcker från gården Hyllie 32 framgår att fiskaren Jöns Jönsson som arrende för huset på strandmarken betalade:

10 valar färsk, god sill, nyfiskad som levereras i augusti eller september månad samt 5 lispund likaledes färsk, nyfiskad torsk som ska lämnas i mars eller april varje år.⁵⁹

Enligt uppgifter från lokalhistorikern Agda Olsson köpte bröderna Anders och Jöns Nilsson mark och anlade småbruk på strandmarken 1848.⁶⁰ Detta bekräftas av Johan Nilssons memoarer där han berättar att hans farfar Jöns Nilsson (densamme som ovan) hade några tunnland jord och att dennes bröder förvärvat var sin del av de många uppdelningarna av strandmarken. Vidare hade även vår informants morfar Lars Persson fyra tunnland jord på strandmarken. Den senare ansågs vara en välbeställd man och kallades därför "Rige Lars".⁶¹ Sammanfattningsvis tror jag att man kan tala om två huvudsakliga kategorier av fiskare: å ena sidan småbrukare på strandmarken som bedrev fiske, å andra sidan så kallade husmän som fiskade och förstärkte sin ekonomi genom tillfälliga arbeten.

56. Detta resonemang finner man också hos Rune Bunte. Han påpekar dock att det är svårt att fastställa i vilken utsträckning det rörde fattigdom i dessa samhällen. Rune Bunte "Fiske och fiskelägen i Skåne", *Skånes Hembygdsförbunds årsbok 1976*, Kristianstad 1977.

57. Gatehusen har fått sitt namn efter att de före enskiftet ofast låg på eller i anslutning till byns gemensamma mark; gatumarken. Enligt John Granlund kan man urskilja tre slags gatehus; skattelagda hus som oftast hyrdes ut av ägare, onummerade hus i enskild ägo som uppläts åt husmän mot dagsverken eller penningränta och onummerade hus i byalagets gemensamma ägo som uppläts till personer med arbetsuppgifter som berörde hela byn eller till byns fattiga. Gatehusen beboddes företrädesvis av jordbruksarbetare, men även andra grupper som hantverkare och före detta soldater. (John Granlund, "De obesuttna" i *Arbetaren i helg och söcken. Kulturhistoriska studier I, Hus och hem*, Stockholm 1943, s. 31 f.). För diskussion om gatehusmän se Christer Lundhs *Introduktion i Gatehus och gatehusfolk i skånska godsmiljöer*, Christer Lundh och Kerstin Sundberg (red.) Lund 2002.

58. Gerhard Larsson, "Fiskeläget genom tiderna", *Limhamniana* 1977.

59. Eva Dalin, "En gammal kassabok berättar", *Limhamniana* 2001.

60. Agda Olsson, "I valmarsrock och sjömanströja", *Limhamniana* 1965.

61. Johan Nilsson, "Glimtar från de första femton åren av mitt liv", *Limhamniana* 1989.

En fiskarkår växer fram

Det är vanskligt att utifrån mantals- och husförhörlängder avgöra vilka som faktiskt bedrev fiske. Dilemmat ligger däri att en fiskare många gånger betecknades som "husman" eller med en titel som ansågs ha högre status, till exempel f.d. husar. Ej att förglömna är de fem drängar som arbetade hos fiskarna i 1850 års mantalslängd vilka med största sannolikhet deltog i fisket. Några av dem kom senare att bli yrkesfiskare.⁶² Från och med 1875 finns det statistik insamlad av hushållssällskapen i länet där antalet yrkesfiskare och binäringfiskare redovisas. Vid en jämförelse mellan denna fiskeristatistik och mantalslängdernas uppgifter har ekonomhistorikern Rune Bunte visat att fiskeristatistiken i vissa fall uppger dubbelt så många yrkesfiskare.⁶³ I Hyllie husförhörlängd för 1888–1891 finns 81 personer med titeln fiskare. Mantalslängden som anses vara tillförlitligare än husförhörlängder ger ett motsvarande resultat med 84 fiskare.⁶⁴ På grund av en lucka i materialet kan jag inte jämföra med samma år i fiskeristatistiken, utan är hänvisad till år 1886, då Limhamn uppges ha haft 250 fiskare respektive år 1892, då det fanns 258 fiskare. Det förefaller mig rimligt att anta att kåren år 1888–1891 hade 250–258 fiskare då utvecklingen såväl före som efter luckan i materialet är jämn. Det är alltså 169–177 fiskare, inte mindre än två tredjedelar, som saknar motsvarande titel i husförhörlängden. De uppgifter om fiskarebefolkningens storlek som fiskeritillsyningsmannen rapporterar från Limhamn matchar de siffror som han lämnar om hur många som deltar i sillfisket (se tabell 3). De siffror som Bunte jämför med mantalslängden är alltså fiskarkårens storlek i september när den är som störst under året.

Tabell 3: Antalet gifta och ogifta fiskare samt antalet fiskare som deltog i sillfisket 1882–1886

År	1882	1883	1884	1885	1886
Gifta fiskare	125	127	131	137	150
Ogifta fiskare	84	100	105	109	100
Fiskare i sillfisket	209	227	236	246	250

Källa: Lantbruksstyrelsens arkiv, Fiskeribyrå med föregångare, Fiskeristatistik och olika slag av fisken: H1B 8–25. RIAS.

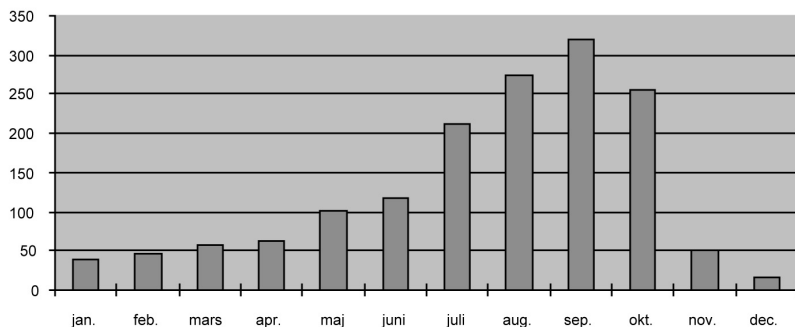
62. Till exempel Ola Gunnarsson som var dräng hos ovannämnda Jöns Nilsson. Agda Olsson, "I valmalsrock och sjömanströja", *Limhamniana* 1965.

63. Rune Bunte, *Fiskesamhällen i Sydsvetige 1876–1960*, Lund 1977.

64. För diskussion om olika befolkningsstatistiska källors tillförlitlighets se Bengt Berglund, "Husförhörlängdernas befolkningsstatistiska värde", *Historisk tidskrift* 1:1978.

Enligt den månadsrapportering man började med några år senare (diagram 1) var antalet verksamma fiskare högst säsongsrelaterat. I januari till april 1894 fiskade cirka 40–60 personer, maj–juni steg antalet över hundra och i juli–augusti över 200. Under sillfisket kulminerade antalet fiskare i september med 321 personer för att avta till 255 i oktober. I november fiskade fortfarande 51 personer och i december endast sjutton. Jag får anledning att återkomma till hur de övriga försörjde sig under lågsäsongen.

Diagram 1: Antalet verksamma fiskare på Limhamn månadsvis år 1894

Källa: Lantbruksstyrelsens arkiv, Fiskeribyrå med föregångare, fiskeristatistik och olika slag av fisken, H1B: 8–25. RIAS.

Fiske, båtar och redskap

Alltsedan Skånes övergång till Sverige 1658, gällde den gamla danska rätten i de erövrade landskapen att vem som helst fick bedriva fiske. Denna rättighet tillkom markägaren i resten av landet.⁶⁵ Vissa hade dock svårt att acceptera de skånska fiskarnas privilegium. Rune Bunte återger i en artikel motsättningen mellan allemansrätt och strandbunden fiskerätt på Limhamn. Professor Lindgren som företrädde Skånska Cementaktiebolaget påstod att:

Urminnesrätt till fiske vid annans strand hade aldrig funnits, utan de fiskande visste att de fiskade olagligt [...] Strandrätten vore av cementbolaget av stor betydelse [...] Det vore svårt att förstå varför just fiskerätten skulle utsättas för en kommunistisk lagstiftning mer än andra rättigheter.⁶⁶

65. Rune Bunte, "Fiske och fiskelägen i Skåne", *Skånes Hembygdsförbunds årsbok 1976*, Kristianstad 1977.

66. Bunte nämner inte var han hämtat detta laddade uttalande ifrån, ej heller när det gjordes, Rune Bunte, "Fiske och fiskelägen i Skåne", *Skånes Hembygdsförbunds årsbok 1976*, Kristianstad 1977.

De första fiskarna på Limhamn hade förmodligen öppna flatbottnade båtar med två par åror och en mast som kunde resas när vinden så tillät. Fisket bedrevs nära kusten och båten drogs sedan upp på strandängarna närmast det egna huset. Till en början fiskade man på grunt vatten några hundra meter från strandkanten. Näten som gick ner till botten förankrades med stora stenar. Högsåsongen var sillfisket under höstmånaderna, på vintrarna pilkade man torsk.⁶⁷ Så småningom blev båtar med köl och sedermera även däckade båtar vanligare. Dessa förankrades vid smala stenbryggor så kallade "rör" en bit ut ifrån stranden.⁶⁸ De däckade båtarna underlättade fiske på öppen sjö med drivgarn vilket gav större fångster. Man seglade nu ut till Flintrännan, Skånes viktigaste sillfiskeplats.⁶⁹

Specificerade uppgifter saknas från Limhamn, men fiskeritillsyningsmannen i Landskrona anger hur mycket sill som fångats av de enskilda båtarna på orten 1875. Av dessa siffror framgår det att en odäckad båt som mest fångat sill till ett värde av 100 kr och att en däckad båts fångstvärde som mest uppgått till 760 kr. Av denna uppgift att döma var den däckade båten en betydande teknisk innovation. År 1879 var genomsnittsvärdet för en odäckad båt 600 kr och motsvarande 1000 kr för en däckad båt. Från 1891 finns en notis om att en heldäckad båt var värd 700 kr och en halvdäckad 600 kr.⁷⁰ Från och med år 1875 finns det statistiska uppgifter rörande båtar. I diagram 11 framgår att det var mellan åren 1880 och 1892 som bruket av däckade båtar slog igenom. Detta sammanföll med inrättandet av Limhamn som municipalsamhälle (1886) uppförandet av cementfabriken på Limhamn (1889), järnvägsförbindelsen till Malmö (1889). Jag vill mena att dessa var grundläggande förutsättningar för fiskerinäringens utveckling i Limhamn.

Nästa stora innovation var båtmotorn. Med motor i båten var man inte längre beroende av vind och strömmar. Det gick fortare att ta sig fram och man kunde utnyttja fångstplatser som låg längre bort. I rapporten för maj månad år 1911 konstaterar fiskeritillsyningsman Widerberg att "under månaden har det varit ett mucket vakert väder fisket har bedrivits med

67. Gerhard Larsson, "Fiskeläget genom tiderna", *Limhamniana* 1977.

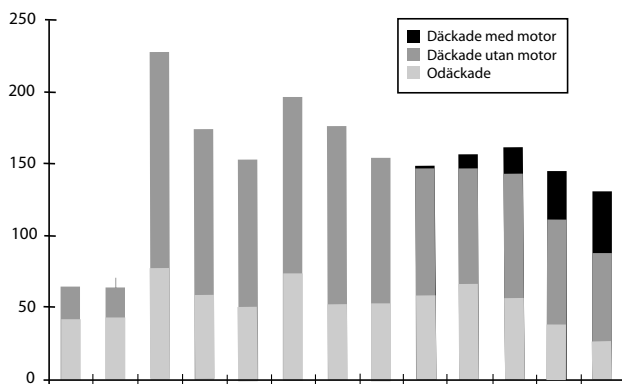
68. Gerhard Larsson, "Förändringar i fiskeläget", *Limhamniana* 1966.

69. N. Jönsson daterar drivgarnens införande till 1832. Jönsson N. "Limhamnsfisket i forna och närvarande dagar", *Da'n före da'n. Jultidning för Limhamn och Malmö*, Malmö 1917.

70. Årsrapporter öfver fisket vid sjätte distriktet i Malmöhus län Maj 1911, Kungl. Lantbrukstyrelsen – Fiskeribyrån. Fiskestatistik, olika slag av fisken, volym HIB:8–12. RIAS. Det stämmer väl överens med Buntess datering. Han menar att det bröt igenom ett nytt mer rationellt och kapitalintensivt fiske fram emot 1890-talet vilket markerade slutet för det mer primitiva fisket. Rune Bunte, *Fiskesamhällen i Sydsverige 1876–1960*, Lund 1977.

outröttelig ihärdighet men dett är motorbåtarna som fiskar dett mesta.”⁷¹ I junirapporten samma år skriver Widerberg att ”ål har här varit men där är långt efter den så en segelbåt hinner intet fram till målet”.⁷² Skånska Cementaktiebolagets disponent R.F. Berg uppmuntrade motoriseringen av fiskebåtarna. Han lät anordna en stor båtmotorutställning i ett tält vid fiskehamnen 1904.⁷³ I det statistiska materialet gör motorerna sitt inträde 1905 och 1912 fanns det 42 däckade båtar utrustade med motor.

Diagram 11: Antalet fiskebåtar på Limhamn vissa år 1875–1912

Källa: Lantbruksstyrelsens arkiv, Fiskeribyrå med föregångare, fiskeristatistik och olika slag av fisken, H1B:8–25. RIAS.

Huvudinkomsten för Limhamnsfiskarna kom från sillen. Därför var ”när-
dingen”, det nät som användes vid sillfisket, det viktigaste redskapet. Ge-
nomsnittsvärdet för en närding var år 1879 cirka 50 kr. Därtill hade fiskarna
också torsk- och skrubbegarn, rev, räkryssjor med mera. En skildring från
sillfisket i slutet av 1880-talet berättar att 12–16 närdingar på vardera 90 meter
fastgjordes i varandra till en längd av 1–1,5 kilometer. Ena ändan fastgjordes
i en flytande lanterna, den andra i båten. En timma före solnedgången satte
man segel för att gå ut och få en bra plats. När solen gick ned rodde en man
parallellt med kusten medan en eller två lade ut näten. Därefter lät man båten
driva med strömmen i en till två timmar varefter man drog upp näten och for
hem för att sova. Först morgonen därpå plockade man sillen ur näten.⁷⁴

71. Månadsrapport öfver fisket vid sjätte distriktet i Malmöhus län Maj 1911, Kungl. Lantbruk-
styrelsen – Fiskeribyrån. Fiskestatistik, olika slag av fisken, volym H1B:8–12. RIAS.

72. Månadsrapport öfver fisket vid sjätte distriktet i Malmöhus län Juni 1911, Kungl. Lantbruk-
styrelsen – Fiskeribyrån. Fiskestatistik, olika slag av fisken, volym H1B:8–12. RIAS.

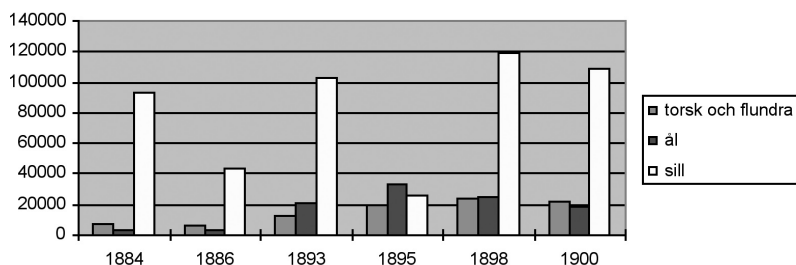
73. Yngve Gyllin, *Limhamnsfiskare*, Malmö 1958.

74. Yngve Gyllin, *Limhamnsfiskare*, Malmö 1958.

Fångsten

I diagram III framgår vilken dominant ställning sillen hade. Detta innebar att sådana år som 1886 och 1895, då sillen inte gick till i sundet, var rena katastrofår. I ett bifogat brev till fiskeriinspektören rapporterar fiskeritillsyningsman Widerberg år 1895 att tio båtar avbrutit sillfisket redan den första oktober och börjat sätta krok igen för att ”di kunde intet föda sig på sillfisket.”⁷⁵ Jag får anledning att återkomma till hur fiskarna löste sin försörjning under sådana år.

Diagram III: Fångstvärde för sill, ål, torsk och flundra vissa år 1884–1900.

Källa: Lantbruksstyrelsens arkiv, Fiskeribyrå med föregångare, fiskeristatistik och olika slag av fisken, H1B: 8–25. RIAS.

Näst efter sillen var det ål, torsk och olika sorters flundra man fiskade. Vissa år hade man även goda inkomster av räkfisket. Fiske av makrill, horngädda, krabba och hummer förekom också men stod inte för någon större del av fiskarkårens bruttoinkomst. Den 100 kg tunga svärdfisk som Severin Hansson och Oscar Nilsson fick i näten natten mellan den 27 och 28 september 1910 hör väl till de mer sällsynta fångsterna, men fiskeritillsyningsman Widerberg konstaterade att ”som köttet skall vara mycket gott fick de 50 öre kg.”⁷⁶

Olika fisken hade olika säsonger. Sillfisket började i så smått i augusti och sträckte sig fram till november månads inträde. Torsk fiskade man året runt med undantag av sommarmånaderna då man fiskade ål. Under sillfisket som mobiliserade flest folk var man oftast två man på varje båt. Ibland hade man en pojke som tredje man. Under årets övriga månader var man tre man i besättningen. Enligt C.G. Lekholm upplöstes inte fiskelagen

75. Månadsrapport öfver fisket vid sjätte distriktet i Malmöhus län oktober 1895, Kungl. Lantbrukstyrelsen Fiskeribyrån. Fiskestatistik, olika slag av fisken, volym HIB:8–12. RIAS.

76. Månadsrapport öfver fisket vid sjätte distriktet i Malmöhus län september 1910, Kungl. Lantbrukstyrelsen Fiskeribyrån. Fiskestatistik, olika slag av fisken, volym HIB:8–12. RIAS.

på Limhamn när sillfiskesäsongen var slut såsom var sed på många håll under 1800-talet. Det är svårt att få fram uppgifter om lagbildningen. I uppteckningar av olika slag finns namn på personer som ingick i enstaka lag, men någon samlad bild av lagen går inte att få fram. Johan Nilsson berättar i sina nedtecknade minnen att hans morfar hade bildat två fiskelag med sina tre söner. Ett där han själv ingick med den ena sonen och ett som utgjordes av de andra två sönerna. Johan Nilsson fungerade som ersättare i det ena laget när en av morbröderna skulle göra rekryten. Nilsson berättar också att han var anställd under två sillfiskeperioder som tredje man hos Jeppsson och Larsson som ägde en båt tillsammans. Det fanns alltså både permanenta fiskelag på familjär grund och lag som inte byggde på släktskap utan snarare på gemensamma investeringar. Det fanns också tidsbegränsade anställningar.

Familjen

Fisket var inte ett yrke i modern mening utan omfattade liksom det traditionella jordbruket hela familjen. Eftersom det rådde en könsbaserad arbetsdelning var det ovanligt med ogifta fiskare.⁷⁷ Det var uteslutande männen som fiskade. Kvinnorna hade huvudansvaret för hemmet och barnen. Kanske var det denna uppdelning som kom till uttryck i den skrockfullhet som fanns kring kvinnor och fiske. Hanna Bruünell berättar om morfadern, Anders Wihelmsson Sallé (f. 1841) att ”Mötte morfar en ’kärring’, när han gick till sjön för att ’gå ut och sätta’, så vände han och gick hem igen.”⁷⁸

Fiskaren och hans hustru hjälptes åt med att ”lynga”, det vill säga plocka av fisken från näten. Därefter var det kvinnans ansvar att sälja fisken. Dessa så kallade prångarekvinnor fick gå de tre kilometrarna in till Malmö med uppåt 100 kg i rullebören (skottkärran). När järnvägsförbindelsen mellan Limhamn och Malmö stod klar 1889 innebar detta en avsevärd lättnad, kvinnorna kunde nu ta rullebören på tåget eller ibland sända lådor med fisk.⁷⁹ Prångarna rullade runt och sålde sin fisk lite varstans, kanske hade de vissa fasta kunder som de levererade till. Men 1895 försökte maktthavarna

77. Bland fiskare på Limhamn 1888–91 förhöll det sig som följer. I gruppen födda 1810–50 (66 st.) fanns fem änklings, men inga ogifta. Andelen ogifta fiskare stiger sedan för varje halvt decennium; två av 25 födda 1851–55, fem av 25 födda 1856–60 och nio av 24 födda 1861–65. Detta borde verifiera att de ogifta fiskarna i Lantbruksstyrelsens statistik i huvudsak är hemmaboende söner.

78. Hanna Bruünell, ”Två Limhamnsprofiler”, *Limhamniana* 1975. Fiskarna hade dock inte råd att vara alltför skrockfulla. Berättaren konstaterar att ”Sedan kunde han mycket väl gå på nytt en stund senare”.

79. Gerhard Larsson, ”Prångare i helg och söcken”, *Limhamniana* 1960.

Fiskargummor, Drottningtorget 1902. LIML.

förbjuda detta. I oktober skrev den upprörde fiskeritillsyningsmannen Per Widerberg och beklagar sig för fiskeriinspektören i Stockholm.

På grund af majestraten i Malmö har förbjudit våra fiskargummor att rulla om att selja sina fiskvarror som di alltid bruckt här i Malmö men det är slut nu di ska stå på anvist plats och stränga böter på den som öfverträder dett.⁸⁰

Förbudet bibehölls inte, det kanske inte genomfördes över huvud taget. Prångarnas rullebörar kom att rulla i ännu ett halvt sekel. Liksom männen konkurrerade om fisken i havet konkurrerade deras hustrur, prångarekvinnorna, om kunderna. Enligt Gerhard Larsson fanns det dock en slags tyst överenskommelse att man inte skulle inkräkta på varandras domäner. Den som bröt mot denna tillrättavisades förmodligen av kollektivet. Ett annat uttryck för denna solidaritet var bruket att gå med mat till de fiskarkvinnor som låg i barnsäng.⁸¹

Det tillkom också kvinnorna att laga näten, att ”böda”. När sillen gick till som bäst rekryterades särskilda bödetöser över vinterhalvåret. Det var oftast unga kvinnor från Barsebäck, Vikhög, Brantevik och fiskelägen i Blekinge som kom tillbaka år efter år. De arbetade en till två månader hos ett par, tre fiskare per säsong. Enligt Agda Olsson hade de år 1893 en inkomst av 75

80. Brev daterat 1 nov. 1894 från fiskeritillsyningsmannen i 6:e distriktet Malmöhus län Per Widerberg till fiskeriinspektören i Stockholm. Kungl. Lantbrukstyrelsen – Fiskeribrän. Fiskestatistik, olika slag av fisken, volym HIB:8–12. RIAS.

81. Uppteckningar av Agda Olsson. M 16 557:1–19, FOAL.

öre om dagen, fri mat och logi. Arbetstiden sträckte sig från klockan halv åtta på morgonen till åtta på kvällen, utom på lördagar då man slutade vid tolvtiden för att hjälpa till med städningen. Förutom att laga nät ingick det i arbetsuppgifterna att se till barnen och laga mat när frun i huset sålde fisk i Malmö. Vid juletid for töserna hem och återvände sedan till arbetet efter trettondagen. Några av dem stannade så småningom kvar och gifte sig på Limhamn.⁸²

Barnen i fiskarfamiljerna fick lära sig de olika sysslorna i unga år. Såväl pojkar som flickor hjälpte till att iordningställa redskapen. Vid tolvårsaldern var det dags för pojkarna att delta i sillfisket. I september 1894 uppges 44 pojkar ha deltagit i sillfisket. Johan Nilsson (f. 1875) har i en nedteckning berättat om sin debut som fiskare.

Att morfar dristade sig till att taga mig, pojken, till hjälp vid räkfiske hade det goda med sig att jag växte fortare i andras ögon och föreställning. Man menade att jag kunde vara vuxen en tredje man på sillfisket. Johan Jeppsson och Olov Larsson anställde mig på deras gemensamt ägda båt. Mitt arbete på sjön var att ge sten när vi satte och stuva i lastrummet när vi drog in, samt bre, lätta, stena och kloa på land. För dessa sysslor skulle lönen vara att ”ha på en näring” som man sa. Det ville säga en femtondel av de femton nät vi satte och fiskade med i sjön.⁸³

Fiskarna 1890 – en liten kollektivbiografi

Det finns som tidigare nämnts en del svårigheter med att identifiera och kategorisera vilka som skall betraktas som fiskare. I den statliga fiskeristatistiken finns det 1874–1890 en indelning mellan ”Egentliga fiskare” och ”fiskande bönder, torpare och backstugusittare”, men i praktiken är detta en oklar distinktion. Fiskare var ofta mångsysslare; de odlade en bit mark, arbetade säsongsvis inom industrin eller skeppade varor.⁸⁴ Man måste se det så att ju mer kapitalintensivt fisket blir desto mer får det karaktär av heltidssysselsättning.

Jag har gjort en mer detaljerad undersökning av fiskarna på Limhamn 1888–1891, det vill säga vid tidpunkten för den ökade befolkningstillväxt som hängde samman med uppförandet av cementfabriken. Med utgångspunkt

82. Agda Olsson, ”När bödetöserna kom till Limhamn”, *Limhamniana* 1963.

83. Johan Nilsson, ”Glimtar från de första femton åren av mitt liv”, *Limhamniana* 1989.

84. Från och med 1891 kallas den senare gruppen ”Andra i fisket deltagande personer”, Kungl. Lantbrukstyrelsen – Fiskeribyrån. Fiskestatistik, olika slag av fisken, Volym HIB:8–12. RIAS.

i mantalslängden med kompletterande källor har 149 fiskare identifierats.⁸⁵ Dessa är underlaget för denna studie. Tidigare visade jag att antalet fiskare enligt fiskeristatistiken uppgick till 250 vid sillfisket i slutet av 1880-talet. Vilka var då de dryga hundra fiskare som jag inte identifierat? En stor del av denna grupp utgjordes säkerligen av fiskarnas söner. Dessa fick tidigt följa med sina fäder och många av dem bodde hemma upp emot trettioårsåldern. I den identifierade gruppen fanns det år 1888 trettiotre söner fyllda sexton år. Många av dem som jag identifierat som fiskare bär i andra sammanhang titlar som skeppare, sjöman, kustroddare och pråmkarl. Därför är det rimligt att anta att även andra med dessa titlar fiskade. I 1886–1891 års husförhörlängd räknar jag 44 sådana titlar, till detta kommer sönerna till dessa. Beträffande antalet fiskande arbetare och hantverkare är det svårt att uttala sig. Kanske deltog fiskarnas yrkesarbetande släktingar under sillfiskets mest intensiva veckor.

Det hörde till ovanligheterna att både fiskaren och hans hustru var födda i Hyllie. Endast i en dryg tiondel av paren var båda makarna födda på orten. I hälften av paren var den ena maken född i Hyllie. I övriga 40 procent var båda makarna födda i en annan socken. Födelseorterna låg inte långt borta. De flesta kom från grannsocknarna och sydvästra Skåne.

Fiskarnas sociala bakgrund presenteras nedan utifrån den titel fadern, eller när denne är okänd, modern bar då fiskarna döptes. En femtedel hade fäder med titeln fiskare (se tabell 4), men erfarenheten från identifieringen av fiskarna säger att fäder med så gott som alla registrerade titlar också kan ha bedrivit fiske. Dessutom kan fadern ha skiftat titel både en och två gånger efter det att sonen blivit döpt. Fiskarhustrurnas sociala bakgrund är i stort sett densamma som fiskarnas. Andelen med hantverkarbakgrund är större bland kvinnorna och andelen kvinnor med statarbakgrund är mindre.⁸⁶ Om man antar att äktenskap ingicks mellan personer som var någorlunda socioekonomiskt lika, kan variationen tolkas så att de fiskare som fötts i statarfamiljer tagit ett litet kliv uppåt då de blev fiskare.

85. Se bilaga 1: Metodiska överväganden vid undersökning av fiskarkåren på Limhamn 1888–1891.

86. Dessa tretton hantverkare som var fäder till fiskarkvinnorna bar titlarna smed, Skräddare, skomakare, sadelmakare, möllaregesäll, timmerman och snickare.

Tabell 4: Social bakgrund för fiskare och fiskarehustrur på Limhamn

Faders titel	Fiskare		Hustrur	
	Antal	Andel Procent	Antal	Andel Procent
Fiskare	27	21	20	20
Husman/Torpare	38	30	25	25
Åbo/Småbrukare/Arrendator	11	9	10	10
Dräng/Statkarl/Piga	13	10	4	4
Bruks-/Arbet./-karl	18	14	12	12
Soldat/Dragon/Husar	13	10	11	11
Hantverkare	6	5	13	13
Kustroddare/Styrman /Båtsman	2	2	2	2
Summa	128	101	99	99

Källor: Microfilmade födelse- och dopböcker för församlingarna i Bara, Borgeby, Bosjö kloster, Bunkeflo, Dalköpinge, Eskilstorp, Fosie, Fuglie, Gessie, Glostorp, Gustafs, Helsingborg, Hyllie, Klagstorp, Lackalänga, Lomma, Lövestad, Kävlinge, Maglarp, Reng, Sjörup, Skivarp, Stora Hammar, Södra Åby, Tygelsjö, Vellinge, Virke, Västra Sallerup, Västra Skrävlinge och Åkarp cirka 1810–1870, LULA.

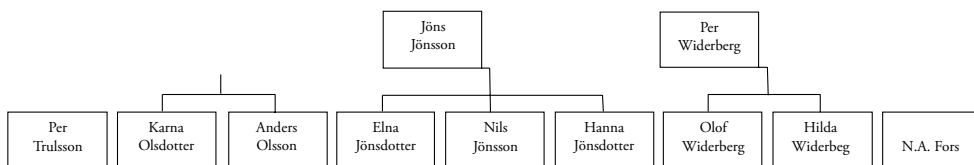
Det behöver inte vara så att fiskarna gifte sig med jämlikar sedan de tagit ett steg uppåt på den sociala stegen. Det kan också vara så att de tog steget genom att gifta sig. Inom historisk demografi har man visat att det inte var ovanligt att unga män ur landsbygdsproletariatet gifte sig med äldre kvinnor för att få en tryggad ekonomisk ställning. Hälften av fiskarna (9/18) födda 1810–39 var gifta med kvinnor som var äldre.⁸⁷ För fyrtioalisterna var motsvarande förhållande en tredjedel (12/36), men endast två av 35 fiskare födda på 1850-talet hade en äldre hustru. Det blev alltså under 1800-talets lopp ovanligare att fiskarnas hustrur var äldre än sina män.

Det har framgått att bara en femtedel av fiskarna och deras hustrur hade en fader som titulerades fiskare vid deras dop. En kartläggning av släktskapsbanden inom fiskarkåren ger en mer sammansatt bild. Utgångspunkt har tagits i de registrerade fiskarna och deras hustrur, deras föräldrar och deras barn. Studien är inte heltäckande men ger en bild av hur kåren hängde ihop.⁸⁸ Jag har identifierat fyrtio familjekonstellationer inom kåren omfattande 117 personer. I dessa familjer ingår 89 (69 procent) av de 149 fiskare som identifierades för undersökningen.

87. För åldersfördelning se bilaga 2: Tabell över fiskarnas födelseår.

88. Sålunda saknas relationer av slaget att en fiskare har en brorson som är fiskare vars far inte är fiskare.

Tablå 3: Kedja av släktförbindelser mellan fiskare på Limhamn 1888–1891

Källor: Diverse mikrofilmade födelse- och dopböcker från perioden 1810–1870, LULA. Se källor tabell 4 ovan.

I femton av familjerna är individerna relaterade i två generationer. Det kan vara enkla konstellationer som en fader och en son som är fiskare, eller bredare såsom en fiskande fader med tre söner som är fiskare och en dotter som är gift med en fiskare. I tjugofem av familjekonstellationerna är det syskon som är fiskare och fiskarhustrur, också här i enkla kombinationer som till exempel en bror och syster, men även större syskonskaror som till exempel fyra bröder.⁸⁹

Tjugofyra av de fyrtio familjerna är i sin tur ingifta med varandra, några av dem har två och ibland tre sådana band till andra fiskarefamiljer. På så sätt var många av familjerna släkt i släkt med varandra. I tablå 3 ges ett exempel på en kedja av sådana förbindelser som knyter samman sju limhamnsfiskare.

Fyrtio (31 procent) av de undersökta fiskarna hade inga synliga släktskapsband till de andra fiskarna inom kåren. Jag tror att detta i hög grad är ett utslag av den begränsade undersökningsmetodik. Denna grupp skiljer sig inte från övriga vare sig beträffande ålder, social- och ekonomisk bakgrund eller egendomsförhållanden. En mer detaljerad studie skulle förmodligen visa att många av dem var släkt med kåren i övrigt.

Det fanns flera skäl till att fiskarfamiljerna knöts samman genom äktenskap. För det första rörde sig dessa män och kvinnor i samma miljöer i en ständig interaktion vilket ökade sannolikheten att tycke skulle uppkomma. För det andra fanns det precis som i det traditionella jordbruket praktiska skäl som hängde samman med könsarbetsdelningen. För att kunna driva ett fiskehushåll krävdes det specifika färdigheter, en kompetens som fiskarnas döttrar och söner byggde upp sedan barnsben. För det tredje växte det, som jag ska visa, fram en gruppidentitet inom fiskarkåren som bidrog till att förstärka den endogama tendensen. Förutsättningarna för denna nykonstruerade gemenskap låg dels i statens interaktion med fiskerinäringen, dels i lokala ekonomiska och institutionella förutsättningar.

89. Se bilaga 4: Släktskapsförhållanden mellan fiskare.

Staten och fisket

Redan under 1700-talet intresserade sig den svenska staten för fiskerinäringen. Det gavs subventioner och utbetalades premier för att stödja tekniska innovationer. Under 1800-talet började man samla in statistik. Denna skulle vara en utgångspunkt för de pengar som betalades ut i form av stöd och fiskerilån. Hushållssällskapen ute i länen fördelade penningresurserna mellan de olika fiskelägena. År 1864 utsågs en speciell fiskeriintendent av Kungliga Skogs- och Lantbruksakademin med uppgift att se till att fiskeristatistik upprättades. Han ersattes 1890 av en fiskeriinspektör som var underställd den nybildade Lantbruksstyrelsen.⁹⁰ På lokal nivå fanns en fiskeritillsyningsman, ofta själv fiskare, som samlade in primärdata.

Den förste fiskeritillsyningsmannen för distriktet Limhamn och Malmö var O. Svensson. Han bodde förmodligen i Malmö och verkade från 1875 till sin död 1882. Därefter tog limhamnsfiskaren Anders Nilsson vid. Det framgår inte exakt när Nilsson slutade, men 1893 innehades uppdraget av fiskaren Per Widerberg på Limhamn. Denne ansvarade för hela det sjätte distriktet i Malmöhuslän vilket förutom Limhamn och Malmö omfattade Naffentorp, Klagstorp, Lomma, Lödde och Bjärred. Fiskeritillsyningsmannen samlade in uppgifter om fiskarebefolkningens storlek, om olika fångstredskap och deras värde, om olika båtar och dessas värde och om storleken på fångsten och dess värde. De första åren skedde rapporteringen årsvis men från och med 1894 finns månadsrapporter. Widerberg bifogade ibland ett brev till rapporten där han beskrev olika problem fiskarna hade på Limhamn. Den 16 januari 1893 konstaterade han till exempel att det var den värsta vintern på trettio år, att hela Öresund var tillfruset så att det inte gick att fiska. I ett brev daterat 23 april 1892 vädjade han till fiskeriinspektören om lagstiftning mot rusfisket då detta tog ålyngeln och hotade tillväxten. Detta brev tycks ha fått gehör, för i februari 1897 tackar han inspektören för att han verkat för ett förbud. Widerberg berättar triumferande att det blivit uppläst i kyrkan och konstaterar att ålyngel är för dyrbara för att kastas åt svin. Att fiskarna var en av staten definierad kategori som kunde göra sin röst hörd genom fiskeritillsyningsmannen var av stor betydelse för skapandet av en gemensam fiskaridentitet. En annan förutsättning låg i den lokala ekonomin.

Per Widerbergs fiskeritillsyningsbricka. LIML.

90. Rune Bunte, *Fiskesambhällen i Sydsvetige 1876–1960*, Lund 1977.

Fiskare i arbete

Inkomsterna från fisket var osäkra och ojämna. Tillgången på fisk kunde skifta från år till år och under många av årets månader var det bara en liten del av fiskarkåren som fiskade (se diagram 1 och 11). Fiskeritillsyningsman Widerberg lämnar i sina månadsrapporter från 1890-talet uppgifter om att många fiskare var tvungna att ta arbete för att kunna försörja sig. I december 1897 heter det att hela fiskeripersonalen arbetar vid fabriker och bolag med varjehanda arbete. Det var framför allt arbete vid kalkbrottet och cementfabriken som sysselsatte många. I februari 1894 rapporteras att 60 man arbetade där, andra månader nöjer sig Widerberg med att konstatera att "övriga" arbetade där. I hamnen kunde fiskarna ta arbete med muddring, kraning av pålar till nya hamnbassänger eller med lossning av kol och timmer och som stuvare av cement. En annan inkomstkälla var att skeppa tegel och kalk eller att fiska sten som användes till vågbrytarna. Det framväxande municipalsamhället och sedermera köpingen erbjöd många arbetstillfällen genom anläggningsarbeten såsom iordningställande av vägar, gator, kloaker och brunnar. Fiskarna deltog också i framdragningen av järnvägsräls och i uppförandet av nya fabriker som till exempel kolsyrefabriken hösten 1895. Ibland fanns det dock inte arbete åt alla i lokalsamhället. Man sökte sig då bland annat till Arlöv och lastade betor och arbetade vid sockerbruket i Hököpinge. Det är troligt att disponent Berg var den som förmedlade dessa arbeten. Av ett fackföreningsprotokoll framgår att Skånska Cementaktiebolaget lånade ut kalkbrottsarbetare till sockerbruket i Skivarp 1901.⁹¹

Skånska Cementaktiebolaget och det snabbt växande municipalsamhällets behov av arbetskraft var således en viktig förutsättning för att det skulle kunna växa fram en stor fiskarkår i Limhamn. Fiskarna kom att bli en arbetskraftsreserv som snabbt kunde sättas in och som i någon mån kunde fungera lönepressande. I samband med att kommunen skulle anlägga avlopp 1887 hette det att:

Genom den rådande arbetsbristen kan anläggningen genomföras billigt och många av samhällets medlemmar beredas en välbehöflig arbetsförtjänst.⁹²

Limhamns Fiskareförening

I oktober 1888 samlades några fiskare i Limhamns missionshus för att bilda Limhamns Fiskareförening. Man hade förmodligen haft några informella möten tidigare under hösten, men det var först nu som protokoll fördes.

91. Svenska Grov- och fabriksarbetareförbundet avd. 60 Limhamn, protokoll 15/4 1901. ARAM.

92. Limhamns municipalstyrelses protokoll 27/10 1887. MASA.

Förslag till stadgar upplästes och godkändes och man uppdrog åt de kommitterade att ansöka om godkännande av Konungens Befallningshafvande. Den 26 november hölls det konstituerande mötet vid vilket 38 medlemmar skrevs in och styrelse valdes.

Den första frågan som behandlas i protokollet är ett förslag från hamnbolaget att arrendera ut tomter till Limhamns Fiskareförening under en 50-årsperiod. Förslaget godkändes med ändringen att betalningen skulle skjutas till juni 1889. Föreningen hyrde sedan ut dessa tomter till fiskarna som torkplatser för näten, ju närmare hamnbassängen de låg desto dyrare var de. Ingen fick ha mer än en plats och om man reste utrikes fick man inte upprätthålla sin plats. Till en början auktionerade föreningen ut torkplatser till fiskare som inte var aktieägare i hamnbolaget, men efter beslut den 20 november 1891 hette det att:

de som skall erhålla torkplattserna på den af Föreningen återstående arrendetiden skall vara med i Limhamns Fiskareförening och vara axieegare i Limhamns Hamn och hafva stått skattskrivna i Limhamn samhälle i 15 år.⁹³

Vid samma möte bestämde man att de utsocknes fiskare som kommer till Limhamn och fiskar kunde få låna Limhamns Fiskareförenings torkplats mot en avgift av 50 kronor. Med tanke på att den högsta årsavgiften för en torkplats vid denna tid var åtta kronor och 50 öre/år är det uppenbart att främmande fiskare var oönskade på platsen. Den 16 februari 1892 görs tillägget att avgiften på 50 kr även gäller inflyttade fiskare och att ”den som har torkplats på föreningens område och tar någon med sig utom samhället och själv sätter alla näringarna han betala till föreningen 10 kr”. Den 2 april samma år inskräptes exklusiviteten, utestängandet av andra, ytterligare när man beslutade att endast de som är av fiskarebefolkningens uppväxande släkte fick vinna inträde i föreningen.

Föreningens tillblivelse hängde samman med den nya hamnen och fiskarnas relation till hamnbolaget. Uthyrningen av torkplatserna var den konkreta situation som ledde fram till föreningens tillkomst. Bildandet av föreningen var ett förslag från hamnbolaget för att underlätta dialogen med fiskarkåren. Redan i februari 1888 uppmanade hamnbolaget fiskarna att bilda en förening till vilken bolaget för en längre tid kunde uthyra de hamntomter som var avsedda till torkplatser. Som extra erbjudande fick fiskareföreningens medlemmar 25 procent rabatt på de frisedlar från hamnavgifter som fanns att lösa förutsatt att ”fiskareföreningen för alla sina medlemmar på en gång uttager sådana frisedlar samt inbetalar beloppet på en gång”.⁹⁴

93. Limhamns Fiskareförening protokoll 20/11 1891. LIFL.

94. Limhamns Fiskareförening protokoll 1888. LIFL.

Vi och dom

Genom att dela in fiskevattnen i distrikt med lokala fiskeritillsyningsmän underbyggde staten uppkomsten av en exklusiv lokal fiskarkår. Varje månad skulle en rapport skickas in som bland annat svarade på frågan:

Hafva främmande fiskare, och i så fall från hvilken trakt? fiskat inom distriktet?⁹⁵

Fiskeritillsyningsmannen rapporterade tjänstvilligt in hur många utsocknes båtar som fiskade i vatten som Limhamnsfiskarna alltmer började betraktade som sina. I september 1895 noterades 30 båtar från Trelleborg, 30 från Blekinge, 40 från Danmark, fem från Råå och sex från Lilla Hammar. I rapporten för juni månad 1897 krävde fiskeritillsyningsmannen att man från statens sida skulle lagstifta så att den under sillfisket förekommande oordningen skulle underkastas ”sträng disziplin”.

I protokollet för Limhamns Fiskareförenings första år uttrycks återkommande missnöje mot främmande fiskare som använder ”manser”.⁹⁶ Mansan var en drivgarnstyp från Blekinge som användes vid sillfisket. Till skillnad från näringen som seglades ut vrakade man ut mansan vilket gav en annan drivhastighet. Med tanke på att det kunde ligga 300–500 båtar med kilometerlånga drivgarnslänkar på samma ställe under sillfisket var risken för sammanstötningar stor. I november 1889 utsåg Fiskarföreningen två man att uppsöka disponent Berg för att rådfråga om det vore möjligt att få till stånd ett förbud. I maj 1890 är frågan uppe igen, två man utsågs för att undersöka hur man ska stoppa mansan. I juni 1891 sände man på föreningens bekostnad två man till det danska fiskeläget Skovshufved för att söka stöd för att förbjuda ”främmande fiskare att begagna så kallad manser ifrån lilegrund till Gallen Fyrskipp”. Det är intressant att notera att de danska fiskarna inte sågs som främmande. Ett förbud kom så småningom till stånd.

Solidaritetens gränser var inte de samma som lokalsamhällets. Fiskarföreningen delade ut bidrag till behövande fiskaränkor i Skåne vid olika tillfällen. I april 1898 skänktes till exempel 50 kr vardera till änkor efter förolyckade fiskare i Vitemölla och Trelleborg. Samma år fick änkor i Simrishamn och Mjellby 100 kr vardera och 1903 fick änkan efter fiskaren Pehr Olsson i Naffentorp 50 kronor. Detta tyder på att man hade ett nätverk av kontakter med andra fiskare längs den skånska kusten. Det var endast till fiskaränkor

95. Måndsrapport öfver fisket, Kungl. Lantbrukstyrelsen – Fiskeribrådan. Fiskestatistik, olika slag av fisken, volym HIB:8–12. RIAS.

96. I barkhuset impregnerade man nät, segel och tågvirke genom koka det i en blandning av björkbark, soda och katechu från akaciaträdet. Detta var en procedur som måste upprepas flera gånger per säsong för att undvika röta i redskapen. Gerhard Larsson, ”Fiskeläget genom tiderna”, *Limhamniana* 1977.

som personligt ställda gåvor gavs. Exempel på mer generella bidrag är till exempel de 100 kr som skänktes till de nödlidande i Norrland 1902.

Fiskarföreningens förhållande till arbetarna på Limhamn och arbetarrörelsen var ambivalent. Många fiskare synes ha varit irriterade på arbetarnas binäringsfiske. För att begränsa detta fattades beslut om att de ”som gick på sitt dagliga arbete” och inte var med i föreningen skulle betala 10 öre för varje näring de barkade i barkhuset. Vidare hette det att ”ingen arbetare får lov att barka efter kl 7 em” och att de som inte tillhörde föreningen inte fick barka före kl. 9 fm. Detta innebar i praktiken att arbetarna inte hade tillgång till barkhuset alls, eftersom de arbetade på de tider som huset uppläts åt dem. Trots alla dessa åtgärder menade Jöns Persson i ett uttalande den 23 november 1912 att något måste göras för att ”stäjfa de arbetare som fiskar” och är till skada för de som har sin näring av fiske. Mötets sekreterare konstaterade att ”Frågan väckte en liflig diskussion”.

Konflikten återfinns också i fiskeritillsyningsmannens rapporter. I september 1904 skrev han att de tio arbetare vid cementfabriken som fiskar om kvällarna ställer till ”mycken lishamheter för de fiskare som endast har sin bargning af fisket på grund af när lagen har borjat att setta så kommer di och setter i mellan lenarna och runerar och förnärmer de som allaredan har satt sina redskap.”⁹⁷

De fackliga organisationerna å sin sida gillade inte att de oorganiserade fiskarna tog arbete i industrierna. I februari 1907 uppmanades därför agitationskommittén att speciellt inrikta sig på att förmå fiskare att ansluta sig till fackföreningen.⁹⁸

Fiskaren Olof Jönsson hade en positiv hållning till arbetarna och arbetarrörelsen.⁹⁹ I november 1905 föreslog han att Fiskarföreningen skulle köpa andelar i Folketshusföreningen. Beslutet att gå in med 100 kr fick vila till nästa årsmöte då Olof Jönsson tillsammans med Emanuel Hansson utsågs till föreningens representanter i Folketshusföreningen.¹⁰⁰ När Olof Jönsson vid ett senare tillfälle föreslog att Fiskarföreningen skulle hyra in sig i Folkets hus istället för att bygga ett eget hus avslogs detta. Den 17 februari 1914 samlades man till extra styrelsesammanträde. Flera medlemmar önskade ett beslut om att bistå de lockoutade arbetarna med pengar. Styrelsen beslutade enhälligt att skänka 75 kr till arbetarnas tillsatta kommitté att fördela bland

97. Månadsrapport öfver fisket vid sjätte distriktet i Malmöhus län september 1904. Kungl. Lantbruksstyrelsen – Fiskeribyrån. Fiskestatistik, olika slag av fisken, volym HIB:8–12. RIAS.

98. Svenska Grov- och fabriksarbetareförb. Avd. 60 sektion 2, protokoll 9/2 1907. ARAM.

99. Under en bild i Yngve Gyllins bok Limhamnsfiskare tituleras nämnde Olof Jönsson Demokraten vilket förmodligen anspelar på hans socialdemokratiska sympatier. Han står med som medlem av Arbetarekommunen från och med 1905.

100. Folkets hus Limhamns arbetares byggnadsförening, andelsägarmatrikel 1906. ARAM.

dem som ”verkligen är i behof af hjälp”. Två dagar senare samlades man till ett extra medlemsmöte då Olof Jönsson föreslog att bidraget skulle höjas till 100 kronor vilket bifölls.

Sammanfattning Fiskarnas nätverk

Fiskarkåren i Limhamn hade sitt ursprung i 1800-talets småbrukare och gatehusmän på Hyllie strandmarker och Söderslätt. Det var dock först med Skånska Cementaktiebolagets etablering på orten som kåren kom att växa och professionaliseras. Det fanns ett ömsesidigt beroende mellan cementbolaget och fiskarna. Å ena sidan var fiskarna beroende av att finna kompletterande inkomster inom industrin då sillfångsterna kunde vara högst varierande från år till år. Å andra sidan hade bolaget en arbetskraftsreserv att tillgå vid tillfälliga toppar i produktionen. Disponent Berg hade dessutom ett vitt förgrenat nätverk i regionens näringsliv och kunde förmedla tillfälliga arbeten på sockerbruken i Skåne. Det ömsesidiga beroendet är också synligt i tillkomsten av hamnen. Bolaget behövde en hamn och fick stora bidrag från staten och hushållssällskapet genom hävda anläggningens nytta för fiskerinäringen, vilket den förvisso också hade. Det var ingalunda ett jämlikt förhållande, genom sitt ekonomiska kapital och sin dominans inom lokalpolitiken låg makten hos bolaget. Goda relationer till bolaget och disponent Berg var därför ett viktigt socialt kapital för fiskarna. Disponent Berg hade också de kontakter och det kulturella kapital som var nödvändigt för att kommunicera utanför lokalsamhället, därför rådfrågade fiskarna honom när de ville få till stånd ett förbud mot de förhatliga drivgarnen från Blekinge år 1889.

En annan förutsättning för fiskarkårens professionalisering låg i anammandet av heldäckade och motoriserade båtar, något som bolagets disponent uppmuntrade genom att anordna en motorbåtutställning på Limhamn.

Förutom dessa ekonomiska och materiella förutsättningar spelade skapandet av en gemensam identitet en viktig roll. Staten bidrog till en sådan identitetsbildning genom att urskilja fiskarna som en egen social kategori och dela in fiskevattnen i distrikt med en egen lokalt rekryterad fiskeritillsyningsman. På det lokala planet drev hamnbolaget fram att fiskarna organiserade sig i en förening för att göra betalningen av hamnavgifterna smidigare. Denna fiskareförening bidrog till att stärka identiteten genom sin exklusivitet gentemot fiskande arbetare i lokalsamhället. Vi-känslan förstärktes av att fiskarfamiljerna i stor utsträckning var invädda i släktrationer med varandra. Detta hade delvis sin grund i att fiskerinäringen byggde på att hushållets alla medlemmar deltog i arbetet. Fiskarnas söner och döttrar lärde sig därmed de manliga och kvinnliga arbetsuppgifter som

hushållets könsarbetsdelning byggde på och kunde överta dessa roller när de blev vuxna.

Fiskarna på Limhamn hade också ett nätverk av kontakter som sträckte sig runt Skånes kust och Själland. Bödetöser rekryterades från de andra fiskelägena och Fiskarföreningen skänkte bidrag till kvinnor som blivit änkor efter förolyckade fiskare.

DEL III

FOLKRÖRELSEARNAS NÄTVERK

Inledning

Under slutet av 1700-talet och början av 1800-talet var föreningslivet begränsat till samhällets överklass i form av olika ordnar och klubbar. I mitten av 1800-talet blommade det upp en rad föreningar i den framväxande borgerligheten såsom skarpskytteföreningar, bildningscirklar, religiösa föreningar et cetera. Det är dock först under 1800-talets sista decennier man kan tala om folkrörelser som engagerar människor ur samhällets breda lager. Bland dessa räknas nykterhets-, fackförenings- och väckelse- och något senare idrottsrörelsen som de stora. I följande avsnitt undersöks folkrörelserna på Limhamn och deras inbördes förhållande genom interaktion och överlappande medlemskap.

Väckelse och frikyrkor

Under 1700-talet gick det en inomkyrklig väckelse genom Sverige. Det var rörelser som pietismen och herrnhutismen som, i motsättning till det traditionella kollektiva kyrkolivet, betonade den individuella övertygelsen. Denna väckelse lade en grogrund för de religiösa rörelser som etablerade sig i landet under 1800-talet. År 1856 organiserade Carl Olof Rosenius Evangeliska fosterlandsstiftelsen (EFS) som ett sammanhållande organ för lekmannaväckelsen i landet. EFS, som hade förankring i statskyrkan, arbetade utåtriktat genom att bygga missionshus och att utbilda och sända ut kolportörer, predikanter och missionärer. En ledande gestalt var Paul Peter Waldenström som genom sin lust att debattera skapade motsättningar inom EFS. Waldenström och hans anhängare krävde att det skulle ges särskilda ”rena” nattvardsgångar till sant troende och lät anordna sådana under lekmäns ledning i missionshusen. Då detta inte kunde accepteras av EFS skedde en brytning. År 1878 bildades Svenska Missionsförbundet (SMF) som en från statskyrkan fristående organisation.¹ Rörelsen växte snabbt och hade vid tiden för första världskriget uppåt 100 000 medlemmar rekryterade ur ett brett socialt fält med tydlig inriktning mot medelklassen.²

I och med 1800-talets ökade internationalisering genom handel och migration kom det influenser från engelsk och amerikansk väckelse till Sverige. Redan under 1830-talet introducerades metodismen i Sverige av den skotske predikanten Georg Scott, men först 1868 bildades den första församlingen. Metodismen betonar att den inre omvändelsen skall komma till uttryck i handling i en social insats. Till skillnad från de andra frikyrkorna valde Metodistkyrkan att helt utträda ur den Svenska kyrkan (1876) och bli ett av staten erkänt samfund med egen kyrkobokföring. Metodistkyrkan som alltid haft ett stort inslag av arbetare och hantverkare nådde sin topp åren

-
1. Oloph Bexell, ”Folkväckelsens och kyrkoförnyelsens tid”, *Sveriges kyrkohistoria VII*, Stockholm 2003, Mats Hellspång, *Korset, fänan och fotbollen*, Stockholm 1991, s. 13 ff.
 2. Stig Lindholm & Carl Eber Olivestam, *Kyrkor och nyandliga rörelser*, 1986, s. 163 ff.

kring vid första världskriget med 17 000 medlemmar. Frälsningsarmén ligger ideologiskt nära metodismen, men räknas inte som en frikyrka då rörelsen inte har någon sakramentsförvaltning. Den grundläggande tanken bakom Frälsningsarmén är att nå ut med det kristna budskapet till de delar av befolkningen som annars inte skulle nås av det. År 1892, tio år efter att rörelsen etablerades i Sverige, fanns det 10 000 frälsningssoldater i landet ledda av 500 officerare. Ända från begynnelsen har kvinnorna haft en framskjutande plats i denna arbetardominerade organisation.³

Från Amerika kom baptismen. Redan under 1850-talet fanns det uppåt 4300 baptister i landet fördelade på 95 församlingar trots att konventikelplakatet vid tiden förbjöd religiösa sammankomster utan prästerlig närvaro. Det stora antalet omöjliggjorde dock för myndigheterna att gripa in och istället kom religionslagstiftningen att lättas år 1860. Den baptistiska rörelsen kom att splittras i flera omgångar; 1872 uteslöts Fribaptistsamfundet efter en strid i lärofrågor, 1892 bröt sig Örebromissionen ur för att ge kvinnor rätt att vara evangelister och 1913 blev den från Amerika initierade Pingstväckelsen en egen rörelse. På 1880-talet kom också det baptistiska Adventistsamfundet till Sverige från Amerika. Denna rörelse betonade Kristi snara återkomst och plockade upp judiska bruk som förbud mot att äta svinkött och blodmat och att hålla lördagen som helgdag.⁴

Väckelsen på Limhamn

Genom protokollen från prostvisitationerna kan man följa utvecklingen inom det religiösa livet i Hyllie under 1800-talet. Frågan är i vilken utsträckning kyrkoherden hade insyn i vad som egentligen hände nere bland småfolket på strandmarkerna, han satt trots allt på en prästgård i Bunkeflo by fem kilometer därifrån. Möjligheten till överblick var ändå relativt god så länge samhället bara hade några hundratal invånare. Som folkbokförare hade kyrkoherden också kontroll över vilka barn som föddes och döptes, därmed var baptister och föräldrar som valde lekmannadop också lätta att identifiera.

År 1852 noterade prosten Sylvärn att allmogen i Hyllie var belasta i religiös litteratur vilket han satte i samband med att det nyinrättade sockenbiblioteket begagnades flitigt. Det fanns ett religiöst intresse i socknen, dock inga villfarelser i den kristliga läran. Sex år senare skrev prosten Reitz att det förvisso under en kort period funnits två mormonska kvinnor, men att den ena

3. Oloph Bexell, "Folkväckelsens och kyrkoförnyelsens tid", *Sveriges kyrkohistoria VII*, Stockholm 2003, Stig Lindholm & Carl Eber Olivestam, *Kyrkor och nyandliga rörelser*, 1986, s. 150 ff.

4. Stig Lindholm & Carl Eber Olivestam s. 174 ff, Mats Hellspong, *Korset, fanan och fotbollen*, Stockholm 1991, s. 16.

Kyrkoherde Johannes Hallengren,
LIML.

Lars Andersson.⁶ Senare hölls också läsemöten i fiskarebröderna Jöns och Knut Nilssons hem på Sibbarp som därav fick namnet "di helige husen".⁷

emigrerat och den andra kommit över sin "förvillelse". Samme prost kunde år 1864 med glädje konstatera att vördsnaden för gudstjänsten tilltog i församlingen.⁵

Både enligt prostvisitationerna och enligt Missionsförsamlingens minnesskrift besökte ett flertal av kyrkan godkända kolportörer och lekmannapredikanter Limhamn på 1860-talet. Till en början hölls mötena i den nybyggda skolan med kyrkoherde Johannes Hallengrens samtycke. Men sedan skolrådet efter en tid ställt sig avvisande samlades man hemma hos lantbrukaren Johannes Hansson, bröderna Larsson på Annetorp och hos den egentlige organisatören skraddare

Limhamns Missionshus AB

Redan i september 1874 konstaterade prostén Löfvengren att Hyllie kyrka blivit för liten på grund av den tillväxt som kalkhanteringen hade inneburit, men ingenting gjordes åt saken. Istället blev det cementbolagets disponent R.F. Berg som grep in. Tillsammans med skraddare Andersson lät Berg i september 1876 bilda Limhamns Missionshus AB med målsättning att bygga ett missionshus.⁸ Aktier såldes för tio kronor styck, och den 7 januari 1877

5. Visitationsbok, för Bunkeflo och Hyllie församling, Hyllie församlings arkiv. MASA. Moronismen hade fått fäste i de fattigare kvarteren av Caroli församling i Malmö med centrum i kvarteret Betlehem. Vid denna tid hade de cirka 60 medlemmar. Herman Schlyter, "Kyrka och väckelse i Malmö 1820–1920", *Motsättning och samverkan. Nya bidrag till Malmö historia – Festskrift till Einar Bager på 100-årsdagen 19 april 1987*, Malmö 1987, s. 130 f.
6. *Missionsföreningen Limhamns Friförsamling*, Minnesskrift vid 30-årsjubileum 1913.
7. Johan Nilsson, "Glimtar från de första femton åren i mitt liv", *Limhamniana* 1989. Herman Schlyter, "Kyrka och väckelse i Malmö 1820–1920", *Motsättning och samverkan. Nya bidrag till Malmö historia – Festskrift till Einar Bager på 100-årsdagen 19 april 1987*, Malmö 1987, s. 135 f.
8. Berg hade samma år fått tillstånd att hålla söndagsskola i Västra folkskolan i Malmö och kom senare att gå med i Evangelisk Lutherska Missionssällskapet (ELM) i Malmö. Efter en strid om kvinnors rätt att predika, vilket Berg var motståndare till, lämnade han dock ELM och bildade 1887 Evangeliska Missionsförsamlingen Betel med Berg själv som ordförande. Herman Schlyter, "Kyrka och väckelse i Malmö 1820–1920", *Motsättning och samverkan. Nya bidrag till Malmö historia – Festskrift till Einar Bager på 100-årsdagen 19 april 1987*, Malmö 1987, s. 135 f.

kunde man inviga det nybyggda huset. Denna kombination av förening och bolag var ingalunda separatistisk. Kyrkoherde Hallengren ägde de fem första aktierna och höll predikan vid invigningen. Bolagets första styrelse var lokalt förankrad och bestod förutom av R.F. Berg som ordförande av skräddaren Lars Andersson som vice ordförande och kassör, fiskaren Nils Jönsson som sekreterare, f.d. soldaten Nils Lindkvist, skepparen Knut Nilsson, kustvakten Karl Schuler och fiskaren Per Larsson. Styrelsens sammansättning speglade i stort aktieinnehavet i det nybildade bolaget. Disponent Berg var den störste enskilde intressenten med 32 av de 260 första aktierna, han kom dock framöver att skänka bort 25 av dessa till såväl arbetare och fiskare som ingenjörer på Limhamn. Skräddare Andersson hade 24 aktier, i övrigt ägde några enskilda personer tre eller fyra aktier, de flesta dock bara en eller två. Den största yrkesgruppen bland aktieägarna var fiskarna. Fyrtio fiskare hade tillsammans 81 av de 260 första aktierna. Förmodligen kan ytterligare personer räknas in bland fiskarna då det fanns nio stycken aktieägare med titlar som f.d. husar et cetera, benämningar som ofta döljer fiskare. Det fanns även ett stort inslag av andra marina yrkesgrupper såsom sju skeppare, två pråmkarlar, en hamnkassör och en hamnfogde. Till detta kan också föras fem kustvakter och ett fyrbiträde. I övrigt bar ägarna titlar som byggmästare, smed, skräddare, bagare, snickare, handlande, arbetare, förman, kamrer och änka.⁹

Verksamheten var ordnad så att varannan söndag predikade disponent Berg och varannan söndag predikanterna Jöns Pålsson och Magnus Jönsson från Malmö Evangeliskt Lutherska Missionsförening vari Berg även var styrelseledamot.¹⁰ För dessa tjänster betalade Missionshusbolaget 50 kr i månaden.¹¹ Enligt minnesskrifterna över Limhamns Friförsamling ville skräddare Andersson hålla väckelsen inomkyrklig, medan ingenjören vid kalkbrottet A.M. Petersson-Holme förespråkade en friare hållning. Detta ledde till att den förre drog sig tillbaka från styrelsen år 1882.¹² I sin avskedsansökan rimmade Andersson raderna:

9. Registerbok för Limhamns Missionshus AB, LIKL.

10. Detta är den samme Jöns Pålsson som sedermera blir Skånska Cementaktiebolagets störste arrendator och ordförande i Hyllie kommun.

11. Kassabok för Limhamns Missionshus AB, LIKL.

12. Det märkliga är att en skräddare Lars Andersson förekommer i den frikyrkliga Limhamns Friförsamlings medlemsmatrikel. Han var medlem åren 1885–95, är det den samme eller en namne?

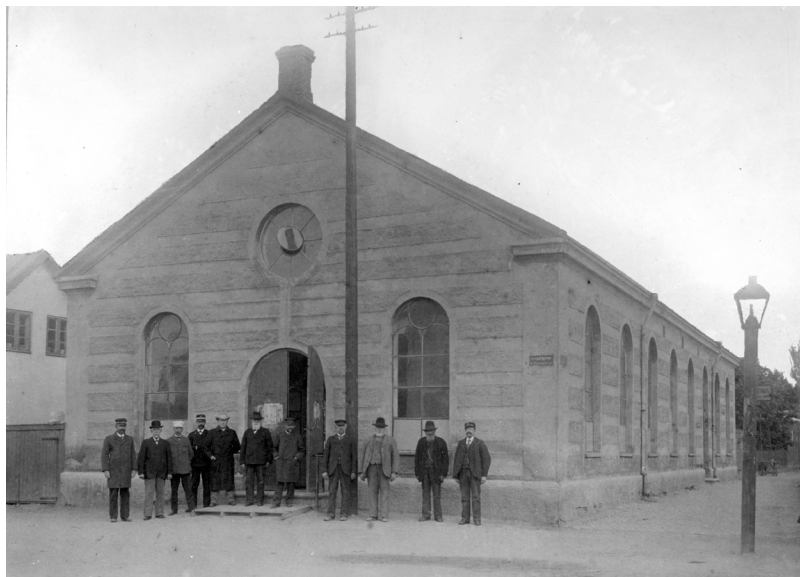
Tjänsten lämnar jag
Från och med idag
Efter obehag
Av olika slag
Under sex års dag.
Du, som tjänsten får,
Bär du minsta spår
Av ett förskräckt får
Du visst ej består -
Snart ur tjänsten går.¹³

Utifrån skräddare Anderssons rimmade vers tycks Missionshusbolagets första år ha varit en konfliktfylld tid. Missionshusbolagets mötesprotokoll finns dock inte bevarade förrän från och med den åttonde april 1882 då ingenjör Petersson utsågs till ordförande och kassaförvaltare. Han kom att leda bolaget fram till 1908 då han flyttade ifrån Limhamn. Maktskiftet skedde förmodligen med disponent Bergs goda minne, ingenjör Petersson var trots allt disponentens högra hand på Limhamn. Precis som i fallet med Hamnbolaget säkrade disponent Berg sitt inflytande i Missionshusbolaget på bekostnad av en bredare förankring i lokalsamhället.

Verksamheten i Missionshusbolaget finansierades av frivilliga bidrag, men dessa täckte inte utgifterna. Vid årsmötet 1882 hade bolaget en skuld på 600 kr till Skånska Cementaktiebolaget och 657 kronor och 46 öre till disponent Berg som privatperson. Så sent som 1887, tio år efter bolagets bildande, gick kollekten första söndagen varje månad som avbetalning till disponent Berg. För att få in pengar beslutade styrelsen i maj 1882 ”att inköpa materiel för tillverkning af varor, som framdels skola säljas till förmån för missionshuset.”¹⁴ Någon månad senare höll man en auktion i missionshuset med skänkta saker och vid ett flertal tillfällen höll man te- och kaffemöten och föreläsningar med 25 öre i inträde. Ett annat sätt var att hyra ut lokalen till andra föreningar. Jag ska återkomma till denna verksamhet eftersom man genom protokollen kan få en bild av vilka föreningar som Missionshusbolaget interagerade med. Vid bolagsstämman år 1889 erbjöd sig Limhamns Friförsamling att köpa aktier till ett värde av 2500 kr och att hyra missionshuset för en summa som motsvarade räntan på bolagets skuld. Förslaget antogs och från och med denna tid är Missionshusbolaget så gott

13. *Limhamns missionsförsamling 1883–1933*, Malmö 1933, s. 11.

14. Limhamns Missionshus AB, Protokoll 28 maj 1882, LIKL.

Limhamns Missionshus, före 1900. Fr.v. Edvard Persson, okänd, kassör Lindberg, Adolf Johansson, predikant Östergren, Magnus Jönsson, A.M. Peterson-Holme, Kapten Fredriksson, Sven Mårtensson, okänd, Rasmus Feuk. LIML.

som uppslukat av Friförsamlingen. Bolagsstämmorna blev alltmer fåtaligt besökta, 1891 var endast sex aktieägare närvarande.¹⁵

Guds församling på Limhamn – Limhamns Friförsamling

Vid visitationen 1879 lyfte prosten Löfvengren ett varningens finger för risken att det skulle kunna uppkomma separatistiska riktningar i missionshuset. En person därifrån hade vid kristendomsförhöret angivit svar som stod i "den skärande strid mot kyrklig bekännelse".¹⁶ Förmodligen var det ingenjör Petersson-Holme som åsyftades. Ungefär vid denna tid, innan han tog över ledarskapet för Missionshusbolaget, hade han tillsammans med sin granne snickaren Ola Borgman bildat en söndagsskoleförening och en nattvardsförening. I januari 1883 samlades tjugo personer hemma hos ingenjör Petersson-Holme och konstituerade sig som "Guds församling på Limhamn", ett år senare räknade man 62 medlemmar. Vid biskopsvisitationen sommaren 1884 framkom att separatisterna skaffat egen lokal och att de aktivt värvade

15. Limhamns Missionshus AB, Protokoll 8 april 1891, LIKL.

16. Visitationsbok, för Bunkeflo och Hyllie församling, Hyllie/Limhamns församlings arkiv. MASA.

nya medlemmar. Frikyrkan hade kommit för att stanna. När man 1888 anslöt sig till Svenska Missionsförbundet och tog namnet Missionsföreningen Limhamns Friförsamling hade medlemstalet stigit till 199. Verksamheten växte och snart bedrev man söndagsskola, juniorförening, ungdomsförening, bibelskola, syförening, sång- och musikkårer och biblioteksverksamhet.¹⁷

Rekryteringen till församlingen speglade inte Limhamns sociala landskap. Det var ett visst kvinnoöverskott, 1910 bestod församlingen av 129 kvinnor och 101 män. Den enda kvinnan med yrkestitel i medlemsmatrikeln var barnmorskan Anna Nordqvist, övriga titulerades hustru (81), änkefru (14) eller fröken (33). Beträffande de manliga yrkestitlarna var det en snedfördelning. Endast en fjärdedel av männen hade arbetartitel vilket skall jämföras med minst hälften i Limhamn som helhet. Istället var andra grupper överrepresenterade. I tabell 5 framgår att arbetsbefäl är kraftigt överrepresenterade; ett faktum som jag ska studera lite närmare längre fram.¹⁸ Även fiskarna var överrepresenterade, medan andelen hantverkare i församlingen stod i proportion till Limhamn som helhet.

Tabell 5: Manliga yrkestitlar på medlemmar i Limhamns Friförsamling år 1910

Titel	Antal och andel i församlingen	Andel i Limhamn som helhet
Arbetare	25	50
Hantverkare	20	20
Banvakt/Nattvakt	3	2
Förman/verkm./inspektor	10	2
Kassör/bokhållare	5	3
Handlande	4	2
Byggmästare	2	3
Fiskare	14	6
Kapten/skeppare/styrman	8	3
Lots	1	2
Lantbrukare/trädgårdsm.	3	5
Lärare/Predikant/Studerande	5	1
Summa:	100	

Källa: Medlemsmatrikel för Limhamns Friförsamling 1910

17. *Limhamns Missionsförsamling 1883–1933*, Malmö 1933

18. Limhamns Friförsamling, Medlemsmatrikel 1910. LIKL. En man saknade titel i medlemsmatrikeln.

Oskar Nilsson, 1910. Källa: LIML.

Metodistförsamlingen Salem

Metodismens historia på Limhamn börjar enligt församlingens egna annaler med att byggmästaren Oscar Nilsson och hans hustru som var medlemmar i Malmö metodistförsamling flyttade till Limhamn på 1890-talet.¹⁹ Dessa höll sitt hem öppet för möten och brukade bjuda in predikanter från Malmö. Enligt samma källa skaffade man våren 1895 tillstånd att predika i Missionshuset och många människor kom för att lyssna. Vid månadmötet i Limhamns Friförsamling kunde ordföranden den fjärde maj 1895 meddela att han tillsammans med församlingsföreståndaren haft ett möte med en grupp medlemmar som lämnat in sina medlemskort på grund av att de inte fått den uppbyggelse de önskade i församlingen.²⁰ Dessa 24 personer kom att bilda stommen i den metodistiska Salemsförsamlingen som konstituerade sig i Limhamn några månader senare. Utbrytningen kan delvis sättas i samband med en intern kris som Friförsamlingen gått igenom när pastor Andersson blivit uppsagd i samband med en konflikt med församlingsstyrelsen. Men attraktionskraften i metodismens budskap får inte heller underskattas. Friförsamlingen stängde nu missionshusets dörrar för metodistpredikanter och den nya församlingen påbörjade istället byggandet

19. St Marcus metodistförsamling i Malmö bildades 1871. Herman Schlyter, "Kyrka och väckelse i Malmö 1820–1920", *Mötsättning och samverkan. Nya bidrag till Malmö historia – Festskrift till Einar Bager på 100-årsdagen 19 april 1987*, Malmö 1987, s. 135.

20. Limhamns Friförsamling, protokoll 4/5 1895, LIKL.

av Salemskapellet hösten 1895. Mycket snart kunde församlingen komma igång med verksamhet såsom söndagsskola, juniorförening, Epworthförening för ungdomar, diskussionsklubben Wesleybröderna, Mödraförening och flera olika sång- och musikföreningar.²¹ Metodistförsamlingens sociala sammansättning speglade i stort sett lokalsamhället. Det var dock en mindre andel arbetare och lantbrukare och större andel hantverkare och fiskare som ingick.

Tabell 6: Manliga yrkestitlar på medlemmar i Metodistförsamlingen Salem år 1910

Titel	Antal och andel procent i församlingen	Andel procent i Limhamn som helhet
Arbetare	66 (41)	50
Hantverkare	51 (32)	20
Gesäll	1 (1)	4
Förman	4 (3)	2
Kassör/kontorsbitr.	7 (4)	3
Handelsbiträde	1 (1)	0
Lokförare/stationskarl	2 (1)	0
Fiskare	16 (10)	6
Sjöman/pråmkarl	5 (3)	3
Lantbrukare	1 (1)	5
Pastor	3 (2)	0
Tulltj./Fyrväktare	3 (2)	0
Summa:	160 (100)	

Källa: Medlemsmatrikel för Salemförsamlingen i Limhamn, Salemförsamlingen i Limhamns arkiv.

Trettiofyra av församlingens 283 kvinnliga medlemmar bar yrkestitlar. Vanligast förekommande var sömmerska (10), strykerska (5) och sjuksköterska (5). Endast en bar titeln fabriksarbeterska. Det är intressant att notera att samhällets samtliga sjuksköterskor var med i församlingen.²²

21. *Salemförsamlingen i Limhamn 1895–1920*, Malmö 1920.

22. Medlemsmatrikel för Salemförsamlingen i Limhamn, WEKL.

Brödraförsamlingen och baptisterna i Elimkapellet

Brödraförsamlingen var en tysk/amerikansk baptistisk rörelse som kom till Sverige från Köpenhamn år 1885 med den danske predikanten Christian Hope. Samfundets lära utmärkte sig under den första tiden genom att vara starkt pietetisk. Det rådde förbud mot tobak och alkohol, mot ringar och smycken och musikinstrument fick inte användas vid gudstjänsterna. Det fanns också en del förhållningsregler för församlingsmedlemmarnas klädsel. Inom samfundet praktiserades helbrägdagörelse genom smörjelse med olja i Herrens namn och vid nattvardsgången tillämpades en symbolisk fottvagning där församlingens medlemmar, män och kvinnor för sig, i tur och ordning sköljde och torkade varandras fötter.²³ Det tidigaste belägget för en församling i Limhamn är från 1885, samma år då rörelsen etablerades från Köpenhamn. Det noteras då i medlemsmatrikeln för Guds församling på Limhamn (senare Limhamns Friförsamling) att två medlemmar gått över till Hopes församling. Limhamns Brödraförsamling har inte lämnat något material efter sig, därför går det inte att se vilka och hur många som var med i församlingen. Samfundet som hade en handfull församlingar i Skåne gav ut den Malmöbaserade tidningen ”Evangelii Budbärare” i början av 1900-talet. Utifrån denna tidning och en muntlig källa framkommer att Limhamnsförsamlingen hade sina lokaler på Rundelsgatan 22 där också pråmföraren A. Andersson som var församlingens predikant bodde med sin familj.²⁴ I övrigt kan några medlemmar identifieras utifrån att de på grund av sin baptistiska övertygelse avstått från att döpa sina nyfödda. Förutom tidigare nämnde pråmförare Anders Andersson och hans hustru Karins barn finns det arton familjer med odöpta barn i 1910 års folkräkning för Limhamn. Av dessa tillhörde möjligen sju familjer Brödraförsamlingen.²⁵ Männen i dessa familjer bar titlar som timmerman, cementarbetare, gipsfabriksarbetare, grovarbetare, kusk, konduktör och understödstagare.

Men det är inte säkert att dessa tillhörde Brödraförsamlingen. Vissa av dem kan likaväl ha tillhört baptisterna i Elimkapellet. Smeden Jöns Nyström som var medlem i den baptistiska Ebenezerförsamlingen i Malmö flyttade med sin familj till Limhamn år 1891. Där lät han uppföra ett stort hus i kvarteret Backen med smedja på första våningen, Elimkapellet på andra och bostad på tredje våningen. Det finns inget primärmaterial bevarat från

23. Bo R. Ståhl & Bertil Persson, *Kulter, sekter samfund – en studie av religiösa minoriteter i Sverige*, Stockholm 1971, s. 240 ff.

24. *Evangelii budbärare* hela årgången 1906, intervju med Hugo Malmsten barnbarn till predikant Andersson.

25. De övriga elva familjerna var medlemmar i Limhamns Friförsamling och dessa barn var möjligen döpta utan statskyrkans vetskap.

verksamheten i kapellet, men enligt en artikel av hans dotterdotter skall Nyström både predikat själv och hyst resande predikanter.²⁶ Det går inte att avgöra om baptisterna på Limhamn var en fristående församling eller en del av Malmöförsamlingen.²⁷

Frälsningsarmén

Frälsningsarmén hade etablerat en kår i Malmö våren 1885. Samma år gjorde man uttåg till Limhamn och höll möten där.²⁸ Intresset från allmänheten var stort och snart rekryterades soldater i Limhamn till Malmökåren. I tidskriften *Stridsropet* kunde kapten Jim Toft år 1888 rapportera från Limhamn att ”till följd därutaf att alla vilja höra på Frälsningsarmén, är vår lilla sal, som blott gifver plats åt 200 personer alldeles för liten.”²⁹ Toft låter meddela att det fanns ett dussin soldater på Limhamn och att fem möten arrangerades varje vecka. Kort därefter den fjärde mars 1888 etablerades Frälsningarméns 33:e kår på Limhamn.³⁰

Mötena kunde vara både uppsluppna och turbulenta, det finns både uppgifter om en hängiven andlighet bland åhörarna och att soldater blivit utsatta för såväl stenkastning som störande beteenden från ynglingar. Inledningsvis användes missionshuset, men under åren 1888–1899 hyrdes ett hus på Vanadisgatan. Därefter hyrde man av fiskaren Nils Ljungkvist vid Limhamns torg, en fastighet som sedermera löstes ut. År 1889 startade Frälsningsarmén en söndagsskola och 1890 fick kåren både egen horn- och strängmusik. Verksamheten leddes av två officerare som kommenderats till platsen för en tidsbegränsad period, oftast ett år men ibland även kortare. Detta innebar att de bofasta soldaterna fick stå för kontinuiteten i kårens arbete.³¹

Kåren dominerades av kvinnor. Av 1915 års soldater var 83 av 115 (72 procent) kvinnor.³² Bland de 39 rekryter som antogs 1914–1915 var andelen män något större, men kvinnorna trots allt 62 procent.³³ Bland barnsoldaterna fanns samma snedfördelning, 37 flickor (74 procent) och tretton pojkar (26

26. Saga Lindgren, ”Den stränge smedmästaren”, *Limhamniana* 1976.

27. Det fanns enstaka baptister i Malmö på 1850-talet, men den första församlingen bildades på 1870-talet. 1890 byggde församlingen Ebenezerkapellet på Jerusalemsgatan. Herman Schlyter, ”Kyrka och väckelse i Malmö 1820–1920”, *Motsättning och samverkan. Nya bidrag till Malmö historia – Festskrift till Einar Bager på 100-årsdagen 19 april 1987*, Malmö 1987, s. 134 f.

28. Limhamns Missionhus AB, protokoll 1885. LIKL.

29. *Stridsropet*, nr 4 1888.

30. Frälsningsarmén Limhamn 1888–1988 del I, s. 18.

31. Frälsningsarmén Limhamn 1888–1988 del I, s. 26 ff.

32. Soldatrulla för Frälsningsarmén Limhamn 1915. SKAL.

33. Rekrytrulla för Frälsningsarmén Limhamn 1914–1915. SKAL.

procent).³⁴ I soldatrullen för Limhamn finns det inga yrkesbeteckningar, men av Malmökårens rulla från 1913 framgår att soldaterna där nästan uteslutande var av arbetarklass. Bland de 33 kvinnorna återfinns elva fabriks-
arbeterskor, sex tjänarinnor, sju husmödrar, någon strykerska, månglerska och bagerska. Av de 23 männen titulerades sexton arbetare och övriga hade titlar som trädgårdsdräng, skomakare et cetera. Av samma rulla framgår att tre fjärdedelar av soldaterna, kvinnliga såväl som manliga, var ogifta.³⁵

Andra religiösa rörelser

För att hålla kostnaderna för det skuldsatta missionshuset nere öppnades dess dörrar mot att Missionshusbolaget fick del av intäkterna för utomstående predikanter. I september 1886 blev styrelsen dock upprörd av att en pastor J. Laurin åtskilliga gånger under sina bibelförklaringar uttalat ”oförklarade meningar med afseende å förvillande läror, hvarigenom flera troende blifvit sårade”, dessutom hade han givit de ogudaktiga ”anledning att smäda, och framhärda säkrare i sin ogudaktighet”. Vad pastor Laurin egentligen hade sagt framgår inte, men styrelsen kände sig uppenbarligen kränkt. Därför lät man via ett brev anmoda pastor Laurin att välja en dag och en plats där han offentligen kunde ”göra reda för detta sitt uppträdande”.³⁶ Först i juni 1888 hörde pastor Laurin av sig och ville på nytt hålla bibelförklaringar. Ingenjör Petersson meddelade honom då i ett brev att detta inte skulle möta något hinder om han stod i ett vänligt förhållande till Friförsamlingen. Pastor Laurin utlyste då sammankomst i folkskolan istället. Ovan refererade incident visar att Friförsamlingen redan tre år innan de övertog aktiemajoriteten i Missionshusbolaget dominerade dess ideologiska ställningstaganden. Detta hängde givetvis samman med att fyra av sex styrelsemedlemmar tillhörde nämnda församling och att tre av dem satt i dess styrelse.³⁷

Genom två notiser i skilda material framgår att *Efraims budbärare* verkade i Limhamn i början av 1900-talet. Denna rörelse hade grundats av svensk-amerikanen Carl August Lindqvist som även gick under namnet Charles Lee. Han hade sitt ursprung i baptismen, men kom via en brytning med adventismen att skapa sin egen rörelse. Läran byggde på tanken att svenskarna var avkomlingar till Efraims förlorade stam och att de därför var utvalda att leda de tio stammarna i det så kallade återställelseverket. Den framväxande internationella arbetarrörelsen sågs som en uppfyllelse av denna återförening av Israels stammar, det var den som skulle upprätta

34. Barnsoldatrulla för Frälsningsarmén Limhamn 1915. SKAL.

35. Soldatrulla för Frälsningsarmén Malmö I 1913. FRAM.

36. Limhamns Missionshus AB, Protokoll 16/9 1886. LIKL.

37. Limhamns missionsförsamling 1883–1933. LIKL.

paradiset på jorden.³⁸ Om det var denna sympati för arbetarrörelsen eller om det var någon teologisk stötttesten som sågs som ett hot är svårt att veta, men i december 1913 lät Metodistförsamlingen sammankalla Friförsamlingen och Frälsningsarmén till ett massmöte för att försöka stoppa den nya läran.³⁹ Frälsningssoldaten Johanna Olsson gav följande beskrivning i sin dagbok vid tidpunkten:

För n. v. är det två kvinnor (Efraims döttrar) här på Limhamn som talar i Godtemplarhuset. Jag har varit o hört dem en gång. O det var så torrt o fattigt di har så många lärostrider så det är inte något att höra på. De racka ner på alla andra Armén o metodisterna o kyrkan o prester o prelater ingen skonades från deras vassa tunga.⁴⁰

Det verkar inte som om denna rörelse fick något fäste på Limhamn. Avståndet till Malmö var inte längre än att man kunde delta i föreningsliv där om man så önskade. Av källmaterialet framgår att sådant förekom, men i vilken utsträckning är svårt att säga.

Förhållandet till Svenska kyrkan

Förvisso köpte kyrkoherde Hallengren aktier i Missionshuset och predikade vid invigningen, men det fanns hela tiden i Svenska kyrkan en misstänksamhet mot verksamheten och farhågorna blev snart besannade. När biskop W. Flensburg visiterade församlingen år 1884 omtalades Guds församling på Limhamn (Friförsamlingen) som en "separatistisk kyrkofientlig riktning" som med sin verksamhet bidrog till en stark spänning till dem som vill hålla sig till kyrkan; "kärleken förkolnade, ondskan tager öfverhanden, alla icke separatister anses och dömes såsom ochristna, ogudaktiga menniskor."⁴¹ Kyrkoherden företog ingen annan åtgärd än "Guds ord och kärleksfulla varningar".⁴²

Det faktum att ingenjör Petersson som var separatisternas ledare också var municipalsamhällets ordförande ställde till problem när Limhamns nya kyrka skulle invigas. Då kyrkoherde Hallengren vägrade att bjuda in vederbörande skrev disponent Berg ett vädjande brev. Det är intressant att notera i vilken ordning disponenten radar upp sin argumentation. Först poängteras att ingenjör Petersson "är cementbolagets representant i församlingen och för således talan för det stora röstetalet [...]" Därefter

38. Bo R. Ståhl & Bertil Persson, *Kulter, sekter samfund – en studie av religiösa minoriteter i Sverige*, Stockholm 1971, s. 75 ff.

39. Salemförsamlingen i Limhamns styrelseprotokoll 6/12 1913. WEKL.

40. Johanna Olssons dagbok, 28/11 1913. PRA.

41. Visitationsbok för Bunkeflös och Hyllies församling. MASA.

42. Visitationsbok för Bunkeflös och Hyllies församling. MASA.

sågs att ”han är därjämte representant för hela municipalsamhället och har där kommunalordförandes plats [...]” Slutligen menar disponent Berg att Petersson också är ”af folket mycket omtyckt. Hans närvaro har för en stor mängd personer ett afgörande inflytande.”⁴³ Retoriken speglar med tydlighet disponentens syn på det ideala Limhamn med bolaget högst upp, därunder kommunstyrelsen och längst ned en tillgiven lokalbefolkning. Det framgår inte om kyrkoherden fogade sig i denna ordning och gav med sig så att ingenjör Petersson fick närvara vid invigningen av kyrkan.

Det var först sedan den 86-årige kyrkoherden Hallengren gått bort och den extraordinarie prästen Eugén Lanthén med ansvar för Limhamn tillträtt år 1900 som relationerna mellan kyrkan och de frireligiösa mjukades upp. Friförsamlingen bjöd in den nye prästen till välkomstfest och snart inleddes ett samarbete som innebar att Lanthén höll konfirmationsundervisning i Missionshuset, predikade för Friförsamlingen på julaftonen och hjälpte till med andra verksamheter såsom planering av alliansmöten. Han deltog också i de fester som Friförsamlingen anordnade.⁴⁴ Det var i dessa sammanhang Lanthén inledde en kärleksrelation med dottern till en av Friförsamlingens medlemmar, vilket det skvallrades en hel del om på Limhamn. Johanna Olsson skrev om det i sin dagbok:

Många saker både troliga o otroliga har händt vid början av detta nya år. Först har pastor Lanthén låtit mycket tala om sig på grund af hans snara giftermål med Elisabeth Norin som var i långt framskridet hafvandeskap. De gifte si 4-de dag jul på hennes 18 års födelsedag o den 24-de mars fick de sig en liten dotter.⁴⁵

Pastor Lanthéns förehavanden skadade inte förtroendet för honom nämnvärt. I februari 1904, vid tiden för hans äktenskap, medverkade han i Frälsningsarméns fälttågsveckor som predikant och återkom som sådan i januari 1905.⁴⁶ Likaledes spelade Frälsningsarméns musikkår i Limhamns kyrka vid fältveckan 1908.⁴⁷

På den vakanta platsen som kyrkoherde inträdde August Stenström i slutet av år 1900. I Friförsamlingens protokoll nämns hans namn först år 1909 då han bjöds in till ett missionsmöte, och strax därefter är han med och var anordnade ett ungdomsmöte i kyrkogrottan tillsammans med Friförsamlingen och Metodistförsamlingen.⁴⁸

43. R.F. Bergs brevkoncept, Brev till Kyrkoherde Hallengren i Bunkeflo daterat 14/10 1890. Skånska Cementaktiebolaget.

44. Limhamns Friförsamling, protokoll 1900 ff, LIKL.

45. Johanna Olssons dagbok odaterat 24/3 – 1/5 1904. PRA.

46. Johanna Olssons dagbok, 1/2 1904 och 21–31/1 1905. PRA.

47. Johanna Olssons dagbok, odaterat januari 1908. PRA.

48. Limhamns Friförsamling, protokoll 1909, LIKL.

Kontakter mellan samfunden

Utbrytningen ur Friförsamlingen och bildandet av Salemsförsamlingen ledde inledningsvis till ett kyligt förhållande mellan missionsförbundare och metodister. Men vid sekelskiftet 1900 skedde ett närmande och en god relation etablerades genom att metodistpastorerna bjöds in till missionsmöten i Friförsamlingen och att gemensamma utflykter och utomhusmöten arrangerades. Man höll också gemensamma möten för de nyomvändas bevarande.⁴⁹ På samma sätt bemöttes också Frälsningsarméns inledningsvis med viss misstänksamhet från Friförsamlingen. Trots detta kunde Frälsningsarmén med Friförsamlingens godkännande hålla möten i Limhamns Missionshus innan de skaffat egna lokaler på Limhamn. Det skedde dock under viss övervakning:

Gjordes framställning af ordföranden huruvida man borde tillåta Frälsningsarmén få tillträde till missionshuset för att hålla möte hvilket beviljades tillsvidare. Men ansågs nödvändigt att en af styrelsens medlemmar voro vid mötet närvarande för att om möjligt stäfa störande uppträdanden som kunna förekomma.⁵⁰

Längre fram kom även Frälsningsarméns Limhamnskår att hyra in sig missionshuset då man skulle ha större sammankomster som krävde en rymligare sal. Såväl Friförsamlingen som Salemsförsamlingen engagerade några gånger Frälsningsarméns musikkår att spela på sammankomster.

Utifrån materialet kan man således utläsa att Friförsamlingen, Salemsförsamlingen, Frälsningsarmén och statskyrkan efter 1900 successivt utvecklade ett samarbete. Vid den stora nationella arbetsmarknadskonflikten i augusti 1909 höll man under någon vecka dagliga alliansmöten och turades om att stå som värd. Det hela inleddes med ett utomhusmöte i amfiteatern kyrkgrottan på söndagen 15/8, på tisdagen var man i Friförsamlingens Taborkyrka, onsdagen i metodisternas Wesleykyrka på torsdagen hos Frälsningsarmén och fredagen i Limhamns kyrka.⁵¹ Varken Brödraförsamlingen eller baptisterna i Elimkapellet nämns i detta eller liknande sammanhang.

Sammanfattningsvis kan konstateras att disponent Berg uppmuntrade det religiösa livet på Limhamn genom att få till stånd Limhamns missionshusaktiebolag. En stor del av aktieägarna i detta bolag var fiskare och dessa fick således ännu en kontaktyta mot disponent Berg och cementbolaget. Missionshusbolagets första år var turbulenta och snart framträdde ingenjör Petersson-Holme, Bergs högra hand, som dess ledare med disponentens

49. Limhamns Friförsamling, protokoll 1900, 1901 & 1905, LIKL.

50. Protokoll för Missionshusbolaget 31/8 1885, LIKL.

51. Johanna Olssons dagbok, odaterat augusti 1909. PRA.

goda minne. Ingenjör Petersson-Holme hade också varit initiativtagare till Limhamns Friförsamling, som samlade många fiskare, ett fåtal arbetare och framför allt arbetsbefälen på orten. Ur denna församling bröt sig sedermera en grupp och bildade Metodistförsamlingen Salem som hade en något större andel arbetare, men framför allt bars upp av hantverkare och fiskare. Frälsningsarmén möttes inledningsvis med skepsis, men fick ett starkt fäste på Limhamn. Kåren bestod till stor del av ogifta kvinnor ur arbetarklassen. Kring sekelskiftet 1900 skedde ett närmande mellan de olika religiösa rörelserna och statskyrkan och man anordnade ofta gemensamma aktiviteter. Under den stora arbetsmarknadskonflikten 1909 höll man ett flertal stora möten tillsammans.

Sjukkassornas nätverk

De sjuk- och begravningskassor som blev allt vanligare under 1800-talets sista decennier kan sägas ha sina rötter i skråväsendets understödsverksamhet. I den allmänna skråordningen från år 1669 stadgades att hjälp skulle ges till såväl stadens fattiga som skråets medlemmar. Detta skulle skötas från två separata kassor, så kallade lådor eller bössor i vilka böter och andra medel skulle läggas. Vidare hette det att alla hade skyldighet att närvara vid yrkesbroders, hans hustrus eller barns begravning.⁵² Bestämmelserna omfattade hantverkarmästarna, men gesällerna stod utanför. De sistnämnda geografiska rörlighet innebar att det inte alltid fanns anhöriga tillhands som kunde sörja för dem som insjuknade. Därför organiserade gesällerna så kallade gesällskap som stod under skråets överinseende. I dessa inrättades sjuklådor vilka dels finansierades av månadsavgifter, dels av inflytande böter. Bidrag betalades ut vid sjukdom och till begravning.⁵³

I slutet av 1700-talet bildades de första öppna sjukkassorna, det vill säga kassor som inte var knutna till en specifik yrkesgrupp. Dessa bestod dock ofta av sammanslagningar av hantverkargrupper som i sig var för små för att ha egna kassor. Fram till det industriella genombrottet på 1870-talet spelade dessa försäkringssystem dock en förhållandevis liten roll i Sverige. De flesta människorna levde på landsbygden och var hänvisade till det stöd som anhöriga eller socknens fattigvård kunde erbjuda. Statistiken över antalet sjukassor visar, trots vissa brister i materialet, att sjukkasserörelsen fick sitt stora genombrott på 1870-talet i såväl städerna som landsbygden. Under tioårsperioden 1871–1880 bildades 477 nya kassor i landet varav 181 på landsbygden och 296 i städerna. I föregående tioårsperiod 1861–1870 var motsvarande siffror bara 151 för landet som helhet varav 31 på landsbygden

52. Gösta Lindeberg, *Den svenska sjukkasserörelsens historia*, Lund 1949, s. 3 f.

53. Lars Edgren, *Lärling, gesäll, mästare. Hantverk och hantverkare i Malmö 1750–1847*, Lund 1987 264 f., Gösta Lindeberg, *Den svenska sjukkasserörelsens historia*, Lund 1949, s. 9 f.

och 120 i städerna.⁵⁴ Kassorna verkade för ”hjälp till självhjälp” vilket var förenligt med den liberala ideologin, därför kan man också se att många av de tidiga öppna kassorna växte fram ur de liberala arbetareföreningarna. I vissa fall tog även arbetsgivarna initiativ till eller stödde kassor för arbetarna. Under 1870-talet kom allt fler att organisera sig i så kallade hundramannaföreningar, föreningar som byggde på principen att organisera 100 personer. De flesta av dessa var öppna för alla, men det finns också exempel på kassor som varit kopplade till nykterhetsorganisationer, frikyrkor och yrkessammanlutningar. Många kassor var inte öppna för kvinnor. Detta hängde delvis samman med att kvinnor ansågs svårare att kontrollera då de ofta arbetade i hemmen, men föreställningen om mannen som familjeförsörjare torde också ha spelat in. Av cirka tusen öppna kassor år 1884 var drygt hälften öppna för båda könen. Samma år fanns det endast arton exklusivt kvinnliga kassor.⁵⁵

Sjuk- och begravningskassorna på Limhamn

Det är inte helt lätt att reda ut sjuk- och begravningskassornas historia på Limhamn. I de offentliga arkiven finns material av varierande omfång bevarat från de tre hundramannaföreningarna Annetorp (1897), Folkets enighet (1897) och Hjälpsamma vänner (1905), samt de fyra sjuk- och begravningskassorna Enigheten (1892), Framåt (1900), Arbetarnas allmänna sjuk- och begravningskassa (1903), och Hjälpsamma vänner och bröder (1910). Därtill kommer Skånska Cementaktiebolagets arbetares understödsförening för sjukvård (?) och Limhamns sjukkassa (1877?), vilka möjligen kan ha varit en och samma kassa. Utifrån de befintliga källorna och annat material framgår att det funnits ytterligare några kassor såsom hundramannaföreningen Limhamn (1881), hundramannaföreningen Hjälpsamma bröder (senast 1900), Svenska buteljarbetarnas fackförenings sjukkassa (1900), Vårblomman (före 1910) och Malmö snickerifabriks personals sjuk- och begravningskassa (före 1910). Källäget omöjliggör en heltäckande undersökning av kassornas verksamhet i Limhamn. Men man ska ha i åtanke att några av de kassor som det saknas material ifrån, uppgick i andra kassor genom sammanslagningar. Så förhåller det sig till exempel med hundramannaföreningen Hjälpsamma bröder och Malmö snickerifabriks personals sjuk- och begravningskassa som tillsammans med hundramannaföreningen Hjälpsamma vänner bildade sjuk- och begravningskassan Hjälpsamma vänner och bröder. Detta torde innebära att de som varit aktiva i de kassor som saknar efterlämnade källor,

54. Gösta Lindeberg, *Den svenska sjukkasserörelsens historia*, Lund 1949, s. 53.

55. Gösta Lindeberg, *Den svenska sjukkasserörelsens historia*, Lund 1949, s. 88 f.

återfinns bland de aktiva i de nya konstellationerna. Många av kassorna var med i Limhamns sjukkassors centralförsamling; ett forum där kassorna kunde diskutera gemensamma angelägenheter. År 1910 ombildades denna så att vissa av de där anslutna kassorna bildade Sjuk- och begravningskassan i Limhamn.

Det var framför allt industriarbetare som organiserade nya kassor, dock sällan de sämst ställda. I Limhamn fanns det kassor som organiserats för arbetare på en viss arbetsplats, men också kassor som var mer öppna. Sjuk- och begravningskassan Enigheten var helt dominerad av fiskare, Hundramannaföreningen Annetorp organiserade kalkbrottsarbetare, i Arbetarnas allmänna sjuk och begravningskassa tycks flera olika arbetargrupper ha ingått.

Utifrån de fortlöpande justeringar som de efterlämnade protokollen meddelar kan stadgar rekonstrueras och ge en bild av vilka regler som gällde. Det fanns givetvis variationer, i sjuk- och begravningskassan Enigheten gällde följande:

För att kunna bli medlem skulle man vara mellan 15 och 45 år och med läkarbevis kunna intyga att man var fullt frisk.⁵⁶ Inträdesavgiften två kronor (tre kronor efter 1900) skulle betalas inom sex månader. När en medlem blev sjuk skulle han anmäla detta till sjukbesökaren senast klockan 10.00 om han ville söka sjukhjälp för den dagen.⁵⁷ Begravningshjälpen var till en början 75 kr för medlem och 50 kr för medlems hustru, detta höjdes 1895 till 100 respektive 75 kronor.⁵⁸ Det utbetalades ingen begravningshjälp för medlem som blivit borta på sjön förrän det var styrkt att han omkommit.⁵⁹ Medlem ersattes med 25 kr av föreningen för barn som avled och 20 kr för dödfött barn.⁶⁰

Utöver att tillhandahålla sjukförsäkring och begravningshjälp strävade kassorna efter att vara sociala gemenskaper. Man visade sin vördnad genom att följa avlidna medlemmar till den sista vilan. Att detta kunde vara ett viktigt skäl för medlemskap framgår i Hjälpsamma vänners protokoll den 20 april 1905:

Angående skollärare P Svensson upplystes att han, ehuru känd af alla in Limhamn, dock vid sitt frånfälle skulle vara i saknad af nödigt följe, och hans sista färd sålunda förete sig en främlings, önskade ingå i föreningen endast för att

56. Föreningen Enigheten, protokoll 10/1 1894 och 29/12 1900. MASA.

57. Föreningen Enigheten, protokoll 13/1 1893. MASA.

58. Föreningen Enigheten, protokoll 6/4 1895. MASA.

59. Föreningen Enigheten, protokoll 30/12 1893. MASA.

60. Föreningen Enigheten, protokoll 5/11 1892, 13/1 1893. MASA.

tillförsäkra sig föreningens följe, och det var icke hans mening att ligga föreningen till last med hvare sig sjuk- eller begravningshjälp.⁶¹

Med Bourdieus begrepp skulle man kunna uttrycka det som att skollärare Svensson försökte kompensera bristen på socialt kapital genom att omvandla sitt ekonomiska kapital till socialt.

Då de enskilda medlemmarnas engagemang tenderade att avta med åren och allt färre besökte medlemsmötena hade man problem med att mobilisera begravningsföljen. Därför bestämde styrelsen för Framåt år 1906 att de som inte uppfyllde plikten skulle bötfällas med en krona. Ett sätt att engagera medlemmarna var att anordna utflykter. Ibland samordnades dessa med andra kassor, som i maj år 1900 då flera kassor reste till Klampenborg på Själland.⁶² De kassor som stod arbetarrörelsen nära gjorde också morgonturer med Limhamns Arbetarekommun till Limhamns Folkets park och deltog i förstamajdemonstrationen.⁶³ Det förekom även att cementbolaget anordnade utflykter. I alla dessa sammanhang skulle fanan medföras.⁶⁴ Att man lade stor vikt vid denna symbol för föreningen framgår i protokollen. I enstaka fall ges också beskrivningar av fanornas utseende. Folkets enighet som huvudsakligen organiserade cementfabrikens arbetare hade bokstäver i silver och ett monogram som liknade en cementtunna och en man med ett hjul i handen.⁶⁵ Arbetarnas allmänna sjuk och begravningskassa hade en röd fana av sidenduk med föreningens initialer och lagerkrans.⁶⁶ Fanans röda färg var en markering att det var en socialistisk kassa.⁶⁷

Den fiskaredominerade kassan Enigheten lånade ut en hel del pengar åt sina medlemmar och spelade därmed en viktig roll i den kapitalintensiva fiskerinäringens utveckling. Med stöd av två borgenärer kunde man låna 50–300 kr. Bara i ett fall tycks det ha uppkommit svårigheter för föreningen att få tillbaka sina pengar. Det var de 50 kronor fiskaren och båtbyggaren Lars Hansson lånade i november 1897. År 1905 beslutade styrelsen att driva in skulden då han varken betalat ränta eller amortering de senaste två åren. Tydligt lyckades Hansson komma undan, för 1907 hade han fortfarande inte betalt och nu sattes den 15 februari 1908 som sista inbetalningsdatum.⁶⁸

61. Hjälpssamma vänner, protokoll 20/4 1905. MASA.

62. Hundramannaföreningen Annetorp, Protokoll 2/5 1900. MASA.

63. Hundramannaföreningen Annetorp, Protokoll 8/6 1900 & 9/6 1901, Folkets Enighet Protokoll 28/4 1899 & 1/6 1902, Sjukassan Framåt, Protokoll 13/5 1906. MASA.

64. Folkets Enighet, Protokoll 5/8 1900. MASA.

65. Folkets Enighet, Protokoll 7/5 1899. MASA.

66. Arbetarnas allmänna sjuk- och begravningskassa, Protokoll 2/2 1905. MASA.

67. Margareta Ståhl, *Vår fana är röd till färgen. Fanor som medium för visuell kommunikation under arbetarrörelsens genombrottstid i Sverige fram till 1890*, Linköping 1999.

68. Föreningen Enighetens protokoll, 1/11 1895, 10/11 1905, 21/12 1907. MASA.

Antagligen betalade han in pengarna för saken diskuterades inte mera och båtbyggare Hansson blev sedermera föreningens ombud i Limhamns Förenade Sjuk-kassor. Liknande låneverksamhet är inte synlig i de andra kassornas efterlämnade källmaterial.

En del av disponent Bergs patriarkala strategi var att skapa sjuk-kassor för arbetarna i bolaget. Dessa så kallade ”tvångssjuk-kassor” upplevdes inte positivt av alla arbetare.⁶⁹ Därför bildade cementfabrikens arbetare den av bolaget oberoende kassan Folkets enighet, och arbetarna vid kalkbrottet Hundramannaföreningen Annetorp i februari 1897. Disponent Berg svarade med att i juni 1898 gå ut med en skrivelse till sjuk- och begravningskassorna där han bad dem att utse ett ombud med fullmakt att jämte andra sjuk-kassors delegerade samråda med honom om vissa ändringar i föreningens stadgar. Detta ska förstås mot bakgrund av att den första fackföreningen på Limhamn hade bildats veckan innan. Disponentens ambition var att hålla sjuk-kassorna utanför arbetarrörelsen. Föreningarna accepterade dock inte att stadgarna skulle ändras.⁷⁰

Lokalfrågan var ett problem för föreningarna. Bergs nästa drag blev att erbjuda ett arbetarnas hus, där föreningarna kunde ha sina möten. I en promemoria från ett möte med disponent Berg och föreningarnas representanter heter det:

Herr Berg ställer sig mycket tillmötesgående nemligen för att få företaget realiserat utlovades ett jordområde på 4–5 tunnland med bidrag till byggnad och plantering, dansbanor och dylikt samt förbrukningsrätt på 50 år, men med villkor som följer nemligen allt vad nöje heter fick arrangeras der sjukkassee-föreningarna fick ha sitt sammanträde der men ej politiska och fackliga frågor fick behandlas [...]⁷¹

Härav framgick tydligt disponentens vilja att hålla arbetarrörelsen borta, men föreningarna kunde inte acceptera ”ett hus der ej hvilken fråga som heldst fick behandlas.”⁷² Istället började man diskutera ett Folkets hus. Det är förmodligen för att stävja sådana planer som bolaget i februari 1899 trots allt ställde Anderssons före detta verkstad till gratis förfogande för föreningarna. Folkets enighet framförde sitt offentliga tack till bolaget genom en notis i tidningen.⁷³

69. Uttrycket tvångskassa är hämtat från Hundramannaföreningen Hjälpssamma vänners protokoll 3/3 1905 där det heter att medlem som ”till äfventyrs befinner sig på arbetsplats, där s.k. Tvångssjuk-kassa existerar” ”även kan tillhöra densamma.

70. Hundramannaföreningen Annetorp, protokoll 12/6 1898, Folkets enighet protokoll 3/6 1898. MASA.

71. Hundramannaföreningen Annetorp, protokoll 6/11 1898. MASA.

72. Folkets enighet, protokoll 3/6 1898, Annetorp protokoll 6/11 1898. MASA.

73. Folkets enighet, protokoll 25/2 1899. MASA.

Lokalfrågan är ett återkommande ämne i protokollen för de flesta av sjukkassorna. Under 1800-talets sista decennier fanns det inte så många lokaler att tillgå på Limhamn. De olika frikyrkosamfundens lokaler var därför attraktiva. När Enigheten som var den äldsta kassan bildades hyrde man in sig i Missionshuset, men från och med år 1908 hyrde man av Limhamns Fiskareförening.⁷⁴ Ett sådant avtal torde ha underlättats betydligt av att det fanns en stor överlappning mellan de båda föreningarna. Såväl Folkets enighet som Annetorp hyrde in sig i Brödraförsamlingens lokaler 1897.⁷⁵ Folkets enighet hade då förhört sig hos såväl kommunalnämnd som skolråd om en skolsal till sina möten, men fått detta beviljat ”med så många graverande saker” att man inte kunde anta anbudet.⁷⁶ Förmodligen var dessa förbehåll de samma som disponent Berg sedermera satte upp för att bygga det arbetarnas hus som redogjorts för ovan. Bolaget tvekade inte för att använda sitt inflytande i kommunalpolitiken för att sätta käppar i hjulet för den framväxande arbetarrörelsen.

I vissa kassor fanns det stor enighet om att köpa andelar i Folkets hus och ha sina möten där såsom i till exempel Arbetarnas allmänna sjuk- och begravningskassa i Limhamn och Hundramannaföreningen Annetorp.⁷⁷ I andra kassor blev det en stridsfråga. I sjukkassan Framåt uppstod en ”hetsig diskussion” när man den 13/1 1907 diskuterade lokalfrågan. Att frågan var av yttersta vikt framgår av det faktum att man beslutade sig för att avgöra frågan genom slutna omröstning på två efter varandra följande möten. Frågan avgjordes till Folkets hus fördel.⁷⁸ En liknande situation uppkom 1911 i den nybildade kassan Hjälpssamma vänner och bröder som var en fusion av tre äldre kassor. Valet stod mellan Godtemplarsalen och Folkets hus. De två val som förrättades 1911 utföll till Godtemplarsalens fördel med knapp marginal; 27 röster mot 24 och 20 röster mot 18.⁷⁹ Ytterst handlade detta om relationen till arbetarrörelsen. Redan föregångsföreningen Hjälpssamma vänner var splittrad i sin syn på arbetarrörelsen. När föreningens fana skulle invigas blev det votering om var detta skulle ske. Majoriteten röstade för vid Annetorpsparken (som ägdes av cementbolaget), men vid en omvotering vann Folkets park med en rösts övervikt.⁸⁰

74. Enigheten, protokoll 21/12 1907. MASA.

75. Folkets enighet, protokoll 27/2 1897, Hundramannaföreningen Annetorp protokoll 14/3 1897. MASA.

76. Folkets enighet, protokoll 11/4 1897. MASA.

77. Hundramannaföreningen Annetorp, protokoll 14/5 1899, Arbetarnas allmänna sjuk- och begravningskassa, protokoll 8/3 1903. MASA.

78. Sjukassan Framåt, protokoll 1907. MASA.

79. Hjälpssamma vänner och bröder, protokoll 22/1 1911. MASA.

80. Hjälpssamma vänner, protokoll 5/7 1906. MASA.

Matris 2: Överlappande medlemskap i styrelser för sjuk och begravningskassor och arbetarrörelsen på Limhamn 1898–1914

Sjuk-kassa/Arb.rörelse org.	Grov och fabriksarbetarförb. Avd. 60 (1898)	Svenska järnvägsmannaförb. Avd. 116 (1905)	Limhamns Järn- och metallarbetarklubb (1900)	Svenska träarbetarförb. avd. 79 (1898)	Svenska till exempeltilarbetarförb. Avd. 40 (1906)	Svenska buteljarbetarnas fackförening (1900)	Limhamns soc.dem. Diskussionsklubb (1912)	Limhamns Arbetarekommun (1900)	S:A
Annetorp (1897)	7	2	0	0	0	0	0	6	15
Folkets Enighet (1897)	11	0	1	0	0	0	1	6	19
Arb. Allm.Sjuk-kassa (1903)	11	1	0	0	0	0	0	6	18
Framåt (1900)	11	2	2	3	1	0	1	1	21
Hjälpsamma vänner och bröder (1905)*	2	0	0	6	0	0	0	4	12
Buteljsarbetarnas sjuk-kassa (1900)	0	0	0	0	0	2	0	0	2
Enigheten (1892)	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Centralstyrelsen (1910)	10	1	1	2	0	0	1	9	24
S:A	52	6	4	11	1	2	3	32	111

* Hjälpsamma vänner och bröder omfattar i tabellen även Hjälpsamma vänner från 1905–1910 och därefter Hjälpsamma vänner och bröder.

Källor: Protokoll för hundramannaföreningarna Annetorp (1897–1910), Folkets enighet (1897–1910) och Hjälpsamma vänner (1905–1910), samt de fyra sjuk- och begravningskassorna Enigheten (1892–1914), Framåt (1900–1910), Arbetarnas allmänna sjuk och begravningskassa (1903–1910), och Hjälpsamma vänner och bröder (1910–1911). MASA. Protokoll och verksamhetsberättelser för Limhamns Arbetarekommun 1900–1914, Byggnadsföreningen Folkets hus 1898–1914, Svenska Grov- och fabriksarbetareförbundet avd. 60 1898–1914, Svenska Järnvägsmannaförbundet avd. 116 1905–1914, Svenska Textilarbetareförbundet avd. 40 1906–1912, Svenska Träarbetareförbundet avd. 79 1898–1914, Limhamns Jern- och Metallarbetarklubb/Svenska Metallindustriarbetareförbundet avd. 143 1900–1914, Svenska buteljarbetareförbundet Limhamn 1900–1914, Svenska gjutareförbundet avd. 57 1901–1914, Svenska Varuutkörerförbundet avd. 7 1909, Limhamns socialdemokratiska diskussionsklubb 1912–1914, ARAM. Nykterhetslogen Frihetens hamn 1901–1914. ARAL.

Förhållandet mellan kassorna och arbetarrörelsen speglar sig också i de överlappande medlemskap som fanns mellan dess styrelser. Av matris 2 framgår att styrelsen för Enigheten, som framför allt organiserade fiskare, inte hade några överlappningar till styrelserna i arbetarrörelsens organisationer. Att det rådde delade meningar inom föreningen om hur man skulle förhålla sig till arbetarrörelsen framgår i protokollet för den 16/2 1914 då Olof Jönsson väckte ett förslag att sammanträdet skulle bevilja något till de lockoutade arbetarna vid cementfabriken.⁸¹ Frågan fick inte odelat bifall och ett par talare opponerade sig, dels mot förslaget i sin helhet, dels därför att frågan inte var väckt i laga form. Frågan bordlades till nästa sammanträde den 2/3 då man på styrelsens inrådan beslöt att avslå anslaget på grund av meningsskiljaktigheterna i föreningen. Kanske kan också diskussionen kring utträdet ur Limhamns Försäkringsförening ges en sådan tolkning. Sedan 1898 höll Enigheten egen läkare tillsammans med de andra sjukkassorna på Limhamn. År 1912 beslutade man efter inbjudan och underrättelser om villkoren att gå med i Limhamns Förenade Sjuk-kassor.⁸² År 1914 krävde samorganisationen att alla sjukkassor i föreningen skulle inregistreras efter den nya sjukkasselagen och anslöt sig till Malmö Försäkningskassa. Enighetens medlemmar kom efter diskussioner enhälligt fram till att utträda ur Limhamns Försäkringskassor och återgå till den gamla ordningen.⁸³ Först 1944 överlät föreningen sin verksamhet till Malmö Stads erkända centralsjukkassa och begravningskassa.

Det finns tre saker som måste beaktas i tolkningen av matrisen i övrigt. För det första har föreningarna olika tillkomstår vilket innebär begränsningar för hur många möjliga överlappande styrelsemedlemmar de kan ha haft. I fallet Buteljarbetarnas sjukkassa så existerade denna bara under ett år och fungerade som en del av motsvarande fackförening. Beträffande den socialdemokratiska diskussionsklubben tillkom den så sent som 1912. För det andra så blev Grov- och fabriksarbetarföreningen uppdelad i fem sektioner med egna styrelser under perioden efter 1903 vilket innebär ett större antal styrelseledamöter. För det tredje bör det påpekas att det är antalet personer som är räknade, matrisen visar inte hur länge dessa satt i två styrelser. I matris 2 framgår att det finns personella överlappningar mellan flertalet av kassorna och arbetarrörelsens organisationer. Att vissa överlappningar är mer markanta som till exempel förhållandet mellan Grov- och fabriksarbetarfacket och kassorna Annetorp och Folkets enighet hänger samman med det ovan redogjorda förhållandet att dessa kassor bildades av och för

81. Densamme fick som vi sett gehör för ett sådant bidrag i Limhamns Fiskareförening.

82. Enigheten, protokoll 26/I 1912. MASA.

83. Enigheten, protokoll 16/2 1914. MASA.

cement- och kalkbrotsarbetare. Trots ovan gjorda förbehåll är det så att 32 av Arbetarekommunens styrelseledamöter under perioden 1900–1914 också satt i styrelsen för någon sjuk- och begravningskassa eller för centralstyrelsen någon gång under motsvarande period. Det är intressant att notera att Framåt, som hade sådana hetsiga diskussioner om att ha möten i Folkets hus eller inte, bara hade en överlappning med Arbetarekommunen. För att förstå vilken betydelse dessa överlappningar hade måste jag närma mig arbetarrörelsens framväxt på Limhamn.

Sammanfattningsvis kan sägas att olika grupper i Limhamn organiserade sig i sjuk- och begravningskassor årtiondena runt sekelskiftet 1900. Vissa kassor var yrkesspecifika som fiskarnas Enigheten och kalkbrotsarbetarnas Annetorp, andra var mer öppna. Förutom att vara ett försäkringssystem strävade kassorna efter att vara sociala gemenskaper och anordnade utflykter med mera. Några kassor hade startats som ett alternativ till de så kallade tvångskassor som ingick i disponent Bergs patriarkala strategi. Berg, som såg de självständiga kassorna som ett hot, försökte stävja dessa först genom att kräva att få ändra deras stadgar, sedan genom att erbjuda ett arbetarnas hus mot att få göra dessa ändringar. Men kassorna lät sig inte inordnas. Disponentens rädsla att sjukkassorna skulle bli en grogrund för den socialistiska fackföreningsrörelsen var befogad. Flera av kassorna markerade sina sympatier genom sin röda fana och att sedermera köpa andelar i Folkets hus och delta i förstamajdemonstrationen. Inom andra kassor fanns det livliga diskussioner om relationen till arbetarrörelsen. Undersökningen av styrelserna för sjuk- och begravningskassorna och arbetarrörelsens organisationer ger vid handen att det fanns en hög grad av överlappning mellan deras styrelser.

Arbetarrörelsens nätverk

1800-talets samhällsomvandling fick sociala konsekvenser som fattigdom och trångboddhet i städerna. Under 1860-talet fick den så kallade självhjälps-idén från kontinenten genomslag i Sverige. Den grundläggande tanken var att arbetarna skulle bilda ett eget samhälle i samhället. Genom att bilda sjuk- och begravningskassor, konsumtionsföreningar och bildningscirklar skulle de problem som gick under beteckningen "arbetarefrågan" lösas. Dessa tidiga arbetarföreningar bars ofta upp av människor ur medelklassen och vilade på en liberal ideologi. Enstaka fackföreningar hade funnits sen slutet av 1840-talet, men det var först på 1880-talet som denna rörelse fick sitt genombrott. De socialistiska idéerna hade kommit till Sverige redan på 1840-talet, men nådde då bara en begränsad grupp av utopister. Det var först på 1880-talet som idéerna började spridas i samhället i stort. Skräddargesällen August Palm hade under sin tid i Tyskland och Danmark kommit i kontakt med socialdemokratin. I november 1881 började han med Malmö som bas att agitera och gav så småningom ut tidningen Folkviljan för att sprida de nya idéerna. Åtta år senare 1889 bildades Socialdemokratiska arbetarpartiet. Det var framför allt fackföreningsrörelsen som bar upp partiet, men fackföreningsrörelsen som helhet hade inte tagit ställning för socialismen. Banden mellan parti- och fackföreningsrörelsen kom dock att stärkas när den senare organiserade sig på riksnivå i Landsorganisationen (LO) 1898. Efter en livlig debatt bestämdes att alla LO:s fackföreningar skulle anslutas till partiet.⁸⁴

Facklig organisering på Limhamn

Den fackliga organiseringen på Limhamn föregicks av att kalkbrottsarbetarna och cementfabriksarbetarna startade från bolaget självständiga sjuk- och begravningskassor. Disponent Berg gjorde allt för att förhindra

84. Yvonne Hirdman, *Vi bygger landet*, Stockholm 1988.

kassorna att befatta sig med fackliga och politiska frågor. Men det var just ur dessa som en sådan organisering växte fram, och kassorna kom att ha starka band till såväl fackföreningarna som Arbetarekommunen. Detta tog sig uttryck i samordnande av verksamhet vilket underlättades av de personliga kontaktnät som fanns mellan styrelserna i form av överlappande medlemskap. Det var inte så att ledningen för kassorna Annetorp och Folkets enighet kom att bilda styrelse i Grov- och fabriksarbetarföreningen, det var endast revisorn från Annetorp som fick motsvarande uppdrag i den nybildade fackföreningen. Men ser man till de tre första åren av fackföreningens historia framgår att fem respektive en styrelseledamot även satt i styrelserna för nämnda kassor under samma period. Det var inte bara i ledningen som det fanns en överlappning; när fackföreningen firade ett år konstaterade Per Rosell att sjuk- och begravningskassan Annetorp nästan uteslutande bestod av fackföreningsmedlemmar.⁸⁵

Underlaget för facklig organisering fanns alltså i sjukkassorna, initiativet kom från Malmö. Den 24 maj 1898 samlades ett femtiotal arbetare i en gårdskrok på Limhamn för att starta en lokal fackförening. Anders Nordqvist från Malmö grovarbetarförening var där och talade.⁸⁶ Mötet antog Malmöavdelningens stadgar med vissa justeringar och en styrelse valdes. Disponent Berg reagerade direkt. Genom en cirkulärskrivelse till arbetarna daterad den 4 juni skrev han:

Det har kommit till min kännedom, att främmande personer i hemlighet för mig påverka eder att bilda en fackförening, men att flera av eder äro ledsna över deras opåkallade inblandning i edra egna angelägenheter. Jag anser det därför vara min skyldighet att skydda eder personliga frihet, så att var och en må kunna fritt besluta i denna för eder ytterst viktiga fråga.⁸⁷

Bergs patriarkala hållning är tydlig i skrivelsen. Han talar om ett ömsesidigt förtroende mellan honom och arbetarna och som ett alternativ till en förening erbjuder han arbetarna att utse tio förtroendemän. Genom dessa skulle arbetarna kunna framföra sina önsksningar och med dessa kunde disponenten samråda i frågor som angick arbetarnas gemensamma intressen. Arbetarna

85. Svenska Grov- och fabriksarbetareförbundet avd. 60, protokoll 8/6 1899. ARAM.

86. Nordqvist var ordförande i fackföreningarnas samarbetsorganisation och hade tidigare under våren fått i uppdrag av denna organisation att organisera textilarbetarna i Malmö. Detta ledde fram till en strid om föreningsrätten vid Malmö yllefabriks filial i Furulund. När Nordqvist kom till Limhamn hade 170 textilarbetare bara några dagar tidigare lagt ned arbetet. Detta var en konflikt som kom att vara i fyra månader, Axel Uhlén, *Facklig kamp i Malmö under sju decennier*, Malmö 1949, s. 146 & 160 f.

87. Svenska Grov- och fabriksarbetareförbundet avd. 60 Limhamn 1898–1948, Minnesskrift, Arlöv 1948, s. 8 f.

Avlossarelaget vid Skånska Cementakiebolaget, cirka 1899. LIML.

inbjöds härmed till en omröstning i kalkbrottets pumphus där man med slutna valsedlar under kronofogde Folke Hains övervakning skulle besvara frågan: "Önskar ni, att inom arbetarna vid Limhamns Kalkbrott bildas en fackförening med anslutning till liknande föreningar i landet."⁸⁸ Utslaget av omröstningen blev att fackföreningen skulle bibehållas och den 17 juli deltog denna i den stora demonstrationen för föreningsrätten i Malmö.⁸⁹ Snart kom andra arbetargrupper på Limhamn att organisera sig. Då föreningarna hade olika karaktär ska något nämnas om var och en.

Svenska Grov- och Fabriksarbetareförbundet avd. 60

Grov- och fabriksarbetareföreningen som bildades i maj 1898 kom att bli Limhamns största fackförening under perioden. Detta faktum kom också att innebära att denna fackförening kom att dominera arbetarrörelsen på olika sätt. I februari 1901 hade föreningen 338 medlemmar. Föreningen delades upp i sektioner i maj 1903 för att "varje arbetsplats skulle bättre kunna diskutera sina gemensamma intressen och om möjligt vinna fler i organisationen".⁹⁰ Sektion 1 bestod av cementfabrikens, gipsfabrikens

88. Svenska Grov- och fabriksarbetareförbundet avd. 60 Limhamn 1898–1948, Minnesskrift, Ar-löv 1948, s. 8 f. ARAM.

89. Svenska Grov- och fabriksarbetareförbundet avd. 60, protokoll 9/7 1898, Axel Uhlén, *Facklig kamp i Malmö under sju decennier*, Malmö 1949, s. 166.

90. Svenska Grov- och fabriksarbetareförbundet avd. 60, protokoll 15/2 1903. ARAM.

och Sydsvenska gjuteriets grovarbetare, sektion 2 av arbetare vid Gödningsfabriken och mureriarbetsmännen och sektion 3 av kalkbrottets och kalkugnarnas arbetare. Senare tillkom ytterligare sektion 4 för järnvägsmännen och sektion 5 för AB Skånska cementgjuteriets arbetare (1908). Protokollen från de olika sektionerna varierar kvalitetsmässigt. Protokollen från sektion 2 är summariska och beslut i frågor saknas. Beträffande sektion 4 finns över huvud inget material bevarat från den aktuella perioden.⁹¹

Svenska Träarbetareförbundet avd. 49

I september 1898 bildade träarbetarna fackförening. Inledningsvis kom grovarbetarföreningens ordförande Nylander också att fungera som ordförande i träarbetarföreningen, vilket tyder på att initiativet till föreningen åtminstone delvis kom ifrån denna förening. Redan vid första mötet föreslogs också anskaffandet av en lokal gemensamt med grovarbetarna. Föreningen organiserade dels arbetare vid Malmö snickerifabrik, dels arbetare hos enskilda byggmästare. Protokoll finns för hela perioden.⁹²

Svenska Buteljarbetarnas fackförening avd. Limhamn

I januari 1900 hade buteljarbetarnas förening vid glasbruket sitt första möte. Detta var en mångnationell sammanslutning av danskar, tyskar, finnar, ryssar och svenskar vilket satte sin prägel på föreningen. Initiativet till organisering kom säkert inifrån, man hade erfarenhet av fackföreningar från såväl Danmark som Tyskland. Dessa band upprätthölls bland annat genom att föreningen rekvierade den tyska fackliga tidningen *Der Fachgevosso*. Vid ett tillfälle ledde den nationella mångfalden till en livlig diskussion om arbetsmetodfrågan. Axel Engstrand menade att ”den svenska metoden vore den bästa för att skydda oss svenskar” då det de senaste dagarna kommit arbetssökande från Danmark och Tyskland. Abrahamsson kontrade då med att kongressen i Surte redan beslutat att införa den danska metoden och att ”om vi svenskar skulle förbjuda utlännningar att arbeta här skulle vi förlora på det samma”. Ordföranden stämde in och menade att man hade ”att tacka tyskar och danskar för vår organisation”. Mötet beslutade därefter att bibehålla den danska metoden.⁹³ Rätten att ha kontroll över just tillverkningsmetoderna hade rötter i hantverkssystemet. Det fanns flera andra sådana traditioner som upprätthölls. Ett sådan var bruket att betala

91. Svenska Grov- och fabriksarbetareförbundet avd. 60, Minnesskrift 1898–1948

92. Svenska träarbetareförbundet avd. 49 Limhamn, protokoll 1898–1914. ARAM.

93. Svenska buteljarbetareförbundet Limhamn, protokoll 25/3 1900. ARAM.

resebidrag till sina yrkesbröder.⁹⁴ Sommaren 1900 gav man till exempel tolv kronor till en kollega som kom resande från Norge på väg mot Tyskland. En annan aspekt av detta var att man krävde att få ha inflytande över vilka som anställdes. Det var med upprördhet man vid några tillfällen konstaterade att det anlönt kolleger som börjat arbeta utan att vända sig till fackföreningen. Styrelsen utverkade dock ett löfte av disponenten att underrätta föreningen innan han sände efter blåsare. En tredje aspekt var att föreningen vill begränsa den enskilde glasblåsarens förtjänst på ackordet. När en medlem bröt mot de begränsningar som föreningen satt upp omtalade ordföranden honom såsom högmödig. Ytterligare en aspekt var superiet. Vid det första mötet den 28/1 1900 slog man förvisso fast att ingen berusad må bevista möten, men sex veckor senare mildrades detta till att berusade fick närvara om de skötte sig. Protokollet är skrivet på svensk-tysk-dansk rotvälska och brister delvis i dateringen. Det täcker i stort sett hela året 1900, därefter enstaka anteckningar fram till 1906. Detta hänger samman med att verksamheten på bruket lades ned under en längre period efter den förödande julstormen 1902.⁹⁵

Limhamns Jern- och Metallarbetarklubb

År 1900 bildades också en järn- och metallarbetarklubb som sorterade under avdelning 4 i Malmö. I klubben ingick framför allt arbetare vid Sydsvenska gjuteriet som etablerat sig på orten samma år och möjligen också vissa av glasbrukets arbetare.⁹⁶ Klubben gick inledningsvis så trögt att man 1901 övervägde att lägga ned verksamheten. År 1906 hade man dock vuxit så pass mycket att klubben lösgjordes från Malmö och bildade en egen avdelning. Protokoll finns bevarade för hela perioden.⁹⁷

Svenska Gjutareförbundet avd. 57

Gjutarna vid Sydsvenska gjuteriet bildade egen fackförening i juli 1901. Här liksom hos glasblåsarna var det viktigt att slå vakt om en yrkestradition vilken kolliderade med bolagets vinstintressen.⁹⁸ Fackföreningen reagerade

94. Lars Edgren, *Lärling, gesäll, mästare. Hantverk och hantverkare i Malmö 1750–1847*, Lund 1987, s. 170 f.

95. Svenska buteljarbetareförbundet Limhamn, protokoll 1900–1915. ARAM.

96. Vid ett stormöte den 6/12 ställer man sig frågande varför glasbrukets arbetare inte närvarar.

97. Limhamns Jern- och Metallarbetarklubb/ Svenska Metallindustriarbetareförbundet avd. 143, protokoll 1900–1914. ARAM.

98. Samma bevakande av yrkestraditionerna har lyfts fram av Lars Berggren beträffande arbetarna i Malmö gjutareförening. Lars Berggren, *Ängvisslans och brickornas värld*, Malmö 1991, s. 164 f. ARAM.

till exempel när vissa av deras arbetsmoment togs över av grovarbetare och när fyra av de högst avlönade gjutarna avskedades i maj 1902 för att ersättas med billigare arbetskraft.⁹⁹ Bruket att ge pengar till resande kolleger fanns även här, men enligt beslut skulle ingen skramling få ske utan det hela skulle skötas av föreningen. Likaså skulle de resande kollegerna vända sig till föreningen innan de sökte arbete. Protokollen har en lucka perioden 8 juli–23 september 1909 och omfattar sålunda inte den stora nationella arbetsmarknadskonflikten.¹⁰⁰

Svenska Järnvägsmannaförbundet avd. 116

I slutet av år 1905 bildade järnvägsmännen en egen fackförening. Vid ett första möte på lokföraren J. Palms initiativ anslöt sig 21 personer, förmodligen hade vissa av dessa tidigare tillhört grovarbetarfacket. Föreningen utmärkte sig genom den stora spridningen beträffande medlemmarnas yrkeskompetenser och därmed deras löner. Här återfanns lokförare, lokeldare, tågförare, bromsare, växlare, banvakter, bankuskar, banarbetare, lokputsare, spårskaktsmaskinister och verkstadspersonal. Det är också den enda fackföreningen som efter närmare fyra års medlemskap valde att träda ur Arbetarekommunen i december 1909. Det fanns diskussioner om ett sådant beslut redan året innan, men den direkta orsaken torde ha varit det nederlag som arbetarrörelsen led vid storstrejken samma år. Protokoll finns från hela perioden.¹⁰¹

Svenska Textilarbetareförbundet avd. 40

I mars 1906 bildades en textilarbetareförening på Malmö bindgarnsfabrik på initiativ av Carl Horst från Malmö. Han ingick i den kommitté som tillsatts av Malmö Arbetarekommun för att utarbeta en agitationsplan för oorganiserade arbetare i Skåne. Föreningen skilde sig från de övriga facken på Limhamn då det var den enda som organiserade kvinnor. Ungefär två tredjedelar av föreningens medlemmar var kvinnor, styrelsen dominerades dock av män. Vid utdebitering av avgifter betalade kvinnorna hälften mot männen, vilket hängde samman med att deras lön var lägre i motsvarande

99. Svenska gjutareförbundet avd. 57, protokoll 6/5 1902. Detta förhållande var inte unikt för Limhamn. Mats Lindqvist berättar om liknande konflikter i Svedala. Mats Lindqvist, *Klasskamrater. Om industriellt arbete och kulturell formation 1880–1920*, Stockholm 1994, s. 54 f.

100. Svenska gjutareförbundet avd. 57, protokoll 1901–1914. ARAM.

101. Svenska Järnvägsmannaförbundet avd. 116, protokoll 1905–1914. ARAM. Svenska Järnvägsmannaförbundet stod utanför LO. Från socialdemokratiskt håll var det viktigt att få med dessa i storstrejken om den skulle bli effektiv. Dock ville Landssekreterariatet, enligt Schiller, inte medverka till att bryta mot det strejklösbud som var ålagt järnvägsmännen och vända opinionen hos samhällets mellangrupper mot arbetarna i strejken. Bernt Schiller, *Storstrejken 1909. Förhistoria och orsaker*, Göteborg 1967, s. 254 f.

Personal vid bindgarnsfabriken, sekelskiftet 1900. LIML.

grad. Det fanns en manlig uppbördsman för männen och en kvinnlig för kvinnorna. Protokollet sträcker sig fram till den stora nationella arbetsmarknadskonflikten 1909 då föreningen lades ned. Två år senare den 18 november 1911 togs verksamheten upp igen, men anteckningarna är ytterst sporadiska, åren 1913–1914 saknas helt.¹⁰²

Övriga fackliga organisationer

Det finns fem fackliga organisationer som lämnat väldigt lite eller inget primärmaterial alls efter sig från perioden. Dessa är förhållandevis små som Skräddar- och Skomakarklubben som 1901 gick in med fjorton medlemmar i Arbetarekommunen, men som åren därefter försvinner ur källorna och Bagareklubben som 1908 hade tio medlemmar. Svenska Maskinist- och Eldareförbundet var med sina 33 medlemmar med i Limhamns Arbetarekommun 1906, men omnämns inte åren därefter. Varuutkörarförbundet på Limhamn har endast lämnat en revisionsberättelse från 1909 och en förteckning över de inalles sju medlemmar man hade detta år. Det är troligt att denna klubb bildades i samband medorstrejken 1909.¹⁰³ Klubben hade

102. Svenska Textilarbetareförbundet avd. 40, protokoll 1906–1912. ARAM.

103. Svenska Varuutkörareförbundet avd. 7, Verksamhetsberättelse 1909. ARAM.

endast fem medlemmar 1914. Samma år hade den till Arbetarekommunen nyanslutna Tunnbindareavdelningen sexton medlemmar.¹⁰⁴

”Trakasserier”

Disponent Berg gav ingalunda upp sina försök att stoppa den fackliga organiseringen i och med sitt nederlag vid pumphuset. Han lät bilda det alternativa tolvmannaråd med arbetare som han föreslagit och hotade med avsked för fackligt organiserade arbetare. I juli 1898 avskedades två man ur agitationskommittén och i oktober 1899 sades fackföringsordföranden Gustaf Nylander upp. Den senare fick lämna sin ordförandepost för att söka nytt arbete i Danmark och i samband med detta avsåg ytterligare en styrelsemedlem sig sitt uppdrag på grund av trakasserier från arbetsbefälet. Avsked för facklig agitation förekom inte bara under föreningens första år, så sent som 1905 fick en man i kalkbrottet sluta av nämnda orsak.¹⁰⁵ Utifrån fackföreningarnas protokoll går det bara att utläsa att kalkbrottsarbetarna trakasserades för sin fackliga organisering. Detta behöver inte innebära att liknande avskedande faktiskt ägde rum på andra arbetsplatser. Det finns exempel på hot från företagen i samband med konflikter på arbetsplatserna.

Folkets hus

Lokalfrågan var ett problem redan för de sjukkassor som vägrade att avsäga sig rätten att diskutera vad de ville. De tidiga fackföreningarna samlade sina medlemmar till möten på såväl bakgårdar som bondgårdar och i Furuskogen utanför samhället. I augusti 1898, två månader efter bildandet av grovarbetarfacket, tillsattes en kommitté för att planera ett Folkets hus och i december konstituerades Limhamns arbetares byggnadsförening vari föreningar i Limhamn och Malmö samt privatpersoner erbjöds att teckna aktier. I februari 1899 inköptes den fastighet bestående av två hus och en tomt på 5200 kvadratmeter för 9000 kr som kom att bli Limhamns första Folkets hus och Folkets park.¹⁰⁶ Här kom de olika föreningarna att hålla sina möten, men det blev också en samlingspunkt för fritidsnöjen. Nog var det så, som Peter Billing påpekat beträffande parken i Malmö, att Folkets park främst var männens värld; en plats att stärka klassgemenskapen.¹⁰⁷ Men de

104. Limhamns Arbetarekommun, kassabok. ARAM.

105. Svenska Grov- och fabriksarbetareförbundet avd. 60, protokoll 17/12 1905. ARAM.

106. Svenska Grov- och fabriksarbetareförbundet avd. 60, protokoll 1898, Limhamns arbetares byggnadsförening, protokoll 1898–1899. ARAM. Malmö hade öppnat Sveriges första Folkets park 1891 (1893). Därefter spred sig rörelsen i Skåne och i resten av landet. Stefan Andersson, *Det organiserade folknöjet. En studie kring de svenska folkparkerna 1890–1930-talet*, Lund 1987, s. 75 f. Peter Billing, *Hundra år i folkets tjänst. Malmö Folkets park 1891–1991*, Malmö 1991.

107. Peter Billing, *Hundra år i folkets tjänst. Malmö Folkets park 1891–1991*, Malmö 1991, s. 10 f.

basarer, julfester och danser som anordnades i parken och Folkets hus kom också att spela en viktig roll i många arbetarfamiljers sociala liv.¹⁰⁸ Husen man hade att tillgå var dock så små att man redan från början fick hyra in sig i bryggeriet om man skulle ha större möten. Hösten 1906 uppfördes därför ett nytt Folkets hus på samma plats. De arbetare som ställde upp att bygga på sin fritid fick andelar för besväret.¹⁰⁹

Limhamns Arbetarekommun

Den fackliga verksamheten hade åtminstone delvis initierats från Malmö. Beträffande bildande av Arbetarekommun var fackföreningarna i Limhamn något tidigare än de i Malmö. Inom grovarbetarfacket hade det funnits en diskussion om anslutning till Socialdemokraterna sedan begynnelsen, beslut att ansluta sig till SAP och LO fattades den 1 april 1899.¹¹⁰ Träarbetarfacket tog beslut om anslutning till LO redan i januari, men det dröjde drygt ett halvår innan man anslöt sig till partiet.¹¹¹ I januari 1900 började grovarbetarfacket förhöra sig med de andra föreningarna om bildandet av en Arbetarekommun och i april kunde denna ha sitt första möte i Folkets hus. Nu hade den lokala arbetarrörelsen ett organ för att samordna sig och en plattform för att agera politiskt.

Redan från början hade man identifierat "de religiösa sekterna" som sina antagonister, förmodligen avsåg man framför allt den avdelning av Kristliga Arbetareförbundet som etablerats på orten. Därför ville man ställa till ett offentligt diskussionsmöte, men om ett sådant kom till stånd går inte att veta.¹¹² Den viktigaste arenan kom att bli kommunalpolitiken. Ett första steg var att se till att Arbetarekommunen hade representanter i den taxeringsnämnd som tillsattes varje år för att handha de kommunala skatterna. En kommitté tillsattes för att närvara vid de kommunala valen och en kandidat utsågs som kunde röstas in redan kommande år.¹¹³ Då kommunalstämman inte var anpassad efter arbetarnas tider bad man kommunalordförande Pålsson att flytta fram denna till kl. 18.00 vilket beviljades.

För att kunna agera politiskt var det viktigt att mobilisera arbetarna.

108. Svenska Grov- och fabriksarbetareförbundet avd. 60, protokoll 1898, Limhamns arbetares byggnadsförening, protokoll 1898–1899. ARAM.

109. Bert Åkesson, *3 Limhamns Folkets hus och 1 park*, Malmö 1997.

110. Svenska Grov- och fabriksarbetareförbundet avd. 60 protokoll 1898 15/11, 20/11, 11/12, 1899 15/1. ARAM.

111. Svenska Träarbetareförbundet avd. 79, protokoll 1899 4/1, 6/9. ARAM.

112. Limhamns Arbetarekommun, protokoll 1900 22/4. ARAM.

113. Limhamns Arbetarekommun, protokoll 1900 20/4. Denna kommitté hade tillsats i grovarbetarfacket redan innan AK kom till stånd, Svenska Grov- och fabriksarbetareförbundet avd. 60, protokoll 1900 21/1. ARAM.

Genom skivelser till fackföreningarna uppmanades varje organiserad arbetare som tjänade mer än 800 kr att genom självdeklaration uppnå politisk rösträtt.¹¹⁴ Också sedan den allmänna rösträtten för män införts fanns det hinder som måste överbryggas. I 1914 års protokoll för sektion 1 av grovarbetarföreningen kan man läsa: ”Pga av att landstingsmannaval är förestående och de personer som inte har erlagt kommunalskatt inte är röstberättigade skall avdelningen försöka låna pengar till skattens erläggande av distriktet.”¹¹⁵

Konflikter och avtal

Att lägga ned arbetet och strejka är en stridsåtgärd som är äldre än fackföreningsrörelsen. Den äldsta strejk som jag noterat i Hyllie/Limhamn är från 1863 när drängarna på Annetorp vägrade att arbeta så länge den härskna sillen som serverades inte byttes ut.¹¹⁶ Under den period som är aktuell för vår undersökning förekom en strejk bland oorganiserade arbetare år 1888. Ett fyrtiotal man som arbetade med anläggningsarbetet vid Limhamnsjärnvägen krävde höjning av daglönen från 1:50 till 2 kr. Arbetarna var förargade över att förmannen utöver den ordinarie arbetstiden från kl. 06.00-18.30 beordrade övertid utan ersättning. Med disponent Bergs goda minne skaffade arbetsledningen då strejkbrytare från landsbygden varefter konflikten tycks ha runnit ut i sanden.¹¹⁷ Disponent Berg tycks dock ha givit med sig när ett fyrtiotal lossnings- och lastningsarbetare i Limhamn strejkade i juni 1895. Ackordet höjdes med hela 33 procent.¹¹⁸ I april/maj 1901 kunde också tio till tolv gjutare och kärnmakare vid Sydsvenska gjuteriet genom fem dagars strejk förbättra ackordsystemet.¹¹⁹ Kort därefter bildades som framgått deras fackförening på orten.

Den första kollektivavtalet på Limhamn slöts vid gödningsfabriken där ett hundratal grovarbetare hotade att lägga ned arbetet om ett löneavtal inte kunde träffas. Efter förhandlingar mellan parterna slöts avtalet den 31 maj 1904.¹²⁰ Det dröjde dock två år till den 26 april 1906 innan Skånska Cementaktiebolaget ingick det första kollektivavtalet med arbetarna vid kalkbrottet och cementfabriken. Disponent Berg gick i början av mars ut med en cirkulärskrivelse med uppmaning till alla cementbolagets arbetare

114. Limhamns Arbetarekommun, protokoll 1900 22/1. ARAM.

115. Grov- och fabriksarbetareförbundet avd. 60 sektion 1, protokoll 1914 5/4. ARAM.

116. Gerhard Larsson, ”Fiskeläget genom tiderna”, *Limhamniana* 1977.

117. Axel Uhlén, *Facklig kamp i Malmö under sju decennier*, Malmö 1949, s. 69.

118. Axel Uhlén, *Facklig kamp i Malmö under sju decennier*, Malmö 1949, s. 137.

119. Axel Uhlén, *Facklig kamp i Malmö under sju decennier*, Malmö 1949, s. 197.

120. Svenska Grov- och fabriksarbetareförbundet avd. 60, Minnesskrift 1898-1948 s. 16 f.

att gruppvis ingå avtal, men det avfärdades av fackföreningarna då det stred mot förbundens principer.¹²¹ Grovarbetarfacket hade förberett ett annat avtal, men disponent Berg ville inte förhandla med delegationen, då han menade att den inte representerade majoriteten av arbetarna. Han ville dessutom inte ha att göra med fackföreningens ordförande då denne inte var anställd av cementbolaget. Föreningen satte då igång en intensiv värvningskampanj och kunde på några månader höja medlemstalet från 273 till 600 varefter bolagsledningen satte sig vid förhandlingsbordet.¹²² Förutom reglering av arbetstider och löner innehöll avtalet bolagets erkännande av arbetarnas rättighet att tillhöra föreningar.¹²³ Avtalet skulle enligt dess sista paragraf förutom av bolaget underskrivas av avdelningarna för Svenska Fabriks- och Grovarbetareförbundet, Svenska Arbetareförbundet, Svenska Träarbetareförbundet, Järn- och metallarbetareförbundet, Svenska Järnvägsmannaförbundet, Svenska Maskinist- och Eldareförbundet, samt av vid mötet valda representanter som ombud för tunnbindarna och valda ombud för de oorganiserade arbetarna. I det original av avtalet som grovarbetarfacket skrev under fanns bara dess egna och bolagets representanters underskrifter med datum. Därför blev grovarbetarfackets ledare upprörda när disponent Berg lät trycka upp och sprida avtalet med odaterade underskrifter, så att Svenska Arbetareförbundets förbundssekreterare Josef Nilssons namn, som tillkommit i efterhand, stod sida vid sida med deras.¹²⁴ Detta fick handgripliga konsekvenser som jag återkommer till.

Det finns inte utrymme att gå igenom alla konflikter och avtal vid industrierna på Limhamn under undersökningsperioden, men jag ska lyfta fram två stora konflikter som är intressanta då de fick verkningar för hela lokalsamhället.

Under disponent Bergs regim förekom det inga arbetsinställelser vid vare sig cementfabriken eller kalkbrottet på Limhamn. När avtalet vid Skånska Cementaktiebolaget skulle löpa ut den första april 1909 stod fackföreningarna mot en ny förhandlingspart. Arbetsgivarna inom byggnadsämnesindustrin hade slutit sig samman i Svenska Byggnadsämnesindustriförbundet för att få i stånd ett riksavtal inom branschen. Då man inte kunde enas om avtal trädde lockout i kraft den sjuttonde maj. Fackföreningarna mobiliserade motståndet; föräldrar som hade pojkar i fabriken uppmanades hålla dem därifrån emedan de utförde sådant arbete som annars skulle

121. Svenska Järnvägsmannaförbundet avd. 116 Limhamn, protokoll 6/3 1906. ARAM.

122. Svenska Grov- och fabriksarbetareförbundet avd. 60, Minnesskrift 1898–1948 s. 19 ff.

123. På riksnivå träffades ett avtal mellan LO och SAF i december samma år i vilket arbetsgivarna tillerkändes rätten att leda och organisera arbetet och där arbetarnas föreningsrätt erkändes.

124. Svenska Grov- och fabriksarbetareförbundet avd. 60, Minnesskrift 1898–1948 s. 32 f.

utföras av de lockoutade och järnvägshotellet som serverade strejkbrytare blockerades.¹²⁵ Arbetarekommunens ordförande Anders Rosell meddelade Limhamns kommunalnämnd att fackföreningarna beslutat att tillsätta särskilda ordningsmän i samhället. Detta fick klartecken från nämnden som i övrigt ansåg att det bara var nödvändigt att kalla in en extra polis under konflikten.¹²⁶ Konflikten bilades den 12 juni efter ingripande av förlikningsmannen. Cement- och kalkbrottsarbetarna på Limhamn var inte nöjda: de menade att det nya ackordsystemet innebar att dagsförtjänsten sjönk från att ha varit mellan 4.50–5 kr till 3.50 per dag. Man skrev och klagade på såväl förbundet som LO över deras sätt att förhandla; det nya avtalet innebar en tillbakagång till de förhållanden som rådde tolv år tidigare.¹²⁷ Trots denna besvikelse rättade man sig i leden när LO den fjärde augusti proklamerade storstrejk som svar på den landsomfattande lockout som Svenska arbetsgivareföreningen satt igång den 26 juli. Detta blev fackföreningarnas eldprov. Lockouten under våren hade varit en generalrepetition där fackföreningarna på Limhamn visat upp sin inre disciplin och vunnit förtroende i lokalsamhället.¹²⁸

Konflikten var ett utnötningskrig. När järnvägsmännen den artonde augusti ännu inte fått något strejkkunderstöd beslutade man att ringa med telefon för att få besked.¹²⁹ Man vädjade till de cementarbetare som hade möjlighet att fiska att skänka lite fisk till sina kamrater mot att de i gengäld slapp att betala kontingent.¹³⁰ Arbetsgivarna tryckte på. Den 23 augusti meddelade cementbolaget att om kalkbrottsarbetarna inte återvände i arbete med detsamma skulle det inte att finnas arbete åt alla när konflikten var över.¹³¹ En medlem i träarbetarfacket som var anställd av cementbolaget uppmanades att genast träda i arbete annars skulle han mista sin bostad som var bolagets och dessutom avskedas.¹³² Dagen efter meddelar samma protokoll att fjorton man gått förlorade i striden och återgått till arbete.¹³³ Den 13 september kom en skrivelse från cementbolaget om att den som inte infinner sig på arbetsplatsen senast onsdag morgon anses som avskedad.¹³⁴

125. Svenska Grov- och fabriksarbetareförbundet avd. 60 sektion 1, protokoll 1909. ARAM.

126. Limhamns köpings kommunalnämnd, protokoll 7/5 1909. ARAM.

127. Svenska Grov- och fabriksarbetareförbundet avd. 60, Minnesskrift 1898–1948 s. 35 f.

128. Se vidare Arbetarekommunen och köpingen.

129. Svenska Järnvägsmannaförbundet avd. 116, protokoll 18/8 1909. ARAM.

130. Svenska Grov- och fabriksarbetareförbundet avd. 60 sektion 1, protokoll 21/8 1909. ARAM.

131. Svenska Grov- och fabriksarbetareförbundet avd. 60 sektion 3, protokoll 1909, Svenska Järnvägsmannaförbundet avd. 116, protokoll 21/8 1909. ARAM.

132. Svenska Träarbetareförbundet avd. 79, protokoll 14/9 1909. ARAM.

133. Svenska Träarbetareförbundet avd. 79, protokoll 15/9 1909. ARAM.

134. Svenska Järnvägsmannaförbundet avd. 116, protokoll 13/9 1909. ARAM.

Lockouten och storstrejken 1909 innebar ett nederlag för fackföreningsrörelsen i Sverige. År 1908 var medlemstalet för hela landet 212 901, 1910 hade det sjunkit till 117 981.¹³⁵ Också i Limhamn fick det konsekvenser. I juli 1909 hade grovarbetarfacket 888 medlemmar, i december samma år 324. När grovarbetarfackets sektion 5 som bestod av AB Skånska cementgjuteriets arbetare skulle välja styrelse i oktober 1909 var man för få närvarande och diskuterade därför om man skulle uppgå i någon annan sektion.¹³⁶ Järnvägsmännen beslutade att lämna Arbetarekommunen, vilket säkert hade sin bakgrund i nederlaget.¹³⁷ Ett utträde diskuterades även i grovarbetarfackets sektion 3 som organiserade kalkbrottets och kalkugnarnas arbetare, men det realiserades aldrig.¹³⁸ Textilarbetarföreningen vid Bindgarnsfabriken utplånades helt.

Det riksavtal som slutits inom byggämnesindustrin 1909 gick ut 1913, och grovarbetaravdelningen på Limhamn uppsade därmed detsamma. Arbetsgivaren var inte intresserad av att träffa en uppgörelse på högre villkor och lockout inträdde den andre januari 1914. Enligt fackföreningens historik "spekulerade arbetsgivaren i det stora antal oorganiserade arbetare, som fanns, och lockouten avsågs som en allvarlig stöt mot avdelningen för att pressa den ytterligare tillbaka."¹³⁹ Men stridsåtgärderna fick motsatt effekt, de oorganiserade gjorde gemensam sak med fackföreningen och medlemstalet steg från 364 till 684 under konflikten. I mars rekviderade arbetsgivaren 26 strejkbrytare från Stockholm som skulle installeras på cementfabriken. Men fackföreningen var förberedd, strejkbrytarna "tillvaratogs" och fördes under "mängdens jubel" till ett fullsatt Folkets hus där de fick höra "ett ordentligt strafftal". När de väl lovat att övergå till att bli "hederliga människor" bjöds de mat och logi varefter de dagen efter utrustades med matsäck och tågbiljett för hemfärd. Striden bilades den 21 april 1914 med ett nytt riksavtal som innebar en höjning med två till tre öre av timlönen.¹⁴⁰

Nätverk inom arbetarrörelsen

Arbetarrörelsen knöts samman av de överlappande medlemskap som fanns mellan dess organisationer. Jag har undersökt denna överlappning på styrelsenivå. En databas har skapats omfattande 529 personer som någon gång

135. Jörgen Westerståhl, *Svensk fackföreningsrörelse. Organisationsproblem, verksamhetsformer, förhållande till staten*, Stockholm 1945, s. 31.

136. Svenska Grov- och fabriksarbetareförbundet avd. 60 sektion 5, protokoll 28/10 1909. ARAM.

137. Svenska Järnvägsmannaförbundet avd. 116, protokoll 19/12 1909. ARAM. Bernt Schiller, *Storstrejken 1909. Förhistoria och orsaker*, Göteborg 1967, s. 254 f.

138. Svenska Grov- och fabriksarbetareförbundet avd. 60 sektion 3, protokoll 191 16/1. ARAM.

139. Svenska Grov- och fabriksarbetareförbundet avd. 60, Minnesskrift 1898–1948 s. 39. ARAM.

140. Svenska Grov- och fabriksarbetareförbundet avd. 60, Minnesskrift 1898–1948 s. 39–41.

under perioden 1898–1914 satt i styrelserna för Arbetarekommunen, Byggnadsföreningen, de olika fackföreningarna, Limhamns socialdemokratiska diskussionsklubb, Nykterhetslogen Frihetens hamn och de olika sjuk- och begravningskassorna. Fyra femtedelar av dessa personer satt endast i en styrelse. Det fanns alltså tillsynes en bred spridning av makten till medlemmarna inom arbetarrörelsen. Den femtedel av de registrerade personerna som hade uppdrag i mer än en styrelse fördelar sig enligt tabell 7 nedan. Drygt hälften (53 procent) av de med mer än ett uppdrag satt bara i två styrelser vilket förstärker intrycket av maktens spridning. Därefter är det en fallande skala av personer allt eftersom antalet överlappningar ökar.

Om man tar hänsyn till andra variabler nyanseras dock bilden av makt-spridningen. Att sitta som ordförande innebär att man hade möjlighet att styra föreningens dagordning. Av tabell 8 nedan framgår att ordförandeposterna i högre grad innehades av personer som satt i mer än två styrelser under perioden. Det är också så att varaktigheten i styrelseuppdragen tenderar att bli längre ju fler styrelser personerna sitter i. Bland de styrelseuppdrag som innehades av personer som var ledamöter i två styrelser under perioden varade endast 13 procent fyra år eller mer. Bland de styrelseuppdrag som innehades av personer som var ledamöter i fem styrelser eller fler var motsvarande siffra 57 procent.

Genom att samla alla styrelseuppdrag någon haft under närmare två decennier visar man bara antalet uppdrag någon haft. För att kunna tala om överlappande medlemskap måste uppdragen sammanfalla i tid. I tabell 9 nedan är den faktiska överlappningen sammanställd. Man bör ha två saker i åtanke när tabellen tolkas. För det första ökar sannolikheten för överlappning ju fler uppdrag någon har. För det andra är det ytterst få individer som har fem eller fler uppdrag (se tabell 7). Genom att lägga till eller dra ifrån någon enstaka individ skulle alltså siffrorna förändras radikalt. Helhetsintrycket kan ändå sägas vara att överlappningsfrekvensen är hög, i synnerhet bland dem som hade fyra eller fler styrelseuppdrag. Detta hänger givetvis samman med att varaktigheten i denna grupps uppdrag också tenderar att vara längre.

Tabell 7: Antal personer med mer än ett uppdrag i styrelser inom arbetarrörelsen på Limhamn 1898–1914

Antal personer	Antal styrelser	Antal uppdrag
54	2	108
27	3	81
14	4	56
5	5	25
2	6	12
1	7	7
S:a 102		288

Källor: Protokoll och verksamhetsberättelser för Limhamns Arbetarekommun 1900–1914, Byggnadsföreningen Folkets hus 1898–1914, Svenska Grov- och fabriksarbetareförbundet avd. 60 1898–1914, Svenska Järnvägsmannaförbundet avd. 116 1905–1914, Svenska Textilarbetareförbundet avd. 40 1906–1912, Svenska Träarbetareförbundet avd. 79 1898–1914, Limhamns Jern- och Metallarbetarklubb/Svenska Metallindustriarbetareförbundet avd. 143 1900–1914, Svenska buteljarbetareförbundet Limhamn 1900–1914, Svenska gjutareförbundet avd. 57 1901–1914, Svenska Varuutkörerförbundet avd. 7 1909, Limhamns socialdemokratiska diskussionsklubb 1912–1914, ARAM. Nykterhetslogen Frihetens hamn 1901–1914, ARAL. Protokoll för hundramannaföreningarna Annetorp (1897–1910), Folkets enighet (1897–1910) och Hjälpssamma vänner (1905–1910), samt de fyra sjuk- och begravningskassorna Enigheten (1892–1914), Framåt (1900–1910), Arbetarnas allmänna sjuk och begravningskassa (1903–1910), och Hjälpssamma vänner och bröder (1910–1911). MASA.

Tabell 8: Antal ordförandeposter och varaktighet i styrelseuppdrag bland personer med två eller fler styrelseposter inom arbetarrörelsen på Limhamn 1898–1914

	Ledamot i två styrelser (108 uppdrag)	Ledamot i tre styrelser (81 uppdrag)	Ledamot i fyra styrelser (56 uppdrag)	Ledamot i Fem- åtta styrelser (44 uppdrag)
Ordförandeposter	7 (6 %)	20 (25 %)	10 (18 %)	14 (32 %)
Varaktighet 1 år	56 (52 %)	37 (46 %)	19 (34 %)	15 (34 %)
Varaktighet 2–3 år	31 (29 %)	34 (42 %)	16 (29 %)	4 (9 %)
Varaktighet 4 år -	14 (13 %)	10 (12 %)	21 (38 %)	25 (57 %)

Källor: Protokoll och verksamhetsberättelser för Limhamns Arbetarekommun 1900–1914, Byggnadsföreningen Folkets hus 1898–1914, Svenska Grov- och fabriksarbetareförbundet avd. 60 1898–1914, Svenska Järnvägsmannaförbundet avd. 116 1905–1914, Svenska Textilarbetareförbundet avd. 40 1906–1912, Svenska Träarbetareförbundet avd. 79 1898–1914,

Limhamns Jern och Metallarbetarklubb/Svenska Metallindustriarbetareförbundet avd. 143 1900–1914, Svenska buteljarbetareförbundet Limhamn 1900–1914, Svenska gjutareförbundet avd. 57 1901–1914, Svenska Varuutkörareförbundet avd. 7 1909, Limhamns socialdemokratiska diskussionsklubb 1912–1914, ARAM. Nykterhetslogen Frihetens hamn 1901–1914, ARAL. Protokoll för hundramannaföreningarna Annetorp (1897–1910), Folkets enighet (1897–1910) och Hjälpssamma vänner (1905–1910), samt de fyra sjuk- och begravningskassorna Enigheten (1892–1914), Framåt (1900–1910), Arbetarnas allmänna sjuk och begravningskassa (1903–1910), och Hjälpssamma vänner och bröder (1910–1911). MASA.

Tabell 9: Faktisk överlappning mellan antal styrelser inom arbetarrörelsen på Limhamn 1898–1914 i procent

Antal styrelse- uppdrag	2	3	4	5	6	7	0
	Andel överlappning						
2	63	-	-	-	-	-	37
3	30	59	-	-	-	-	11
4	29 1)	50 2)	21	-	-	-	0
5	20 3)	40 4)	20 5)	20	-	-	0
6	0	0	50 6)	50 7)	0	-	0
7	0	0	0	0	100 8)	0	0

Källor: Protokoll och verksamhetsberättelser för Limhamns Arbetarekommun 1900–1914, Byggnadsföreningen Folkets hus 1898–1914, Svenska Grov- och fabriksarbetareförbundet avd. 60 1898–1914, Svenska Järnvägsmannaförbundet avd. 116 1905–1914, Svenska Textilarbetareförbundet avd. 40 1906–1912, Svenska Träarbetareförbundet avd. 79 1898–1914, Limhamns Jern och Metallarbetarklubb/Svenska Metallindustriarbetareförbundet avd. 143 1900–1914, Svenska buteljarbetareförbundet Limhamn 1900–1914, Svenska gjutareförbundet avd. 57 1901–1914, Svenska Varuutkörareförbundet avd. 7 1909, Limhamns socialdemokratiska diskussionsklubb 1912–1914, ARAM. Nykterhetslogen Frihetens hamn 1901–1914, ARAL. Protokoll för hundramannaföreningarna Annetorp (1897–1910), Folkets enighet (1897–1910) och Hjälpssamma vänner (1905–1910), samt de fyra sjuk- och begravningskassorna Enigheten (1892–1914), Framåt (1900–1910), Arbetarnas allmänna sjuk och begravningskassa (1903–1910), och Hjälpssamma vänner och bröder (1910–1911). MASA.

1. Två av dessa fyra personer hade dessutom dubbelöverlappningar.
2. Fem av dessa sju personer hade dessutom dubbelöverlappningar.
3. Denne person hade tre dubbel överlappningar.
4. Båda dessa personer hade dessutom dubbelöverlappningar
5. Denne person hade även en dubbelöverlappning.
6. Denne person hade även en dubbelöverlappning.
7. Denne person hade även en dubbelöverlappning.
8. Denne person hade även en trippelöverlappning.

Arbetaretablissemangen

Det finns en mer än hundraårig diskussion om varför arbetarrörelsen i vissa länder blev reformistisk och inte revolutionär. Mats Johansson delar upp debatten i dels förklaringar som tar sin utgångspunkt i den socioekonomiska skiktningen inom arbetarklassen, dels förklaringar som utgår från hur arbetarrörelsen var organisatoriskt uppbyggd.¹⁴¹

De socioekonomiska förklaringarna kan ledas tillbaka till Friedrich Engels. I en jämförelse mellan de engelska arbetarnas levnadsvillkor 1845 och 1885 kunde han se att det skett en del "tillfälliga förbättringar". Det fanns dock en tydlig skiktning inom arbetarklassen mellan en majoritet bestående av icke-yrkeskunniga och en välmående minoritet av yrkeskunniga, fackligt organiserade arbetare vilka han benämnde arbetararistokratin. Förekomsten av denna arbetararistokrati var enligt Engels grogrunden för ett förborgerligande av arbetarklassen.¹⁴² I samma anda kom senare bland andra Lenin och Rosa Luxemburg att hävda framväxten av ett toppskikt inom arbetarklassen som förklaring till reformismens genombrott i socialdemokratien.¹⁴³ I debatten om den svenska socialdemokratis reformistiska vägval har Seppo Hentilä hävdad just framväxten av en arbetararistokrati kring sekelskiftet 1900 som förklaring.¹⁴⁴ Mats Johansson å sin sida menar att ett studium av löne- och kvalifikationsskillnader inte bidrar till någon större förståelse av arbetarklassens radikalism eller brist på radikalism. Istället förordar han att man måste ta hela arbets- och livssituationen för olika arbetargrupper i beaktande.¹⁴⁵

De organisatoriska förklaringarna tar sin utgångspunkt i Max Webers analyser av byråkratins framväxt. I detta sammanhang anmärkte Weber att de statliga ämbetena allt mer kom att bli en försörjningsbas för den

141. Mats Johansson, *Arbetararistokrater och arbetarbyråkrater – om reformistiska och revolutionära tendenser inom den svenska arbetarklassen i början av seklet*, Umeå 1986, s. 46 ff. Båda dessa förklaringsmodeller utgår från att det i samtiden finns någon slags elit inom arbetarklassen/rörelsen. Ett annat sätt att förklara reformism och samförstånd är att betona betydelsen av kontinuitet i den politiska kulturen. Så har gjorts av Eva Österberg, "Bönder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige. Konflikt – kompromiss – politisk kultur", *Scandia. Tidskrift för historisk forskning* band 55, 1989:1.

142. Friedrich Engels, "England in 1845 and in 1885", i Marx & Engels, *Articles on Britain*, 1971.

143. Rosa Luxemburg, *Sozialreform oder Revolution? Mit einem Anhang. Miliz und Militarismus* (1899), Berlin 1967, V. I. Lenin, "Socialism och krig", *Collected Works* vol. 21, s. 1964.

144. Seppo Hentilä, *Den svenska arbetarklassen och reformismens genombrott inom SAP före 1914*, Helsingfors 1979, s. 306 f. För ett utförligt forskningsläge se Kjell Östberg, *Byråkrati och reformism. En studie av svensk socialdemokratis politiska och sociala integrering fram till första världskriget*, Lund 1990.

145. Mats Johansson, *Arbetararistokrater och arbetarbyråkrater – om reformistiska och revolutionära tendenser inom den svenska arbetarklassen i början av seklet*, Umeå 1986, s. 315.

tyiska socialdemokratins politiker.¹⁴⁶ Tankarna utvecklades av Robert Michels, som menade att arbetarledarna efterhand som organisationen växte tenderade till bli självständigare gentemot kollektivet och att de därigenom själv kunde förlänga sina mandat och rekrytera vem de ville till efterträdare och nya poster.¹⁴⁷

Sociologen E.H. Thörnberg var den förste som med vetenskapliga förtecken analyserade den svenska arbetarrörelsens funktionärer. Han kunde konstatera att det fanns en beständighet i såväl fackföreningarnas som partiets ledarskikt. Fördelarna med detta låg i en ackumulation av färdigheter, erfarenheter och kunskaper, samt en skärpt blick över sammanhang och – åtminstone i vissa fall smidig anpassning.¹⁴⁸ Kjell Östberg menar att det redan före 1914 går att tala om en ”byråkrati inom arbetarrörelsen”. Med detta avser han ”ett socialt subsystem, för sin utkomst eller karriär beroende av arbetarrörelsen, med uppgift att handha rörelsens resurser och tillsatt av ett överordnat organ inom organisationen”¹⁴⁹ Östbergs undersökning ger vid handen att det fanns en tydlig koncentration av funktionärer till Stockholm. År 1914 var två tredjedelar av ett hundratal personer inom fackföreningsrörelsen och SAP samlade i huvudstaden.¹⁵⁰ Då Östberg i sin definition av byråkratin bara inkluderar dem som har sin utkomst av arbetarrörelsen fångar han inte dem som mer eller mindre tillhör ett ideellt toppskikt på lokal nivå. Att det fanns sådana grupperingar framgår bland annat i Torgny Börjessons studie av metallarbetarna i Västerås och Sven Lundkvist sammanfattning av folkrörelseprojektet samt Kenneths Strömbergs bok om föreningsaktivister i Hovmanstorp.¹⁵¹ I sin bok *Den skötsamme arbetaren* gör Ronny Ambjörnsson gällande att det inom nykterhetslogen i Holmsund växte fram ett främlingskap mellan en liten politiskt och kulturellt aktiv grupp och den stora medlemsmajoriteten.¹⁵²

Kan man tala om ett etablissemang inom arbetarrörelsen på Limhamn?

146. Max Weber, ”Politik som yrke”, i *Vetenskap och politik*, Göteborg 1977, s. 77.

147. Robert Michels, *Organisationer och demokrati. En sociologisk studie av de oligarkiska tendenserna i vår tids demokrati*, Uppsala 1983, s. 95.

148. E.H. Thörnberg, *Folkrörelser och samhällsliv i Sverige*, 1943, s. 234 ff.

149. Kjell Östberg, *Byråkrati och reformism. En studie av svensk socialdemokratis politiska och sociala integrering fram till första världskriget*, Lund 1990, s. 45.

150. Kjell Östberg, *Byråkrati och reformism. En studie av svensk socialdemokratis politiska och sociala integrering fram till första världskriget*, Lund 1990, s. 57ff

151. Torgny Börjesson, *Metall 20. Fackförening en och människan*, 1971, Sven Lundkvist, *Folkrörelserna och det svenska samhället 1850–1920*, Uppsala 1977, Kenneth Strömberg, *Vi och dom i rörelsen. Skötsambet som strategi och identitet bland föreningsaktivisterna i Hovmanstorks kommun 1884–1930*, Växjö 2004.

152. Ronny Ambjörnsson, *Den skötsamme arbetaren. Idéer och ideal i ett norrländskt sågverksamhälle 1880–1930*, Stockholm 2001.

I protokollet finns det åtminstone ett belägg som vittnar om att medlemmarna upplevde det så. När Arbetarekommunen 1908 gick ut med en uppmaning till fackföreningarna att besöka deras möten uppstod en livlig debatt i sektion 2 av Grov- och fabriksarbetarföreningen. Enligt protokollet klandrade flera talare kommunstyrelsen för att då mindre övade talare yttrade sig på mötena, blev de nedklubbade eller nedtystade. Därför drog man sig för att gå på mötena.¹⁵³

Jag har valt att här närmare studera den grupp av sjutton män som hade minst tre samtidiga överlappningar i olika styrelser inom arbetarrörelsen. Alla utom en av dessa satt i styrelsen för någon sjukkassa vilket bekräftar det tidigare sagda om kassornas roll inom rörelsen. Det fanns dock endast en person från Hjälpssamma vänner och bröders styrelse i gruppen, men denna kassa hade som framgått ett ambivalent förhållande till arbetarrörelsen. Också i centralförsamlingen, som från 1910 samlade alla kassorna finns det en hög grad av överlappning med åtta personer. Tretton av gruppens sjutton män var styrelsemedlemmar i grov- och fabriksarbetarföreningen. Denna majoritet kan delvis förklaras med att kategorin efter 1903 omfattar styrelser för fyra sektioner, märk dock att i vår grupp förekommer bara personer från sektion 1 och 3 som i huvudsak organiserade kalkbrotts- och cementfabriksarbetare. Gödningsfabrikens arbetare i sektion 2 är sålunda inte representerade i gruppen. I övrigt fanns det två från träarbetarföreningens styrelse och en vardera från järn och metallarbetarföreningen och järnvägsmannaföreningen. I Arbetarekommunen och Byggnadsföreningen som var samorganisationer för de övriga föreningarna fanns tretton respektive tolv av de sjutton personerna i styrelserna. Det är intressant att notera att åtta stycken av dessa i respektive organisationers styrelseledamöter också satt i grovarbetarföreningens styrelse.

I styrelsen för nykterhetsföreningen Frihetens hamn satt hela åtta personer, medan endast en person i gruppen var medlem av Socialdemokratiska diskussionsklubbens styrelse. Det sammantagna intrycket blir att grov- och fabriksarbetarfacken vid kalkbrottet och cementfabriken och de sjukkasor som var knutna till dessa arbetargrupper dominerade det nätverk av personer som satt i tre eller fler av arbetarrörelsens styrelser.

Kontakter inom rörelsen

Arbetarrörelsen blev måhända effektivare genom att det fanns personer som genom överlappande medlemskap i styrelser knöt de olika föreningarna samman. Men för att skapa en gemenskap som kunde fungera som handlingsberedskap var de gemensamma aktiviteterna för medlemmarna viktiga.

153. Svenska Grov- och fabriksarbetareförbundet avd. 60 sektion 2, protokoll 1908 18/9. ARAM.

I efterdyningarna av arbetsmarknadskonflikten 1909 uttryckte styrelsen för sektion 1 grovarbetarfacket behovet av att anordna fest för att samla medlemmarna.¹⁵⁴ Det fanns också en strävan efter att samla hela den lokala arbetarrörelsen. Folkets hus med Folkets park var som tidigare nämnts det geografiska centrat för denna verksamhet och förstamajdemonstrationen var den ritual varigenom gemenskapen manifesterades.¹⁵⁵ Gemensamma utflykter företogs regelbundet. De olika föreningarna försökte också stödja varandra så att medlemmar inte skulle gå förlorade i konflikter. År 1911 anordnades en familjefest för de lockoutade arbetarna i Folkets park.¹⁵⁶ Vid lockouten 1914 hölls ett muntrationsmöte för fackföreningarnas familjer och fria biobiljetter delades ut.¹⁵⁷

Arbetarrörelsen på Limhamn hade initierats från Malmö och det fanns ett utbyte med föreningarna där, framför allt på föreningsnivå. Det fanns också en nära relation till fackföreningarna som organiserade cementindustrins arbetare i det närbelägna Klagshamn sex kilometer söder om Limhamn.¹⁵⁸ Man hade gemensamma möten och arbetarna från Klagshamn deltog i första majdemonstrationerna på Limhamn.¹⁵⁹ Cementarbetarna på Limhamn uttryckte också sin solidaritet med arbetarna i Klagshamn när de var indragna i en konflikt genom att anordna en demonstration som marscherade dit till musik av sextetten Stjärnan.¹⁶⁰ Strax därefter bistod också Limhamns Arbetarekommun med pengar till en advokat åt dem som givit strejkbrytaren Holm från Klagshamn "ett välförtjänt kok stryk".¹⁶¹ De organiserade arbetarna på Limhamn blev också en del av en riksomfattande arbetarrörelse. Genom Arbetarekommunens försorg samlades det in pengar för att stödja andra organiserade arbetare i Sverige såsom till exempel bageriarbetarna i Göteborg vid konflikten 1903 och lantarbetarna i deras organisationssträvanden 1904.¹⁶²

154. Svenska Grov- och fabriksarbetareförbundet avd. 60 sektion 1, protokoll 18/12 1910. ARAM.

155. Stefan Andersson, *Det organiserade folknöjet. En studie kring de svenska folkparkerna 1890–1930-talet*, Lund 1987.

156. Svenska Grov- och fabriksarbetareförbundet avd. 60 sektion 5, protokoll 11/8 1911. ARAM.

157. Svenska Grov- och fabriksarbetareförbundet avd. 60 sektion 2, protokoll 19/1 1914. ARAM.

158. Vid tillfället tillhörde dock inte dessa industrier Skånska Cementaktiebolaget.

159. Svenska Grov- och fabriksarbetareförbundet avd. 60 sektion 1 protokoll 15/7 1900, Limhamns Arbetarekommun, protokoll 1906. ARAM.

160. Svenska Grov- och fabriksarbetareförbundet avd. 60 sektion 1 protokoll 16/2 1902. ARAM.

161. Limhamns Arbetarekommun, protokoll 19/2 1902. ARAM.

162. Limhamns Arbetarekommun, protokoll 26/4 1903 och 14/8 1904. ARAM.

Svenska Arbetareförbundet och dess föregångare

I den socialistiska arbetarrörelsens historieskrivning intar Svenska Arbetareförbundet platsen som en förhatlig motståndare årtiondet efter sekelskiftet 1900. Att skaffa sig en nyanserad bild av detta förbund är svårt då materialet är bristfälligt. Detta hänger samman med att Svenska Arbetareförbundets historia är förlorarnas historia. År 1920 hade denna rörelse tynat bort, den var en historisk återvändsgränd, ett misslyckande som ingen ville bli förknippad med. Det centralt arkiverade materialet brändes av den siste ordföranden.¹⁶³ Lokalt material som protokoll, matriklar och kassaböcker slängdes, i bästa fall ligger kanske något i en bortglömd låda på en vind för framtiden att upptäcka. De offentliga arkiven saknar helt otryckt material.¹⁶⁴ Man kan närma sig Svenska Arbetareförbundet utifrån den socialistiska arbetarrörelsens material. I detta ligger dock två källkritiska problem. För det första blir urvalet snävt; man kommer bara åt sådana aspekter som den socialistiska arbetarrörelsen fann viktiga att skriva om, såsom konkurrens om medlemmar och strejkbryteri. Förbundets inre verksamhet förblir således nästintill osynlig. Det andra problemet, som är överordnat det första, handlar om tendens. Såsom motståndare till Svenska Arbetareförbundet är den socialistiska arbetarrörelsen extremt kritisk i sin framställning av den förra. Detta gäller i synnerhet i fackföreningshistoriker där man i efterhand ska visa upp det hårda motstånd man mötte i arbetarrörelsens barndom. Ett sådant motstånd fanns förvisso, men det kom framför allt från arbetsgivarna och det borgerliga samhälle vari dessa hade sin förankring. Förvisso stödde vissa arbetsgivare Svenska Arbetareförbundet, men denna organisation var långtifrån jämnstark med den socialistiska arbetarrörelsen.

Det enda i som finns kvar efter Svenska Arbetareförbundets verksamhet på Limhamn i de offentliga arkiven är en tryckt förteckning över bokbeståndet i avdelningens bibliotek.¹⁶⁵ I mitt sökande efter pusselbitar valde jag därför att gå igenom *Arbetaretidningen – organ för Svenska Arbetareförbundet* som gavs ut 1900–1916.¹⁶⁶ Detta visade sig vara fruktbart; tidningen innehöll

163. Ingvar Flink, *Strejkbryteriet och arbetets frihet. En studie av svensk arbetsmarknad fram till 1938*, Uppsala 1978, s. 29.

164. Enligt Flink bygger Axel Ingmars seminarieuppsats i statskunskap ”Svenska Arbetareförbundet” (1948) på ett visst primärmaterial såsom protokoll från en lokal verkstadsklubb och från förbundsstyrelsen 1913–16.

165. Enligt Athley översteg aldrig Svenska Arbetareförbundets medlemstal 10 000, Ingvar Flink, *Strejkbryteriet och arbetets frihet. En studie av svensk arbetsmarknad fram till 1938*, Uppsala 1978.

166. *Arbetaretidningen* har tidigare använts som källa till Svenska Arbetareförbundets historia i seminarieuppsatser av Sven Athley (1967) och Axel Ingmar (1948), dock inte speciellt med avseende på Limhamn.

tämligen detaljerade rapporter från Limhamn och namngav framför allt personer vilket gör det möjligt att sätta in föreningen i ett nätverksammanhang. När jag så besökte Limhamns museum i ett annat ärende visade det sig att det där fanns en protokollbok för Svenska Arbetareförbundets bibliotekskommitté på Limhamn. Med hjälp av denna kunde ytterligare personer och kontakter identifieras.

Den socialistiska arbetarrörelsens bild av Svenska Arbetareförbundet som en av arbetsgivarna initierad strejkbrytarorganisation har fått prägla alla omdömen om icke-socialistiska fackföreningar i slutet av 1800-talet. Yngve Myrman har i sin avhandling förvisso visat att det fanns såväl ett moraliskt som ekonomiskt stöd från olika arbetsgivarorganisationer.¹⁶⁷ Men den icke-socialistiska fackföreningsrörelsen var ingalunda enbart en rörelse uppifrån. Den hade sitt ursprung i de religiösa arbetarnas ovilja att befatta sig med den ateistiska socialismen. Under en debatt i Kristliga ynglingaföreningen i Malmö 1889 uppmanades de kristna att upprätta egna fackföreningar.¹⁶⁸ Samma år bildade de religiösa träarbetarna i Malmö en egen avdelning inom sin fackförening med motivet att man endast ville befatta sig med ekonomiska och fackliga frågor, men inte uppträda som strejk- eller blockadbrytare. Det finns inga protokoll från denna avdelning bevarade, men av fackföreningens material framgår att denna godkände avdelningen och skulle ha insyn i dess verksamhet. År 1889 bildade också de religiösa murarna i Malmö en egen opolitisk fackförening. Detta accepterades till en början av Murarförbundet, men vid förbundskongressen 1894 skärptes tonen, och då de religiösa murarna inte ville rätta in sig i ledet betraktades de som oorganiserade. Dessa svarade då med att bilda Byggnadsarbetarnas alliansförbund. Efter förhandlingar kunde dock de religiösa murarna 1897 åter få ansluta sig till Murarförbundet med löfte om att deras pengar inte skulle gå till socialdemokratin utan avsättas i en dödsfallsfond. Därmed upplöstes alliansförbundet.¹⁶⁹

Den första gången Sveriges kristna arbetareförbund på Limhamn blir synligt i materialet är 1899 när sex kalkbrottsarbetare önskar lämna Grov- och fabriksarbetarföreningen för att gå in i den förra. Detta verkar ha gått smidigt utan någon större konflikt. Ordföranden tog på sig att lämna uppgifter om hur dessa medlemmar skött sina åligganden, varefter den nya föreningen betalade medel som täckte resterande månadskontingent.¹⁷⁰

167. Yngve Myrman, *Maktkampen på arbetsmarknaden 1905–1907. En studie av de icke-socialistiska arbetarna som faktor i arbetsgivarpolitiken*, Stockholm, 1973.

168. Axel Uhlén, *Facklig kamp i Malmö under sju decennier*, Malmö 1949, s. 36.

169. *Malmö murarfackförening 1882–1932*, Minneskrift, Malmö 1932, s. 185 ff.

170. Svenska Grov- och fabriksarbetareförbundet avd. 60, protokoll 16/7 1899, 15/10 1899. MASA. Det uppstod dock en intern diskussion om huruvida de avhoppade medlemmar-na skulle fullgöra sin betalningsplikt av utdebiteringsmedel. Den 21/1 1900 bestämdes att

Det kristna arbetareförbundet nämns också en gång i träarbetarföreningens protokoll. Med anledning av den så kallade Schmitzska blockaden i Malmö 1899 sände man utdrag av protokoll och cirkulär med uppmaning till arbetarna att inte taga arbete inom herr Schmitz bygge.¹⁷¹

Kristliga Arbetareförbundet hade bildats 1899.¹⁷² Vid den första och enda årskongressen i Göteborg sommaren 1900 samlades sexton ombud som representerade lokalavdelningarna i Limhamn, Malmö, Bjuv, Borås, Göteborg, Örebro och Sandvig på Bornholm. Dessa hade gemensamt 246 medlemmar. Kongressen diskuterade huruvida man borde upplösa sig och ansluta sig till det nybildade Svenska Arbetareförbundet eller inte. Efter långvariga överläggningar beslöt konferensen att förbundet skulle upplösa sig varefter flera talare förordade att föreningarna skulle ansluta sig till det nya förbundet.¹⁷³ De som varit den kristna arbetarföreningen på Limhamn konstituerade sig som en förening tillhörande Svenska Arbetareförbundet.¹⁷⁴

Svenska Arbetareförbundet bildades 1900. Enligt dess organ Arbetaretidningen var anledningen till förbundets bildande "att stora skaror af icke-socialistiske arbetare i vårt land sedan flere år tillbaka med oro sett det mäktiga inflytande som socialdemokratiska partiet så småningom förstått att tillskansa sig öfver fackföreningarna."¹⁷⁵ Vidare heter det att LO:s kongressbeslut från 1898 och 1900 om fackföreningarnas anslutning till socialdemokratiska partiet "rågade måttet" och påskyndade en separation. Svenska Arbetareförbundet skulle vara politiskt neutralt, men det profilerade sig tidigt som anti-socialistiskt. Efter en översiktlig läsning av Arbetaretidningen är mitt intryck att förbundet inledningsvis strävade efter att bli erkänt av den socialistiska arbetarrörelsen som dess like, varefter man alltmer riktade kritik mot de socialistiska idéerna. Parallellt med detta lyfts religionen alltmer in i retoriken och kristendom och socialism beskrivs i ett motsatsförhållande.¹⁷⁶

Det tidigaste belägget för en avdelning av Svenska Arbetareförbundet

de medlemmar som gått in i den "Kristliga föreningen" kunde återvinna inträde om de fullgjorde sina inbetalningar för mellanperioden. Märk att benämningen på den kristna fackföreningen varierar.

171. Svenska träarbetareförbundet avd. 79 Limhamn, protokoll 14/9 1899. MASA.

172. Källäget beträffande detta förbund är synnerligen magert. Refererade notis i *Arbetaretidningen* 14/7 1900 är det enda jag kunnat uppbibriga.

173. *Arbetaretidningen* 14/7 1900.

174. *Arbetaretidningen* 1910 odaterat.

175. *Arbetaretidningen* 1902 odaterat.

176. Märk att detta är en högst impressionistisk tolkning. En systematisk genomgång av materialet kanske skulle ge en mer nyanserad bild.

på Limhamn är när grovarbetarfacket den 10 augusti 1900 efter diskussion konstaterar att det är ett strejkbrytarförbund. Någon månad senare vill man underhandla med dess styrelse för att ordna en gemensam diskussion, men om en sådan disputation blev av framgår inte.¹⁷⁷ Förbundet tycks ha haft ett relativt starkt fäste på Limhamn vilket delvis kan sättas i samband med frireligiositetens starka ställning på orten. Vid sin agitationsresa i Skåne beskrev signaturen J. S-g vistelsen som ”en oas i öknen”.¹⁷⁸ Det faktum att Skånes agitationskommitté av Svenska Arbetareförbundet år 1902 utgjordes av tre personer från Limhamn bekräftar den lokala föreningens ställning i regionen.¹⁷⁹ Det finns inga exakta uppgifter om medlemsantal. Vid avdelningens tioårsjubileum hette det att 300 personer vunnit inträde under perioden. Det framhölls dock att medlemstalet periodvis varit mycket ringa. När signaturen Elgh. besökte platsen på sin agitationsresa 1910 var minst 200 personer församlade till den fest som anordnades.¹⁸⁰ Förmodligen bestod detta sällskap även av medlemmarnas familjer. Liksom för de andra föreningarna på orten var föreningens sociala funktion viktig. I en artikel om årsmötet 1910 med kaffedrickning och musik av Metodistförsamlingens musikkår heter det:

Famljefästerna börja bli på modet inom S.A.F. Detta är också onekligen ett sätt att intressera familjen för verksamheten. Om hustrun står oförståelig gentemot organisationens uppgifter, så utgör detta givetvis ett hinder för mannens arbete inom det samma.¹⁸¹

Relationen till den socialdemokratiska arbetarrörelsen på Limhamn var allt annat än god. Den äldsta konfrontationen som finns dokumenterad i det bevarade materialet är när det mitt under grovarbetarfackets pågående möte den 21 juli 1901 anlände ett bud med brev från Svenska Arbetareförbundet. Detta innehöll hotelser om skarpare åtgärder såvida man trakasserade deras medlemmar, och det skall också ha varit kränkande då det antydde att grovarbetarfackets medlemmar stod på en lägre bildningsnivå än Svenska Arbetareförbundets.¹⁸²

När Svenska Arbetareförbundets förbundssekreterare Josef Nilsson, av socialisterna kallad ”Gule Josef”, besökte Limhamn 1906 för att skriva under tidigare nämnda kollektivavtal som träffats med Skånska Cementak-

177. Svenska Grov- och fabriksarbetareförbundet avd. 60, protokoll 16/9 1900. Den 4/11 1900 finns ett liknande förslag i Svenska träarbetareförbundets protokoll. MASA.

178. *Arbetaretidningen*, odaterat 1907.

179. *Arbetaretidningen*, odaterat 1902.

180. *Arbetaretidningen* 1/3 1910

181. *Arbetaretidningen* 15/1 1910

182. Svenska Grov- och fabriksarbetareförbundet avd. 60, protokoll 21/7 1901. MASA.

tiebolaget blev konfrontationen mer handgriplig. Arbetareförbundet hade ordnat ett offentligt möte där Nilsson talade över ämnet "Arbetarefrågans innebörd och medlen för dess lösning". Under mötet som var talrikt besökt hade visslingar från "socialdemokrater" förekommit. När mötet förklarats avslutat ville vissa åhörare diskutera det som sagts, men lokalavdelningens ordförande förklarade att detta inte var möjligt då lokalen inte längre var disponibel. Detta besked möttes med skrän och visslingar vilket genast nedstygades av att musikkåren blåste en hurtig marsch. Utanför lokalen omringades Josef Nilsson av "socialistiska bråkmakare" som krävde att han ovillkorligen följde med till Folkets hus för att stå till svars för sin kritik av socialismen. Nilsson lyckades tränga sig fri från "socialisthopen" och begav sig till stationen för att ta första bästa tåg till Malmö, men socialisterna följde efter för att förhindra honom. Tillsammans med förbundskamraterna M. Jönsson från Malmö stadsfullmäktige och K. Rydén gav sig då Nilsson av mot anhaltstationen Bellevue för att "undkomma folkmassan som visade sig allt mer hotfull". Under tiden försökte sympatisörer hålla angriparna borta genom en skenmanöver. Men snart kunde en av de socialistiska förföljarna från sin velociped upptäcka vart de flyende var på väg och signalerade till de andra. Klockan var nu halv tio på kvällen. På Bellevue station fanns inga människor förutom Nilsson och hans två följeslagare. Förföljarna kom nu ikapp och överöste Nilsson med "okvädesord och otidigheter av gröfsta slag". En av dem riktade ett slag med knuten näve, men Nilsson kunde parera med sin paraply. En annan försökte angripa bakifrån, men Nilsson lyckades stöta honom ifrån sig och springa över banvallen ut på gårdet där hans två kamrater befann sig. Hals över huvud sprang de alla tre mot Sänekulla som var nästa anhaltstation. Socialisterna följde efter, men innan förföljarna hunnit fram hade de flyende sökt skydd i det nyanlända tåget.¹⁸³ I Arbetaretidningen varifrån uppgifterna om incidenten är hämtade kommenterade man händelsen och menade att "Socialisterna skola ha alla möjliga fri- och rättigheter för egen del men uppträda om de värsta tyranner, då det är fråga om icke-socialistiska arbetares solklara rätt på det ifrågavarande området".¹⁸⁴

Detta var bara början i försöken att kväsa Arbetareförbundet. I augusti 1906 utfärdades blockad mot den handelsrörelse som förestods av banvakten Anders Larsson som var ordförande i Skånedistriktet och styrelsemedlem av lokalavdelningen av Svenska Arbetareförbundet. En kommitté på tre man tillsattes för att tala med vederbörande.¹⁸⁵ Larssons agitation mot den

183. *Arbetaretidningen* 1/6 1906.

184. *Arbetaretidningen* 1/6 1906.

185. Svenska Grov- och fabriksarbetareförbundet avd. 60 sektion 3, protokoll 19/8. MASA.

socialdemokratiska rörelsen var enligt kommittén skadlig och blockaden skulle fortgå tills denne bekvämade sig ingå i den socialistiska organisationen, hette det i den skrivelse som tillsändes honom.¹⁸⁶ Då blockaden inte hade tillräcklig effektivitet gick Arbetarekommunen i november ut i den socialdemokratiska tidningen *Arbetet* med beslutet att ”de som hädanefter göra affärer hos nämnde Larsson komma ovillkorligen att bekantgöras”.¹⁸⁷ Varuutkörareföreningen i Malmö tog rättelse och vägrade att köra ut varor till Larssons affär och bröt därmed med det avtal som man ingått med grosshandlareföreningen i Malmö. Efter ett år hävdades blockaden utan att Arbetarekommunen nått önskat resultat.¹⁸⁸ När så Svenska Arbetareförbundet uppmanade sina medlemmar att gå tillbaka till arbetet under den pågående storkonflikten hösten 1909 fick de socialistiska fackföreningarna vatten på sin kvarn. Arbetareförbundets medlemmar var strejkbrytare och kunde bara betraktas som förrädare.¹⁸⁹

Vilka var det då som anslöt sig till Svenska Arbetareförbundet på Limhamn? Uppgifterna är knapphändiga. I grovarbetarfackets protokoll namnges elva personer som 1899 gick över till det Kristliga Arbetareförbund som var Svenska Arbetareförbundets föregångare på platsen. Det är rimligt att anta att dessa var medlemmar i någon av frikyrkoförsamlingarna, men endast en kan kopplas till Metodistförsamlingen, ingen till Missionsförsamlingen. När jag däremot granskar de tjugoen namn på olika styrelseledamöter i Svenska Arbetareförbundets lokalavdelning och bibliotekskommitté som finns att tillgå, finner jag att åtminstone åtta av dessa var medlemmar av Missionsförsamlingen. Även om dessa inte var medlemmar i Missionsförsamlingens styrelse måste detta ses som att det fanns kopplingar mellan de båda föreningarna. Trots att endast ett överlappande medlemskap kan påvisas är också kopplingarna till Metodistförsamlingen tydliga. Metodistförsamlingens lokal brukades frekvent vid fester och dess orkester spelade vid möten.¹⁹⁰ Att den religiösa övertygelsen spelade en avgörande roll för dem som anslöt sig till Svenska Arbetareförbundet speglas i ett exempel från Metallindustriarbetareförbundets protokoll, när Hj. E. Sjölin begärde utträde ur föreningen med motiveringen att socialdemokratin motarbetade religionen.¹⁹¹ Alternativet för Sjölin blev att gå med i Arbetareförbundet.

En medlem finns det lite mer dokumentation om, nämligen tidigare

186. *Arbetaretidningen* 2/9 1907.

187. *Arbetet* 30/11 1906.

188. *Arbetaretidningen* 2/9 1907.

189. Svenska träarbetareförbundet avd. 79 Limhamn, protokoll 8/9 1909. MASA.

190. *Arbetaretidningen* 1/6 1906, 1/10 1910, 27/6 1911 och februari 1912.

191. Svenska Metallindustriarbetareförbundet avd. 143 Limhamn, protokoll 6/6 1907. MASA.

nämnde Anders Larsson. Som flitig skribent i Svenska Arbetareförbundets organ *Arbetaretidningen* och tillika ordförande för första distriktet omfattande Skåne, Halland och Blekinge hyllades han med en krönika vid sin 50-årsdag.¹⁹² Här står det att läsa att Anders Larsson föddes i Oxie socken den 21 november 1860. Hans far var lantbrukare så de unga åren ägnades åt detta värv. Vid 22 års ålder anställdes han vid statens järnvägar i Malmö. Då ett men från en sjukdom hindrade honom från att bli ordinarie, lämnade han tjänsten efter tre år och tog anställning vid Skånska Cementaktiebolaget. Larsson var med i Svenska Arbetareförbundet redan vid dess konstituerande kongress.¹⁹³ År 1901 gick han med i Limhamns Missionsförsamling. I 1910 års folkräkning får framgå att Anders och hustrun Elna hade sju hemmavarande barn i åldern 10–21 år. Av födelseorterna att döma tycks familjen ha bott i Lomma under åren 1886–1898 varefter de före 1900 flyttat till Limhamn. Detta innebär att Larsson arbetade för Skånska Cementaktiebolaget i Lomma vid lockouten där 1889 och att han flyttade till Limhamn ungefär samtidigt som Sveriges kristna arbetareförbund etablerade sig på orten. Att Lomma vid sidan av Limhamn kom att bli ett av Arbetareförbundets starkaste fästet i Skåne kan sättas i samband med att båda orterna dominerades av Skånska Cementaktiebolaget med disponent Berg i spetsen.

I R.F. Bergs brevkoncept finns det inga brev som är ställda till vare sig Svenska Arbetareförbundet eller till dess lokale ordförande. Att Berg var intresserad av förbundet framgår dock då skriften *Hvad vill Arbetareförbundet* finns bland hans efterlämnade papper. Motsvarande texter från den socialistiska arbetarrörelsen finns ej.¹⁹⁴ Enligt stadgarna för Svenska Arbetareförbundets bibliotek i Limhamn hade detta tillkommit genom bidrag från arbetsgivare i Limhamn. Inte nog med det, i protokollet för biblioteksstyrelsen från den 6 juli 1904 framgår det att biblioteket var inhytt i en lokal som ägdes av disponent Berg. När han sedermera sålde denna lokal och biblioteket hyrde in sig hos godtemplarna på Tegnérsgatan 64 betalade Berg hyran för den nya lokalen.¹⁹⁵ Vidare lovade han att göra vad han kunde för att få "Bolaget" att bidra med pengar även om det under de rådande förhållandena kunde vara svårt.

Svenska Arbetareförbundets bibliotek på Limhamn startade sin verksamhet 1901. För 50 öre kunde vem som helst erhålla ett lånekort som gällde under ett år. Bolagen som finansierat det hela hade som krav att pastor Lan-

192. *Arbetaretidningen* 2/3 1911.

193. *Arbetaretidningen* 1906.

194. Diverse anteckningar och korrespondens ang. arbetarnas lån och bostäder 1900–1905, Skånska cement huvudkoretet F1:1a 1900–1936. MASA.

195. Protokollbok för Biblioteket i lokalavd. No 32 af Svenska Arbetareförbundet Limhamn, LIML, 6/7 1904.

thén skulle fungera som kontrollant för skötsel och bokinköp. I anslutning till biblioteket låg ett läsrum och ett café som förestods av fru Olin. Enligt årsberättelsen från 1903 gjordes 1650 boklån av de 295 bokexemplaren.¹⁹⁶

Den 14 september 1904 blev det livliga diskussioner. Arbetareförbundet tyckte att biblioteket blivit en börda, då bolagen inte längre var intresserade att ställa upp med mer pengar. I de villkor som bolagen hade satt upp när de skänkte pengar för att starta biblioteket hette det att i händelse av att Svenska Arbetareförbundets lokalavdelning upplöstes, skulle biblioteket överlämnas till municipalsamhället. Larsson menade att under rådande omständigheter skulle biblioteket överlämnas till samhället. Bruunell betonade istället vikten att behålla biblioteket ”som en viktig länk i kedjan”. Den senare hyste hopp till att man i riksdagen hade diskuterat understöd till biblioteksverksamheter. Beslut fattades att gå till disponent Berg och tala med honom om att få biblioteket avvecklat, därefter har protokollet en lucka på två och ett halvt år.¹⁹⁷ Disponent Berg hade tidigare föreslagit att biblioteket skulle slås ihop med Föreläsningföreningen, möjligen fick kommittén samma svar när de uppvaktade honom hösten 1904. Det verkar som om disponent Berg tagit sin hand ifrån Arbetareförbundet och dess bibliotek och istället gjorde allt för att stödja Föreläsningföreningen. När bibliotekskommittén hade sitt sista protokollförda möte i mars 1907 hade Berg nyligen skänkt en stor summa pengar till Föreläsningföreningens nya bibliotek. Föreläsningföreningen ställde en begäran till Svenska Arbetareförbundets bibliotekskommitté att överlåta sitt bibliotek vilket avslogs. Istället utsågs två representanter som ännu en gång skulle vädja till disponent Berg om att arbetsgivarna skulle avsäga sig den rätt som de ansåg sig ha till biblioteket och överlåta denna åt Svenska Arbetareförbundets lokalavdelning eller dess riksförbund.¹⁹⁸ Ett halvår senare blev det dock som Berg önskade och föreläsningföreningen övertog Svenska Arbetareförbundets omhändertagna bibliotek.¹⁹⁹

För att sammanfatta detta kapitel kom en arbetarrörelse i Limhamn till stånd i mötet mellan de befintliga sjukkassorna och arbetarrörelsen i det närbelägna Malmö. Disponent Berg försökte stoppa den fackliga organiseringen genom bilda ett alternativt arbetarråd, anordna omröstningar om fackföreningens vara eller icke-vara, avskeda fackliga agitatorer, men

196. Protokollbok för Biblioteket i lokalavd. No 32 af Svenska Arbetareförbundet Limhamn, 19/3 1904. LIML.

197. Protokollbok för Biblioteket i lokalavd. No 32 af Svenska Arbetareförbundet Limhamn, 14/9 1904. LIML.

198. Protokollbok för Biblioteket i lokalavd. No 32 af Svenska Arbetareförbundet Limhamn, 9/11 1904. LIML.

199. Se nedan under avsnittet om Limhamns Föreläsningförening.

misslyckades. Inledningsvis vägrade Berg att förhandla, men 1906 slöts ett kollektivavtal där föreningsrätten erkändes. Det blev inga arbetsinställelser under Bergs regim.

Under våren 1909 ägde en stor nationell lockout och strejk inom byggämnesindustrin rum. Denna blev en generalrepetition för den stora arbetsmarknadskonflikten under sensommaren och hösten samma år. Genom sitt skötsamma uppträdande hade Arbetarrörelsen vunnit förtroende i lokalsamhället. Menorstrejken blev ett nederlag för fackföreningarna; vissa av dem halverade sitt medlemstal, andra utplånades helt.

Det fanns formella relationer som knöt samman arbetarrörelsens organisationer, men också informella nätverk genom överlappande medlemskap i dess olika styrelser. Förvisso fanns det ett brett engagemang i styrelserna, fyra femtedelar av dem som hade något uppdrag under undersökningsperioden satt bara på en post. Dock är det tydligt att ordförandeposterna innehades av personer som satt i flera styrelser och som satt under länge perioder. Enstaka uttalanden av medlemmar indikerar att denna lilla grupp uppfattades som ett arbetaretablisemang av vissa medlemmar. Samtidigt torde överlappningarna mellan organisationerna underlättat samarbete och mobilisering. Arbetarekommunen använde nätverket för att inledningsvis få in arbetarrepresentanter i kommunens taxeringsnämnd och senare för att få arbetarna att delta i valen på såväl kommunal som riksdagsnivå.

Den icke-socialistiska fackföreningsrörelsen Svenska Arbetareförbundet, och kanske i synnerhet dess föregångare Kristna Arbetareförbundet, hade sitt ursprung i de kristna arbetarnas ovilja att befatta sig med den ateistiska socialismen. Disponent Berg och bolagen på Limhamn stödde aktivt Svenska Arbetareförbundets Limhamnsavdelning. Denna hade tydliga kopplingar till de två större frireligiösa samfundet, nämligen Metodistkyrkan och Friförsamlingen. Relationen till den socialistiska arbetarrörelsen var allt annat än god. Socialisterna försökte kväsa Svenska Arbetareförbundet genom att sätta dess lokale ledares handelsrörelse i blockad och när förbundssekreteraren Josef Nilsson besökte Limhamn jagades han under dramatiska former iväg till Malmö.

Nykterhetsrörelsen

På 1830-talet bildades Svenska Nykterhetssällskapet som ett samlande organ för nykterhetsföreningar i landet. Bakgrunden var att brännvinskonsumtionen ställde till stora sociala problem. Rörelsen verkade för att dess medlemmar skulle avhålla sig helt från brännvin och begränsa sitt intag av öl och vin. Den mest namnkunnige agitatorn var den skånske prästen Peter Wiselgren som reste land och rike runt för att tala i saken. Ledningen som bestod av högreståndspersoner och präster kunde tack vare sitt politiska inflytande driva fram att husbehovsbränningen begränsades och sedermera förbjöds under 1850-talet.²⁰⁰

Under 1870-talet vann de helabsolutistiska rörelserna intåg från England och Amerika. Liksom frikyrkorna kom dessa att engagera många; 1910 beräknas de olika ordnarna ha organiserat en halv miljon medlemmar i Sverige. Av olika ideologiska orsaker kom nykterhetsrörelsen att vara splittrad i olika organisationer. Internationella Godtemplarorden (IOGT) vars första loge i Sverige startade 1879 kom att bli den största organisationen. Ur denna bröts Templarorden (TO) år 1884 och Nationalgodtemplarorden (NGTO) år 1888. Den senare ville tona ner kravet på personlig gudstro och lyfta fram det nationella. År 1896 bildades Nykterhetsorganisationen Verdandi (NOV), en organisation som skulle vila på socialistisk grund och kom att stå arbetarrörelsen nära. På motsvarande sätt kom den religiösa Blåbandsrörelsen från Amerika 1884 ha kopplingar till Missionsförbundet.²⁰¹ Kvinnoorganisationen Vita bandet hade sitt ursprung i USA och hade en tydlig koppling till KFUK alltsedan starten i Sverige omkring 1880.²⁰²

200. Lennart Johansson, *Brännvin, postillor och röda fanor*, Växjö 1992, s. 75 ff.

201. Samuel Edquist, *Nyktra svenskar. Godtemplarrörelsen och den nationella identiteten 1879–1918*, Uppsala 2001, s. 18 ff. Mats Hellspong, *Korset, fanan och fotbollen*, Stockholm 1991, Lars-Arne Norborg, *Sveriges historia under 1800- och 1900-talen. Svenska samhällsutveckling 1809–1986*, Stockholm 1988, s. 132 f.

202. Minnesskrift för Skånes distriktsförenings av Vita bandet 1912–1937.

IOGT-logen Limhamns borg, cirka 1902. Den lilla ljusklädda flickan till höger på sin faders arm (suddig) är Karin Andersson, född 28 juli 1899. Källa: LIML.

Godtemplare, blå- och vitbandister på Limhamn

Nykerhetsorganisationernas lokala material är bristfälligt. Att skriva deras historia blir till stor del ett pusslande med andra källor. Utifrån Missionshusbolagets protokoll framgår att godtemplarna hade möten på Limhamn redan år 1882.²⁰³ Den första notisen som belägger existensen av IOGT-logen 170 Limhamn är vid Skånes distriktsloges instiftande i april 1887. Bland de nio män från Limhamn som erhöll järngraden vid detta tillfälle var fyra fiskare, en murare, en kalkbrottsvakt och en arbetare.²⁰⁴ När denna loge lades ned är svårt att avgöra, men kanske var det som en konsekvens av den nationella splittringen 1888. Notisen att Nationalgodtemplarna år 1895 vid två tillfällen hyrde in sig i Missionshuset antyder möjligen detta.²⁰⁵ Från 1890–1901 finns det en kassarapport från Grundlogen no 10 Syskonförbundet, med adress Limhamn. Dess låga organisationsnummer antyder att det inte är en IOGT-loge i vanlig bemärkelse, men ingenting säger något om dess medlemmar eller verksamhet.

Senast 1902 startades logen 2368 Limhamns borg. I en odaterad förteckning med fem medlemmar från tidigast 1903 återfinns en person med

203. Limhamns Missionshus AB, protokoll 1882. LIKL.

204. Skånes distriktsloge IOGT protokoll 1887. LULA. Två av personerna har inte kunnat identifieras.

205. Limhamns Friförsamling, protokoll 1895. LIKL.

koppling till den gamla logen (IOGT-logen 170 Limhamn). Fyra av männen på listan bar hantverkartitlar som stämpelmakare, skräddare, målare och plåtslagare, den femte titulerades vaktmästare.²⁰⁶ En annan bild av den sociala sammansättningen i logen ges i Skånedistriktets graderingsförteckning. Åren 1908 och framåt finns namn på tretton personer varav ett tiotal identifieras med hjälp av 1910 års folkräkning. I stort sett alla bar arbetartitlar som grovarbetare, textilarbetare, järnarbetare, lokeldare et cetera. Därtill kommer en barberare.²⁰⁷

Limhamns Blåbandsförening har inte lämnat något primärmaterial efter sig. Enligt Friförsamlingens protokoll började Blåbandsföreningen hyra in sig i missionshuset med början 1892.²⁰⁸ Den nära kopplingen till Missionsförbundet såväl nationellt som lokalt gör att man kan anta att medlemmarna rekryterades från Friförsamlingen. I maj 1903 meddelade Limhamnsbladet att den lokala Blåbandsföreningen som för en tid fört en tynande tillvaro nu gick raskt framåt med ett femtiotal medlemmar.²⁰⁹ Som ett utskott från denna förening bildades barnföreningen R.F. Bergs minne 1909 vars hela verksamhet kan följas till nedläggningen 1915.²¹⁰

Det finns inte något primärmaterial från Vita bandets avdelning på Limhamn. I Friförsamlingens protokoll framgår att nämnda förening höll ett föredrag i missionshuset 1903, mycket äldre än så kan den inte vara då moderföreningen i Helsingborg bildades i oktober 1902. I minnesskriften för Skånes distriktsförening av Vita bandet från 1937 meddelas endast att det i Limhamn fanns en förening ”som arbetade rätt kraftigt i många år” och som sedermera gick upp i Malmöföreningen.²¹¹

Frihetens hamn

I oktober 1900 diskuterade styrelsen för Limhamns Arbetarekommun möjligheten att bilda en Verdandiklubb.²¹² Åtta månader senare, den 7 juli 1901 höll Verdandilogen Frihetens hamn sitt konstituerande möte i Folkets hus på Limhamn. Flera av logens grundare var förankrade i de lokala fackföreningarnas och sjukkassornas styrelser och logen kom på så vis ha både formella och informella kontakter med arbetarrörelsen.²¹³ Inom logen

206. Skånes distriktloge IOGT, protokoll och logematrikel. LULA.

207. Skånes distriktloge IOGT, protokoll och logematrikel. LULA.

208. Limhamns Friförsamling, protokoll 1892. LIKL.

209. Limhamnsbladet 1/5 1903.

210. R.F. Bergs minne protokoll 1909–1915. LIML.

211. Minnesskrift Skånes distriktsförening av Vita Bandet 1912–1937.

212. Limhamns Arbetarekommun, protokoll 16/10 1900. ARAM.

213. Bildandet av en Verdandiloge diskuterades i Limhamns Arbetarekommun redan 17/10 1900.

diskuterades frågor som var viktiga för arbetarrörelsen i stort såsom storstrejksförslaget 1901, riksdagsmannavalet 1905, åtta timmars arbetsdag 1906 et cetera., men framför allt stod naturligtvis nykterhetsfrågan i centrum. Att man å ena sidan skulle sluta upp som en stödtrupp i arbetarrörelsens led och å andra sidan skulle verka för nykterhet ledde dock till en slags kluvenhet. För arbetarrörelsen var det viktigt att mobilisera många och kunna erbjuda alternativ till de religiöst färgade logerna. Samtidigt var nykterhetsfrågan inte något som stod särskilt högt på den politiska dagordningen.

Beträffande nykterhetsfrågan hade logen Frihetens hamn mer gemensamt med de organisationer som de skulle utgöra ett alternativ till. Genom Allmänna nykterhetskommittén kom ett brett samarbete mellan de lokala nykterhetslogerna till stånd. Denna fraternisering kom åtminstone indirekt att få konsekvenser för Frihetens hamns relationer till arbetarrörelsen. När man på ett medlemsmöte sommaren 1907 bestämde sig för att flytta från Folkets hus till en lokal i Godtemplarhuset begärdes utträde av vice ordförande Per Rosell, som tillika var ordförande i Byggnadsföreningen (Folkets Hus) och ordförande i Arbetarekommunen, medlemmen Algot Bergkrantz som var styrelseledamot i Träarbetareförbundet, sedermera dess ordförande, samt kort efter denna händelse styrelseledamot i Byggnadsföreningen (Folkets Hus) och suppleant i Arbetarekommunen och medlemmen Johan Holmgren, styrelseledamot i Arbetarekommunen och kort efter denna händelse ledamot i styrelsen för Grov- och fabriksarbetareförbundet sektion 2.²¹⁴

Medlemmarnas val att lämna Folkets hus till förmån för Godtemplarhuset kan tolkas som en protest mot arbetarrörelsens ointresse för nykterhetsfrågan. Under samma höst diskuterades hur det kunde komma sig att August Palm, som var den förste socialdemokraten, kunde hata det organiserade nykterhetsfolket.²¹⁵ Lokalbytet kan också ses som en protest mot det lokala arbetaretablisemangets dominans. Ett sådant missnöje framkommer tydligt redan vid det närmast efterföljande mötet då det föreslogs att ett offentligt möte skulle hållas med diskussion över ämnet ”om de utav Arbetarna valda representanterna inom samhället skötta [sic] sin funktion till fördel för arbetarklassen samt är den politiska makten nödvändig eller leder fram till målet”.²¹⁶ Förvisso fick förslaget till diskussionsämne avslag, men tanken hade formulerats. Logens agerande fick sina konsekvenser. När socialdemokratiska ungdomsförbundet och kvinnliga diskussionsklubben inbjöds till diskussioner om ungdomens inställning till Verdandi valde de att inte

214. Frihetens hamn, protokoll 18/8 1907. ARAL.

215. Frihetens hamn, protokoll 27/9 1907. ARAL.

216. Frihetens hamn, protokoll 25/8 1907. ARAL.

komma; förmodligen efter ett inofficiellt direktiv från arbetarledarna. I mötesprotokollet från samma tillfälle framgår att en ny loge höll på att bildas på orten och att man därför sände en protest till distriktsstyrelsen. Detta var ett försök från den lokala arbetarrörelsens ledare att skapa en "foglig" lokal verdandilog och marginalisera Frihetens hamn, men det sjösattes aldrig.²¹⁷

Frihetens hamn stannade inom arbetarrörelsen, men det fanns hela tiden en diskussion om denna relation inom logen. I augusti 1910 antogs en resolution som innebar att medlemmarna så mycket som möjligt skulle delta i val tillsammans med arbetarpartiet. Vid samma tillfälle bestämdes efter en mycket jämn omröstning att man skulle stanna kvar i den lokal man hyrde. I mitten av april 1911 försökte någon upphäva beslutet att delta i förstamajdemonstrationen, men förslaget avlogs.

På januarimötet 1911 föreslogs att en ungdomsavdelning skulle bildas. En sådan kom till stånd samma vår under namnet Vitsippan och leddes inledningsvis av den kvinnliga ordföranden Märta Levin. Det finns inga exakta uppgifter om medlemsantalet, men vid ett möte i januari 1912 noteras 46 närvarande. Protokollen är sparsamma och det verkar inte som att några egentliga diskussioner togs upp på dagordningen. Vitsippan anordnade kaffefester, lekar och deltog i de utflykter som Allmänna nykterhetskommittén anordnade. På så vis kom föreningens ungdomar också i kontakt med ungdomar från de andra nykterhetsorganisationerna.

R.F. Bergs minne

I mitten september 1909 sammanträdde en grupp kommitterade blåbandister för "iscensättande av nykterhetsarbete bland barn". Av titlarna på den första styrelsen framgår att föreningen bars upp av folk- och småskolelärare. Efter en stunds diskussion beslutade man att bilda en förening för barn mellan 10–14 år med fordran på avhållsamhet från alkohol och tobak. Möten skulle hållas en lördag i månaden. Av det program som uppgjordes för första tillfället framgår föreningens religiösa karaktär med tydlighet; mötena skulle inledas och avslutas med psalmsång. Däremellan hölls föredrag, nykterhetslektioner och sagostund varvat med andra sånger.²¹⁸ Till föreningens verksamhet hörde också att anordna lekaftnar, kaffefester, årsfester, julfester och utflykter. Från 1911 drev man en slags fritidsgård, ett så kallat ungdomshem tillsammans med Blåbandföreningen. Flickorna erbjöds särskilda syaftnar och det gavs sjukvårdsaftnar och kurser i stenografi. Så småningom

217. Frihetens hamn, protokoll 25/10 1907. ARAL.

218. Protokollbok för R.F. Bergs minne, 15/9 1909. LIML.

överfördes denna ungdomsverksamhet till K.F.U.M.²¹⁹ R.F. Bergs minne hyrde in sig i det gamla missionshuset. Detta ägdes av cementbolaget sedan Missionsförsamlingen flyttat till den nybyggda Taborkyrkan. När Metodistförsamlingen i samband med ombyggnaden av sin kyrka fick förstahandskontraktet på det gamla missionshuset kunde R.F. Bergs minne fortfarande ha sina möten där mot ersättning för värme och belysning. Föreningen hade en god relation till Metodistförsamlingen, och när lokal diskuterades till en medlemsfest sågs den nybyggda Wesleykyrkan som ett alternativ. Det fanns personliga kopplingar mellan Metodistförsamlingen och R.F. Bergs minne. De två tunnbindarna Emil och Oscar Olsson som medverkade som funktionärer vid julfesten 1909 var båda metodister, likaså sjuksköterskan Bengta Olsson som höll i föreningens sjukvårdsaftnar. En minst lika tydlig koppling fanns till Missionsförsamlingen. Sex stycken av de 21 vuxna som var engagerade i föreningssverksamheten var medlemmar i församlingen.²²⁰ Det kan därför konstateras att R.F. Bergs minne fungerade som en av flera mötesplatser för de två samfundet. När föreningen skulle ha stora fester, fackeltåg et cetera bjöds alltid Jöns Pålsson-Castner in som talare. Han var som framgått en erfaren predikant, men han var också en viktig person i Limhamns samhällsliv såsom ordförande i kommunalfullmäktige och kommunalnämndens vice ordförande

Kontakter inom nykterhetsrörelsen

Det är oklart av vem och när som initiativet togs till Allmänna nykterhetskommittén. Det äldsta belägget finns i Friförsamlingens protokoll från 1892 när kommittén fick låna såväl missionshuset som predikant Andersson.²²¹ Förmodligen inledde Godtemplarlogen och Blåbandlogen som båda startade sin verksamhet detta år ett samarbete. Men därefter tiger källorna i nio år. Först 1901 meddelar samma protokoll att Friförsamlingen fått en inbjudan att sända en representant till kommittén. Troligtvis är det samma inbjudan som styrelsen för Frihetens hamn gjorde sig lustig över när man frågade sig om kommitténs sekreterare hade någon slags skrivsjuka då han inte satt ut var mötet skulle hållas.²²² Detta redde man dock snart ut och framöver deltog logen med representanter i kommittén. Av ungdomslogen Vitsippans protokoll framgår det att Allmänna nykterhetskommittén anordnade gemensamma utflykter.²²³ På så vis var det inte bara representanter

219. Protokollbok för R.F. Bergs minne, 1911. LIML.

220. Limhamns Friförsamling, Medlemsmatrikel 1888–1914. LIKL.

221. Limhamns Friförsamling, protokoll 1892. LIKL.

222. Den som skrev brevet såg förmodligen Missionshuset som den självklara mötesplatsen.

223. Vitsippan, protokoll 11/5 1911. ARAL.

från de olika logernas styrelser som träffades utan även såväl dess vuxna som unga medlemmar.

Det är intressant att notera att såväl de frireligiösa blåbandisternas och de socialdemokratiska verdandisternas intresse för att organisera ungdomen sammanfaller. R.F. Bergs minne och blåbandsföreningen öppnade sitt ungdomshem samtidigt som Frihetens hamn startade ungdomsavdelningen Vitsippan. Detta kan tolkas som att det fanns en gemensam diskussion om nykterhetsarbete bland ungdomen mellan de organisationer som ingick i Allmänna nykterhetskommittén. Det kan också ses som en akt av konkurrens, där den ena föreningens initiativ tvingar den andra till att göra ett motdrag för att inte förlora mark. De båda förklaringarna behöver dock inte utesluta varandra. Två notiser i Limhamnstidningen i januari 1910 avslöjar att samarbetet mellan verdandister och godtemplare vid denna tid inte omfattade blåbandisterna. Då det var arbetsbrist och dåliga tider på Limhamn tog de två förra initiativet till gratisbespisning av 125 fattiga skolbarn vilket skulle pågå under två månader. Veckan därpå kan man läsa att blåbandisterna på egen hand tagit ett liknande initiativ omfattande 60 barn.²²⁴

Sammanfattningsvis är intrycket att det fanns ett livaktigt nykterhetsarbete på Limhamn allt sedan 1880-talet. Trots ideologiska skiljaktigheter samarbetade de olika organisationerna i Allmänna nykterhetskommittén. På 1910-talet förefaller det dock som att det skedde en polarisering där samarbetet mellan godtemplare och verdandister bibehölls medan blåbandisterna gick sin egen väg.

224. Limhamnstidningen 22/1 & 29/1 1910.

Idrottsrörelsen

Den moderna idrottsrörelsen vann sitt inträde i Sverige under 1800-talets sista decennier under influenser från England. Den kom att komma i konflikt med den så kallade Linggymnastiken som utvecklats av Pehr Henrik Ling i början av 1800-talet. Den moderna tävlingsidrotten sågs som hetsig, spektakulär och elitinriktad och stod i kontrast till Linggymnastikens ideal som innebar harmoni, rationalitet, liksidighet i rörelser och allmän tillgänglighet. Inledningsvis dominerade gymnastikföreningarna, men under 1900-talets början blev friidrott, fotboll och skidor de stora idrottsgrenarna. År 1903 bildades Riksidrottsförbundet som en övergripande organisation för landets idrottsrörelser.²²⁵

Kring sekelskiftet 1900 växte det fram ett flertal idrottsföreningar på Limhamn. Källäget medger dock inte en heltäckande undersökning av medlemskatern eller verksamheten i dessa. Beträffande Gymnastik- och Atletklubben Standard, Limhamns Sportklubb och fotbollsklubben Svithiod finns inget primärmaterial alls, endast notiser i de andra föreningarnas protokoll. Denna brist hänger delvis samman med att föreningarna hade en förhållandevis kort verksamhetstid. Några av föreningarna kom sedermera att införlivas i andra och blir därmed också en del av det undersökta materialet.

Limhamns skyttegille

Redan 1831 hade ett Christianstads skyttesällskap bildats, men det var först i och med att skarpskytterörelsen sattes igång på 1860-talet som skytteföreningarna blev vanligare. Skarpskyttarna, som skulle vara en frivillig kraft i rikets försvar, hade 1867 drygt 40 000 medlemmar i 304 föreningar. Rörelsen tynade dock bort under 1880-talet till förmån för det mer tävlingsinriktade skyttet. 1889 bildades en centralstyrelse för landets skytteföreningar.²²⁶

225. Mats Hellspong, *Korset, fänan och fotbollen*, Stockholm 1991, s. 32 f.

226. Vilhelm Wahlquist, *Sveriges frivilliga skytterörelse under åttio år 1860–1939*, Stockholm 1940.

I januari 1897 samlades ett femtiotal personer för att bilda Limhamns skyttegille. Ordföranden från Malmö skyttegille var inbjuden för att bistå med goda råd.²²⁷ Enligt de stadgar som uppfördes skulle ändamålet med föreningen vara att ”bibringa sina medlemmar en skjutskicklighet som sätter dem i stånd att kraftigt medverka vid fosterlandets försvar [...]”²²⁸ Föreningen anslöt sig från starten till Skånes skytteförbund och Sveriges frivilliga skytteföreningar och började se sig om efter lämplig skjutbana. I mars tecknades ett tioårigt arrende på en bit mark på strandängarna vid Vik söder om samhället och den 20 juni stod banorna klara för att börja användas.²²⁹

Föreningen hade rekviderat tio gevär av 1867 års modell av statens förråd och åtnjöt även ett ekonomiskt bidrag från staten. En del inkomster kom också in genom uthyrning av skjutbanan till Kronprinsens husarregemente i Malmö. Ett annat sätt att finansiera verksamheten var att anordna skjutfester med försäljning av smörgåsar och spritdrycker. Man anordnade även större tillställningar i samband med tävlingar. Inför en sådan fest skulle åtta liter brännvin, femton liter konjak, tio liter punsch och tre flaskor sherry inköpas enligt en anteckning från hösten 1899.²³⁰ Kanske blev det lite för mycket av det goda. I mars 1900 meddelar protokollet: ”Af förekommen anledning förbjudes all förtäring av spirituosa samt kortspel inom skyttegillet paviljong och bana.”²³¹ Detta förbud kom ingalunda att bli bestående. När man 1904 anordnade en tävling dit skyttar från andra föreningar inbjudits inköptes tre liter brännvin, tre liter konjak och en halv tunna bier för servering vid skjutpaviljongen.²³²

Det finns inga medlemsmatriklar för föreningens första verksamhetsår, men protokollen ger namn och titel på styrelsemedlemmar. Under föreningens första år bar styrelsemedlemmarna titlar som handlande, fabrikör, korpral, kassör, byggmästare, fiskare et cetera. Efterhand blir titlar som ingenjör och disponent mer vanliga. Förmodligen bars medlemskåren också upp av medelklassen. Från att vid starten 1897 bestått av ett femtiotal personer växte föreningen så att den kring sekelskiftet 1900 hade uppåt 200 medlemmar. En del av denna expansion kom tillstånd genom att K.F.U.M i Malmö kollektivanslöt sina trettiotre medlemmar år 1900 och att Malmö

227. *Limhamns Skytteförening 1897–1947 Jubileumsskrift*, Malmö 1947.

228. Limhamns Skyttegille stadgar § 1. LISL.

229. Skottriktningen var mot den nuvarande Sumphamnen vid Sibbarp.

230. *Limhamns Skytteförening 1897–1947 Jubileumsskrift*, Malmö 1947, s. 22.

231. Limhamns Skyttegille, protokoll mars 1900. LISL.

232. *Limhamns Skytteförening 1897–1947 Jubileumsskrift*, Malmö 1947, s. 27. 1906 utfärdade Skytteförbundets styrelse ett cirkulär med direktivet att inte tillåta starka drycker i samband med skjutövningar. Vilhelm Wahlquist, *Sveriges frivilliga skytterörelse under åttio år 1860–1939*, Stockholm 1940, s. 113 f.

läroverks skytteförening gjorde likaledes 1901. En värvningsstrategi gick ut på att i samarbete med Limhamns folkskolor anordna prisskjutningar för femteklassare för vilket sju Mausergevär införskaffades.²³³

Enligt föreningens jubileumskränikör gick Limhamns skyttegille in i en ny period av sin tillvaro i och med att ingenjör Zickerman valdes till ordförande 1909. Zickerman lär ha målmedvetet arbetat för att göra föreningen till en av landets bästa. Till de reformer som genomfördes hörde att byta ut den skarpa ammunitionen på hundrametersbanan mot kortkuldig för att spara pengar, ökad rekrytering bland ungdomar genom befrielse från årsavgift och sammanställandet av ett arkiv för föreningens handlingar. Skyttegillet började från och med nu också att aktivt delta i riksomfattande tävlingar.²³⁴ Ingenjör Zickerman satt också i Malmöhus läns skytteförbunds verkställande utskott och var befälhavare för Malmö landsbygds landstormsområde nr. 3A.

Den 20 augusti 1909 kunde ordförande Zickerman, meddela styrelsen att han med anledning av den pågående storstrejken på myndigheternas uppmaning tagit bort alla gevär och all ammunition från paviljongen. Alla skjutningar hade ställts in tills vidare eftersom ”arbetarna i dessa övningar numera under lugna förhållanden se en utmaning.”²³⁵ Zickerman förordade att låta verksamheten ligga nere tills konflikten var över, men röstades ned av styrelsen som ansåg att strejken avlöpte lugnt. Ordföranden höll med om att Limhamns arbetarebefolkning skötte sig mönstergillt men reserverade sig för beslutet. Han menade vidare att han såsom arbetschef för en stor arbetarkår under de beslutade förhållandena ej kunde uppträda som ledare för skyttegillet. Istället anmodade han vice ordförande att träda in i hans ställe så länge strejken varade.²³⁶

Såsom ingenjör vid Skånska Cementaktiebolaget hade Zickerman nytta kontakter. När skjutbanan behövde utökas 1910 fick föreningen gratis disponera ett område på strandmarken. Därtill skänkte AB Förenade kalkbrotten en gåva på 200 kr. År 1912 förhandlade föreningen med Nils Castner om att få ta över en stycke mark som han arrenderade av Förenade kalkbrotten för att anlägga en helt ny skjutbana. Med hjälp av statsbidrag på 5450 kr kunde föreningen i augusti 1913 inviga södra Sveriges största och mest tidsenliga skjutbana.²³⁷

233. *Limhamns Skytteförening 1897–1947 Jubileumsskrift*, Malmö 1947, s. 26. Detta var inget lokalt unikum. På central nivå började man att diskutera obligatoriska skjutövningar i folkskolorna år 1900. Vilhelm Wahlquist, *Sveriges frivilliga skytterörelse under åttio år 1860–1939*, Stockholm 1940, s. 95 f.

234. *Limhamns Skytteförening 1897–1947 Jubileumsskrift*, Malmö 1947, s. 32 f.

235. Limhamns Skyttegille, protokoll 20/8 1909. LISL.

236. Limhamns Skyttegille, protokoll 20/8 1909. LISL.

237. *Limhamns Skytteförening 1897–1947 Jubileumsskrift*, Malmö 1947, s. 38 f.

Fotbollsklubben Wiking/Limhamns Boll- och Idrottsförening

Fotbollsklubben Wiking bildades i april 1905.²³⁸ I kassaboken från detta år kan man se att en fotboll för 16 kronor och visselpipa för 50 öre införskaffades. Fotboll var ett dyrt nöje, som en jämförelse kan nämnas att timlönen för en vanlig arbetare i genomsnitt var 35 öre.²³⁹ I den medlemsmatrikel som upprättades år 1908 framgår att de nitton som anslöt sig år 1905 var unga män i 15–20 årsåldern med titlar som företrädesvis kontorist, laborant och studerande. Några av dem var också yrkesutbildade arbetare såsom gjutare och tunnbindare, men endast en titulerades arbetare. Enligt historikern Torbjörn Andersson var det just medelklassungdomen som tog upp fotbollen när den kom till Sverige från England i slutet av 1800-talet.²⁴⁰ Detta hängde samman med att dessa ungdomar hade mera tid, bättre ekonomiska resurser och bättre internationella kontakter.²⁴¹

Från februari 1907 finns det protokollböcker bevarade. Genom dessa kan man följa verksamheten i klubben. Under de första åren var det många diskussioner om klubbdräkten; i februari 1907 togs beslut om blå tröjor med gul diagonal och blå byxor, men redan i maj talades det om blå och röda tröjor och blå byxor, kanske var den ursprungliga dräkten för lik något annat lags färger. I maj 1905 fattade man också beslut om att ansluta sig till Skånes Fotbolls-förbund med motiveringen att klubben inte av andra klubbar skulle ses som en vanlig ”bondklubb”.²⁴² Två månader senare följdes detta upp med anslutning till Svenska Gymnastik- och Idrottsföreningarnas Riksförbund och i det sammanhanget ändrades namnet till Limhamns Boll- och Idrottsförening (LBI).²⁴³ På så sätt markerade namnet att föreningen inte bara spelade fotboll. Sommaren 1907 anordnade klubben en idrottstävling som omfattade 100 meter löpning, höjdhopp, stavhopp, stafettlöpning, längdhopp, trestegshopp, kulstötning, 4500 m löpning och fotboll.²⁴⁴ Förmodligen var det i dessa friidrottssammanhang som man iklädde sig blå tröja och vita byxor.²⁴⁵

238. Enligt matrikel uppförd 1908 skrevs de första medlemmarna in den 3 april 1905. LIIL.

239. Uppgiften om den genomsnittliga timlönen för arbetare är hämtad från Stjernströms sammanställning av lönestatistik. Gustaf Stjernström, Limhamn. Dess industriella och sociala utveckling, Stockholm 1906–1907.

240. Torbjörn Andersson, *Kung fotboll. Den svenska fotbollens kulturhistoria från 1800-talets slut till 1950*, Stockholm 2002, s. 81.

241. Torbjörn Andersson, *Kung fotboll. Den svenska fotbollens kulturhistoria från 1800-talets slut till 1950*, Stockholm 2002, s. 83.

242. Protokollbok för LBI 9/5 1907. LIIL.

243. Namnet Wiking var redan upptaget av en klubb i Helsingborg.

244. Protokollbok för LBI 23/6 1907. LIIL.

245. Protokollbok för LBI 31/7 1907. Dräkten förändrades sedan till vita tröjor och blå byxor med breda revärer, Protokollbok för LBI 13/3 1908. LIIL.

Limhamns Boll- och Idrottsförening, LBI, i första fotbollsdräkten, 1905. LIML.

Det var fotbollslaget som vann de största framgångarna. I protokollet meddelas seger efter seger mot Qvarnby; 12 maj 1907, 7–0 trots att en man blev skadad och utbytt, 16 juni 1907, 4–1 alla mål i första halvlek, 23 juni 1907 andralaget Viking II spelar 1–0 mot Qvarnby på dålig plan med endast nio spelare.²⁴⁶ Men Qvarnby var inte de enda laget som fick bita i gräset; den 6 oktober 1907 besegrades IFK Lund med 7–2, den 3 november 1907 Malmölaget Örnén med 9–0 och samma dag kunde man skriva 4–0 mot det andra Limhamnslaget Svithiod. Endast ett nederlag finns noterat för 1907, nämligen 6–1 mot MBI från Malmö. I protokollboken förklaras denna motgång med att målvakten fått en hård boll i magen under uppvärmningen och inte kunnat röra sig till fullo.²⁴⁷

Den första fotbollsplanen hyrdes av Limhamns sportklubb.²⁴⁸ Att planen låg invid Polgatan framgår av att man bad om ett plank mot gatan i januari 1908.²⁴⁹ Det finns uppgifter om att andra platser användes att spela på som till exempel Limhamnsfältet och Glasblåsarängen. I april 1909 blev klubben uppsagd från arrendet, men förhandlade med markägaren, trädgårdsmästare Wiberg, om förlängning. I oktober 1909 gick föreningen in till köpingen med en skrivelse för att begära en ny idrottsplats, men denna togs inte i

246. Protokollbok för LBI 1907. LIII.

247. Protokollbok för LBI 11/8 1907. LIII.

248. Protokollbok för LBI 12/4 1907. LIII.

249. Protokollbok för LBI 22/1 1908. LIII.

beaktande. Två år senare, i augusti 1911 erbjöd cementbolaget klubben att för 100 kr per år under tio år arrendera den befintliga lekplatsen i den så kallade Gnällan jämte de en och trekvarts tunnland jord som gränsade i sydost för 25 kr per år. Efter förhandlingar landade det hela i att skolkommittén arrenderade av bolaget och klubben i sin tur av dessa. Den första maj 1912 invigdes den nya idrottsplatsen. Om vintrarna hyrde man båtbyggare Lundströms verkstad i hamnen för inomhusträning.

Föreningen hade ingen egen lokal annat än den paviljong vari man bytte om och förvarade utrustning invid idrottsplatsen. Man hyrde därför inledningsvis in sig efter behov i till exempel Elimkapellet för medlemsmöte, gamla missionshuset för årsmöte eller Godtemplarsalen för soaré. Mest frekvent är dock nyttjandet av Blåbandsföreningens lokaler där man hade ett flertal möten från 1908 och framåt. Det var också på Café Blå bandet som medlemsavgifterna togs upp 1908.

I december 1907 diskuterades möjligheten att ta in passiva medlemmar och man beslutade sig för att inte göra så. Men redan i slutet av februari och under mars månad 1908 började man skriva in ett femtontal nya passiva medlemmar. Förmodligen var detta ett sätt att komma till rätta med ekonomin, ju fler medlemmar desto fler att dela bördan. Detta kom också att innebära en förändring av ålderstrukturen i föreningen. Nu skrevs det in betydligt äldre män från dryga trettioårsåldern och uppåt. Utifrån efternamnen kan man anta att några av dem var ynglingarnas fäder. Generellt kan det sägas att dessa nya medlemmar kom ur samma sociala skikt som ynglingarna med titlar som till exempel byggmästare, bokhandlare och gjutare. Föreningen insåg betydelsen av att ha de rätta kontakterna, därför lät man den andra maj 1909 utnämna några av köpingens ledande män såsom häradshövding Wehtje, ingenjör Zickerman, kapten Lundvall, ingenjör Streiffert, trafikchef Olsson och konsul Carter till hedersledamöter. Inledningsvis verkar detta inte ha gett någon återbäring, men längre fram kom det förmodligen att spela roll vid tillkomsten av Limhamns idrottsplats.

I protokollet är det en lucka på mer än ett år från slutet av mars 1910 till slutet av juli 1911, förmodligen har verksamheten legat nere för den 24 juli 1911 talas det om att återupptaga LBI:s verksamhet. Krisen i föreningen var troligtvis avhängig av den dåliga ekonomin och tillgången till en idrottsplats.²⁵⁰ Vid nystarten diskuterades möjligheten att gå samman med konkurrenterna Urania.²⁵¹ Istället kom klubben att expandera genom

250. Den dåliga ekonomin framgår tydligt då man är skyldig fabrikör Joh. Lundberg 100 kr och Ing. Harald Olsson 150 kr som de lagt för hyra. Protokollbok för LBI 29/7 1911. LIIL.

251. Denna diskussion återkommer 1912, men Urania avböjer. Det dröjde till 1928 innan de båda klubbarna enades under namnet Limhamns idrottsförening.

Urania, 1914. Fr.v. okänd, Skoog, okänd, Nils Strandbeck, Axel Käck, "Frille" Widerberg, okänd, okänd, okänd, okänd, Fors. Källa: LIML.

att alltfler passiva, men också en del aktiva medlemmar anslöt sig. År 1911 hade klubben cirka 70 medlemmar och under 1912 tillkom det cirka 40 nya medlemmar. De flesta av dessa kom ur lokalsamhällets övre sociala skikt med titlar som disponent, fabrikör, doktor, patron, apotekare, poliskommissarie. Medelklassprofilen blev därmed allt tydligare.²⁵²

Urania

Enligt en minnesskrift över Limhamns idrottsförening tillkom idrottsföreningen Urania på initiativ av fem ynglingar som i brist på andra nöjen brukade tävlingslöpa om kvällarna. Den 1 juli 1909 konstituerade föreningen sig och två man utsågs att kontakta Jöns Pålsson-Castner för att höra om man fick lov att utöva friidrott i den så kallade Gnällegraven som denne arrenderade av cementbolaget. Minnesskriften berättar att Pålsson-Castner studerade pojarna uppifrån och ned varefter han ska ha yttrat: "Ni är väl inga bolsjeviker?" Då pojkarna svarade nekande och hänvisade till sina föräldrar som Pålsson-Castner kände gav han sitt medgivande.²⁵³ I vilken utsträckning anekdoten är sann eller inte står inte att veta. Men den är intressant så till vida att den åskådliggör en konflikt som fanns i lokalsamhället som utgick från försöken att kväsa arbetarrörelsen. Om dateringen är

252. Protokollbok för LBI 18/2 1912. LIL.

253. *Limhamns idrottsförening 1905–1955*, Malmö 1955.

någorlunda riktig torde händelsen ha utspelat sig veckorna mellan den stora nationella konflikten inom byggämnesindustrin som drabbade Limhamn hårt under våren och försommaren 1909 och den stora nationella lockout och storstrejk som iscensattes i slutet av juli och början av augusti 1909. Mot bakgrund av det spända läget är det högst möjligt att Pålsson-Castner kan ha ställt en liknande fråga.²⁵⁴

Någon gång under de två första verksamhetsåren gick Fotbollsföreningen Svithiod upp i Urania och klubben sålunda också fotboll på programmet. Det finns inget efterlämnat primärmaterial från Svithiod och därmed är det svårt att veta vilka som var med. På samma sätt förhåller det sig med Urania, men i en minnesskrift över Limhamns idrottsförening, vari Urania uppgick 1928, och i resultatprotokoll från tävlingar finns det namn på styrelsemedlemmar och några av föreningens aktiva medlemmar. I 1910 års folkräkning bar några av dessa medlemmar titlar som snickarlärningar och textilarbetare. Det fanns också en lossningsarbetare och en kontorsarbetare. De som saknade yrkesbeteckningar hade föräldrar med titlar såsom cementarbetare, kalkbrotsarbetare, fiskare, bankuskänka och sömmerska. Arbetarklassprägelns var tydlig.

Uranias medlemmar ställde i ordning löpar- och hoppbanor i Gnällegraven och i brist på pengar fick många redskap bli hemmatillverkade. Men när så Limhamns Boll- och Idrottsförening började arrendera Gnällegraven 1911 ställdes Urania inför ett ultimatum att antingen betala hyra till dessa eller att flytta. Då avgiften ansågs vara för hög flyttade man till en tomt vid Folkets hus, och då löparbanorna inte kunde inrymmas där sprang man på Västra Hamngatan. År 1913 kunde dock en avtal träffas med Limhamns Boll och idrottsförening och Urania kunde flytta upp till den nya idrottsplatsen i Gnällegraven. Bakom konkurrensen mellan de båda idrottsföreningarna låg en klassspänning mellan arbetare och medelklass som var vanlig inom den svenska fotbollen vid denna tid.²⁵⁵

Kontakter inom idrottsrörelsen

De lokala idrottsföreningarna hade kontakter med varandra genom tävlingar och matcher. Detta innebar att det fanns kontaktytor som också skulle kunna fungera som incitament till samarbete. LBI anordnade vid några tillfällen basarer tillsammans med Limhamns Skyttegille, Limhamns

254. Möjligen använde Pålsson-Castner ursprungligen uttrycket "socialister" eller "socialdemokrater", begrepp som i samtiden hade en starkt negativt laddad klang i hans kretsar, men som när minnesskriften författades 1950 inte var fullt lika laddade.

255. Torbjörn Andersson, *Kung fotboll. Den svenska fotbollens kulturhistoria från 1800-talets slut till 1950*, Stockholm 2002, s. 100.

sportklubb och med Gymnastik och Atletklubben Standard. Samarbetet hade dock sina gränser. LBI lånade ut sin fotbollsplan till Svithiod när dessa skulle ha hemmamatch mot ett Malmölag i juni 1908, men när Svithiod i november samma år föreslog att klubbarna kunde hyra fotbollsplanen tillsammans fann detta ”ej hos någon av medlemmarna genklang hvaraf det på det bestämdaste afslogs”.²⁵⁶ Genom att själv ha förstahandskontraktet på planen hade LBI kontroll över en viktig resurs. Denna kunde man i sin tur hyra ut åt de andra med förtjänst.²⁵⁷ Resursen kunde också fungera som ett påtryckningsmedel. När Urania ville hyra idrottsplatsen av LBI i oktober 1912 gick inte detta för sig, men LBI ville gärna diskutera en sammanslagning av de båda klubbarna.²⁵⁸ Vid LBI:s årsmöte några månader senare diskuterades att eventuellt hyra ut till Urania igen. Ingenjör Zickerman höll då ett längre anförande ”vari han särskilt betonade att vi i avgörandet av denna sak först och främst skulle se på ändamålet med idrottsföreningarna och ej låta några andra skäl spela någon roll vid avgörandet.”²⁵⁹ Detta kan tolkas som att ingenjören menade att man inte skulle blanda in politik i idrotten.

Sammanfattningsvis var Limhamns Skyttegille och Limhamns Boll- och Idrottsförening typiska medelklassföreningar. De hade förbindelser till Skånska Cementaktiebolaget vilket kom dem till godo. Urania, vari fotbollsklubben Svithiod uppgått, var en arbetarklubb och hade inte samma goda förbindelser. Klassspänningen låg som en underton mellan de konkurrerande klubbarna och Limhamns Boll- och Idrottsförening bevakade de resurser de hade tillgång till genom sina nätverk.

256. Protokollbok för LBI 27/7 & 24/11 1908. LIIL.

257. Standard hyrde idrottsplatsen 1912 av LBI för 15 kr. Protokollbok för LBI 24/7 1912. LIIL.

258. Protokollbok för LBI 16/10 1912. LIIL.

259. Protokollbok för LBI 7/1 1913. LIIL.

II

Övrig föreningsverksamhet

Limhamns föreläsningsförening

I oktober 1901 bildades Limhamns föreläsningsförening. Inspirationen hade hämtats från Malmö föreläsningsförening som startats av disponent Berg 1882. Omkring 150 personer skrev in sig som medlemmar varav två tredjedelar var män med titlar som till exempel bokhållare (sex), byggmästare (sju), folkskollärare (fem), snickare (nio). Kvinnornas yrkesbeteckningar är inte utsatta i medlemsregistret, men utifrån andra källor går det att sluta sig till att det bland annat fanns en del lärarinnor i föreningen. Bland föreningens medlemmar återfanns också disponent Berg, municipalsamhällets ordförande A.M. Petersson-Holme, kommunalordförande Jöns Pålsson och ett flertal personer i deras krets. Dessa tre ingick dock inte i styrelsen som dominerades av Limhamns lärarkår under ledning av överlärare Axel Hallins ordförandeskap.²⁶⁰

Som första föreläsning gavs "Återblick på det 19:de århundradet" av Professor J. Thyren, varefter medlemmarna erbjöds mellan nio och tolv föreläsningar per termin. Ämnena varierade och innefattade såväl skildringar av främmande länder som naturvetenskap och litteraturvetenskap, till exempel "Stanley och hans upptäcktsresor i Afrika" av lektor V. Hedquist, "Nervsystemet" illustrerat med sinopticonbilder av docent H. Wallengren och docent F. Bööks föreläsning om Verner von Heidenstam. Genom avtal med Centralbyrån i Lund för populära vetenskapliga föreläsningar fick åhörarna ta del av de senaste vetenskapliga rönen som till exempel professor C.M. Furst föreläsning om "Svenskarnas raskaraktär". De lärde i Lund förklarade med hela sin akademiska tyngd hur samhället var beskaffat. Så föreläste till exempel fil.lic. E. Sommarin över "Den sociala frågan – olika åsikter om dess innebörd och betydelse" den 16 november 1909 och återkom med "Redogörelse för försök att skapa arbetsfred inom den moderna storindustrien" den 27 september 1910.²⁶¹

260. Limhamns Föreläsningsförening, årsberättelse och medlemsförteckning 1901. LIML.

261. Limhamns Föreläsningsförening, program för föreläsningar 1901–1914. LIML.

Det första året var medeltalet cirka 100 åhörare per föreläsning. Det stora intresset föranledde att man övergav Karl-Johanskolan där man först huserat och hyrde in sig i Godtemplarhuset. Intresset fortsatte att stiga, år 1907 bevistades föreläsningarna i genomsnitt av 138 personer och 1910 var motsvarande siffra 245 personer. Föreningen hade då sedan 1908 haft sina sammankomster i det nybyggda kommunalhuset.²⁶²

Verksamheten kostade pengar och årsavgiften täckte inte alla utgifter. En föreläsare från Lund kostade i regel 30 kr, 1909 betalades så mycket som 50 kr för en föreläsning om Beethoven av Ina Lange.²⁶³ Föreningen var därför beroende av statsanslag och bidrag från kommunen vilket 1903 motsvarade 450 kr respektive 200 kr. Av årsberättelserna framgår också att de större bolagen vid tidpunkten bidrog med pengar i storleksordningen 20–100 kr.²⁶⁴ Disponent Berg skänkte också pengar. Förutom smärre bidrag under föreningens första år överlämnade han sommaren 1906 en summa av 500 kr som grundplåt för upprättande av bibliotek med läsrum.²⁶⁵ Därefter ombildades föreningen till Limhamns biblioteks- och föreläsningsförening. Berg verkade som framgång sedan för att Svenska Arbetareförbundets bibliotek skulle överlåtas till föreningen, vilket också skedde 1907. Föreningen hade inte bara ekonomiska fördelar av att ha disponent Berg som medlem och mecenat. Som ordförande i den äldre och större föreläsningsföreningen i Malmö hade Berg ett kontaktnät som var värdefullt. På så sätt kom Limhamns föreläsningsförening att få dela värdskapet med föreningen i Malmö när Sydsvenska Föreläsningsförbundet skulle ha sitt andra folkbildningsmöte i juli 1906. Disponent Berg hade arrangerat så att deltagarna efter en förmiddag bestående av föredrag och möten vid Högre allmänna läroverket i Malmö under eftermiddagen bereddes möjlighet att bese fabriker och kalkbrott i Limhamn. Därefter bjöds det på sång och föredrag av disponent Berg i kyrkgrottan varefter en avslutningsfest med smörgåsar, te och läskedrycker hölls i Annetorpsparken.²⁶⁶ Tillställningen visar R.F. Bergs mästerliga sinne för att kunna kombinera sina intressen. Han framställde sig som Limhamns föreläsningsförenings gode välgörare då han lät denna vara medarrangör, folkbildaren som inte bara låg bakom en utan två framgångsrika föreläsningsföreningar och den driftige industriledaren som visade upp sina fabriker. Det hela sammanföll med att disponenten kandiderade till riksdagen.

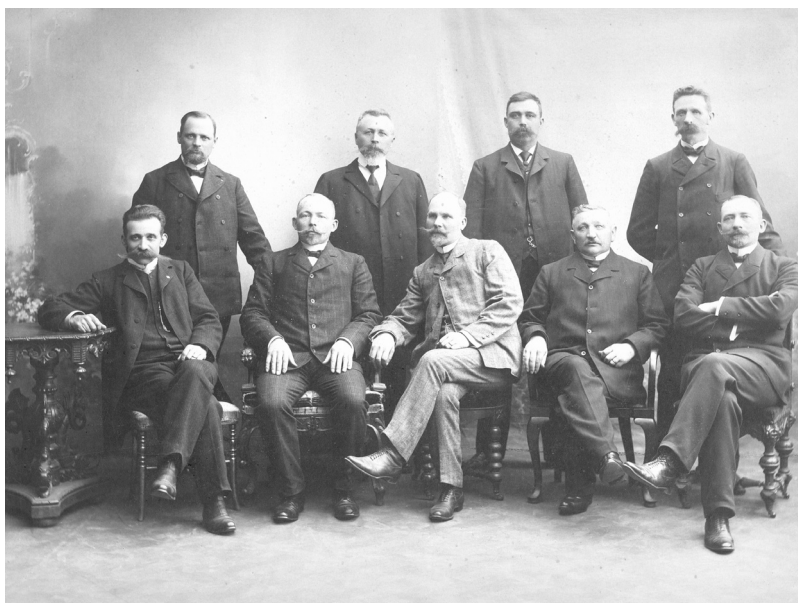
262. Limhamns Föreläsningsförening årsberättelser 1901–1914. LIML.

263. En grovarbetare vid kalkbrottet tjänade 34 öre i timmen 1907–1913, Svenska Grov- och fabriksarbetareförbundet avd. 60, Minnesskrift 1898–1948.

264. Limhamns Föreläsningsförening årsberättelse 1903. LIML.

265. Limhamns Föreläsningsförening årsberättelse 1906. LIML.

266. Program för Sydsvenska Föreläsningsförbundets andra folkbildningsmöte, juli 1906. LIML.

Förmän vid Skånska Cementaktiebolaget, 1906. Sittande fr.v. Oscar Nilsson, Per Göransson, August Rabe, Lars Lindsjö, Edvard Persson. Stående fr.v. Aron Berdén, Lorens Hansson, Adolf Johansson. Källa: LIML.

Tre små föreningar

Det finns ytterligare tre små föreningar eller sällskap av olika karaktär som lämnat efter sig avtryck i källmaterialet: Förmanskåren, Hantverksföreningen och Fågelskyddsföreningen Sylvia.

Av ett brev i R.F. Bergs kvarlåtenskap bland cementbolagets handlingar framgår att förmännen vid industrierna på Limhamn ordnade gemensamma möten. Hur frekventa dessa sammankomster var står dock inte att veta. Men det är intressant att denna yrkeskår slöt sig samman för att tillvarata sina gemensamma intressen. Det bevarade materialet är en kvarleva från ett möte i mars 1906, där förmanskåren diskuterade de oorganiserade arbetarnas ställning vid en eventuell arbetsmarknadskonflikt. Man konstaterade att ”då de mot sin vilja tvingas deltaga i konflikten” kom att få det svårt eftersom de saknade det ekonomiska stöd som de organiserade arbetarna hade genom sin organisation. På så sätt hade de organiserade ett medel för att tvinga in de oorganiserade i organisationen. Därför föreslog man att arbetsgivarna skulle tillförsäkra de oorganiserade någon slags bidrag vid eventuell konflikt. Därigenom skulle ”socialdemokraternas starkaste vapen ryckas dem ur händerna och följden blifva, att tillslutningen till deras tvångsorganisation förminskas till nytta för både

arbetsgivaren och arbetarne själva”.²⁶⁷ Förmanskåren trodde att om ett sådant bidrag infördes så skulle Limhamn besparas från arbetsnedläggelser. De var nämligen övertygade om att den största delen av dem som tillhörde de socialdemokratiska fackföreningarna tvingats in i dem mot sin vilja och övertygelse. Det hela formulerades i ett brev som undertecknades av sexton förmän och skickades till styrelserna för respektive bolag i Limhamn. Det är intressant att förmännen på detta vis uttryckte sin misstro mot socialdemokraterna veckorna innan Skånska Cementaktiebolaget och Svenska grovarbetareförbundet slöt sitt första kollektivavtal på Limhamn. Kanske kan det tolkas som att förmännen kände oro för att mista sina privilegier som att kunna anställa och avskeda vem de ville och att själva kunna förhandla om lönen med den enskilde arbetaren.

En annan sammanslutning med yrkesprotektionistisk karaktär var Limhamns Hantverksförening. Denna bildades den sextonde januari 1911 på initiativ av målaremästare Norén, byggmästare Liljegren och skräddaremästare Fredriksson med avsikt att befrämja yrkesförkovran inom de olika hantverken. I minnesbladet från föreningens 25-årsjubileum står det väldigt lite om den tidiga verksamheten. Detta hänger väl delvis samman med att det under de första åren förblev en liten sammanslutning med ett tiotal personer. Likväl är föreningen intressant då flera av dess medlemmar även figurerar i andra sammanhang.²⁶⁸

Det samma gäller Fågelskyddsföreningen Sylvia som bildades den 14 maj 1902. Av en tidningsnotis framgår att föreningen vid sin ettårsdag hade 102 medlemmar, och att styrelsen bestod av fruar och döttrar till Limhamns ledande män såsom Mimmi Wehtje, Maria Pålsson-Castner och Gustafa Hammar. Därtill satt några från andra sammanhang kända män i styrelsen.²⁶⁹

267. Brev till styrelsen för respektive bolag m.fl. Arbetsgivare i Limhamn utställt av Förmanskåren i Limhamn 1906, Diverse anteckningar och korrespondens ang. arbetarnas lån och bostäder 1900–1905. Skånska Cement AB huvudkontoret F1:1a 1900–1936. LULA.

268. *Minnesblad Limhamns Hantverksförening 1911–1936*, Malmö 1936.

269. Limhamnsbladet 22/5 1903.

Kontakter mellan folkrörelserna

I detta kapitel skall förekomsten av överlappande medlemskap mellan föreningarna på Limhamn undersökas. Följande material har lagts in i en databas:

- Styrelserna för arbetarrörelsens organisationer, såsom fackföreningar, Arbetarekommunen, Socialdemokratiska diskussionsklubben och byggnadsföreningen Folkets hus.
- Styrelserna för sjuk- och begravningskassor och centralförsamlingen.
- Styrelsen för nykterhetsorganisationerna Frihetens hamn och R.F. Bergs minne samt graderade personer inom godtemplarlogen Limhamns Borg.
- Styrelserna för Limhamns skyttegille och idrottsföreningarna Urania och LBI samt den senares medlemsmatrikel.
- Församlingsmatriklar för Limhamns Friförsamling och Metodistförsamlingen Salem samt soldatrulla för Frälsningsarméns Limhamnskår 1914.
- Styrelser för Limhamns hantverksförening och Fågelskyddsföreningen Sylvia.
- Medlemsmatrikel för Limhamns föreläsningförening.
- Medlemmar i Svenska Arbetareförbundet utifrån dess bibliotekskommitté och tidningsnotiser.
- Medlemmar i Limhamns förmanskår.
- Medlemmar i Limhamns Fiskareförening.

I bearbetningen har inte överlappningar mellan arbetarrörelsens organisationer (inklusive nykterhetslogen Frihetens hamn) och sjukkassorna tagits i beaktande då detta undersökts i tidigare avsnitt. För undersökningen har 160 personer med två eller flera medlemskap iakttagits. Av dessa är 35 personer (22 procent) att betrakta som osäkra, de övriga 125 personernas

överlappande medlemskap bildar underlag för matris 3 som presenteras nedan.²⁷⁰

För att undvika övertolkningar av matrisen måste två saker klargöras. För det första är matrisen inte en ögonblicksbild från ett givet tillfälle. De noterade medlemskapen är spridda på en period av 20 år. Detta innebär att det förvisso är faktiska överlappningar för individerna, så var till exempel fru Anna Lundberg med i Missionsförsamlingen och föreläsningssällskapet samtidigt. Men detta medlemskap sammanföll inte nödvändigtvis i tid med fiskaren Lars Ahlbecks överlappande medlemskap i Limhamns Fiskareförening och Missionsförsamlingen. För det andra så är det i vissa fall bara föreningarnas styrelsemedlemmar som ingår i undersökningen och i andra fall hela medlemskåren. Därför är det sammanlagda antalet överlappningar med till exempel Missionsförsamlingen stort i förhållande till gjutareförbundet.²⁷¹ Till detta kommer också det faktum att vissa föreningars verksamhet sträcker sig över längre perioder som till exempel Metodistförsamlingen med tjugo år, medan andra endast omfattar något eller ett par år, som till exempel Svenska Buteljarbetareförbundet med endast ett år.

Arbetarrörelsens överlappningar till andra föreningar

Arbetarrörelsen var förvisso en organisation som reglerades av formella relationer. Men den var också ett nätverk bestående av personliga kontakter mellan de olika föreningarna i form av överlappande medlemskap. Den geografiska mittpunkten för detta nätverk var Folkets hus. Arbetarrörelsen slöt sina led. Det var tämligen få av styrelsemedlemmarna i rörelsens organisationer som var organiserade i föreningsverksamhet utanför arbetarrörelsen. Det fanns fyra överlappningar mellan fackföreningstyrelserna och de personer som graderats i godtemplarlogen Limhamns borg. Detta ska jämföras med att arbetarrörelsens styrelser hade tolv överlappningar till sin egen verdandiloge Frihetens hamn. Vid närmare granskning blir förhållandena än tydligare. Tre av godtemplarna var medlemmar av Järnvägsmannaförbundet som lämnade Arbetarekommunen efter strejken 1909. Deras medlemskap i godtemplarlogen sammanfaller med denna brytning. En av dem lämnade dessutom Frihetens hamn för att bli godtemplare. Det fanns sålunda bara en överlappning mellan den socialdemokratiska arbetarrörelsen och Limhamns borg. Mellan arbetar-

270. Som osäker räknas den som inte kunnat identifieras på grund av att flera personer bär samma namn.

271. För arbetarrörelsens och sjukförsäkringsstyrelser har sammantaget registrerats 559 medlemskap. För övriga föreningar har sammantaget 1511 medlemskap registrerats varav 501 i Metodistförsamlingen och 479 i Missionsförsamlingen..

rörelsens styrelser och blåbandorganisationen R.F. Bergs minne fanns det inga överlappningar.

Likaledes förhöll det sig med arbetarrörelsens relationer till frikyrkorna. En överlappning har noterats, men den är mycket speciell. Buteljarbetaren Karl Friman som endast bodde på orten under tre år var med i styrelsen för den kortlivade fackliga organisation som fanns vid glasbruket samtidigt som han var medlem i Limhamns Friförsamling. Det fanns inga överlappningar mellan vare sig Metodistförsamlingen eller Frälsningsarmén och arbetarrörelsens styrelser.

Idrottsrörelsens kopplingar till arbetarrörelsen var också få. Urania fick 1913 en ny styrelsemedlem i Johan Palm som var Järnvägsmannaförbundets ordförande. Denna fackförening hade då stått utanför den socialdemokratiska arbetarrörelsen sedan fyra år. Palm hade tidigare suttit i såväl Arbetarekommunen som styrelsen för sjuk- och begravningskassan Annetorp, men vid tidpunkten för hans inträde i Uranias styrelse var det möjligen endast som suppleant i sjukkassornas centralförsamling som han hade kontakt med representanter för arbetarrörelsen. Den enda egentliga överlappningen mellan arbetar- och idrottsrörelsen var Johan Rolf som var aktiv medlem i Limhamns Boll- och Idrottsförening sedan 1906. Han satt i styrelsen för grov- och fabriks sektion 3 åren 1903–1907 och sedermera träarbetareförbundets styrelse 1912. Arbetarrörelsen hade inga överlappningar med Limhamns skyttegille.

En möjlig överlappning har noterats mellan arbetarrörelsens styrelser och Limhamns Föreläsningsförening. Snickaren O. Stoltz var medlem i föreläsningsföreningen 1901–1904. Under 1904 blev han invald som vice ordförande i träarbetareförbundet och anslöt sig samtidigt till verdandilogen Frihetens hamn. Frågan är om överlappningen år 1904 var reell eller bara på pappret. Förmodligen förhöll det sig med Stoltz som med två av hans snickarkollegor. Snickaren J. Rosén hade varit med i föreläsningsföreningen sedan 1901, men sedan han blivit invald i styrelsen för byggnadsföreningen Folket hus 1905 och sedermera i Träarbetareförbundets styrelse kvarstod han inte i förstnämnda förening. Detsamma gäller för snickaren N. Mårtensson som gick ur Föreläsningsföreningen sedan han 1908 blivit invald i träarbetareförbundets styrelse. Det verkar alltså som att facklig engagemang och medlemskap i Föreläsningsföreningen var oförenligt.

De frireligiösas nätverk

Ett annat nätverk hade sitt geografiska centrum i missionshusen. Framför allt i Limhamns Friförsamling, men också i Metodistförsamlingen möttes arbetarna i Svenska Arbetareförbundet, fiskare från Limhamns Fiskareför-

ening och Förmanskåren (se matris 3 nedan). Utan att ifrågasätta dessa människors innerliga religiositet kan man lyfta fram andra aspekter av deras engagemang i frikyrkorna. Beträffande fiskarna fick de därigenom en direktkontakt med de arbetsledare som hade kontroll över de extraarbeten som fiskarna var i så stort behov av för att klara sin försörjning. Arbetsledarna hade å sin sida genom de frireligiösa fiskarna tillgång till en pålitlig arbetskraftsreserv som genom sitt religiösa sinne var mer eller mindre vaccinerade mot socialismen. Religiositeten var sålunda ett kulturellt kapital som genererade ett socialt kapital som i sin tur kunde ge tillgång till ekonomiskt kapital. Detta symboliska kapital var dock bara gångbart i den krets där religiositeten kunde fungera som en grund för tillit. Inom arbetarrörelsen hade religiositet intet, eller snarare ett negativt värde. För den enskilde arbetaren som ville göra något åt sin livssituation fanns det därför två val; antingen att organisera sig i arbetarrörelsen och därigenom verka för kollektiva förbättringar för arbetarkollektivet, eller försöka bli sin egen lyckas smed genom att använda sig av de möjliga karriärvägar som fanns att tillgå i nätverken. Att elva av tolv förmän hade skrivits in som arbetare när de först gick in i Friförsamlingen, men sedan skiftat titel indikerar att medlemskap i församlingen gav tillgång till en karriärmöjlighet.²⁷²

I det religiösa nätverket fanns också överlappningar med barnnykterhetsföreningen R.F. Bergs minne som byggde på kristen grund men också med Limhamns Föreläsningförening, Hantverksföreningen, Fågelskyddsföreningen Sylvia, Limhamns skyttegille och Limhamns BI.

Det har i den lokalthistoriska forskningen framhållits att de frireligiösa samfunden hade en negativ inställning till Limhamns BI.²⁷³ En genomgång av matrikeln för LBI ger dock vid handen att det förutom de överlappande medlemskapen fanns andra kopplingar. Så var till exempel Berthold Holme, son till ingenjör Petersson som var Friförsamlingens grundare och obestridlige ledare, medlem redan första året. Likaså var ingenjörens brorson Hugo Petersson.²⁷⁴

272. Johan A. Lundin & Tomas Nilson, "Religion och karriär. De religiösa nätverkens betydelse för social mobilitet", *Nätverk som social resurs. Historiska exempel*, Einar Hreinsson & Tomas Nilson (red.), Lund 2003.

273. Kerstin Jungkunz, "Spänstig 90-åring med krut i dojan", Limhamniana 1995.

274. K.F.U.M. i Malmö gör till och med anspråk på att vara den första föreningen som introducerade fotbollen i Sverige. *K.F.U.M. Malmö. Minneskrift 1890–1930*, Malmö 1930, s. 30.

Matris 3: Överlappningar mellan utvalda föreningar på Limhamn

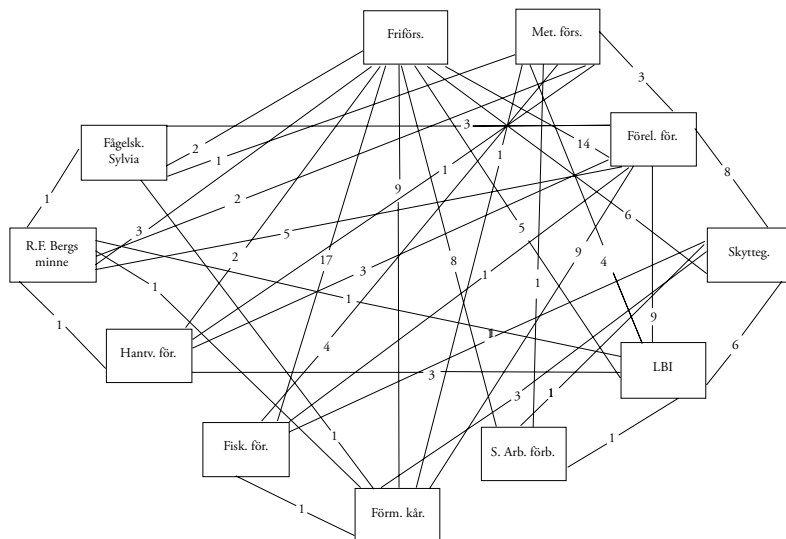
	R. F. Bergs minne	Frälsningsarmén	Metodistförsamlingen	Friförsamlingen	Fiskareföreningen	Förmanskåren	Svenska arb förb.	Limhamns BI	Limhamns Skyttegille	Limh. Föreläsningsför.	Fågelskyddsf. Sylvia	Hantverksföreningen
Hantverksför.	1		1	2				4		3		
Fågelskyddsf. Sylvia	1		1	2		1				3		
Föreläsningsför.	6		3	14	1	9		15	8			
Limhamns Skyttegille				6	1	3	1	8				
Limhamns BI	2		4	7	1		1					
Svenska Arb förb.		1	1	8								
Förmanskåren	1		1	9	1							
Fiskareföreningen		1	4	17								
Friförsamlingen	3											
Metodistförsamlingen	2											
Frälsningsarmén												
R.F. Bergs minne												

Källor: Minnesblad Limhamns hantverksförening 1911–1936, Limhamnsbladet 22/5 1903, Limhamns föreläsningförening medlemsförteckningar 1901–1914, LIML. Limhamns Skyttegille protokoll 1897–1914, LISL. Limhamns Boll- och Idrottsförening protokoll 1907–1914, IDMM. protokollbok för Biblioteket Svenska Arbetareförbundet Limhamn lokalavd. No 32, LIML. Arbetaretidningen 1900–1914, Brev till styrelsen för respektive bolag m.fl. Arbetsgivare i Limhamn utställt av Förmanskåren i Limhamn 1906, LULA. Limhamns Fiskareförening protokoll 1888–1914, LIFL. Limhamns Friförsamling medlemsmatrikel 1888–1912, LIKL. Salemsförsamlingen i Limhamn medlemsmatrikel 1895–1914, LIKL. Frälsningsarmén Limhamn soldatrulla 1914, SKAL. R.F. Bergs minne protokoll 1909–1915, LIML.

De föreningar som hade överlappningar till Fri- och Metodistförsamlingarna hade också inbördes överlappningar. I tablå 4 är Friförsamlingens centrala ställning i ett sådant nätverk tydlig. På så sätt var alla dessa föreningar in-
vävda i ett tätmaskigt nät av kontakter som underlättade kommunikationen
dem emellan. En sak som säkert löstes genom dessa förbindelser var lokal-
frågan. Svenska Arbetareförbundet kunde ha sina möten och fester i såväl
Metodistkyrkans som Friförsamlingens lokaler. Likaså hade Limhamns
Fiskareförening och Blåbandsföreningen tillställningar i Friförsamlingen

lokaler. LBI hyrde in sig hos Blåbandsföreningen och kunde ta upp sina årsavgifter på Café Blå bandet. När man höll julfest 1912 spelade Friförsamlingens hornorkester. Samarbetet mellan R.F. Bergs minne och LBI var så utvecklat att man vid ett tillfälle diskuterade sammanslagning.

Tablå 4: Överlappningar mellan utvalda föreningar på Limhamn

Källor: Minnesblad Limhamns hantverksförening 1911–1936, Limhamnsbladet 22/5 1903, Limhamns föreläsningsförening medlemsförteckningar 1901–1914, LIML. Limhamns Skyttegille protokoll 1897–1914, LISL. Limhamns Boll- och Idrottsförening protokoll 1907–1914, IDMM. protokollbok för Biblioteket Svenska Arbetareförbundet Limhamn lokalavd. No 32, LIML. Arbetaretidningen 1900–1914, Brev till styrelsen för respektive bolag m.fl. Arbetsgivare i Limhamn utställt av Förmanskåren i Limhamn 1906, LULA. Limhamns Fiskareförening protokoll 1888–1914, LIFL. Limhamns Friförsamling medlemsmatrikel 1888–1912, LIKL. Salemsförsamlingen i Limhamn medlemsmatrikel 1895–1914, LIKL. Frälsningsarmén Limhamn soldatrulla 1914, SKAL. R.F. Bergs minne protokoll 1909–1915, LIML.

Det finns bara två överlappningar till Frälsningsarmén. Den ena är fiskaren Ljungkvists medlemskap i Limhamns Fiskareförening. Han var vid sitt inträde i Limhamns Fiskareförening medlem av Friförsamlingen, men kom senare tillsammans med sin hustru att engagera sig i Frälsningsarmén. Den andra är Hans Mårtensson som var med i Svenska Arbetareförbundet. Hur ska Frälsningsarméns frånvaro bland överlappningarna förklaras? En förklaring skulle kunna göras utifrån ideologisk grund, nämligen att medlemskap i de andra föreningarna skulle vara oförenligt med de värden som Frälsningsarmén stod för. Det som motsäger detta är att Frälsningsarmén

Kyrkogrottan, Limhamn. Sekelskiftet 1900. Källa, LIML.

inte hade strängare moralsyn än de andra samfundet. En mer sannolik förklaring ligger i den sociala sammansättningen. Frälsningsarmén bars upp av kvinnor ur arbetarklassens lägre skikt. Detta var en gruppering som var helt frånvarande i övriga föreningar. Frälsningsarmén hade förvisso inga informella band i det religiösa nätverket genom överlappande medlemskap, men som framgått fanns det ett utvecklat samarbete mellan de religiösa organisationerna efter sekelskiftet 1900.

Kontaktytor mellan arbetarrörelsen och det frireligiösa nätverket

Arbetarrörelsen var som framgått relativt sluten mot det övriga föreningslivet, både vad gäller överlappande medlemskap och kontakter i övrigt. Sjukförsäkringen utgjorde dock en viss kontaktyta mellan arbetarrörelsen och det frireligiösa nätverket. Hjälpssamma vänner och bröder som hade tolv överlappningar till styrelser i arbetarrörelsens organisationer hade vissa kopplingar till Fri- och Metodistförsamlingarna, men även till andra föreningar som ingick i församlingarnas nätverk. Dessa medlemmars dubbla medlemskap kan förklara varför det var sådan turbulens när relationen till arbetarrörelsen diskuterades inom kassan.²⁷⁵ I andra kassor var de frireligiösa ställning marginell. Så var till exempel metodisten Johannes Ljungberg suppleant i cementarbetarnas kassa Folkets Enighet 1898 och förmannen och missionsförbundaren Ola Göthe revisor 1905. Även om det fanns kon-

²⁷⁵. Se ovan under avsnittet om sjuk- och begravningskassor.

taktytor mellan det frireligiösa nätverket och arbetarrörelsen i sjukkassorna så är huvudintrycket att de var väldigt få. Detta gestaltas tydligast av att sjukkassan Framåt som hade flest kontakter med flest organisationer inom arbetarrörelsen också hade minst överlappningar med de föreningar som stod utanför arbetarrörelsen. Sjuk- och begravningskassan Enigheten som hade flest kopplingar till Friförsamlingen, Metodistförsamlingen och Frälsningsarmén hade inte några som helst överlappningar till arbetarrörelsen.

Sammanfattning av folkrörelsernas nätverk

I detta avsnitt har jag velat visa hur föreningslivet på Limhamn på en övergripande nivå kan sorteras in i två olika nätverk varav det ena till stora delar sammanfaller med arbetarrörelsen och det andra i hög grad är präglad av de religiösa samfunden. Dessa nätverk stod i stor utsträckning i ett motsatsförhållande till varandra.

Skånska Cementaktiebolaget med disponent Berg i spetsen stödde aktivt de religiösa samfunden på Limhamn. Berg hade tillit till de religiösa och använde dessa för att skapa kontroll över lokalsamhället. Det fanns en ömsesidighet där de frireligiösa i utbyte mot lojalitet kunde vinna ekonomiskt stöd, karriärvägar och andra fördelar. Men genom att organisera sig hade vissa arbetare börjat bygga upp en mothegemoni på Limhamn. Det började med att de bildade sjukkassor som var frikopplade från arbetsgivarna och fortsatte med att fackföreningar och en Arbetarekommun bildades. Den borgerliga hegemonins företrädare svarade med motdraget att stödja det alternativa Kristna/Svenska Arbetareförbundet. Positionerna flyttades fram, allt fick sin motsvarighet. De religiösa nykterhetsorganisationerna utmanades av arbetarrörelsens verdandiloge. Hade de frireligiösa orkester och kör så skulle också arbetarna ha det. När bolagen skänkte pengar till Svenska Arbetareförbundet för att starta ett bibliotek svarade arbetarrörelsen med att öppna eget bibliotek i Folkets hus. Föreläsningsföreningen som startats på initiativ av disponent Berg fick sin motsvarighet i socialdemokratiska diskussionsklubben. Båda sidor satsade på aktiviteter för barn och ungdomar och det fanns speciella kvinnoklubbar på respektive sida.

Den hegemoniska kampen manifesterades också i det fysiska rummet. Folkets park var ett alternativ till bolagets Annetorpspark. När arbetarrörelsen byggde ett nytt Folkets hus uppförde Friförsamlingen en ny kyrka med stöd av Skånska Cementaktiebolaget. Båda sidor var också väl medvetna om behovet av ritualer. I de årliga första majdemonstrationerna manifesterade sig arbetarrörelsen och väckelsens folk höll varje sommar stormöten i kyrkogrottans amfiteater. Arbetarrörelsen höll också speciella julhögtider för att hålla sina medlemmar borta från kyrkorna.

De båda nätverken hade olika karaktär. De personer som engagerade sig i styrelserna för arbetarrörelsens organisationer engagerade sig sällan eller aldrig i föreningsliv utanför rörelsen. Det fanns en liten grupp, ett slags arbetaretablissemang som ingick i många olika sammanhang. Detta torde ha utgjort en styrka för rörelsen, men samtidigt en risk för att en klyfta skulle uppstå mellan rörelsens medlemmar och dess ledare. I det religiösa nätverket var inte förekomsten av ett etablissemang, i den meningen att några få satt i många styrelser, lika tydlig. Å andra sidan var disponent Berg och cementbolaget så mycket mer närvarande.

DEL IV

KOMMUNALPOLITIKENS NÄTVERK

Inledning

Martin Åberg menar i sin studie av kommunalpolitiska nätverk i Göteborg att samförståndet inom svensk politik under 1900-talet har överbetonats. Med referenser till bland annat Harry Schein pekar han på att det även funnits såväl häftiga konflikter som brist på samförstånd.¹ Problematiken handlar ytterst om ideal och praktik. Genom att kartlägga de politiska aktörernas interna och externa sociala relationer kan man få en bild av maktens och inflytandets mekanismer. Politikens spelregler kan "betraktas som avhängiga sambanden mellan aktörernas å ena sidan formella roller inom till exempel den kommunala hierarkin, å andra sidan deras sociala positioner, intressen, nätverk och de normer och beteendemönster dessa – följaktligen hänger samman med."² Med hjälp av nätverksanalys visar Åberg upp den svenska modellens Janusansikte. På ett övertygande sätt åskådliggör han hur mobiliseringen av aktörer som stod på olika politisk grund men som ingick i nätverk, som Bachelor's club och Tekniska samfundet, spelade en avgörande roll när den så kallade hamnfrågan skulle avgöras i Göteborg.³

I det följande ska jag undersöka vilken roll överlappande medlemskap mellan närings- och föreningsliv spelade i Hyllie/Limhamns kommunalpolitik 1886–1914. Detta ska studeras över tid i tre kommunala styrelsesystem som avlöste varandra; landskommunen, municipalsamhället och köpingen.

-
1. Martin Åberg, *Samförståndets tid. Konflikt, samarbete och nätverk i svensk lokalpolitik*, Lund 1998, s.13.
 2. Martin Åberg, *Samförståndets tid. Konflikt, samarbete och nätverk i svensk lokalpolitik*, Lund 1998, s. 15.
 3. Martin Åberg, *Samförståndets tid. Konflikt, samarbete och nätverk i svensk lokalpolitik*, Lund 1998.

Kommunalpolitik och nätverk i Hyllie

I sin studie av det lokala självstyret 1815–1876 visar Harald Gustafsson att framväxten av ett kapitalistiskt marknadsinriktat jordbruk skapade nya ledande grupper som också tog den politiska makten i lokalsamhället.⁴ Under 1800-talets lopp skedde sålunda en elitisering där sockenstämman alltmer blev en sammankomst för dem som ägde jord i församlingen.⁵ Att denna utveckling fortskred blir tydlig i Hyllies kommunalpolitiska liv. Till en början dominerades detta av bönder. År 1888 ledde ordföranden Hans Josefsson på Hyllie nr 11 en styrelse som uteslutande bestod av lantbrukare. På en av platserna som suppleant fanns bagaren Nils Jönsson och postförmannen Anders Nilsson agerade som revisor. Såväl styrelsen som suppleant och revisor tillhörde ett skikt av de högst taxerade privatpersonerna i kommunen. Efterhand kom nya grupper att uppträda som aktörer. Under perioden 1888–1906 figurerade 56 män i kommunalpolitiska sammanhang som styrelsemedlemmar, styrelsesuppleanter, revisorer och medlemmar i taxeringsnämnden. Många av dem återkom i olika uppdrag under olika perioder. Vad tiden led kom till exempel titlar som byggmästare (fyra), smedmästare (två), ingenjör (två), lärare (fyra), handlande (tre), kassör (två), fiskare (fyra) och arbetare (sex) et cetera bli allt vanligare. Detta var en spegling av den sociala omvandlingen av lokalsamhället, om än inte proportionerlig; arbetargruppen var så mycket större.

Det är svårt att helt avgöra varför vissa personer valdes och andra inte. Jag kan inte komma åt sådana faktorer som enskilda personers ryktbarhet eller deras vilja till engagemang. Men en rimlig tolkning är att olika intressen i lokalsamhället förde fram sina kandidater. Sålunda kunde

4. Harald Gustafsson, *Sockenstugans politiska kultur. Lokal självstyrelse på 1800-talets landsbygd*, Stockholm 1989.

5. Harald Gustafsson, *Sockenstugans politiska kultur. Lokal självstyrelse på 1800-talets landsbygd*, Stockholm 1989, s. 40 och Karl Herbert Johansson, *Svensk sockensjälvstyrelse 1686–1862. Studier särskilt med hänsyn till Linköpings stift*, Lund 1937, s. 354 f.

kommunalnämnden bli mer eller mindre komplex beroende på hur väl de olika intressena lyckades att mobilisera röstetal. Det är tydligt att bolagen med Skånska Cementaktiebolaget i spetsen såg till att kandidater som företrädde deras intressen röstades in i styrelsen. Av de 56 män som hade kommunalpolitiska uppdrag som styrelsemedlemmar, styrelsesuppleanter, revisorer och medlemmar i taxeringsnämnden satt åtminstone tolv i olika lokala företagsstyrelser (matris 4).⁶

Matris 4: Kommunalmän i Hyllie 1888–1905 med förankring i lokala bolagsstyrelser

		Limhamns Missionshus AB	Limhamns Hamn AB	AB Stranden	Limhamns rederi AB
Jöns Fredriksson	bruksägare	x	x		x
Nils Jönsson	bagare	x	x		
Jöns Pålsson	lantbrukare	x		x	
Lars Lindsjö	förman	x			
Magnus Larsson	fiskare	x			
Lars Andersson	skräddare	x			
Per Nilsson	fiskare	x			
Anders Nilsson	fiskare		s		
Per Andersson	lantbrukare		x		
Anders Nilsson	postförman		x		
Anders Olsson	trafikchef			x	
Johan Hallengren	ingenjör			x	

Källor: Hyllie kommunalnämnd protokoll 1888–1905, MASA. Limhamns missionshus-bolag protokoll, LIKL. Limhamns Hamn AB protokoll, LULA. Svenska aktiebolag och enskilda banker. Handbok för affärsvärlden, Karl Key-Åberg (red.), Stockholm årg. 1900, 1906 & 1912.

6. I det närbelägna Malmö dominerades stadsfullmäktige av fabrikörer, handelsmän och bankdirektörer och det var inte ovanligt att dessa satt i samma bolagsstyrelser Oscar Bjurling, "Stad i utveckling", *Malmö stads historia IV 1870–1914*, s. 155 och 158.

Det var inte representanter från styrelserna i de stora bolagen såsom Skånska Cementaktiebolaget och Förenade kalkbrottens som engagerade sig i lokalpolitiken. Ytterst få av dessa var ju bosatta i kommunen. Samtidigt förhöll det sig så att åtta män med kommunala uppdrag i Hyllie också satt i styrelserna för de mindre bolag som emanerat ur Skånska Cementaktiebolaget, såsom Limhamns Hamn AB, Malmö-Limhamns järnväg AB och AB Stranden. Det kan vara värt att tillägga om dessa att Lars Lindsjö som satt i taxeringsnämnden under några år kring 1900 också var förman vid Skånska Cementaktiebolaget, och att det vid samma tid fanns ytterligare fyra arbetsbefäl från cementbolaget i olika kommunala uppdrag. Men vad som framför allt förstärker intrycket av bolagens politiska strävanden är att ingenjör J.O. Hallgren, vice ordförande i kommunalnämnden 1897–1904, dessutom var verkmästare vid Skånska Cementaktiebolaget och att Jöns Pålsson som var nämndens ordförande 1895–1905 arrenderade större delen av Förenade kalkbrottens 250 hektar mark.

Missionshusbolaget hade tillkommit på initiativ av Skånska Cementaktiebolagets disponent R.F. Berg, men var ingalunda ett dotterbolag. Det faktum att hela sju personer från Missionshusbolagets styrelse figurerade i Hyllies kommunalpolitiska liv är intressant. Det innebar att vissa kommunalpolitiker, precis som i det inledande exemplet från Åbergs studie av Göteborg, möttes på andra arenor. Jag får anledning att återkomma till detta längre fram.

Det är svårt att avgöra i vilken utsträckning bolagens intressen speglas i lokalpolitiken, men i några fall blir det synligt. Vid Hyllie kommunalstämma den 19 september 1899 framlade bolagets disponent Berg ett förslag som tillkommit i samverkan med de i socknen intresserade bolagen. De ville vidga municipalsamhällets domän till att omfatta de delar av Hyllie no 14 som blivit tätbebyggda. Enligt Berg förväntade sig bolagen inte någon som helst vinst av detta, tvärtom skulle det medföra i viss mån ökade utgifter. Vad dessa skulle bestå av framkommer inte. Kyrkan, skolan och fattiggården skulle få stanna inom Hyllie kommun. De två förra hade säkert ett viktigt symbolvärde för kommunen och kan ha varit känsliga att förhandla till sig, men framför allt var fattiggården en av de stora ekonomiska bördorna i kommunen. Att släppa Hyllie 14 till municipalsamhället Limhamn innebar alltså att utgiftsnivån bibehölls, men att skatteunderlaget minskade. Förslaget antogs, dock inte utan reservationer. Det framgår inte helt vem som var emot förslaget, men en rimlig tolkning är att det var de bönder som en gång dominerat det kommunala styret och som nu erfor hur bolagen alltmer tog över.

Ett annat uttryck för bolagens inflytande kan skönjas när den nybildade

sjuk- och begravningskassan Folkets enighet 1897 anhöll hos såväl kommunalnämnd som skolråd om en skolsal till sina möten. Kommunen kunde gå med på detta, men med så många förbehåll att styrelsen för Folkets enighet inte kunde acceptera dem. Det framgår inte vilka krav kommunen ställde, men det förefaller mycket troligt att det är samma krav som cementbolaget ställde för att låna ut lokaler, nämligen att fackliga och politiska frågor ej fick behandlas.⁷

Ett tredje exempel kan vara när Limhamns sjukkassors centralförsamling den 31 oktober 1904 anhöll om en krona i bidrag per medlem (denna dominerades som framgått av Arbetarekommunen). I detta ärende beslutades att en kommitté om nio personer skulle bildas varav sjukkassorna, kommunalnämnden och arbetsgivarna på platsen skulle tillsätta tre personer vardera. Utifrån vad som sagts om kommunalnämndens sammansättning är det inte svårt att räkna ut vilka sex av dessa nio som var lierade med varandra.

I många städer och orter var det små eliter, konkurrerande särintressen och exklusiva sociala nätverk som präglade 1800-talets kommunala liv. Dessa nätverk spelade en viktig roll för politisk mobilisering eftersom partier och intresseorganisationer i modern mening saknades.⁸ Förvisso kunde bolagen med Skånska Cementaktiebolaget i spetsen dominera kommunalpolitiken, men de var ingalunda de enda som försökte hävda sina intressen. Ett sätt att påverka var att mobilisera så många som möjligt att närvara när beslut skulle fattas av kommunalstämman. Förutom att sjukkassorna uppmanade sina medlemmar att mangrant närvara när beslut skulle fattas om bidrag till organisationerna, gick ett påbud ut från Arbetarekommunen, vilket då nådde alla fackligt organiserade, att göra det samma.⁹ Denna mobilisering måste ha underlättats väsentligt av det personella nätverk som fanns mellan de olika organisationernas styrelser.

Sjuk- och begravningskassornas relationer till Hyllie kommun

Sjukassefolkets representation inom kommunalpolitiken var inte särskilt stor. Enigheten, som dominerades av fiskare, hade som bäst en av sina styrelseledamöter som suppleant i kommunstyrelsen 1895. Åren 1903 och 1905 satt medlemmar i Enigheten i taxeringsnämnden. Olof Jeppsson i kalkbrottsarbetarnas kassa Annetorp fungerade som revisor under några år

7. Sjuk och begravningskassan Annetorp protokoll 6/11 1898. MASA. Se även avsnittet om sjukkassornas nätverk.

8. Martin Åberg, *Samförståndets tid. Konflikt, samarbete och nätverk i svensk lokalpolitik*, Lund 1998, s. 25 f.

9. Limhamns Arbetarekommun, protokoll 1/10 1905. ARAM.

kring sekelskiftet 1900. I övrigt återfanns sex av kassornas folk i taxeringsnämnden från 1902 och framåt. Det är värt att notera att fyra av dessa också satt i styrelsen för Arbetarekommunen.

Sjukkassornas inflytande på kommunalpolitiken måste betraktas som marginellt. När en kommitté tillsattes den 11 mars 1902, för att utreda tillsättningen av en extra provinsialläkare, fanns ingen av sjukkassefolket med. I oktober anhöll Limhamns sjukkassors centralförsamling om bidrag motsvarande en krona per medlem. Detta äskande underlättades säkert av att det fanns personliga kontakter mellan kommunstyrelsen och såväl centralförsamlingen som de enskilda kassorna. Som redan nämnts tillsattes en kommitté där kassorna, kommunen och arbetsgivarna på platsen besatte tre platser vardera. Då företagen dominerade kommunen måste detta ses som ett sex till tre förhållande.

Arbetarrörelsen och kommunalpolitiken

Redan år 1900 hade Rosell väckt förslag om att Arbetarekommunen skulle lägga an på kommunala och politiska frågor. Man skulle bevaka sammanträden i såväl Hyllie som Limhamn särskilt då det var val till kommittéer. Arbetarekommunen tillsatte en särskild kommitté för att sköta denna bevakning. Ett första steg till inflytande var att se till att arbetarna var representerade i taxeringsnämnden.¹⁰ Från 1902 till 1905 satt fem arbetare med koppling till Arbetarekommunen i taxeringsnämnden: stenarbetaren Per Rosell 1902–1905, stenarbetaren Jöns Nord 1902–1903, gjutaren J.G. Feldt 1904, cementarbetaren Anders Schöön 1902 och arbetaren Jöns Kronqvist 1903–1905. Arbetarekommunen valde ut Jöns Nord att ställa upp som arbetarnas kandidat till kommunalnämnden.¹¹ Denna föresats lyckades man med; Nord kom att sitta i nämnden från 1901 och framåt. Trots att Arbetarekommunen var ansluten till Socialdemokraterna nämns aldrig Arbetarekommunens representanter i den borgerliga kommunen som företrädare för partiet, varken i det egna eller i det lokalpolitiska materialet.

Mötestiderna var ett hinder för arbetare att delta i kommunalstämman då de var uppbundna av arbetstider på ett helt annat sätt än de traditionella deltagarna. Därför skickade Arbetarekommunen en deputation om förändring av mötestiderna till nämndens ordförande vilken denne godkände.¹² Arbetarekommunens representanter fick viktiga informationer om vad som hände i samhället genom kommunalstämman. När man till exempel 1901 erfor att Svenska Arbetareförbundet ansökt om bidrag till sitt bibliotek

10. Limhamns Arbetarekommun, protokoll 20/4 och 28/7 1900. ARAM.

11. Jöns Nord satt dock inte som de andra fyra i AK:s styrelse.

12. Limhamns Arbetarekommun, protokoll 28/7 1901. ARAM.

kunde man på Arbetarekommunens möte formulera ett argument mot ett sådant bistånd; ”organiserade arbetare kan inte hämta någon vidare upplysning genom de forntida skrifter som biblioteket är försett med.”¹³ Svenska Arbetareförbundet fick inget bidrag av kommunen, hur ska detta tolkas? För det första kan argumentet att det inte fanns ekonomi till bidrag i kommunen avfärdas, alla andra föreningar som sökte pengar fick någon form av bidrag, det är alltså en fråga om prioriteringar. För det andra kan man inte påstå att Svenska Arbetareförbundet inte hade något stöd för sin sak bland dem som deltog i kommunens styrelse. Förvisso kan inte några överlappande medlemskap mellan förbundet och kommunstyrelsen beläggas, men det fanns en tydlig koppling mellan Svenska Arbetareförbundet och såväl Skånska Cementaktiebolaget som Friförsamlingen vilka hade ett stort inflytande i kommunen. För det tredje kan man inte hävda att den socialistiska arbetarrörelsen själv lyckats mobilisera majoritet i kommunalstämman och på så sätt hindrat ett positivt beslut. Jag är snarare benägen att förklara beslutet utifrån den politiska kulturen. Vid sekelskiftet 1900 kännetecknades ännu den kommunalpolitiska kulturen av den samförståndsprincip som varit rådande i sockenstämman under 1800-talet. Kommunalpolitiken fick enligt denna anda inte bli en arena för sociala konflikter utan skulle verka för det lokala allmänintresset.¹⁴ De besuttna som också hade den politiska makten försökte upprätthålla denna ideologi trots att nya grupper kom in i lokalpolitiken. Ur protokollen går det inte att utläsa några som helst motsättningar vare sig på stämman eller inom styrelsen. Detta är ett källkritiskt problem, de beslut som togs kan mycket väl ha föregåtts av livliga diskussioner som inte satt något spår i källorna. Hur som helst tror jag att avslaget av Svenska Arbetareförbundets ansökan om bidrag grundar sig i en motvilja att öppet ställa sig på någons sida i den konflikt som fanns mellan den liberala och den socialistiska arbetarrörelsen. Ett sådant ställningstagande hade underkänt den konsensusuppfattning som fanns i såväl den konservativa synen på samhället som en kropp vars delar skulle harmoniera, som den liberala synen på individernas fria och fredliga tävlan. Ett kommunalt bidrag åt Svenska Arbetareförbundet hade upprört den socialistiska arbetarrörelsen och därmed blottat motsättningarna i samhället vilket hade givit ett indirekt erkännande åt dem som ville tolka samhället ur ett konfliktperspektiv.

13. Limhamns Arbetarekommun, protokoll 27/1 1901. ARAM.

14. Martin Åberg, *Samförståndets tid. Konflikt, samarbete och nätverk i svensk lokalpolitik*, Lund 1998, s. 39, Harald Gustafsson, *Sockenstugans politiska kultur. Lokal självstyrelse på 1800-talets landsbygd*, Stockholm 1989, s. 96.

Limhamns Fiskareförenings relationer till Hyllie kommun

Fiskarnas intresseorganisation hade också sina representanter i kommunen. Det går inte att belägga utifrån det befintliga materialet, men det är troligt att föreningen på samma sätt som arbetarrörelsen mobiliserade sina medlemmar för att vinna insyn och inflytande. Tre av Limhamns Fiskareförenings medlemmar figurerar i taxeringsnämnden, varav två också satt i styrelsen för Enigheten, en sjuk- och begravningskassa som stod nära fiskareföreningen.

Fiskarna hade också i Per Nilsson en representant i kommunstyrelsen 1896–1905. Information om och möjligen företräde till kommande kommunala anläggningsarbete var en värdefull tillgång för fiskarna då deras möjligheter att försörja sig fluktuerade kraftigt både inom och mellan åren. Ett tillfälle då det var bra att ha en talesman i kommunen var när denna tog beslut om att understödja dem som drabbats av julstormen 1902. Fiskarna Ludvig Larsson och Nils Jönsson, vars skuta Ebba Munch blivit vrak i hamnen, beviljades att räntefritt låna 2000 kr på fem år.¹⁵ Några veckor senare konstaterade man att de fiskare som drabbats var fattiga och måste beredas försörjning.¹⁶

Frikyrkornas relation till Hyllie kommun

Jag har redan konstaterat att många kommunalmän också var styrelseledamöter i Missionshusbolaget. Detta innebar inledningsvis inte med nödvändighet att de var medlemmar i något av frikyrkosamfunden. Fem av Friförsamlingens medlemmar hade kommunala uppdrag i Hyllie. Tre av dessa kom att figurera i styrelsen för Friförsamlingen under perioden, men uppdragen överlappade dock varandra endast i ett fall.¹⁷ Lars Lindsjö var som tidigare konstaterats förman vid Skånska Cementaktiebolaget. Han satt med vissa avbrott i Friförsamlingens styrelse under hela perioden och hade en plats i taxeringsnämnden 1902, 1904 och 1905. En viktig kontakt mellan församlingen och kommunen bars upp av Edvard Eriksson som satt i kommunstyrelsen 1888–1894. En annan församlingsmedlem, handlanden Jöns Fredriksson hade uppdrag i kommunstyrelsen som revisor och suppleant så gott som obrutet under hela perioden 1888–1905, han utsågs

15. Hyllie kommun, protokoll 2/2 1903, MASA.

16. Hyllie kommun, protokoll 23/2 1903, MASA.

17. Kassör J.H. Lindberg som satt i församlingens styrelse 1892–94 blev suppleant i kommunstyrelsen först 1903–1904. För smedmästaren Joh. Lundberg var förhållandet det omvänta; han var suppleant i kommunstyrelsen 1903–04 och satt i församlingsstyrelsen 1912–13. Båda dessa satt för övrigt i styrelsen för sjuk- och begravningskassan Hjälpssamma vänner.

dessutom som valman till landstinget 1901. Det går inte att utifrån materialet utläsa på vilket sätt församlingen hade nytta av sina kontaktytor med kommunen. Jag utgår ifrån att tillgången till information om samhällets angelägenheter hade ett värde och att man möjligen försökte värna om vissa för församlingen centrala värden.

Beträffande de andra religiösa samfunden har endast en överlappning påträffats, nämligen Per Jönsson från Metodistförsamlingen som satt i taxeringsnämnden 1902.

Nycterhetsrörelsens relation till Hyllie kommun

Nycterhetsrörelsens material lider av stora brister. Detta gör det svårt att finna överlappningar. Av det nycterhetsfolk jag trots allt känner till satt två män som sedermera skulle vara aktiva inom R.F. Bergs minne som revisor respektive medlem i taxeringsnämnden under några år strax efter sekelskiftet 1900. Dessa var vid tillfället möjligen redan blåbandister. Per Rosell som satt i styrelsen för Verdandilogen Frihetens hamn var medlem av taxeringsnämnden från 1902–1905. Inga bidrag betalades ut till enskilda loger, men när Allmänna nycterhetskommittén från år 1903 började ansöka om årliga bidrag på 100 kr medgavs detta av kommunen.

Övriga föreningars relationer till Hyllie kommun

Medlemmar i styrelsen för Limhamns Skyttegille figurerade i kommunalpolitiken. Åren 1903 och 1903–1904 var Lundberg och Lindberg suppleanter i kommunstyrelsen. Åren därefter var en annan medlem revisor. Föreningen hade också två av sina styrelsemedlemmar i taxeringsnämnden under perioden.

Den förening som var starkast förankrad i Hyllies kommunalpolitik var Föreläsningsföreningen. Tio personer som hade kommunala uppdrag under perioden var samtidigt medlemmar i föreningen. I denna samling återfinns kommunalordföranden Jöns Pålsson-Castner, de båda vice ordförandena J.O. Hallengren och August Rabe samt ytterligare några kommunala styrelsemedlemmar och suppleanter. Detta innebar givetvis en fördel när den nybildade föreningen ansökte om bidrag vilket beviljades med 100 kr om året från 1901 och sedan höjdes till 200 kr något år senare. Föreläsningsföreningens ordförande, skollärare Sellberg utsågs dessutom att vara kommunens representant i föreningen.

Kommunalpolitik och nätverk i municipalsamhället Limhamn

Vid en konstituerande municipalstämma i Limhamn den 22 december 1886 valdes en municipalstyrelse bestående av ingenjör A.M. Petersson som ordförande och bagare Nils Jönsson, handlande Jöns Fredriksson, hamnkassör Nils Jönsson och fiskare Magnus Larsson som ledamöter. Alla utom ingenjör Petersson och hamnkassör Jönsson hade erfarenhet av kommunalpolitiska uppdrag i Hyllie såsom suppleanter och revisorer. Av de tjugo personer som sedan satt i municipalstyrelsen/nämnden som ordinarie och suppleanter under perioden 1887–1905 hade fjorton också uppdrag för Hyllie kommun såsom styrelsemedlemmar, styrelsesuppleanter, revisorer och medlemmar i taxeringsnämnden. Det fanns alltså en hög grad av överlappning vilket underlättade kontakter och gemensamma beslut.¹⁸ Det fanns också vissa släktskapsförbindelser. Jag har inte undersökt dessa mer systematiskt, men kan konstatera att Jöns Fredriksson i Hyllie kommunalnämnd var son till Fredrik Jönsson i Limhamns municipalstyrelse.¹⁹

Ingenjör Petersson som ledde Skånska Cementaktiebolagets lokalkontor på Limhamn var utsedd att vara disponent Bergs och bolagets representant även i det lokalpolitiska livet. Hamnkassör Jönsson förväntades också att företräda dessa intressen då han var anställd av Limhamns Hamn AB.

Bolagen och municipalsamhället

Det går inte att utläsa ur det kommunala källmaterialet, men en rimlig gissning är att Skånska Cementaktiebolaget hade varit pådrivande kraft bakom konstituerandet av Limhamn som municipalsamhälle. Municipalsamhällets tillblivelse sammanföll nämligen med att Skånska Cementaktiebolaget

18. Om man även räknar med de som satt i municipalstämman från år 1900–1905 blir siffran 16 av 38.

19. Lokalhistorikern Eva Dalin uppmärksammade mig om denna släktförbindelse. Även i det närbelägna Malmö styrdes staden i hög grad av män som var invävd i täta släktrationer. Oscar Bjurling, "Stad i utveckling", *Malmö stads historia IV 1870–1914*, s. 158.

bestämde sig för att expandera på orten genom att investera stort i anläggandet av en cementfabrik och projektet att förbinda Malmö och Limhamn med järnväg. Genom att avskilja Limhamn som municipalsamhälle fick de samlade bolagen absolut majoritet med 62 procent av röstetalet och kunde snabbt och smidigt driva igenom vilka beslut de ville. När man sedan väl kopplat greppet släppte man det inte frivilligt.

Municipalsamhället hade täta kontakter med de bolag som verkade på orten. Redan under det första verksamhetsåret fattades beslut att samhället självt skulle investera i aktier. Hösten 1887 hade man via en skrivelse fått anbud att köpa aktier i Malmö-Limhamns järnväg AB för 3000 kronor. I den till förslaget positiva municipalstyrelsen såg man en stor nytta av järnvägen då ”sannolikt mycken arbetsförtjenst kommer att beredas samhällets deraf behöfvande medlemmar”.²⁰ Vid municipalstämman var inte alla lika övertygade, men de 232 röster som de elva motståndarna uppbådade kunde inte mäta sig med de 1184 röster som de sexton positiva hade i ryggen.²¹

År 1900 gick municipalsamhället in och tecknade aktier för 10 000 kr i det nya AB Stranden vars styrelse ville anlägga badhus och spårvagn på orten. Det intressanta är att männen bakom AB Stranden redan i ett första protokoll, innan ens bolaget kommit till stånd, kalkylerade med att municipalsamhället skulle komma att köpa motsvarande andel.²² För att förstå hur detta var möjligt måste nätverken som fanns mellan kommunalpolitik och näringsliv undersökas.

En undersökning av överlappande medlemskap ger vid handen att inte mindre än tio av tjugo ordinarie ledamöter och suppleanter i municipalstyrelsen/nämnden under perioden 1887–1905 också hade uppdrag som styrelsemedlemmar i bolag med lokal förankring (matris 5). Det mest slående är att municipalstyrelsens ordförande A.M. Petersson också satt i styrelserna för Limhamns Missionshus AB, Limhamns Hamn AB, Malmö-Limhamn järnvägs AB och AB Stranden. Dessa överlappningar ska förstås så att Petersson först och främst var disponent R.F. Bergs högra hand vid Skånska Cementaktiebolaget i Limhamn. I egenskap av detta var han vald att sitta i styrelserna för hamnbolaget, järnvägsbolaget och strandbolaget vari cementbolaget var huvudägare. I hamnbolaget innehade han dessutom posten som verkställande direktör. Såsom företrädare för dessa bolags intressen var han sedan satt att leda municipalstyrelsen. Men han var ingalunda ensam, åtta stycken municipalpolitiker satt i hamnbolagets styrelse, fyra hade dessutom sin anställning i detta bolag. Utifrån matrisen kan det

20. Limhamns municipalstyrelse, protokoll 10/10 1887.

21. Limhamns municipalstämma, protokoll 10/10 1887.

22. AB Stranden, protokoll 17/1 1900.

tyckas att järnvägsbolaget och AB Stranden inte hade samma möjligheter att kunna påverka kommunalpolitiken, men så var inte fallet. De tre bolagen var som framgått sammanvävda genom att de ägde andelar i varandra och att Skånska Cementaktiebolaget var huvudintressent i dem alla.

Precis som i fallet med Hyllie kommunalnämnd visar matrisen att påfallande många (åtta) municipalpolitiker satt i styrelsen för Limhamns missionshusbolag. Även här fanns det alltså en mötesplats för vissa kommunalpolitikerna utanför kommunalpolitiken. Det är även värt att notera att tre av männen var i släkt med varandra såtillvida att Knut Nilsson var farbror till hamnkassör Nils Jönsson vars kusin var gift med Edvard Persson.²³

Matris 5: Kommunalmän i Limhamns municipalsamhälle 1886–1905 med förankring i lokala bolagsstyrelser

		Limhamns Missionshus AB	Limhamns Hamn AB	Malmö-Limhamns järnväg AB	AB Stranden
A.M. Petersson	ingenjör	x	x	x	x
Nils Jönsson	hamnkassör	x	x	x	
Fredrik Jönsson	handlande	x	x		
Nils Jönsson	bagare	x	x		
Knut Nilsson	skeppare	x	x		
Edvard Persson	hamnkapten	x	x		
Magnus Larsson	fiskare	x			
Per Nilsson	hamnfogde	x			
Anders Nilsson	hamnkassör		x		
N.O. Elgström	disponent		x		

Källor: Limhamns municipalsamhälle protokoll 1888–1905, MASA. Limhamns missionshusbolag protokoll, LIKL. Limhamns Hamn AB protokoll, LULA. Svenska aktiebolag och enskilda banker. Handbok för affärsvärlden Karl Key-Åberg (red.), Stockholm årg. 1900, 1906 & 1912.

23. Lokalhistorikern Eva Dalin uppmärksammade mig om dessa släktförbindelser.

Under municipalsamhällets första år uppträdde det åtminstone delvis i ett symbiotiskt förhållande med cementbolaget. Uppbörderna av den kommunala hundskatten skedde till exempel på bolagets kontor.²⁴ Municipalordföranden A.M. Petersson som utsågs till samhällets representant vid järnvägsbolagets ägarstämma satt redan i dess styrelse.²⁵ När man skulle anlägga avlopp köptes kloakrören från AB Skånska cementgjuteriet och en förman därifrån fick leda anläggningsarbetet.²⁶

Cementbolaget och de andra bolagen var beroende av en fungerande infrastruktur i lokalsamhället. Dessa frågor drevs i municipalstyrelsen och i stämman. När bolaget 1890 föreslog iordningställandet av en väg blev det diskussion om på vilket sätt den skulle vara samhället till gagn. Till slut antogs förslaget mot att bolaget stod för anläggandet och underhåll under fem år.²⁷ Det faktum att municipalstyrelsen uppdrog åt sin ordförande, ingenjör Petersson vid cementbolaget, att utarbeta en plan för Limhamns bebyggelse innebar att bolagets framtida intressen kunde arbetas in redan i planeringen. Då stämman bara accepterade de delar av planen som gällde de obebyggda delarna begärde Byggnadsnämnden ett nytt möte. Man menade att det skulle leda till missförhållanden om det inte fanns någon plan för de bebyggda områdena. Efter debatt röstade man genom att svara Ja eller Nej och ordföranden (densamme som utformat förslaget) fann frågan med Ja besvarad. Då begärdes omröstning. Ordföranden företrädde cementbolaget med fullmakt. Enligt protokollet röstade då sju röstägande för Ja med 1479 röster och ingen Nej.²⁸ Jag tolkar denna begäran om omröstning som en protest mot bolagets dominans i lokalpolitiken. Den eller de som begärde denna visste dock att de aldrig kunde vinna och valde därför antagligen att inte rösta alls.

Det var inte alla bolag som kunde driva igenom sina intressen med omedelbar verkan. I mars 1893 ansökte Malmö snickerifabrik om att få uppföra sommarbostäder mellan torget och stranden. Detta förslag avslogs dels på grund av brandrisk, dels för att många som nu byggt och inrett lägenheter till uthyrning åt sommargäster riskerade att få sina lägenheter outhyrda.²⁹ Förmodligen hade många i municipalstämman egna intressen att bevaka och då dessa hade byggförordningen på sin sida undvek bolagen att trumfa igenom sin sak. Men frågan aktualiserades två år senare. Byggförordningen ändrades då så att trähus kunde uppföras sedan ordföranden framhållit

24. Limhamns municipalstyrelse, protokoll 6/2 1888. MASA.

25. Limhamns municipalstyrelse, protokoll 18/2 1888. MASA.

26. Limhamns municipalstyrelse, protokoll 22/11 1888. MASA.

27. Limhamns municipalstämma, protokoll 13/10 1890. MASA.

28. Limhamns municipalstämma, protokoll 29/4 1889. MASA.

29. Limhamns municipalstämma, protokoll 27/3 1893. MASA.

fördelarna med att bemedlade Malmöbor hade Limhamn som vistelseort om sommaren.³⁰ Antagligen hade turismen ökat i sådan omfattning att det fanns utrymme för fler sommarbostäder.

Municipalsamhället krävde också saker av bolagen eller som man uttryckte det: ”vände sig med en ödmjuk anhållan.”³¹ Främst handlade det om bidrag till att anställa extra poliser. År 1892 lämnade järnvägsbolaget 100 kr i anslag, men cementbolaget avslog begäran. I april 1900 påtalade bolagets representant kronofogde Wethje själv ett behov för ordningens upprätthållande. Municipalstämman menade att detta behov hade uppkommit som ”en följd af det raskt växande antalet industriella anläggningar” och menade att bolagen skulle ta sitt finansiella ansvar, vilket de faktiskt gjorde.³²

Prästvalet 1900

Skånska Cementaktiebolaget lade sig också i de kyrkliga angelägenheterna. Under åren före sekelskiftet 1900 verkade disponent Berg för att inrätta en extraordinarie prästtjänst med Limhamn som verksamhetsområde.³³ Cementbolaget och snickerifabriken erbjöd sig att bidra med huvuddelen av lönen och upplåta bostad till den nye prästen. Ärendet beviljades av domkapitlet i februari 1899 vilket säkert hade underlättats av disponent Bergs goda kontakter med biskop Billing i Lund. Tjänsten skulle tillsättas genom val bland tre kandidater som skulle föreslås av Hyllies kyrkoherde Hallengren, Skånska Cementaktiebolaget och Malmö snickerifabrik gemensamt. I praktiken innebar detta att disponent Berg var den som förelade ett förslag. Disponenten hade redan mer eller mindre vikt tjänsten åt kyrkoherde J.A. Hallberg från Frinnaryd som han kände sedan länge. Han satte sig därför och skrev till dennes biskop, C.W. Charleville, i Linköpings stift där syftet med prästtillsättningen tydligt framgår.

Här blir det mycket arbete med våra skolor och med alla våra betyg samt ett stort socialt arbete emot den socialistiska propagandan, som från Malmö ständigt söker att intaga folket.³⁴

30. Limhamns municipalstämma, protokoll 11/2 1895. MASA.

31. Limhamns municipalstyrelse, protokoll 8/10 1889. MASA.

32. Limhamns municipalstämma, protokoll 17/4 1900. MASA.

33. Följande avsnitt bygger i stora delar på Ingemar Wickström, ”När Limhamn fick egen präst”, *Limhamniana* 1992.

34. Brev från R.F. Berg till biskop C.W. Charleville, Linköpings stift, daterat 25/10 1899, citat hämtat från Ingemar Wickström, ”När Limhamn fick egen präst”, *Limhamniana* 1992.

Berg sökte medvetet efter kandidater som inte skulle kunna konkurrera ut Hallberg.³⁵ Med hjälp av sina kyrkliga kontakter fick han komminister K.F. Wasén i Rumskulla och vice komminister Eugen Lanthén i Förby att ställa upp. Han erkände dock helt öppet för dessa att han tänkte lägga sina röster på J.A. Hallberg. Men så stannades tillsättningen upp av att Hyllies 86-åriga kyrkoherde Johannes Hallengren, som låg på sitt yttersta blev sämre och att han därmed inte kunde godkänna de tre kandidaterna. Disponent Berg fruktade nu att den schartauanske kontraktsprosten Severin Fredlund i Tygelsjö, som från första början varit motståndare till tillsättningsförfarandet, skulle sätta käppar i hjulet. Han skrev därför direkt till sin vän biskop Billing i Lund och fick kandidaterna godkända av domkapitlet.

Men det blev inte alls som Berg hade tänkt sig. Efter valet den 1 juli 1900 stod det klart att Eugen Lanthén, som rankats trea, fått nästan tre gånger så många röster som Hallberg.³⁶ Berg hade sig själv att skylla, han hade inte utnyttjat de 2422 röster han förfogade över som bolagens representant. I ett brev till Hallberg förklarade han sig:

Dessutom ansåg jag både sjelf rättvisast att då bolaget gjort förslaget folket borde göra valet inom detsamma. Styrelsemedlemmarna med Hammar i spetsen hade samma uppfattning, men de ville lemna mig rätt att bruka rösterna om jag ville. Jag skulle då hafva brukat makt och fått rättvisans medvetande emot mig.³⁷

I samråd med Friförsamlingens och municipalsamhällets ordförande, A.M. Petersson och Hyllie kommuns ordförande Jöns Pålsson hade Berg kommit fram till att ”de troendes” stöd skulle räcka för att få Hallberg vald. Men dessa tycks inte ha slutit upp, och disponent Berg kunde dessutom konstatera att de ”icke troende” agiterat för att Lanthén skulle bli vald. Det är möjligt att tolka utgången av prästvalet som en protest mot disponent Berg. Om den föregåtts av någon mobilisering vittnar inte källorna. När den bortgångne kyrkoherden Hallengren skulle ersättas samma år gjorde inte Berg om sitt misstag. Med stöd av bolagens 5284 röster drev disponenten igenom att hans gode vän August Stenström från Malmö blev vald med stor majoritet.

35. I ett brev till biskop Billing daterat 30/1 1900 skriver Berg: ”Vi önskar den ista (Hallberg) och hafva derföre ej velat gifva honom ngn. farligare konkurrent.” citat hämtat från Ingemar Wickström, ”När Limhamn fick egen präst”, *Limhamniana* 1992.

36. Hallberg fick 334 röster av tolv röstande, Lanthén fick 926 röster av 41 röstande och Wasén fick 48 röster av 1 röstande.

37. Brev från R.F. Berg till Axel Hallberg år 1900, citat hämtat från Ingemar Wickström, ”När Limhamn fick egen präst”, *Limhamniana* 1992.

Införandet av fullmäktige

Inledningsvis argumenterade jag för att cementbolaget låg bakom etablerandet av Limhamn som municipalsamhälle. Förmodligen var det också bolaget som låg bakom införandet av municipalfullmäktige. I städer med mer än 3000 invånare var fullmäktige obligatoriskt som beslutande organ, men systemet tillämpades sparsamt i köpingar och landskommuner. Municipalstyrelsen ville att en vald församling, ett municipalfullmäktige, skulle överta rätten att handlägga och avgöra de ärenden som skulle behandlas vid municipalstämman. På så sätt skulle man minimera risken att tillfälliga omständigheter blev avgörande för de beslut som fattades. Till stämman hade alla röstberättigade tillträde. Huruvida olika intressen samlades att sluta upp kring en stämma eller inte kunde bli avgörande. I det här fallet var det 49 155 (56 procent) av samhällets 87 880 fyrkar som röstade ja.³⁸ Det faktum att Arbetarekommunen, som just var en sådan mobiliserande kraft, bildats tre veckor innan förslaget väcktes får mig att misstänka att införandet av fullmäktige var en politisk gir av bolagen. Den jämna fördelningen av röster de fullmäktigevalda fick (de elva första namnen fick 27 244 röster vardera) antyder att bolagen, som var de stora röstägarna, fördelade sina röster för att få in största möjliga antal ”bekväma” fullmäktigeledamöter.³⁹ Jag kan konstatera att de diskussioner som hade uppstått när vissa ärenden behandlades i den gamla municipalstämman lyser med sin frånvaro i den nya kommunalnämndens protokoll.

Sjukassornas relation till municipalsamhället

Sjukassorna hade inledningsvis väldigt svaga kopplingar till municipalstyrelsen. Den fiskardominerade kassan Enigheten hade 1898 en överlappning med municipalstyrelsen och efter 1900 en med fullmäktige. De båda kassorna Folkets Enighet och Annetorp som stod arbetarrörelsen nära, kunde tack vare överlappningar till denna få in sina båda ordföranden i municipalstyrelsen från och med åren 1901 och 1904. Sedermera kom den ene att sitta i fullmäktige. Övriga kassor hade inga representanter i municipalstyrelse eller fullmäktige.

Municipalsamhället betalade inte ut några bidrag till kassorna. Däremot fick Limhamns sjukvårdsförening 150 kr/per år som bidrag åt att avlöna en sjuksköterska.⁴⁰ Denna förening som initierats av bolagen på orten stod för den lokala sjukvården. År 1903 kommunaliserades föreningen. Samhället tog över dess tillgångar mot skyldighet att ansvara för dess skulder och

38. Limhamns municipalstämman, protokoll 30/4 1900. MASA.

39. Limhamns municipalstämman, protokoll 20/7 1900. MASA.

40. Limhamns municipalstämman, protokoll 14/11 1892. MASA.

Per Rosell, cirka 1910. LIML.

övriga förbindelser. Sjukhustomten, läkarebostaden och 300 kr i inventarier övertogs jämte 28 820 kr och fem öre i skulder samt en förbindelse att ersätta dr Pripp vid hans inflyttning med 1749 kr och 78 öre för inredningen av vinden.

Arbetarrörelsens relation till municipalsamhället

Arbetarekommunens representanter fick plats i Hyllie taxeringsnämnd, men aldrig i dess styrelse. År 1904 fick Anders Rosell såsom Arbetarekommunens kandidat plats i municipalstyrelsen. Men redan 1901 hade Arbetarekommunens Anders Schöön fått tillträde till municipalfullmäktige på lite märkliga vägar. Cementbrännaren Nils Nilsson, som inte tillhörde arbetarrörelsen, hade flyttat och ställt sin plats i fullmäktige till förfogande.⁴¹ Vid fyllnadsvalet valdes cementarbetaren Anders Schöön sedan ordföranden återtagit sin röstsedel.⁴² Hur ska man tolka att ingenjör Petersson, som med sin fullmakt från bolaget skulle kunna sätta in vem han ville i fullmäktige, drog tillbaka sin röstsedel till förmån för Arbetarekommunens representant? En tolkning är att den rådande politiska kulturen hade en organisk samhällssyn, att alla grupper i samhället i någon mån skulle vara representerade – en arbetare ska ersättas av en arbetare. Men i så fall fanns också möjligheten för Petersson att välja en icke-socialistisk arbetare. Kanske var just tanken att göra de organiserade arbetarna delaktiga, utan att släppa makten, för att om inte

41. Cementbrännare Nilsson däremot medlem av Missionsförsamlingen.

42. Limhamns municipalstämma, protokoll 19/8 1901. MASA.

vinna samförstånd så åtminstone förebygga och dämpa motsättningarna; att skaffa en slags ”politisk gisslan”.

Det var givetvis en fördel för arbetarrörelsen att ha representanter i fullmäktige och i municipalstyrelsen, det gav insyn i lokalpolitiken och möjlighet att i någon mån påverka genom deltagande i olika kommittéer. Anders Rosell satt till exempel med i den kommitté som skulle anställa arbetare när kloakerna skulle anläggas.⁴³ Schöön och Rosell tillhörde det lokala arbetar-etablisemanget. De satt båda i styrelserna för Arbetarekommunen, fackföreningar, Folkets hus och sjuk- och begravningskassor. Rosell var dessutom ordförande i Verdandilogen Frihetens Hamn. En sådan koncentration av uppdrag till ett fåtal personer effektiviserade säkert arbetarrörelsens agerande på den politiska arenan, men den innebar också en större risk för att ett avstånd skulle uppstå till de arbetare som de sade sig företräda.

Frikyrkornas relation till municipalsamhället

Municipalstyrelsens ordförande ingenjör Petersson var Friförsamlingens ledande man, men inte den ende från församlingen med kommunalpolitiska uppdrag. Av de tjugo män som under perioden 1886–1905 satt i municipalstyrelsen var inte mindre än sju församlingsmedlemmar. I fullmäktige var motsvarande siffra sex av tjugotvå åren 1900–1905.

När det unga municipalsamhället började sin verksamhet stod det utan lokaler. Man hyrde då in sig i Missionshuset, ett avtal som givetvis måste ha underlättats av Missionshusbolagets och municipalstyrelsens ordförande var densamme. Detta kom båda parter tillgodo genom att Missionshusbolaget (som från 1887 införlivats i Friförsamlingen) fick en regelbunden extra inkomst och att municipalsamhället inte behövde införskaffa egna lokaler. Samarbetet kom att fortgå i tjugo år och upphörde först i samband med att ingenjör Petersson lämnat sina båda ordförandeposter för att pensionera sig. I övrigt kan noteras att municipalsamhället stödde Friförsamlingens ungdomsverksamhet genom att skänka de medel som kom in som hundskatt till Kristliga Föreningen av Unga Män från 1890 och framåt.⁴⁴

Den samlande kraften bakom Metodistförsamlingen, byggförmän, -mästare Oscar Nilsson var också dess man i municipalpolitiken. Nilsson började med att 1889 sitta i byggnadsnämnden, året därpå valdes han till brandchef och 1902 kom han in i fullmäktige. Han satt också i nämnden för fosterbarnvård. Tillgången till information om samhällets angelägenheter var säkert värdefull för församlingen. Genom Nilssons medverkan kunde man också värna om vissa för församlingen centrala värden.

43. Limhamns municipalstämma, protokoll 15/1 1902. MASA.

44. Limhamns municipalstyrelse, protokoll 30/9 1890. MASA.

Proportionerna mellan Friförsamlingen och Metodistförsamlingen är de samma i de kommittéer som kommunen tillsatte att utreda olika frågor. Av de 31 personer som en eller flera gånger ingick i kommittéerna var sju medlemmar i Friförsamlingen och två i Metodistförsamlingen.

Fiskareföreningens relation till municipalsamhället

Tre män som figurerar i municipalstyrelsen var medlemmar i Limhamns Fiskareförening. Två av dem kom dock att ha sina huvudsakliga värv som hamnkapten och hamnfogde och det är oklart om de lämnade föreningen i samband med detta. Dessa två satt något enstaka år under 80- och 90-talet. Den tredje, Magnus Larsson, satt växelvis som suppleant och ordinarie under hela 1890-talet. Förutom två av de redan nämnda var ännu en medlem i Limhamns Fiskareförening invald fullmäktige under perioden 1900–1905. I avsnittet om fiskarna framgick hur viktigt det var att kunna finna extra arbete under dåliga år och lågsäsonger. Genom sin medverkan i det lokalpolitiska livet kunde fiskarna på samma sätt som arbetarnas representanter sitta med i de kommittéer som lade ut de kommunala arbetena. Det faktum att nio av de 31 personer som en eller flera gånger ingick i sådana kommittéer var medlemmar i Limhamns Fiskareförening torde ha inneburit att föreningen hade möjlighet att påverka vilka förslag som lades.

Nyktterhetsrörelsens relation till municipalsamhället

Samma reservationer som gjordes under rubriken ”Nyktterhetsrörelsens relation till Hyllie kommun” gäller här. Den ende nyktterhetsvän som kan beläggas i municipalstyrelsen är Verdandiföreningen Frihetens hamns ordförande Anders Rosell som hade en plats i municipalstyrelsen från 1904. Redan i oktober 1892 hade godtemplarna anhängit om att begagna samhällets samlingsal en gång varje söndag. Detta beviljas mot att de skulle betala städerskan för hennes utökade besvär samt vid behov bidra till uppvärmningen. Huruvida detta arrangemang kom till stånd genom personliga kontakter står inte att veta.

Den lokala alkoholpolitiken skulle formellt handhas av Hyllie kommun, men i vissa fall tycks municipalstyrelsen även ha skött detta. I dessa sammanhang verkar det inte ha funnits någon i styrelsen som argumenterat för att stoppa försäljningen av alkohol. Sommaren 1888 beviljades fru Maria Palm att i sin vårdshusrörelse i det nybyggda hotellet servera vin och maltdrycker till spisande gäster.⁴⁵ När fröken Augusta Andersson två år senare sökte tillstånd att i disponent Elgströms hus hålla spisning samt vid

45. Limhamns municipalstyrelse, protokoll 16/6 1888. MASA.

måltider tillhandahålla vin och maltdrycker blev det förvisso omröstning, men denna handlade om att begränsa tillgången. Med tre röster mot två bestämde sig styrelsen för att avstyrka emedan en person i huset intill hade sådan tillåtelse. ”Det vore att befara en täflan i att tillmötesgå gästernas påtryckningar till missbruk af rättigheter; och då det vore svårt att öfvervaka att så ej skedde kunde oordning lätt uppstå.”⁴⁶

Om någon missbrukade sitt utskänkningstillstånd drogs det in. Jöns Jönsson som sålt vin och maltdrycker till avhämtning förbjöds i enlighet med § 15 i den kungliga förordningen af den 24 oktober 1885 att för all framtid handha sådan försäljning på grund av den oordning som uppstått.⁴⁷ I augusti 1890 planerades ett möte med alla som sålde bier till avhämtning för att få till stånd en begränsning av utskänkningstiderna. Detta tycks inte ha blivit av, för någon månad senare anhöll municipalstyrelsen hos kungl. befallningshafvande att dra in tillståndet för tre försäljningsställen.⁴⁸ Vad som var svårare att komma åt var de bierutkörare som kom till arbetsplatserna med häst och vagn. I ett brev till vårtinget med Oxie och Skytts härad skrev disponent Berg att han varit tvungen att avskeda två arbetslag då de berusat sig.⁴⁹

Föreläsningsföreningen och Limhamns municipalsamhälle

16 av 38 ledamöter i municipalstyrelsen och fullmäktige var medlemmar i föreläsningsföreningen. Ingen av dessa tillhörde arbetarrörelsens organisationer. Föreläsningsföreningen kom sålunda att bli en extern mötesplats för många av de kommunalpolitiker som inte tillhörde arbetarrörelsen. Förutom att flera av dessa kommunalpolitiker också satt i styrelser för lokalt förankrade bolag och var medlemmar i andra föreningar, mötte de i föreläsningsföreningen också annat bolagsfolk och andra medlemmar av olika föreningar. Som framgått av tidigare avsnitt fanns det till exempel en relativt stor överlappning mellan Missionsförsamlingen och föreläsningsföreningen, men också föreningar som LBI, Limhamns skyttegille och Blåbandsföreningen hade en del dubbelanslutna medlemmar. Det finns inte dokumenterat, men det är inte osannolikt att föreläsningsföreningen blev ett forum för lobbyverksamhet, ett sammanhang där kommunalpolitiker, bolagsfolk och föreningsaktiva kunde ha informella samtal.

46. Limhamns municipalstyrelse, protokoll 3/4 1890. MASA.

47. Limhamns municipalstyrelse, protokoll 29/11 1889. MASA.

48. Limhamns municipalstyrelse, protokoll 24/9 1890. MASA.

49. Saköreslängd för andra sammanträdet under vårtinget med Oxie och Skytts härad år 1895, brevet daterat 8/4 samma år. LULA.

Limhamn blir köping

I oktober 1903 bestämde municipalstämman att man skulle utreda möjligheterna att söka köpingsrättigheter.⁵⁰ Drygt två år senare, den nionde januari 1906 kunde Limhamns köpings kommunalnämnd ha sitt första möte. Vid sidan av denna fanns ett fullmäktige enligt samma modell som under municipaltiden. Konstituerandet av köpingen innebar att Hyllie kommun upphörde och dess funktioner övertogs av den nya kommunen. Köpingens politiker hade alltså en hel del mer ärenden att behandla, såsom fattigvård, utskänkningstillstånd, skola med mera. Att det politiska arbetet måste effektiviseras speglas i protokollen som blev alltmer standardiserade.

Tre av dem som suttit i Hyllie kommunalnämnd blev invalda i motsvarande instans i den nya kommunen, en fick plats i fullmäktige. Kontinuiteten från municipalsamhället bars upp av att tre personer från styrelsen blev invalda i motsvarande instans, fyra gick från fullmäktige till fullmäktige och en från fullmäktige till kommunalnämnden. Hela sex stycken i den nya kommunalnämnden hade ingen politisk bakgrund i Limhamn/Hyllie och fullmäktige befolkades av tio nykomlingar. Detta var ett utslag av att köpingrättigheterna satte ett tak så att ingen enskild kunde ha mer än 1/50 av kommunens hela röstetal. Det faktum att halva den nya kommunalnämnden och stora delar av fullmäktige bestod av nytt blod måste ha inneburit en förändring av lokalpolitiken. Frågan är, i vilken utsträckning?

Disponent Bergs kronprins Ernst Wehtje trädde nu in som kommunordförande. Han satt redan i styrelserna för Skånska Cementaktiebolaget, AB Förenade kalkbrotten, AB Skånska cementgjuteriet, Limhamns Hamn AB, Malmö-Limhamns järnväg AB, AB Stranden, Malmö snickerifabrik, Sydsvenska gjuteriet AB, Svenska bindgarnsfabriken och Limhamns rederi AB för att nämna de bolag som hade anknytning till Limhamn. Ledningarna för bolagen, eller om man så vill, cementbolaget såg sig fortfarande som Limhamns naturlige ledare. Samhällets utveckling var beroende av bolagets

50. Limhamns municipalstämma, protokoll 26/10. MASA.

utveckling. Denna tanke fanns också implementerad hos befolkningen. Inför det första valet var man i Arbetarekommunens styrelse rörande eniga om att inte stödja den dåvarande ordföranden i municipalsamhället ingenjör Petersson till motsvarade post. Valet stod istället mellan ingenjör Hallgren eller häradshövding Wehtje. Den 29 oktober fattade man beslut om att uppsätta Wehtje som sin kandidat till kommunalordförande.

Förutom Wehtje tillkom det ingen ny bolagsman i kommunalpolitiken under perioden fram till 1914. Ingenjör Petersson, som en gång varit Limhamns starke man, fick nu nöja sig med att vara kommunalnämndens vice ordförande. På platsen som ordförande i fullmäktige placerades Jöns Pålsson som tidigare varit ordförande i Hyllie. I matris 6 framgår att de lokalt förankrade bolagen var representerade av en liten grupp män, varav alla utom Jöns Pålsson också fungerade som företagsledare inom Skånska cementkoncernen.

I december 1907 dog disponent Berg och Wehtje axlade manteln över bolagskoncernen. Ingenjör Petersson valde då att dra sig tillbaka och flyttade kort därefter ifrån Limhamn.

Matris 6: Kommunalmän i Limhamn köping 1906–1914 i lokala bolagsstyrelser

		Limhamns Hamn AB	Malmö-Limhamns järnväg AB	AB Stranden	Limhamns rederi AB
Ernst Wehtje	V. Häradshövding	x	x	x	x
A.M. Petersson	Ingenjör	x	x	x	
J.O. Hallgren	Ingenjör			x	
A.C. Olsson	Trafikchef			x	
J. Pålsson	Landstingsman			x	
Edvard Persson	Hamnkapten	x			x

Källor: Limhamns köping protokoll 1905–1914, MASA. Limhamns Hamn AB protokoll, LULA. Svenska aktiebolag och enskilda banker. Handbok för affärsvärlden, Karl Key-Åberg (red.), Stockholm årg. 1900, 1906 & 1912.

Valmansföreningen

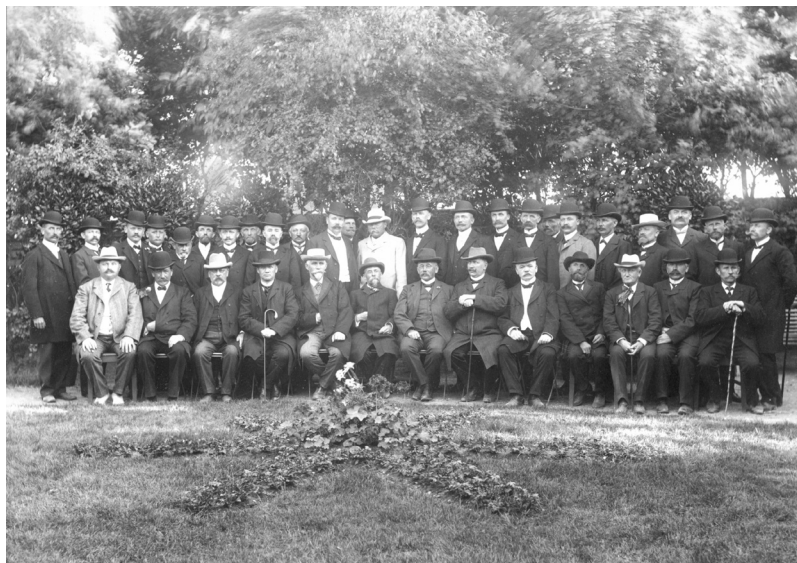
Inför fullmäktigevalet hade en valmansförening bildats och erbjudit Arbetarekommunen en valallians.⁵¹ Tillsammans försökte man sammanjämka en för alla godtagbar vallista. När parterna började närma sig en överenskommelse satte några missnöjda medlemmar av valmansföreningen upp en egen lista med nya namn. Arbetarekommunen avbröt därför samarbetet. Avgörande för detta beslut var att en av de åtta platser som skulle besättas av arbetare, enligt den nya listan var vikt åt en medlem i Svenska Arbetareförbundet. Limhamns Arbetarekommun upprättade istället en egen lista där elva av de tjugosju platserna skulle innehas av arbetare. I tidningen *Arbetet* uppmanades handlande, fiskare och alla små löntagare rösta på Arbetarekommunens lista då arbetarna var deras naturliga bundsförvanter i kampen mot storkapitalet. ”Rösta de däremot på valmansföreningens, gå de med sina motståndare.”⁵²

Valmansföreningens styrelse hade, tvärtom vad man skulle kunna tro, nästan ingen förankring i de lokala bolagens styrelser. Av de tolv namnen var det endast trafikchef A.C. Olsson som satt som suppleant i AB Stranden. Men fem av dem var arbetsledare och förmän vid de lokala bolagen. En av styrelsemedlemmarna var också med i Svenska Arbetareförbundet. I kapitlet om de olika folkrörelsernas nätverk konstaterades att förmanskåren och Svenska Arbetareförbundet hade flera överlappningar med Friförsamlingen och Metodistförsamlingen. Sådana överlappningar finns även till valmansföreningen i vars styrelse det fanns tre metodister och en medlem av Friförsamlingen. Det fanns också tre överlappningar till Föreläsningsföreningen och en överlappning vardera till Fiskarföreningen och Limhamns skyttegille, vilket stämmer väl in i det mönster som tidigare kartlagts.

Limhamns valmansförening blev inte långvarig. Kanske var det den inre oenighet som synliggjordes redan inför fullmäktigevalet som blev dess fall. Den artonde december 1906, ett år efter bildandet, övertog kommunen förvaltningen av Limhamns valmansförenings 16 500 kr varav 8 500 avsattes såsom skollovskolonifond, 4000 kr beklädnads- och bespisingfond, 4000 som idrottsfond.

51. På riksnivå hade konservativa riksdagsmän bildat Allmänna valmansförbundet hösten 1904. Peter Esaiasson, *Svenska valkampanjer 1866–1988*, Göteborg 1990, s. 95.

52. Tidningen *Arbetet* 29/1 1906.

Kommunalfullmäktige i Limhamn, 1906. Källa: LIML.

Arbetarekommunen och köpingen

Arbetarekommunen fick fler platser i köpingen än vad man hade haft i municipalsamhället. År 1906 satt en ordinarie ledamot och två suppleanter i kommunalnämnden samt fyra ledamöter i fullmäktige. Fyra år senare hade gruppen vuxit till tre ordinarie och en suppleant i nämnden, samt fem ledamöter i fullmäktige. De tillhörde alla det som jag i tidigare avsnitt beskrivit som arbetarrörelsens etablissemang. Man var ingalunda i majoritet, men kanske fanns det andra i kommunalpolitiken som åtminstone delvis delade arbetarrörelsens samhällssyn.

Ett tecken på att arbetarrörelsen var accepterad var att Arbetarekommunen från och med 1906 fick ett årligt anslag till sitt bibliotek. Ett erkännande blir också synligt när man studerar 1909 års händelser. Den sjuttonde maj detta år inleddes den stora lockouten för byggämnesindustrin. Arbetarekommunens ordförande Anders Rosell meddelade i kommunalnämnden att fackföreningarna beslutat att tillsätta särskilda ordningsmän i samhället. Detta fick godkännande från nämnden som i övrigt ansåg att det endast var nödvändigt att kalla in en extra polis under konflikten.⁵³ När så denna lockout mynnat ut, och man i slutet av sommaren stod inför den stora lockouten och storstrejken, uttalade kommunalnämnden sig sålunda:

53. Limhamns köpings kommunalnämnd, protokoll 7/5 1909. MASA.

Med tanke på den mönstergilla ordning som varit under lockouten, som därunder uppehållits genom berörda arbetare själva, inskränker kommunen sig till att inkalla en extra polis, samt att höra om ölutskänkningen kan inskränkas.⁵⁴

Några dagar senare lämnade Arbetarekommunen in en lista med namnen på 32 ordningsmän som skulle biträda polisen vilka antogs till extra poliser av kommunalnämnden mot en ersättning av 4 kr per dag.⁵⁵ På den politiska arenan gjorde alltså Arbetarekommunen upp med arbetsgivarsidan för att lokalsamhället skulle ta sig igenom konflikten så smärtfritt som möjligt. Detta samförstånd faller väl in i det som tidigare forskning lyft fram som en specifik svensk politisk kultur.⁵⁶ Frågan är om arbetarrörelsen vid denna tid kan sägas dela den konsensusuppfattning som fanns bland besuttna konservativa och liberaler? Vore inte det att läsa historien baklänges? För arbetarrörelsen handlade det om att upprätthålla ordningen i de egna leden så att stridsmoralen bibehölls. Oavsett den kommunala sanktionen hade egna vakter utsetts. Genom att avlöna dessa arbetarvakter med kommunala medel fick bolaget indirekt viss kontroll genom kommunen som arbetsgivare. Arbetarrörelsen vann två fördelar; för det första avlastades strejkkassans utgifter då 32 män avlönades av kommunen, dels, vilket var viktigare, vann man ett kommunalpolitiskt erkännande. Det behöver alltså inte vara någon kompromissideologi som låg bakom endera sidans agerande, det kan också tolkas som en vilja att ha så mycket kontroll som möjligt för att kunna gå segrande ur striden mellan arbete och kapital.⁵⁷

Svenska Arbetareförbundet och köpingen

Svenska Arbetareförbundet hade lyckats att få in Skånedistriktets ordförande Anders Larsson i kommunalnämnden och snickare Malmgren i fullmäktige. Den senare var med i styrelsen för valmansföreningen. Förmodligen hade förbundets starka koppling till Friförsamlingen och Metodistförsamlingen spelat en avgörande roll, men kanske kan även andra kristna som fruktade socialismen också ha givit sin röst. Svenska Arbetareförbundet stod ju för en

54. Limhamns köpings kommunalnämnd, protokoll 30/7 1909. MASA.

55. Limhamns köpings kommunalnämnd, protokoll 5/8 1909. MASA.

56. Harald Gustafsson, *Sockenstugans politiska kultur. Lokal självstyrelse på 1800-talets landsbygd*, Stockholm 1989, Martin Åberg, *Samförståndets tid. Konflikt, samarbete och nätverk i svensk lokalpolitik*, Lund 1998, s.39, och Eva Österberg, "Bönder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige. Konflikt – kompromiss – politisk kultur", *Scandia. Tidskrift för historisk forskning band 55, 1989:1*.

57. Som Björn Horgby påpekat kan arbetare ha samma intresse av skötsamhet och ordning som borgarklassen utan att för den skull ha samma ideal, Björn Horgby, *Den disciplinerade arbetaren. Brottslighet och social förändring i Norrköping 1850–1910*, 1986, s. 129 ff.

aktiv anti-socialism. I tidigare avsnitt har jag visat hur kampen mellan socialdemokrater och arbetareförbundare gestaltade sig, men de kommunala protokollen vittnar inte om några debatter. Varken Larsson eller Malmgren deltog i några nämnder eller kommittéer, så inte heller i ett sådant material går det att spåra konfrontation.

Sjukkassorna och köpingen

Åtta av de tretton sjukkassarepresentanter som satt i kommunalnämnden och fullmäktige tillhörde gruppen från Arbetarekommunen. Därutöver fanns en från Folkets enighet, tre från Hjälpssamma vänner och bröders styrelse (som framgått tog dessa avstånd från arbetarrörelsen) och en från fiskarnas kassa Enigheten. Sjukkassorna hade fått årliga bidrag av Hyllie kommun och begärde det samma av Limhamns köping. En kommitté tillsattes och man diskuterade att ändra principen för bidrag från att ha utgått från antal medlemmar till att reglera i förhållande till kassans utgifter.⁵⁸ I ett senare protokoll framgår dock att kommunen betalade 50 öre per medlem i understöd.⁵⁹

Frikyrkorna och köpingen

Under municipaltiden var Friförsamlingens styrelse manstark i lokalpolitiken. Detta förändrades radikalt i samband med köpingens tillblivelse. Då fick ingenjör Petersson ta ett steg tillbaka och bli vice ordförande i kommunen. När så disponent Berg strax därefter gick bort, lämnade ingenjör Petersson bolaget, församlingen och kommunalpolitiken för att slå sig ned i Bergslagen. I samband med detta lämnade också förman Andersson och kamrer Lindberg, med bakgrund i Friförsamlingens styrelse, kommunalnämnden. I fullmäktige satt förman Nilsson från församlingsstyrelsen kvar i ytterligare något år innan han också lämnade politiken. Kvar i fullmäktige till inkorporeringen med Malmö 1915 blev församlingens nye ordförande Edvard Persson och styrelseledamoten förman Lindsjö. De två församlingsmedlemmar som haft plats i nämnden respektive fullmäktige sedan 1906 försvann från politiken efter 1909. Först fyra år senare 1913 dök det upp en ny församlingsmedlem i fullmäktige vilket innebar att församlingen således hade tre representanter.

Hur ska man förklara att Missionsförsamlingen marginaliserades från den till synes centrala roll den spelat i lokalpolitiken? Nätverk är inte permanenta utan är i ständig förändring. Detta kan vara en långsam process där gamla och nya relationer vävs samman, eller som i detta fall ett radikalt brott. När

58. Limhamns köpings kommunalnämnd, protokoll 30/8 1906. MASA.

59. Limhamns köpings kommunalnämnd, protokoll 17/7 1908. MASA.

disponent Berg dog och ingenjör Petersson drog sig tillbaka blev det en stor maska i väven, en reva som innebar att delar som tidigare varit sammanbundna inte längre hörde ihop. Banden mellan frikyrkorna, bolagen och lokalpolitiken var inte längre en självklarhet. Metodistförsamlingen var än mindre synlig i kommunalpolitiken. Den hade under några år en suppleant i kommunalnämnden och därefter en annan representant i fullmäktige.

Nykterhetsrörelsen och köpingen

Kommunalnämnden hade att ta ställning till utskänkningstillstånd. Ansökningarna ställdes till Kungl. maj:ts befallningshafvande i Malmöhus län varefter ett remissutlåtande skulle komma från köpingen. Det fanns naturligtvis en frestelse att vara generös med tillstånden då avgifterna gav stora inkomster till kommunen. Bara under det första halvåret av 1906 inbringade dessa avgifter 3803 kr och 71 öre, vid en tidpunkt då kommunalanställda arbetare betalades 32 öre i timmen.⁶⁰ Samtidigt kände man väl till de sociala konsekvenser som en oreglerad försäljning kunde ge upphov till. En ansökan, som kan tyckas lustig, inlämnades av bagaren Edvard Malmsten som skulle anordna Barnens dag. Han ville under denna basar utskänka vin och öl, vilket nämnden godkände.⁶¹ Mitt intryck är att ungefär en fjärdedel av ansökningarna bifölls. Om återhållsamheten berodde på nykterhetsfolket i kommunen är svårt att avgöra. Det figurerade minst sex personer från nykterhetsrörelsen i kommunalpolitiken varav två godtemplare och tre verbandister och en blåbandist från R.F. Bergs minne. Att de förmodligen var fler antyds då herr Larsson, som inte är inräknad bland dessa sex, under mötet den 26 juni 1906 konsekvent reserverade sig mot alla fall av tillstyrkan av utskänkningstillstånd. Kommunalnämnden höjde det årliga bidraget till Allmänna nykterhetskommitén till 150 kr, och från 1908 utbetalades även detta belopp till Skånes Blåbandförbund.

Limhamns Fiskarförening och köpingen

Limhamns Fiskareförening hade två representanter i kommunstyrelsen. Förmodligen var det alltså så att fiskarkollektivet, eller åtminstone delar av det, såg det som viktigt att bibehålla sina talesmän inom lokalpolitiken. Kanske blev det än viktigare sedan arbetarrörelsen etablerat sig och begränsade tillgången till extra arbete. Limhamns Fiskareförening har inga omnämningar i de kommunala protokollen.

60. Limhamns köpings kommunalnämnd, protokoll 7/4 och 18/7 1906. MASA.

61. Bagaren Edvard Malmsten var son till bagaren Nils Jönsson som satt i Hyllie kommunstyrelse under 1890-talet och Limhamn municipalstyrelse under hela dess tillvaro 1886–1905.

Barnens dag 1906. Fr.v. Gunnar Rosengren, cementgjutaren Holmströms dotter, Johan Rolf, Agda Wedman, Olofsson – dräng hos Alfred Persson. Källa: LIML.

Skytte- och idrottsföreningarnas relationer till köpingen

Redan före köpingens tillkomst hade fyra styrelsemedlemmar från Limhamns skyttegille suttit i municipalstyrelsen och fullmäktige. Lika många fanns sedan Limhamn blivit köping. Denna överlappning var säkert till fördel när föreningen tog initiativ till skjutövningar i folkskolan. I december 1906 beviljades föreningen 25 kr för den ammunition som använts för dessa aktiviteter, ett bidrag som förnyades och höjdes till 50 kronor under de följande åren.

Limhamns BI försökte också få bidrag från kommunen. Anhållan om 350 kr gjordes i januari 1909, men då budgeten för året redan var beslutad, kunde detta inte medges. När föreningen var ute i god tid och i oktober samma år ansökte om 500 kr för kommande år medgavs inte heller detta. Detta trots att föreningen i maj hade utnämnt några av köpingens ledande män, såsom häradshövding Wehtje, ingenjör Zickerman, kapten Lundvall, ingenjör Streiffert, trafikchef Olsson och konsul Carter till hedersledamöter. Vid samma tillfälle avvisade kommunen föreningens förslag om iordningställande av en idrottsplats.⁶² Detta kan tyckas märkligt då det fanns fem LBI-medlemmar i kommunstyrelsen och fullmäktige. Antagligen var tillfället illa valt, den stora nationella arbetsmarknadskonflikten och konflikten inom byggämnesindustrin samma år hade satt sina spår i lokalsamhället. Kommunen gjorde andra prioriteringar. När det blev bättre tider fick

62. Limhamns köpings protokoll 26/10 1909. MASA.

föreningen så småningom sin idrottsplats.⁶³ Detta upprörde den konkurrerande klubben Urania som gjorde en hemställan till kommunen att gripa in och ändra kontraktet så att de fick samma tillgång till idrottsplatsen. Kommunalnämnden avvisade det hela med motiveringen att den saknade befogenhet och hänvisade klubben till att ta kontakt med kommitterade för Barnens dags fonder som upprättat nämnda kontrakt med LBI.⁶⁴

När gymnastik och atletklubben Standard i januari 1911 anhöll om att hyra stora salen i kommunalhuset för att hålla en internationell brottnings-tävling avslogs detta. Tävlingen fick då hållas i Folkets hus istället, och när Nils Lilja ansökte om tillstånd att utskänka öl och vin vid detta tillfälle medgavs detta.⁶⁵

Föreläsningsföreningens och Hantverksföreningens relationer till köpingen

Av de trettio män som 1906–1914 satt på någon av de nio ordinarie eller fyra platserna som suppleant i kommunalnämnden var tretton medlemmar i Föreläsningsföreningen. Däribland märks särskilt de ledande politikerna Ernst Wehtje, Jöns Pålsson och A.M. Petersson. I fullmäktige var hela tjugotre av de femtiofem män som innehade de trettiosex stolarna under perioden medlemmar i föreningen. Ingen av dessa tillhörde arbetarrörelsens folk, men det fanns flera överlappningar till bland annat Friförsamlingen och LBI och flera av de högre arbetsbefälen inom bolagen. Således upprätthölls Föreläsningsföreningens roll som mötesplats för de bolagsfolk, föreningsfolk och kommunalpolitiker som stod utanför arbetarrörelsen sedan Limhamn blivit köping. Överlappningar fanns också till den unga Hantverksföreningen. Inte mindre än fyra av de nio män som jag känner till som medlemmar i Hantverksföreningen var politiskt engagerade, varav en i kommunalnämnden och tre i fullmäktige. Tre av dessa var också medlemmar i Föreläsningsföreningen.

Föreläsningsföreningen fick fortsatt kommunalt stöd, men kommunen var mycket noga att ge lika mycket till Arbetarekommunens bibliotek. Kommunen visade sin välvilja mot Föreläsningsföreningen genom att låna ut stora salen i kommunalhuset i oktober 1909 mot driftskostnad. Som tidigare nämnts fick atletklubben Standard inte ens hyra salen utan blev hänvisad till Folket hus.⁶⁶ Men de var inte de enda som nekades. När

63. Se avsnittet om Fotbollsklubben Wiking/Limhamns Boll och Idrottsförening.

64. Limhamns köpings kommunalnämnd, protokoll 12/12 1913. MASA.

65. Limhamns köpings kommunalnämnd, protokoll 14/3 1911. MASA.

66. Limhamns köpings kommunalnämnd, protokoll januari 1911. MASA.

Hantverksföreningen ville låna en kommunal lokal avlogs detta då denna utnyttjades av polisen.⁶⁷ Kommunen gick däremot in och stödde Hantverksföreningen ekonomiskt med 200 kr när den 1911 öppnade en teknisk aftonskola, ett bidrag som förnyades året efter.⁶⁸

Sammanfattning kommunalpolitikens nätverk

De förändringar Harald Gustafsson noterar i sin studie av sockenstugan under 1800-talet med kapitalismen som drivkraft för moderniseringen av lokalpolitiken är tydliga i Hyllie/Limhamn. De välsituerade bönderna som haft den lokalpolitiska makten i Hyllie blev alltmer marginaliserade efterhand som cementbolaget och dess efterföljare etablerade sig. Bolaget insåg att om de hade politisk kontroll över lokalsamhället kunde de effektivisera infrastrukturen och kontrollera tillgången på arbetskraft. Därför deltog dess företrädare aktivt i lokalpolitiken och drev på förändringar av det politiska systemet för att säkra och effektivisera makten. I takt med de institutionella förändringarna förändrades också de kommunala protokollen som alltmer vittnar om formalisering och rutinisering. Endast ärende och beslut noterades, inga diskussioner eller debatter. Det är därför svårt att få grepp om vilken anda som rådde, om förhandlingarna präglades av pragmatiska kompromisser eller den starkes rätt. Det faktum att sådana uppgifter saknas i protokollet säger något om den politiska kulturens ideal, men inte något om dess praktik.

Jag har bara belagt att Arbetarekommunen och sjukkassorna aktivt mobiliserade sina medlemmar för att verka för föreningarnas medverkan i kommunalpolitiken. Det är väl inte en orimlig tanke att andra intressen arbetat på samma sätt. Limhamns Fiskareförening som företrädde fiskarnas specifika intressen tycks ha haft en viss representation under hela perioden. Denna kontaktyta mot bolagen och andra lokala organisationer spelade en viktig roll för en grupp vars försörjningsmöjligheter fluktuerade kraftigt. I det kommunala materialet finns det uppgifter om bidrag till olika organisationer. Att personer från dessa organisationers styrelser satt i kommunstyrelsen torde ha haft en positiv effekt på sådana utbetalningar.

Jag har visat hur ett arbetaretablissemang med poster i Arbetarekommun, sjukkassor och nykterhetsrörelse växte fram inom lokalpolitiken och vann erkännande för sitt agerande under konflikterna 1909. Den uppgörelse som vid sidan av konflikten slöts mellan Arbetarekommunen och kommunalnämnden där cementbolagets disponent var ordförande kan ses som en akt

67. Limhamns köpings kommunalnämnd, protokoll 17/1 1907. MASA.

68. Limhamns köpings kommunalnämnd, protokoll 10/10 1911. MASA.

av samförstånd för lokalsamhällets bästa, men också som ett taktiskt spel i kampen mellan arbete och kapital.

Friförsamlingen hade en stark ställning i lokalsamhället under municipaltiden med många av sina styrelseledamöter och medlemmar i såväl de lokala bolagens styrelser som i kommunstyrelsen. Disponent Berg var själv djupt religiös och uppmuntrade verksamheten genom att starta ett Missionhusbolag på Limhamn. Ingenjör Petersson, som var Bergs högra hand på Limhamn var såväl Friförsamlingens som municipalsamhällets ordförande. Därför kom ett slags symbiotiskt förhållande att växa fram mellan Skånska Cementaktiebolaget, municipalsamhället och Friförsamlingen. I kommunstyrelsen kom detta att manifesteras genom ett kluster av män med överlappande medlemskap inom bolagens och församlingens styrelser. Arbetarrörelsen, som på ett likartat sätt frambringade ett arbetaretablissemang med plats i kommunstyrelsen kom att fungera som en motvikt till denna. På den kommunalpolitiska arenan kan man inte se några konfrontationer, men i föregående avsnitt har det framgått hur detta kunde leda till såväl en kulturell kapprustning som fysiska sammandrabbningar.

När disponent Berg hastigt avled och ingenjör Petersson som en följd av detta drog sig tillbaka, förändrades förutsättningarna radikalt. Det gick en grov maska i nätverket som innebar att kopplingen mellan Friförsamlingen, Skånska Cementaktiebolaget och kommunalpolitiken inte längre var lika självklar. Friförsamlingens folk förlorade sin ställning i lokalpolitiken och arbetarrörelsens folk stärkte sina positioner.

Redan under Bergs regim hade föreläsningsföreningen etablerats. När Friförsamlingens roll i samhällslivet tonades ned kom nu föreläsningsföreningen bli det forum där många av de bolagsfolk, kommunalpolitiker och föreningsaktiva som stod utanför arbetarrörelsen möttes.

DEL V

HUSHÅLLETS, FAMILJENS

OCH SLÄKTENS NÄTVERK

Inledning

Hittills har avhandlingens undersökningar framför allt uppehållit sig på samhällets offentliga arenor. Det har handlat om på vilket sätt föreningsliv, näringsliv och kommunalpolitik hängde samman. I följande avsnitt skall lokalsamhällets nätverk studeras utifrån en mer privat utgångspunkt. Det handlar om vilken roll olika relationer spelade i Limhamnarnas liv när de organiserade sitt boende, skaffade arbete, var sjuka eller bjöd på kaffe. Tanken är att visa hur denna mikronivå med fördel kan förstås utifrån de system av relationer som tidigare kartlagts. Först kommer boendets nätverk att undersökas. Utifrån 1910 års folkräkning kartläggs i vilken utsträckning människor var inneboende hos släktingar, arbetsgivare eller andra. Till denna del hör också en studie av Skånska Cementaktiebolagets Egna hemprojekt.

Därefter tar jag min utgångspunkt i lokalsamhällets ledande man, ingenjör A.M. Petersson-Holme och dennes familj. Genom Petersson-Holmes självbiografiska anteckningar, inspelade intervjuer med hans dotter Naemi och dopvittnesanalyser analyseras familjens nätverk. Slutligen görs en motsvarande undersökning av en arbetarfamilj. Genom ett unikt dagboksmaterial och dopvittnesanalyser ges en inblick i makarna Anders och Johanna Olssons sociala nätverk.

Boendets nätverk

Att ordna sitt boende är en viktig del av en familjs vardagsliv. Därför ska detta studeras ur ett nätverksperspektiv. Ett sätt att närma sig detta är att se vilka hushållskonstellationer som existerar förutom kärnfamiljen. I 1890-talets Stockholm hade drygt hälften av alla arbetarhem inneboende, en fjärdedel hade till och med mer än två inneboende. Det var inga stora bostäder, ibland innebar inneboendet att man delade sängplats med någon annan inneboende eller någon av familjens medlemmar.¹ I Göteborg var förhållandena likartade. En soffa i ett arbetarkök i Masthugget kostade fyra kronor i månaden.² Dessa förhållanden hade sin grund i den stora bostadsbristen. Den brittiske historikern Michael Anderson har visat att åtminstone hälften av alla nygifta par i 1800-talets Lancashire bodde hos släkt eller andra hyresvärdar de första åren innan de skaffade sig egen bostad. Detta förfarande hade säkert också att göra med tillgången till bostäder, men kan också ses som en övergångsstrategi för att stärka privatekonomin så att man fick möjlighet att etablera ett eget hushåll.³

I 1910 års folkräkning för Limhamn förekommer det inte att ett gift par delar hushåll med ett annat gift par. Däremot kan man se flera andra hushållskonstellationer. I 120 (4,5 procent) av hushållen ingick personer som inte anges vara besläktade med hushållsföreståndaren. Om man räknar bort 24 personer som av efternamn och ålder att döma förmodligen trots allt är hushållsföreståndarens barn återstår 96 personer (3,6 procent). Det var alltså förhållandevis ovanligt att det ingick andra personer än kärnfamiljens medlemmar i hushållen. Inom amerikansk familjehistorisk forskning har Modell och Hareven på motsvarande sätt visat att inneboendesystemet i urbana miljöer minskar betydligt kring sekelskiftet 1900.⁴ Detta skulle

1. Torsten Gårdlund, *Industrialismens samhälle*, Stockholm 1955, s. 380 f.
2. Birgitta Skarin-Frykman, *Arbetarkultur: Göteborg 1890*, Göteborg 1990, s. 142.
3. Michael Anderson, *Family Structure in Nineteenth Century Lancashire*, London 1971.
4. J. Modell & T. Hareven, "Urbanization and the Malleable household. An Examination of Boarding and Lodging in American Families", *Journal of marriage and the family*, xxxv 1973.

kunna ha sitt ursprung i en attitydförändring som innebär en privatisering av familjen.⁵ Men det är troligare att det har med tillgången av bostäder att göra. I Limhamn fanns det med samtidens mått mätt en god tillgång på bostäder för arbetarfamiljer.

Vilka var det då som var inneboende? I 42 av fallen rör det sig om syskon till hushållsföreståndaren och i något fall till dennes maka. I tabell 10 presenteras hur dessa relationer fördelade sig i hushållen.⁶

Tabell 10: Sammanboende syskon på Limhamn 1910

Syskon-konstellation	2 systrar	2–3 bröder	Broder och syster	3–5 syskon	Syskon varav den ena har familj
Antal hushåll	13	11	2	4	2

Källa: 1910 års folkräkning Limhamn

Som kommer att framgå i avsnittet om familjen Olssons nätverk, bodde Anders Olsson och hans syster Karolina tillsammans sedan föräldrarna gått bort. Det finns skäl att tro att många av syskonen i 1910 års folkräkning också fortsatt att bo tillsammans sedan föräldrarna var borta. Det faktum att det var mycket ovanligt att syskon var sammanboende/inneboende om den ena var gift torde i viss mån bekräfta detta. Frågan är i vilken utsträckning samboendet kom att bli en mer permanent lösning eller inte. Vid en blick på de inneboende syskonens ålder kan det konstateras att en knapp fjärdedel är över fyrtio år gamla. Detta ger skäl att tro att samboendet för dessa var av en mer permanent karaktär.⁷ Det är intressant att notera att samtliga av dessa var kvinnor.

De bröder som bodde med syskon hade yrkestitlar som var vanliga bland männen på Limhamn; de var fiskare, grovarbetare, smedlärling, kontorsbiträde och liknande. På samma sätt hade de flesta systrarna vanliga kvinnliga yrkestitlar såsom hembagerska, telegrafist och butiksbiträde. Till de mindre vanliga hörde den f.d. cirkusaktrisen Cecilia Madigan. En dryg fjärdedel (11/42) av de samboende syskonen var födda i socknen vilket ligger i linje

5. Michael Anderson, *Approaches to the History of the Western Family, 1500–1914*, Cambridge 1995, s. 32.

6. I det ena av de två fallen med broder och syster är mannen änklings med fem vuxna döttrar som också ingår. I det ena fallet där det ena syskonet har familj bor en man, hans hustru och deras sex barn hos mannens syster, i det andra fallet bor en kvinna hos sin syster, dennes man och barn. I det ena fallet av kategorin tre till fem syskon bor även syskonens mor i hushållet.

7. Det krävs dock att man gör undersökningar av längre intervall för att säkerställa hur permanenta dessa hushållsstrukturer var.

med den totala andelen insocknes födda. Det går alltså inte att förklara syskonsamboendet som en specifik strategi för nyinflyttade.

I 1910-talets Limhamn var det mycket ovanligt att föräldrar och barn bodde tillsammans sedan barnen bildat familj. Endast sex fall har noterats, i samtliga fall handlar det om mödrar som är änkor. I två av fallen bor en kärnfamilj med makens moder, i tre fall bor modern hos sonens familj och i ett fall bor moder hos dotters familj. Endast i ett fall är någon ur far/morföräldragenerationen inneboende i ett vuxet barnbarns hushåll.

Utifrån nedteckningar av arbetarminnen har Björn Horgby sett att det inte var ovanligt att barnbarn under kortare och längre perioder bodde hos mor- eller farföräldrar.⁸ Även på Limhamn förekom det att barn under femton år ingick i morföräldrars hushåll. I samtliga fall handlar det om utomäktenskapliga barn till döttrar i arbetarhushåll. I Limhamn fanns det inalles 88 utomäktenskapliga barn år 1910 varav cirka 40 procent bodde hos sina morföräldrar.⁹ Då några kvinnor hade mer än ett barn och några hushåll hade mer än en dotter med utomäktenskapliga barn fördelar sig de 37 barnen på 31 mödrar i 28 hushåll. En tredjedel (tio) av dessa kvinnor hade bott på annan adress tidigare, men flyttat till föräldrahemmet i samband med nedkomsten. Inom sex år lämnade mer än hälften (sjutton) av de 31 döttrarna föräldrahemmet och tio av dessa lämnade då sina barn i sina föräldrars vård. Detta visar tre saker, för det första att familjen fungerade som en viktig social resurs för den ogifta modern under barnets första levnadsår.¹⁰ Detta innebar, som Anders Brändström har visat, att dessa barn hade betydligt större chanser att överleva än utomäktenskapligt födda barn som inte hade sina morföräldrar i närheten.¹¹ För det andra visar det att morföräldrarna även fortsättningsvis kom att spela en viktig roll för sina barnbarn. För det tredje visar det att många kvinnor med utomäktenskapliga barn valde eller var tvungna att stanna i sitt föräldrahem i fler år än vad de kanske annars skulle ha gjort.¹²

8. Björn Horgby, *Egensinne och skötsamhet. Arbetarkulturen i Norrköping 1850–1940*, Stockholm 1993, s. 70.

9. Vid tiden var 110 av 1000 barn i Sverige födda utom äktenskapet. Anders Brändström, "Utomäktenskaplighet och sociala nätverk. Sundsvall 1800–1895", *Individ och struktur i historisk belysning. Festskrift till Sune Åkerman*, Tom Ericsson och Agneta Guillemot (red.), Umeå 1997, s. 6.

10. Monika Edgren, *Tradition och förändring. Könrelationer, omsorgsarbete och försörjning inom Norrköpings underklass under 1800-talet*, Lund 1994, s. 190 f.

11. Anders Brändström, "Utomäktenskaplighet och sociala nätverk. Sundsvall 1800–1895", *Individ och struktur i historisk belysning. Festskrift till Sune Åkerman*, Tom Ericsson och Agneta Guillemot (red.), Umeå 1997, s. 19 och 27.

12. Anna Å. Perlestam & Anette Wästberg, *Familjen – nätverk som social resurs. Om ogifta mödrar på Limhamn 1910*, opubl. uppsats inom kursen "Den lilla historien" Historievetenskap och lärande, Lärarutbildningen Malmö högskola ht 2005.

En stor skillnad mellan det förkapitalistiska bonde- och hantverkarsamhället och det kapitalistiska industrisamhället är att det i det tidigare var vanligt att anställda ingick i arbetsgivarens hushåll. Så bodde och åt till exempel drängar och pigor hos bönderna och gesällerna hos sina hantverkarmästare. I 1910-talets Limhamn bodde ett kvinnligt handelsbiträde, tjugo pigor och nitton hushållerskor hos sina arbetsgivare. Däremot bodde inga män hos sina arbetsgivare. Pigorna var anställda att sköta hushållsarbete i medelklassfamiljer där hushållsföreståndarna bar titlar som bankir, handlande, sjökapten, källarmästare et cetera.¹³ Beträffande hushållerskorna finns det flera skäl att tro att denna kategori döljer samboförhållanden. För det första bodde de hos ogifta män, för det andra bar dessa män inga medelklass titlar som pigornas arbetsgivare, utan arbetartitlar och för det tredje hade några av dessa kvinnor utomäktenskapliga barn vilket inte förekommer bland pigorna.¹⁴

I mindre än en procent av hushållen bodde det sammanlagt 23 personer, sexton kvinnor och sju män, som varken kan identifieras som släktingar, inneboende anställda eller hushållerskor. Detta utesluter inte att de vid närmare undersökning möjligen skulle kunna sorteras in under dessa kategorier. De flesta av dessa inneboende saknar yrkesbeteckning, men bland de angivna titlarna finns bland annat smedarbetare, lantarbetare, murarhantlangare och två som tituleras sinnessjuk. De är i alla åldrar från 18–92, och andelen födda utanför socknen skiljer sig inte från populationen i sin helhet.

Egna hem och kolonier

Under 1800-talets sista decennier diskuterades arbetarklassens bostadsförhållanden flitigt i Sverige. Egna hem-idén innebar att arbetarfamiljerna skulle beredas möjlighet att äga sitt eget småhus eller småbruk. På så sätt hoppades idéernas talesmän att den för samhället skadliga stora utvandringen till Amerika skulle stävjas. Det skulle också fungera som ett vaccin mot de socialistiska idéerna som vann allt större spridning enligt principen

13. Det var även detta samhällsskikt som höll sig med pigor i Stockholm 1905, Tine Susanne Jorde, *Stockholms Tjenstepiker under industrialiseringen. Tjenstepikeryrkets funktion i individets livslöp og i en eksanderade storby*, Stockholm 1995, s. 47 tabell 3.1b.

14. Tre hushållerskor har ett barn vardera och en hushållerska har tre barn. Samboförhållanden, så kallade "Stockholmsäktenskap", var vanliga inom arbetarklassen i huvudstaden under andra halvan av 1800-talet, men minskade i slutet av århundradet. Margareta Matovic har visat att hälften av alla äktenskap inom denna grupp hade föregåtts av samboförhållanden och att det i 5–10 procent av fallen även fanns föräktenskapligt födda barn. Margareta Matovic, *Stockholmsäktenskap. Familjebildning och partnerval i Stockholm 1850–1890*, Stockholm 1984. Enligt Tine Susanne Jorde var endast några procent av pigorna i Stockholm anställda i arbetarhem. Tine Susanne Jorde, *Stockholms Tjenstepiker under industrialiseringen. Tjenstepikeryrkets funktion i individets livslöp og i en eksanderade storby*, Stockholm 1995, s. 47 tabell 3.1b.

att ”den som äger hem och jord blir aldrig socialist eller samhällsomstörtare”.¹⁵ År 1899 tillsattes en statlig egnahemskommitté som 1901 förslög att staten skulle ge lån till arbetarbostäder. I förslaget betonades att marken inte fick vara så stor att låntagaren uppnådde ekonomiskt oberoende utan skulle förbli beroende av den lokala arbetsmarknaden.¹⁶ I riksdagen stödde många dock idén om självständiga småbruk. År 1904 godkände riksdagens båda kammare en kompromiss som innebar en översta gräns för lån till jordbruksfastighet vid 5000 kr och för bostadslägenhet vid 3000 kr. Staten avsatte tio miljoner till en fond för utlåning via hushållningssällskap, aktiebolag och särskilda föreningar för perioden 1905–1909.¹⁷

Redan före riksdagens beslut hade arbetsgivare i olika industri- och bruksamhällen aktivt börjat stödja arbetarnas husbyggen. Ett ofta anført exempel är Tamms vapenindustrier i Huskvarna, ett annat är Skånska Cementaktiebolaget i Limhamn som fick besök av den statliga egnahemskommittén i samband med dess beredning av ärendet.¹⁸

Skånska Cementaktiebolaget och Förenade kalkbrotten hade arbetarbostäder vid Nytorp som rymde ett trettiotal arbetarfamiljer. Vid kalkbruket fanns det bostäder för ytterligare ett tiotal arbetarfamiljer. Men detta var inte bostäder som ägdes av arbetarna själva.

Den kraftiga befolkningsökningen i Limhamn i samband cementfabrikens uppförande år 1888 innebar ett större behov av bostäder. Bolaget köpte då upp mark från Hyllie 24 vilket styckades till tomter, och arbetarna gavs möjlighet att låna pengar och köpa byggmaterial på kredit av bolaget för att uppföra hus.¹⁹ Några år senare inköptes även 13 hektar mark från nr 1 Hylltorp och 20 hektar strandmark för samma ändamål.

I en mapp i Skånska Cementsaktiebolagets arkiv ligger en bunt handskrivna papper som på olika sätt är kvarlevor från bolagets och R.F. Bergs engagemang i bostadsmarknaden. Det är allt från ofullständiga förteck-

15. Nils Edling, *Det fosterländska hemmet. Egnahemspolitik, småbruk och hemideologi kring sekelskiftet 1900*, Stockholm 1996, s. 95.

16. Nils Edling, *Det fosterländska hemmet. Egnahemspolitik, småbruk och hemideologi kring sekelskiftet 1900*, Stockholm 1996, s. 271.

17. Nils Edling, *Det fosterländska hemmet. Egnahemspolitik, småbruk och hemideologi kring sekelskiftet 1900*, Stockholm 1996, s. 290.

18. Nils Edling, *Det fosterländska hemmet. Egnahemspolitik, småbruk och hemideologi kring sekelskiftet 1900*, Stockholm 1996, s. 168.

19. Detta var kvarteret Påfågeln och kvarteret Stenskvättan. Gustaf Stjernström, *Limhamn. Dess industriella och sociala utveckling*, Stockholm 1906–1907, s. 14 f. Frans Henrik Kockum hade på 1850-talet på motsvarande sätt köpt upp tomter i anslutning till sin mekaniska verkstad i Malmö. Genom att låna pengar till sina arbetare så att de kunde uppföra egna hus, fick han enligt hållhake på arbetarna, Lars Berggren, *Angvisslans och brickornas värld*, Malmö 1991, s. 285.

ningar över arbetare som lånat pengar till hus- och tomtköp till brev och hastiga anteckningar i samband med husköp. Av dokumenten framgår att Skånska Cementaktiebolaget kunde låna ut uppåt två tredjedelar av beloppet till några av sina arbetare. De utlånade beloppen kunde variera mellan 500 och 4 000 kr med en återbetalningstid mellan fem och femton år. Lånet från bolaget kompletterades ofta med ett lån från bolaget Skåne, Oxiebanken eller motsvarande. I några fall kunde disponent Berg gå in som borgensman i dessa kompletterande lån. Enligt en sentida uppgift betalade sedan låntagaren fem kronor i veckan till cementbolaget vilket motsvarade en tredjedel av lönen, vilket verkar rimligt.²⁰

Det var för att ordna med bolagets bostadslån som juristen Ernst Wehtje, som sedermera kom att bli bolagets vd, först anlätades. Fördelen med honom var att han redan hade uppdrag för aktiebolaget Skåne där många av lånen tecknades. I ett brev till sin fästmö Mimmi daterat 10 december 1889 berättar han om sitt första möte med disponent Berg:

Jag har i dag varit hos ingenjör Berg härstädes, den s. k. cementBergen, som har alla affärerna å Limhamn om hand. På förslag av Aurell är det meningen att jag skall ordna Limhamnsboarnes lagfartsangelägenheter. Det kan bli ett lämpligt arbete på lediga stunder och tillfälle till lite extra förtjenst. Han talte också om liknöjda och slöa personer, nemligen Limhamnsboarne, som icke på egen hand kunde komma sig för att ordna de der affärerna [...]²¹

I Skånska Cementaktiebolagets arkiv finns det namn på 84 personer som lånat pengar av bolaget för att bygga eller köpa hus på Limhamn. Detta är förmodligen inte alla låntagare och det är svårt att avgöra i vilken utsträckning de är representativa. Det finns dock ingenting som tyder på att det skulle vara ett systematiskt snett urval av dokument som bevarats. Jag har jämfört dessa namn med medlemskap i de olika folkrörelserna för att se om något specifikt mönster framträder. Det faktum att det finns många som bär samma namn i Limhamn vid tillfället innebär att individerna är svåra att identifiera. Därför har jag valt att definiera vissa identifieringar som osäkra. Utifrån vad som tidigare framkommit om bolaget och de religiösa nätverken skulle man kunna anta att det företrädesvis var religiösa arbetare som medgavs lån. I medlemsmatrikeln för Limhamns Friförsamling finns 22 överlappningar av namn med låntagarna, men hela sjutton av dessa är dock osäkra av ovan angivna skäl. Beträffande Metodistförsamlingen finns nio överensstämmelser varav fem är osäkra. Bland de namn som jag känner till från Frälsningsarmén finns bara en överensstämmelse och denna har

20. Lorens Wråke, "Limhamn för 70 år sedan", *Limhamniana*, 1969.

21. Citatet är hämtat från Per Wästberg, *Ernst och Mimmi*, Stockholm 1964.

kunnat säkerställas med hjälp av andra källor.²² Vad gäller medlemmar av Svenska Arbetareförbundet, som disponent Berg aktivt stödde, är resultatet likartat. Bland de medlemmar som identifierats stämmer fem med låntagarna, dock är alla med reservationer. Det finns alltså inget som talar för att det företrädesvis var frireligiösa eller uttalat anti-socialistiska arbetare som fick bostadslån från bolaget.

32 av låntagarna, varav femton osäkra, stämmer med namn i styrelserna för arbetarrörelsens organisationer och sjuk- och begravningskassorna. Om man studerar de sjutton säkerställda namnen närmare finner man att tolv av dessa män satt i styrelser för olika sjuk- och begravningskassor och att nio var styrelsemedlemmar i någon fackförening. Andelen låntagare som satt i styrelserna för arbetarrörelsens organisationer och sjuk- och begravningskassorna var alltså minst lika stor, om inte större, än den totala andelen frikyrkliga arbetare bland låntagarna. Det är dessutom så att tre av låntagarna tillhörde den grupp som jag definierat som arbetaretablissemangen och de satt förutom i styrelserna för sjukkassor och fackföreningar även i styrelserna för Arbetarekommunen och byggnadsföreningen Folkets hus.

Undersökningen av låntagarna ger vid handen att bolaget inte gjorde någon skillnad mellan frireligiösa arbetare eller de som var organiserade inom arbetarrörelsen. Detta ska förstås utifrån att syftet med att låna ut pengar till arbetarnas husbygge var flerfaldig. För det första handlade det om att säkra tillgången till arbetskraft. I det snabbt växande Limhamn var det ont om bostäder och att bygga ut bolagets arbetarbostäder tedde sig olönsamt. Genom att istället låna arbetarna pengar till egna hus blev de bundna i lokalsamhället och risken för manfall till industrierna i till exempel Malmö minskade. För det andra fanns det hos Skånska Cementaktiebolagets disponent Berg liksom i övriga landet en grundläggande föreställning om att arbetare med egna hem inte blev socialister. Att det användes som en sådan strategi är synligt i det faktum att Skånska Cementaktiebolaget 1896–1897, just i samband med att arbetarna vid kalkbrottet och cementfabriken började organisera sig i självständiga sjukkassor, köpte ett stort stycke mark och styckade upp tomter till försäljning. Utlåningen av pengar skall inte ses som ett belöningsssystem för att uppmuntra de som redan var lojala mot disponenten och bolaget. Det var snarare en strategi för att vinna dem som inte var det. Därför är det inte märkligt att bolaget lånade ut pengar till de fackligt organiserade arbetarna och deras ledare.

Under 1800-talet uppstod en kolonirörelse i nordvästra Europa och USA. I mitten av 1890-talet anlades de första koloniområdena i Sverige med början i Landskrona, Lund och Malmö. Förmodligen kom influenserna

22. Detta är Anders Olsson som behandlas i kapitel 19.

från Danmark som sedan 1820-talet haft så kallade *Frihaver*.²³ De ideologiska undertonerna var förmodligen desamma som i Egna hem-rörelsen. I Limhamn bildades koloniföreningen Vären den förste januari 1907 vartill Skånska Cementaktiebolaget arrenderade ut tio stycken kolonilotter i storleksordningen 460–800 kvadratmeter.²⁴ Ingen av de tio kolonisterna var medlem i vare sig Friförsamlingen, Metodistförsamlingen eller Frälsningsarmén. Vid tillfället för koloniföreningens bildande satt inte heller någon av kolonisterna i styrelserna för arbetarrörelsens organisationer. Troligtvis var flera av dem dock medlemmar i fackföreningarna, för tre av dem kom inom något år eller två att väljas in i styrelsen för sektion 1 i Grov- och fabriksarbetareförbundet. Slutsatsen måste vara den samma som angående bostadslånen. Befrämjandet av en koloniförening var inte en belöning till lojala arbetare, utan snarare ett sätt att försöka vinna förtroende hos dem som inte var det.

Sammanfattningsvis kan sägas att det var mycket ovanligt med inneboende i Limhamn 1910 när det gällde såväl att hyra ut rum som att hysa släktingar eller anställda. Det faktum att 40 procent av alla utomäktenskapliga barn bodde hos sina morföräldrar visar att familjen var en viktig resurs för många ensamstående mödrar. Att det var ovanligt med inneboende hängde samman med att det fanns en relativt god tillgång till bostäder. Skånska Cementaktiebolagets disponent, R.F. Berg ordnade med lån till arbetarna för att uppföra egna hus med förhoppningen om att arbetare med egna hem inte blev socialister. Både arbetare inom och utom arbetarrörelsen beviljades lån. Därför tolkar jag låneverksamheten inte enbart som ett belöningsystem för lojala arbetare utan även som en strategi för att vinna nya sympatier.

23. Magnus Bergquist, *En utopi i verkligheten*, Skrifter från Etnologiska föreningen i Västsverige 21, Göteborg 1996, s. 36 f.

24. Kontrakt mellan Skånska Cementaktiebolaget och Föreningen Vären 1907, LIML.

Anders Magnus Petersson-Holmes nätverk

I de tidigare empiriska avsnitten var ingenjör Peterssons namn återkommande. Han var disponent Bergs högra hand på Limhamn: överingenjör vid kalkbrottet, ledamot i en rad lokala bolagsstyrelser, ledare för Friförsamlingen och en framträdande kommunalpolitiker. Jag har hittills uppehållit mig vid att undersöka interaktionen mellan olika organisationer och överlappande medlemskap mellan dessa. Då Petersson hade en central position i Limhamns samhällsliv skall hans personliga nätverk diskuteras.

Det har framkommit att de religiösa nätverken spelade stor roll i samhällslivet på Limhamn. Som framgått valde disponent Berg att placera religiöst sinnade på viktiga poster och religiösa arbetare kunde avancera till förmän. Men detta var ingalunda ett lokalt unikum. Ingenjör Peterssons bakgrund visar tydligt, som kommer att framgå, att de religiösa nätverken sträckte sig över hela landet.

Det biografiska materialet

På sin ålders höst började ingenjör Petersson, eller Holme som han då hette, att skriva sin biografi. Anteckningarna har aldrig givits ut i tryckt form, men kopierats upp och spridits bland hans efterlevande släktingar. Förmodligen var detta också syftet med projektet. Möjligen var dottern Naemi, som bodde med sin far under hans sista år, den som uppmuntrade honom att berätta om sitt liv, kanske var det också hon som faktiskt skrev. Dokumentet omfattar sexton maskinskrivna A4-sidor, varav den första är en förteckning över Petersson-Holmes syskon, föräldrar, far- och morföräldrar. Denna första sida inleds med orden ”upptecknat efter Farmors, Hedda Malmbergs meddelande 1905, samt tillägg”. Att Petersson-Holmes mor Hedda på detta sätt betecknas som farmor förstärker intrycket att det är dottern Naemi som suttit vid skrivmaskinen. Det går inte att exakt datera biografien, men då den citerar en jubileumsskrift från 1927 och Petersson-Holme gick bort 1938 måste den ha tillkommit någon gång där emellan. Ingenjören var då en

gammal man mellan 80 och 90 år. Berättelsen börjar i hans tidiga barndom och sträcker sig tills han som 32-åring anställs vid Skånska Cementaktiebolaget i Limhamn.²⁵

Jag har också haft tillgång till inspelade intervjuer med Naemi Holme (f. 1885), dotter till ingenjör Petersson-Holme. I samband med ett uppsatssarbete på högskolan 1986 intervjuade ett syskonbarnbarn den hundraåriga Naemi om hennes liv i olika omgångar vilket dokumenterades på tre kassetband av C-90 format. Vid tillfället medverkade också ett syskonbarn. På ett av banden talar Naemi om sin barndom på Limhamn vilket har givit information som inte finns dokumenterad på annat sätt.

Både A.M. Petersson-Holme och dottern Naemi berättar om händelser som låg mer än 70 år tillbaka i tiden. Inom den klassiska källkritiken har man sett långa tidsavstånd som ett problem med argumentet att sannolikheten att en person glömmet eller blandar ihop ökar med tiden. Inom fältet för muntlig historia har man däremot framhållit att det finns betydande skillnader mellan långtids- och korttidsminne. Detta innebär att det som glöms i nära anslutning till det inträffade, förblir bortglömt. Däremot förhåller det sig så att det man minns efter ett år, minns man också i hög grad fem, tjugofem och femtio år senare.²⁶ Det är dock viktigt att ha i åtanke, som Ronny Ambjörnsson påpekat, att den självbiografiska berättelsen är ett samtal mellan nutid och dåtid. De individuella erfarenheterna ligger således inbäddade i ett större sammanhang och det sker en ständig revidering av hur livet tolkas.²⁷

Levnadsberättelser konstrueras utifrån såväl berättarens som forskarens syften. A.M. Petersson-Holmes biografi har förmodligen tillkommit i en dialog mellan honom och dottern Naemi. Bandinspelningarna med Naemi har tillkommit i mötet mellan henne och hennes syskonbarnbarn och syskonbarn. Således är det inte mindre än fyra generationer av släkten Holme inblandade i dokumentationen. Detta medför att dessa olika generationers livserfarenheter på olika sätt impregnerar dokumentationen. Vad man ytterst gör är att konstruera en gemensam släkthistoria.

De båda källmaterialen är av olika art. Petersson-Holmes biografi är en nedtecknad sammanhängande berättelse med karaktären av en framgångssaga. Han framställer sig som den klene, fattige torparpojken som tack vare sitt läshuvud gör karriär och blir ingenjör. Berättelsen har en tydlig

25. A.M. Petersson-Holmes självbiografiska anteckningar, PRA.

26. Paul Thompson, *Det förgångnas röst*, Stockholm 1980, s. 96 ff.

27. Ronny Ambjörnsson, *Mitt förnamn är Ronny*, Stockholm 1996, s. 12. För liknande resonemang se även Alessandro Portelli, "What Makes Oral History Different?" *The Oral History Reader*, Robert Perks & Alistair Thomson (red.), London 1998, s. 68.

kronologisk struktur och den röda tråden är hans väg uppåt i samhället. Intervjuerna med Naemi har inte samma fasta struktur och ingen tydlig röd tråd. Det är inte heller så att det finns ett tydligt frågeformulär som styr vad Naemi berättar. Intervjuerna är snarare att betrakta som inspelade samtal där informanten talar tämligen fritt genom associativt berättande. I de olika anekdoterna och beskrivningarna av personerna och deras relationer till varandra rör hon sig fram och tillbaka i tid och rum. Av inspelningarna framgår att samtalsparterna har haft tillgång till gamla fotografier som ibland bildat utgångspunkt för en diskussion. När jag tjugo år senare tar del av intervjuerna är det givetvis problematiskt att jag inte är lika införstådd i samtalet som deltagarna och att jag inte har tillgång till alla bilder.²⁸ Men det är också så att jag vet mycket om familjens tid på Limhamn som Naemis samtalspartners inte vet något om. Jag kan således göra tolkningar av vad Naemi säger som inte kunde göras vid intervjutillfället. Det ligger en viss frustration i att inte kunna ställa de följdfrågor som då genast infinner sig.

Från torparson till ingenjör

Den åttonde januari 1848 föddes Anders Magnus Petersson på det lilla gården Krokek i Svenarums socken fyra mil söder om Jönköping.²⁹ Anders var Hedda Malmbergs och Peter Johanessons fjärde barn. Deras förstfödde Johan Wilhelm hade dött i unga år och efter några år rycktes också deras tredje son Johan Malkolm bort. Hedda skulle nedkomma med ytterligare tre barn, den enda dottern, Fredrika Sophia, insjuknade och dog vid åtta års ålder.

Anders var en liten och klen pojke och hade svårt hade att mäta sig med bröderna i det tunga jordbruksarbetet. Han njöt av de två och en halv månaderna som den ambulerade skolan kom till roten varje år. Kanske fann han en förebild i skolmästare Lindblom, som blivit lärare för att han ”ingenting dörde te”. Anders var särskilt intresserad av räkning och drömde om att få komma till elementarskolan i Jönköping, men familjen hade inga medel för detta. Då han var alldeles för klen att tjäna som dräng såsom sina bröder, fick han tillsvidare stanna hemma och hjälpa sin far.

När det lilla arrendetorpet avsåndrades på 1840-talet hade fadern mot

28. Jag har haft tillgång till en mängd bilder som varit till nytta för förståelsen.

29. Berättelsen om A.M. Petersson-Holmes liv åren innan han flyttade till Limhamn bygger på hans egna självbiografiska anteckningar som finns i dotterdottern Karin Slöjdares förvar. Det följande avsnittet om Petersson-Holmes karriär har publicerats i en snarlik version i Johan A. Lundin, ”Sin egen lyckas smed? Anders Magnus Petersson-Holmes karriär från torparens i Småland till industriledare och kommunalman på Limhamn”, *Elbogen* (Årskrift), Malmö 1998.

ränta lånat pengar av bönderna i trakten för att kunna köpa sitt hemman. När så fadern insjuknade och dog 1864 var katastrofen ett faktum. Den störste fordringsägaren sade upp sitt lån och familjen blev tvungen att sälja Krokek. Familjen splittrades. För modern hade undantagits husrum och en liten åkerlapp på livstid, lillebror Per stannade hos henne. Bröderna Clas och Carl Axel for så småningom till Amerika. Anders flyttade runt mellan gårdarna och lärde böndernas barn att läsa och räkna. Ryktet om hans färdigheter spred sig och snart anställdes han som småskolelärare i Nydala socken för att året efter inneha en tjänst i hemsocknen Svenarum. Lönen var dålig, så Anders drygade ut kassan genom att binda in böcker till sockenbiblioteket. Snart skulle dock andra få upp ögonen för hans talang. Så här berättar han själv:

Sommaren 1867 hölls en kurs för småskollärare i moderförsamlingen, Vrigstad. Kursen hölls av skollärare Lundkvist i Jönköping och jag var med på kursen. Lundkvist och kyrkoherden Lars Konrad Wetter hade där fäst uppmärksamhet på mig, och vid kursavslutningen kallade kyrkoherden mig till sig och rådde mig att taga skollärarexamen och gav mig som grundplåt till studiekostnaden 10 kronor [...]³⁰

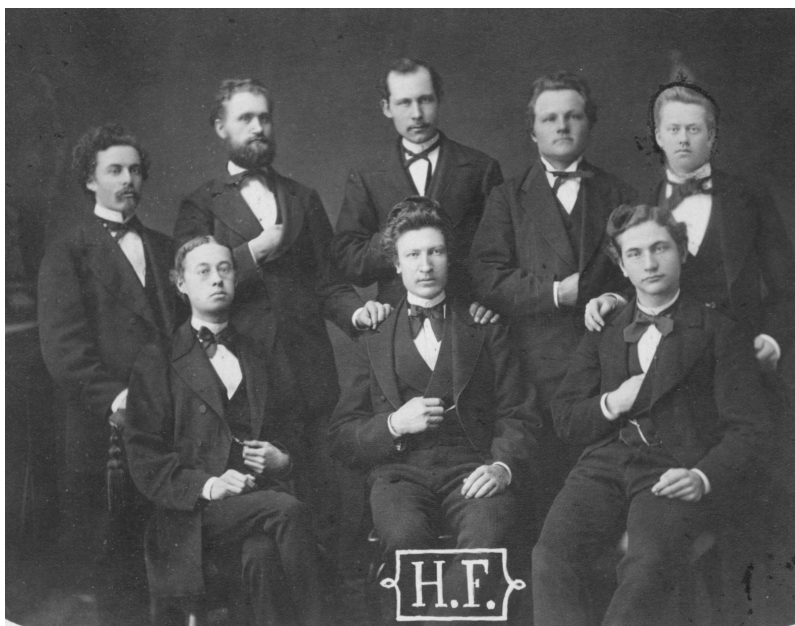
Kyrkoherden upptog vid ett senare tillfälle även en kollekt som bidrag till Anders studier, men då det var nödår blev resultatet magert. I väntan på att terminen skulle börja fick Anders bo gratis hos kyrkvärden Per Pettersson i Albohult. Förmodligen låg kyrkoherden även bakom detta arrangemang. Det var nu som Anders religiösa intresse grundlades. Kyrkvärden ägde många värdefulla böcker och uppmuntrade sin gäst att läsa, diskutera och filosofera med honom. När så tiden var inne sålde Anders bokbinderiverktygen och fickuret och gav sig av till Växjö för att tentera in vid lärareseminariet.

Under slutet av 1860- och början av 1870-talet hade en religiös väckelse stora framgångar i Växjö. Många kolportörer besökte staden och P.P. Waldenström, som sedermera bildade Svenska Missionsförbundet, var lektor vid läroverket. År 1872 bildade en liten grupp troende Evangelisk lutherska missionsföreningen.³¹ Några av medlemmarna i denna förening kom att tillhöra Anders bekantskapskrets. Här märks J.F. Wettermark, en av föreningens grundare, och ritlärare A. Didoff som sedermera kom att sitta i föreningens styrelse ett flertal år.

Till en början levde Anders knapert. Tillsammans med två kamrater hyrde han ett rum hos en poliskonstapel och kunde bara unna sig varm soppa.

30. A.M. Petersson-Holmes självbiografiska anteckningar. PRA.

31. Lennart Johansson, *Brännvin, postillor och röda fanor*, Växjö 1992.

Sällskapet Herren Främst i Stockholm på 1860-talet, A.M. Petersson stående längst till vänster. Källa: PRA.

För att över huvud taget kunna fortsätta sina studier tog han anställning som informator för doktor Goldkuhls barn. Efterhand blev Anders nära vän med familjen Goldkuhl och tillbringade mycket av sin fritid i deras hem. På sommaren följde han med dem till brunns- och badorten Evedal. Där roade han sig med att fiska tillsammans med Abraham Rundbäck som sedermera blev riksdagsman med en klart frikyrklig profil.³² Efter examen öppnade Anders på Goldkuhls inrådan en privatskola för gossar samtidigt som han tjänstgjorde några timmar i veckan som ämneslärare i två flickskolor. Men snart tyckte Goldkuhl och Didoff att det var dags för Anders att gå vidare. Varför inte söka in på Tekniska institutet i Stockholm? För att finansiera sina ingenjörstudier tecknade Anders fem livförsäkringar på 1000 kronor. Dessa ställdes som säkerhet till urmakaren Palmqvist och garvaren Holmberg mot att de lånade honom hela det belopp som studierna erfordrade. När dessa pengar var slut lånade han ytterligare 1500 kr av länsman J.F. Wettermark med Goldkuhl som borgenär.

Vid ett tidigare besök i Stockholm hade Anders blivit presenterad för en läderhandlare Wahlström på Rörstrandsgatan. När Anders nu kom upp för att studera erbjöd denne honom att dela rum och så fick det bli. Deras

32. Svärd Lydia, *Väckelserörelsernas folk i andra kammaren 1867–1911*, Falköping 1954.

intresse för religionen förenade dem. Anders hade redan i Växjö rört sig i lågkyrkliga kretsar, men det är först i och med Stockholmsvistelsen som han börjar nämna sitt engagemang i sina minnen. Förutom att besöka kyrka och bönehus deltog han i söndagsskoleundervisning och textutredning. Tillsammans med några likasinnade unga män bildade han föreningen Herren främst, vars syfte var att låna ut religiös litteratur till de sjuka på Serafimerlasarettet och ålderdomshemmet Grubbens gärde. Föreningen hade såväl ekonomiska som personliga kontakter med Evangeliska fosterlandsstiftelsen. Det var genom dessa kontakter Anders kom i förbindelse med J.W. Smitt. Smitt som varit med att grunda såväl Enskilda banken som Nitroglycerin AB lånade Anders 600 kronor, och det kunde han väl ha råd med då han vid sin död räknades som Sveriges rikaste man.³³

Anders kom också i kontakt med aristokratin i sina försök att försörja sig under studietiden. Under sommaren 1875 var han informator åt sonen till den bortgångne friherren J.A. Gripenstedt på Nynäs. Gripenstedt, "Sveriges Bismarck", är känd som finansministern som genomdrev frihandeln i Sverige.³⁴ Friherrinnan ordnade sedan praktikplats åt Anders på Stjernfors bruk. Bruksägaren greve Mörner upplät husrum och bjöd Anders att äta middag med familjen under hela sin vistelse.

Trots all goda kontakter stod A.M. Petersson-Holme 1877 som nyexaminerad bergsingenjör utan anställning. Det var dåliga tider för järnhanteringen. Efter en kort tid i Småland bestämde han sig att liksom många studiekamrater bege sig till Amerika. Han reste till Stockholm för att få rekommendationer.

När jag kom nu kom till mina Stockholmsvänner, som visste, att jag var platssökande, frågade de om jag fått brev rörande anställning hos Skånska Cementaktiebolaget. Disponenten, ingenjör R.F. Berg, hade nämligen anmodat sin vän, kassör Ahlberg på Fosterlandsstiftelsen, att giva anvisning på en ung ingenjör, i vilkens ordbok ordet "omöjligt" icke förekom. Detta talade han om med sina kamrater, och då hade fröken Thekla Hasselberg, som var ibland dem, framkastat mitt namn.³⁵

Anders sökte platsen och fick den. Lönen var till en början 1200 kr/år med fri bostad och bränsle. Som mest kom han att tjäna 6000 kr/år med provision på all kalksten som såldes.

Från den dag som kyrkoherden gav Anders pengar och ordnade med husrum så att han kunde studera, spelade kontakterna med andra religiösa

33. *Svenska män och kvinnor*, Stockholm 1944.

34. *Svenska män och kvinnor*, Stockholm 1944. Uttrycket "Sveriges Bismarck" är hämtat från Lars-Arne Norborg, *Sveriges historia under 1800- och 1900-talen*, Stockholm 1988.

35. A.M. Petersson-Holmes självbiografiska anteckningar. PRA.

en avgörande roll i Anders Peterssons karriär. Det är intressant att notera att disponent Berg i sitt sökande efter en ingenjör till driften i Limhamn inte använde sig av sina kontakter inom näringslivet eller till tekniska institutet utan istället skrev till sin vän Ahlberg på Evangeliska fosterlandsstiftelsen. Som jag visat i avsnittet Patriarken Berg var detta inte den enda gången som han medvetet handlade på detta sätt. Samma resonemang som tidigare förts om religiositeten som ett kulturellt kapital gäller även här. Religiositeten gav tillgång till ett socialt kapital varigenom Anders kunde mobilisera det ekonomiska kapital som krävdes för att möjliggöra en karriär. Framgången hängde samman med att det kulturella och sociala kapitalet gav honom en trovärdighetskredit. Han ansågs med andra ord pålitlig på grund av sitt religiösa sinnelag och sina kontakter inom det religiösa nätverket.

Familjen och vännerna på Limhamn

När A.M. Petersson-Holme kom till Limhamn 1880 kände han ingen där. Umgänget med R.F. Berg verkar inte ha varit särskilt frekvent. Disponenten bodde i Malmö och rörde sig bland stadens borgerliga elit. Kanske var det därför som Peterssons mor och lillebror Karl Axel flyttade till Limhamn.³⁶ Brodern försvann dock snart till Amerika och efter en tid flyttade modern tillbaka till Småland. Långt senare kom brorsonen Hugo till Limhamn. Hans farbror såg till att han fick ett bra kontorsjobb på cementbolaget.

Det var dags att gifta sig. A.M. Petersson friade till Thekla Hasselberg, som några år tidigare föreslagit honom till tjänsten på Limhamn. Hon samtyckte. Dottern Naemi berättar:

Det kan hända att pappa på nåt vis kände sig skyldig att tacka henne, inte vet jag, men jag frågade en gång hur han hade fäst sig vid mamma och då sa han att hon var så tyst.³⁷

Thekla som var dotter till bruksförvaltaren Carl Johan Hasselberg kom från bättre förhållanden än Anders. Modern dog när Thekla var sju år och när fadern gifte om sig skingrades syskonen. Thekla bodde några år hos sin morbror som hade lantaffär i Kopparberg. Därefter kom hon till Stockholm och fick plats på tidningen *Sanningsvittnet* och sedan på Evangeliska fosterlandsstiftelsen. I Stockholm bodde också hennes något äldre syster Augusta. Hon hade en mer bohemisk livsföring, arbetade hos en modist och umgicks med skådespelare. Systrarna kom att hålla kontakten även sedan Thekla flyttat till Skåne.

36. Framställningen om familjen och vännerna på Limhamn bygger huvudsakligen på bandade intervjuer med dottern Naemi Holme född 1885.

37. Naemi Holme berättar, band I. PRA.

Familjen Petersson-Holme vid Villa Högerud cirka 1900. Fr.v. Tvillingarna Berthold och Verner framför Signe, Thekla Petersson-Holme (f. Hasselberg), Naemi, Anders Magnus Petersson-Holme, Frideborg. Källa: PRA.

De första åren bodde paret Petersson i cementbolagets hus vid korsningen av nuvarande Järnväggsgatan och Valborgsgatan. Strax intill bodde en slaktare med sina tre söner och en hund. De brukade suppa sig fulla och gå till Frälsningsarmén för att bråka. En gång gick slaktaren från fönster till fönster och tittade in varvid Thekla förskräckt gömde sig i en garderob.

Det dröjde inte länge förrän familjen fick tillökning. År 1884 föddes Signe, 1885 Naemi, 1889 Frideborg och 1891 tvillingarna Berthold och Verner. Huset kunde inte längre hysa en sådan stor familj. År 1892 lät Petersson därför bygga villan Högerud. Trädgården som anlades av trädgårdsmästaren Dela Motte blev Theklas skötebarn. En häck av hylle skyddade mot blåsten. I varje hörn fanns en berså med lind och björk. Det fanns tre gräsmattor med fruktträd: Victoriaploommon och päron såsom Greve Moltke och Dubbel-Phillip vilka Thekla rullade i silkespapper och sålde till Norrland. Det fanns också många bärbuskar och på sommaren gick barnen upp klockan sex på morgonen för att plocka jordgubbar som de sedan lämnade till en gumma på torget i Malmö. I rabatterna växte det svärdslliljor, påsk- och pingstliljor, tulpaner, hyacinter, rosor och åter rosor. Man hade även kycklingar och en ko som en pojke vallade på ängarna.

I gästrummet bodde under nio år Maja som var lärarinna på skolan i Limhamn. Hon hade hamnat där på lite underliga vägar. Majas mor som

bodde i Nora var ogift när hon fick sin dotter. Faderns hustru hade sedan hämtat Maja och lämnat henne hos en tant Malin i Västervik varefter hon hamnade hos prästen Nihlén i Bergunda församling utanför Växjö. Detta lär ha varit ”en mycket underlig familj”; han skrev vers och komponerade, en av döttrarna som var lärarinna vid svenska skolan i Jerusalem gifte sig med en arab, en annan dotter väckte anstöt i socknen för att hon bodde tillsammans med en arbetare. Maja bodde därefter en tid inackorderad hos en sjökapten Lindberg varefter hon hamnade hos familjen Petersson. Det går inte att belägga, men en rimlig hypotes är att de religiösa nätverken spelade en roll för varför Maja hamnade hos familjen.³⁸

Barnen undervisades av guvernanter vilka ingick i hushållet. De lekte inte med arbetar- och fiskarebarnen, men de fick fler vänner efterhand som andra borgerliga familjer flyttade in på Limhamn. Bland dessa märks framför allt kassör Ekströms döttrar och Axel Rinmans flickor Wilma och Eva. Vänskapen med Rinmans gick långt tillbaka. När Thekla var liten arbetade hennes far på ett bruk som Axels far ägde. I Stockholm var Axels syster Evelina en av hennes närmaste väninnor. Nu tjänstgjorde den f.d. sjökaptenen Axel Rinman som trafikchef för järnvägen mellan Limhamn och Malmö och hans bror Ludvig var kassör vid cementbolaget. Återigen ser vi att personer som placerats på framträdande poster i Limhamn ingick i nätverk som också Petersson-Holme tillhörde. Det är rimligt att tro att dessa nätverk inte saknade betydelse. Under ett halvårs tid bodde Sundell hos familjen. Han var en av Pettersson-Homes vänner från klubben Herren Främst i Stockholm och kom sedermera att öppna flera butiker i Malmö.

A.M. Petersson hade inga fasta arbetstider. Han steg upp halv sju varje morgon för att så småningom vandra ned till banan och hoppa på loket som gick mellan cementfabriken och kalkbrottet. Han lär ha varit en av de första cykelägarna på Limhamn. På cykeln kunde han ta sig mellan hemmet, kontoret och missionshuset, men vid längre resor användes bolagets vagn med kusk.³⁹

Nöden är uppfinningarnas moder. Ingenjör Petersson-Holme fann sina egna lösningar. År 1888 tog han patent på en ”ströpparat för klosetter och afträden”. Denna anordning var avsedd för automatisk desinficering av klosett kärlet med torvmull när man stängde locket.⁴⁰ Peterssons konstruktion är ingen tillfällighet. De ledande på Limhamn bedrev en omfattande

38. Det är intressant att notera att Maja kom från Nora dit familjen Petersson-Holme sedan kom att flytta 1908. Petersson-Holme hade ju också som vi sett en bakgrund i Växjö varifrån Maja närmast kom när hon anlände till Limhamn.

39. Naemi Holme berättar, band I. PRA.

40. Kongl. Patentbyrån, Patent No. 1742. Ströpparat för klosetter och afträden. PRA.

verksamhet för att förbättra de hygieniska förhållandena. År 1904 ansökte ingenjör Petersson tillsammans med byggmästare Johan August Rabe om patent på en massa för beläggning af golf, gångbanor, körbanor etc. Huvudparten av massan bestod av kalkgrus och kalkmjöl som blandades med koltjärä. Fördelen var att beståndsdelarna utan någon som helst upphettning kunde blandas direkt på plats och att massan var betydligt billigare än asfalt.⁴¹ De fick patent i Danmark och det finns ett utkast till kontrakt där ensamrätten säljs till Köpenhamns Asfaltskompani. Säljarna skulle leverera erforderlig kalk.⁴² I ett annat kontrakt förbinder Petersson och Rabe sig att som varuprov belägga trottoarer i Köpenhamn och Fredriksborg.⁴³ År 1905 belades gångbanorna utmed Södra landsvägen och Amiralsgatan i Malmö med Petersson och Rabes massa. I ett brev från Malmö drätselkammare konstateras att beläggningen hållit utmärkt.⁴⁴ Till Petersson uppfinningar hör också en äggkläckningsmaskin och en så kallade kycklingmoder som höll kycklingarna varma.⁴⁵ Förmodligen var dessa endast avsedda att användas till hans egna kycklingar för något patent söktes aldrig.

Jöns Pålsson som bodde på Hylltorp och arrenderade AB Förenade kalkbrottens jord var en av Peterssons närmaste vänner. Han hade precis som Petersson börjat som folkskolelärare och sedan hamnat under disponent Bergs beskydd.⁴⁶ Före köpingens tillkomst var han kommunalordförande i Hyllie, därefter vice ordförande i Limhamns köpings kommunalnämnd. Enligt Naemi Holme var det Pålssons idé att de både vännerna skulle byta ut sina lantliga patronyma namn mot de mer borgerligt klingande Castner och Holme, vilka antogs i april 1907. Under något år fungerade Pålsson-Castners dotter Hilda som guvernant åt Petersson-Holmes döttrar. Den sextonåriga flickan tycks inte ha varit helt mogen för uppgiften för enligt Naeimi Holme körde hon ut flickorna på rast för att få leka med deras dockskåp.

Både Petersson-Holme och hans hustru hade ett grundmurat intresse för religionen sedan ungdomsåren och var båda engagerade i Friförsamlingen. Det verkar dock inte som att barnen i familjen deltog i församlingens aktiviteter mer än som åhörare vid vissa gudtjänster. När Naemi Holme skulle utbilda sig till lärare i Stockholm fick hon bråttom att konfirmera sig i Svenska kyrkan, vilket var ett krav för att bli antagen. ”Det är enda gången

41. Brev till Kungl. Patent och registerverket 5/11 1904. PRA.

42. Utkast till kontrakt mellan A.M. Petersson-Holme/Aug. Rabe och Köpenhamns Asfaltskompani dat. 7/7 1906. PRA.

43. Överenskommelse mellan A.M. Petersson-Holme/Aug. Rabe och Ingenjör Bird, dat 20/11 1906. PRA.

44. Brev adresserat till byggmästare Rabe från Malmö stads drätselkammarens ingenjör Carl H. Meurling 27/4 1906. PRA.

45. Naemi Holme berättar, band I. PRA.

46. Se avsnittet Arrendatorerna i kapitel 4.

jag kunnat katekesen och bibliska historier och bibelns böcker”, säger hon med ett skratt.⁴⁷

Sammanfattningsvis är intrycket att familjen Petersson-Holme höll kontakten med släkten varhelst den befann sig i landet. Likaså upprätthöll såväl Anders som Thekla många av de vänskapsförbindelser de etablerat innan de kom till Limhamn. Att Sundell från föreningen Herren främst i Stockholm var inneboende en tid visar att banden inom de religiösa nätverken upprätthölls, möjligen hade också lärarinnan Maja hamnat hos familjen på sådana vägar.

I lokalsamhället begränsade familjen sitt privata umgänge till sociala jämlingar. ”Vi var tre familjer”, säger Naemi och menar de tre familjer som i slutet av 1800-talet utgjorde en begränsad umgängeskrets på Limhamn, nämligen kamrer Ekströms, ingenjör Hallgrens och ingenjör Petersson-Holmes familj. Efter 1900 kom denna krets att utökas väsentligt.

Spindeln i nätet

Familjens umgänge i lokalsamhället var begränsat. Samtidigt var Petersson-Holme den mest centrala personen i Limhamns samhällsliv. Låt mig kort rekapitulera vad som sagts i tidigare kapitel.

A.M. Petersson-Holme:

- var överingenjör vid kalkbrottet som var Limhamns största arbetsplats och hjärtat i Skånska Cementaktiebolagets verksamhet.
- utgjorde såsom ledamot i styrelserna för Limhamns Hamn AB, Malmö-Limhamns järnväg AB, AB Stranden och Limhamns Missionshus AB länken mellan den grupp av lokala styrelseledamöter som kallats småbolagsgruppen och den grupp som kallats storbolagsgruppen. Han var disponent Bergs högra hand på Limhamn.
- var Friförsamlingens grundare och ledare och därmed en nyckelperson i lokalsamhällets religiösa nätverk.
- var en framträdande kommunalpolitiker framför allt som municipal-samhällets ordförande fram till 1906, men också sedan som kommunal-nämndens vice ordförande i köpingen.

I Petersson-Holme knöts näringsliv, föreningsliv och kommunalpolitik samman i en och samma person. I det följande undersöker jag hur ännu en dimension kan tillföras till dessa nätverk, nämligen valet av dopvittnen i lokalsamhället.

47. Naemi Holme berättar, band I. PRA.

Dopvittnesanalys

I mitten av 1700-talet hade man i medeltal 6,6 dopvittnen på den sydsvenska landsbygden. År 1880 hade det minskat till 4,5 och 1905 till 3,6. Förutom det sjunkande antalet blev det allt vanligare att släktingar engagerades som vittnen i slutet av 1800-talet.⁴⁸ I en pilotstudie av dopvittnen till fiskarebarn i 1800-talets Limhamn identifierade jag hälften som släktingar.⁴⁹ Det fanns ingen skillnad i valet av vittnen mellan de familjer där båda föräldrarna var födda på Limhamn och de som var inflyttade. I en jämförelse av hur man valde dopvittnen hade de som döpte sina barn i statskyrkan 47 procent som inte var släktingar och de som döpte inom Limhamns Friförsamling motsvarande 76 procent. Det fanns ingen skillnad beträffande föräldrarnas geografiska bakgrund i de undersökta grupperna. Friförsamlingen tycks ha spelat en central roll i etablerandet av kontakter utanför släkten.

Grundarna av Guds Församling på Limhamn, sedermera Limhamns Friförsamling, tog sig rätten att döpa sina egna barn. Dessa lekmannadop upprörde kyrkoherden som i sin födelse och dopbok noggrant noterade bokstäverna N.B. i marginalen.⁵⁰ Från perioden 1883–1892 finns 97 sådana dop registrerade.⁵¹ Av dessa är nio döpta av fadern, lika många av predikant Andersson, sex av diverse namngivna predikanter och inte mindre än fyrtiotvå av byggmästare Gyllin och trettioen av ingenjör Petersson-Holme. Inalles handlar det om 211 dopvittnen. Dessa är i huvudsak män (178). Under de första fyra åren var inga kvinnor dopvittnen.⁵² Från och med 1887 till periodens slut står 23 kvinnor antecknade. Många av dopvittnena är återkommande, däribland återfinns såväl byggmästare Gyllin och ingenjör Petersson-Holme.⁵³

Fäderna till de barn som ingenjör Petersson-Holme döpte eller var dopvittne till bar titlar som husman, fiskare, arbetare, smed och förman. Detta var inte människor som familjen umgicks med privat. Detta bekräftas av att ingenjörens hustru Thekla inte var dopvittne till ett enda barn i gruppen. Ingen av dessa personer nämns av Naemi Holme. Doprelationerna skall snarast ses som ett sätt att upprätta och bekräfta det religiösa nätverket.

48. Bringéus Nils-Arvid, *Livets högtider*, Stockholm 1987.

49. Med släktingar menar jag föräldrar, syskon, mor- och farföräldrar, föräldrars syskon, kusiner, svärföräldrar, svärföräldrars syskon, svågrar och svägerskor.

50. N.B. är förkortning för det latinska Nota Bene vilket betyder märk väl.

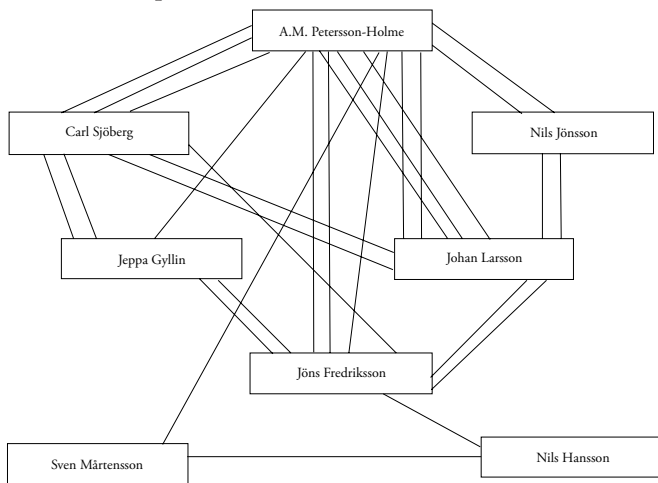
51. Under denna period föddes 1294 barn i Hyllie församling. Stjernström Gustav, *Limhamn. Dess industriella och sociala utveckling*, Malmö 1907.

52. Märk att församlingen bestod åtminstone till hälften av kvinnor.

53. Av de 98 barnen hade 81 barn två dopvittnen, 13 barn tre dopvittnen, två barn fyra dopvittnen och för två barn saknas anteckningar om dopvittnen. Petersson-Holme. står antecknad som dopförrättare åt trettioen barn och torde vara ett eftertraktat dopvittne. Dock är han bara dopvittne åt fyra barn.

För att göra en dopvittnesanalys tar jag min utgångspunkt i ingenjör Petersson-Holme och kartlägger vilka barn han var dopvittne till. Två av dessa är förmannen Johan Larssons söner Johannes Emil och Nils Natanael. Johan Larsson som själv döpt sina pojkar har i sin tur stått dopvittne åt Petersson-Holmes dotter Naemi. Jag antecknar namnen på de andra dopvittnen som Larsson och Petersson-Holme använt sig av. Därefter går jag ytterligare ett steg och undersöker vem som är dopvittnen till de antecknades barn och om de antecknade anförtros som dopvittnen till fler. För att få överblick ritar jag en punkt för varje fader och/eller dopvittne och drar olika linjer som representerar att A är vittne eller dopförrättare till B:s barn. Nu börjar jag se ett mönster, en krets av män som är knutna till varandra genom sina barns dop. För att vara på den säkra sidan kontrollerar jag ytterligare ett led, det vill säga dessa mäns medvittnen i dop utanför denna krets, men detta tillför inget. Framför mig har jag ett så kallat kluster, åtta stycken män som är mer länkade sinsemellan än till den övriga församlingen. Inalles rör det sig om fjorton barn fördelade på sex fäder (se tablå 5). Inga av dessa män är far och son, bröder, kusiner eller svågrar.

Tablå 5: Länkar mellan åtta män i Limhamns Friförsamling såsom dopvittnen och/eller dopförrättare

Källa: Hyllie församlings födelse och dopbok 1883–1892. MASA.

Av tablå 5 och tabell 11 framgår att vissa av männen har länkar till fler och andra till färre. Det framgår också att vissa är mer anlitade som dopvittne/förrättare än andra. Lägg märke till att Gyllin som var den populäraste dopförrättaren i församlingen inte döpte något barn i klustret. Han får inte heller några egna

barn under perioden och har därför ingen länkad till sig som dopvittne. Petersson-Holme var den mest eftertraktade vittnet/förrättaren inom klustret och hade länkar till alla utom Nils Hansson som hade minst antal länkar i klustret.

Tabell 11: Dopvittnes/förrättares popularitet och länkar till varandra inom ett kluster i Limhamns Friförsamling 1883–1892

	Anlitad som dopvittne el. förrättare. (i kluster/totalt)	Länkar till antal personer i kluster/7
A.M. Petersson-Holme	11/28	6/7
Carl Sjöberg	4/18	5/7
Jöns Fredriksson	2/2	5/7
Jeppa Gyllin	6/56	4/7
Johan Larsson	4/5	4/7
Nils Jönsson	4/9	3/7
Sven Mårtensson	0/6	3/7
Nils Hansson	2/5	2/7

Källa: Hyllie församlings födelse- och dopbok 1883–1892, MASA.

I medlemsmatrikeln för Limhamns Friförsamling framgår att alla, utom Jöns Fredriksson som anslöt sig året därpå, gick med i församlingen när den bildades i januari 1883 eller strax därefter. Här framgår det också att Nils Jönsson dog under undersökningsperioden vilket naturligtvis kan ha bidragit till att ge en något skev bild.

I en jubileumsskrift går det att utläsa att sex av männen satt i församlingens styrelse under hela eller delar av undersökningsperioden. Här bör det dock noteras att Sven Mårtensson valdes in först 1888 då Nils Jönsson gått bort. Det är också så att samtliga av de åtta männen var aktieägare i Limhamns Missionshus AB, fyra av dem satt i bolagets styrelse under åren 1882–1884. Sju av männen var aktieägare i Limhamns Hamn AB, två av dessa satt i styrelsen, nämligen Petersson-Holme som också var bolagets vd och Nils Jönsson som var hamnkassör. I municipalstyrelsen, där Petersson-Holme var ordförande, hade han sällskap av Nils Jönsson och Jöns Fredriksson. I byggnadsnämnden satt Jeppa Gyllin.⁵⁴ I matris 7 nedan ges en överblick över männens överlappande medlemskap.

54. 1890 tillkommer kaptenen Axel Rinman i Municipalstyrelsen. Han var vittne vid dopet av Petersson-Holmes dotter Signe och det enda dopvittnet som hämtats utanför vårt cluster. Rinman var inte medlem av Limhamns Missionsförsamling, men om Petersson-Holme ville ha ett dopvittne med samma status som han själv, fick han hämta detta utanför församlingen. Familjen Rinman var som vi sett vänner till fru Petersson-Holme sedan lång tid tillbaka.

Matris 7: Överlappande medlemskap i diverse styrelser och aktieandelar för ett kluster av åtta män som är sammankopplade såsom dop- vittnen/förrättare till varandras barn

	Medlem Limhamns Friförsamling	Styrelseledamot Limhamns Friförsamling	Aktieägare Missionshusbolaget	Styrelsemedlem Missionshusbolaget	Aktieägare Limhamn hamn AB	Styrelsemedlem Limhamns Hamn AB	Ledamot i municipastyrelsen eller nämnd
A.M. Petersson	x	x	x	x	x	x	x
Nils Jönsson	x	x	x	x	x	x	x
Carl Sjöberg	x	x	x	x	x		
Jöns Fredriksson	x		x		x		x
Jeppa Gyllin	x	x	x	x			x
Johan Larsson	x	x	x		x		
Sven Mårtensson	x	x	x		x		
Nils Hansson	x		x		x		

Källor: Medlemsmatrikel för Limhamns Friförsamling 1883–1910, LIKL. Minnesskrift för Limhamns Missionsförsamling 1883–1933. Registerbok för Limhamns Missionshus AB 1877–1907, LIKL. Protokollbok för Limhamns Missionshus AB 1882–1907, Registerbok för Limhamns Hamn AB 1885–1900, Protokoll för Limhamns Hamn AB 1883–1913. LULA. Protokoll för Limhamns municipalstyrelse och -stämma 1886–1899, MASA.

Att äga aktier i samma bolag eller tillhöra samma förening innebär inte nödvändigtvis att människor interagerar. Men om de överlappande medlemskapen i styrelserna läggs samman med kontakterna genom dop får man en bild av vilka män som är mer nära kopplade. I tabell 12 presenteras en hierarkisk bild av medlemmarnas position i klustret. Petersson-Holme är klustrets centrum, en ”spindel i nätet”. Han har multiplexa länkar till alla utom Nils Hansson, den lägst rankade, till vilken han inte är länkad. Petersson-Holme har inga uniplexa länkar, Nils Hansson har bara uniplexa länkar.

Tabell 12: Antalet länkar mellan ett kluster av män i Limhamns Friförsamling

Antal kopplingar till en individ:

	Fem	Fyra	Tre	Två	En	Noll	Summa
A.M. Pson-Holme	1	1	1	3	0	1	18
Jeppa Gyllin	0	1	2	2	1	1	15
Nils Jönsson	1	0	2	1	1	2	14
Carl Sjöberg	0	0	3	1	2	1	13
Johan Larsson	0	0	0	3	3	1	9
Jöns Fredriksson	0	0	0	2	4	1	8
Sven Mårtensson	0	0	0	2	3	2	7
Nils Hansson	0	0	0	0	2	5	2

* Med summa avses en persons samtliga länkar inom klustret.

Källor: Hyllie församlings dopbok 1883–1892, MASA. Minnesskrift för Limhamns Missionsförsamling 1883–1933. Limhamns Missionshus AB styrelseprotokoll 1882–1907, LIKL. Limhamns Hamn AB styrelseprotokoll LULA, och Limhamns municipalstyrelses protokoll 1886–1905, MASA.

Det fanns inga större skillnader mellan dessa mäns sociala bakgrund. De hade alla sina rötter i den agrara underklassen och arbetarklassen. Allihop avancerade i någon grad socialt. I sin strävan uppåt gifte sig några av dem med kvinnor som var mycket äldre och/eller hade en bättre social och ekonomisk position.⁵⁵

Vilken ekonomisk position hade männen i lokalsamhället? I fyrktalslängden tilldelades de röstberättigade fyrkar efter inkomst och förmögenhet. En fyrk motsvarade en röst. Limhamn hade år 1888 8800 fyrkar. Av dessa hade bolagen gemensamt 5088 fyrkar, de övriga 3712 fyrkarna var fördelade på

55. Överingenjör A.M. Petersson-Holme kom som vi sett från fattiga förhållanden i Småland. Hustrun Thekla Hasselberg var dotter till en bruksförvaltare. Fiskaren Nils Jönsson var son till en fiskare. Gifte sig med pigan Anna Christina Larsdotter vars far var fiskare med några tunnland jord på Hyllie strandmark. Fiskaren Nils Hansson var son till en fiskare. Gifte sig med den fjorton år äldre husägerskan och handlanden Elna Andersson. Handlanden Jöns Fredriksson var son till en arbetare, gifte sig med pigan Cecilia Beata Mårtensson vars fader jag inte lyckats spåra. Skomakaren och handlanden Carl Sjöberg var son till en husman. Gifte sig pigan Hanna Hansdotter vars föräldrar jag inte kunnat spåra. Byggmästare Jeppa Gyllin (f. Mårtensson) var son till en torpare. Gifte sig med den fjorton år äldre Bothilda Andersson, dotter till en kalbruksarbetare. Förman Johan Larsson var son till en statdräng. Gifte sig med den sex år äldre pigan Hanna Nilsson från Bara. Förman Sven Mårtensson kom från Slimminge. Jag har inte kunnat spåra fadern. Då Sven arbetade som dräng på olika gods och gårdar under flera år förmodar jag att han kom från det agrara underskiktet. Han gifte sig med pigan Bengta Nilsdotter.

303 privatpersoner.⁵⁶ Majoriteten av dessa hade 1–10 fyrkar. I tabell 13 nedan redovisas fördelningen.

Tabell 13: Fyrktalsfördelningen på Limhamn 1888

Antal Fyrkar	Antal personer
1–10	231
11–20	28
21–30	18
31–40	11
41–60	7
61–100	4
101–260	4
Summa	303

Källa: Fyrktalslängder för Limhamns municipalsamhälle 1886–1891. MASA.

Alla männen i klustret finns med i fyrktalslängden. Petersson-Holme är en kategori för sig med högst fyrktal på hela Limhamn. Larsson, Jönsson och Gyllin tillhör de tjugo med högst fyrktal (tabell 14).⁵⁷ Därefter följer Sjöberg och Fredriksson som en mellankategori bland de fyrtiofem med högst fyrktal och slutligen Hansson och Mårtensson som den lägre kategorin.

Tabell 14: Fyrktal för åtta män i ett cluster och deras inbördes länkar

	Fyrktal	Antal länkar
A.M. Petersson-Holme	260	18
Jeppa Gyllin	39	15
Nils Jönsson	51	14
Carl Sjöberg	23	13
Johan Larsson	57	10
Jöns Fredriksson	23	10
Sven Mårtensson	4	8
Nils Hansson	6	2

Källa: Fyrktalslängder för Limhamns municipalsamhälle 1886–1891, MASA.

56. Limhamns folkmängd var vid 1888 års slut 2875 personer.

57. Fyra har 40 fyrkar vilket innebär att Gyllin med sina 39 hamnar som nr. 19 bland de tjugo personer som har högst fyrktal.

En jämförelse av fyrktal med antalet länkar inom klustret ger vid handen att Sven Mårtensson och Nils Hansson som har de lägsta fyrktalen också har minst antal länkar. Av tabell 14 framgår att Hansson som bara har två uniplexa relationer har dessa till Mårtensson och Fredriksson som står närmast över honom i rankingen. Dessa tre kan sägas vara i klustrets periferi. Peterson-Holme som har högst fyrktal har högst multiplexitivet i sina länkar.

Inom det kluster som kartlagts kan jag konstatera att ingenjör Petersson-Holme är det populäraste dopvittnet/förrättaren. Han har också högst fyrktal. Som ordförande i Friförsamlingen, Limhamns Missionshus AB och municipalstyrelsen samt vd i hamnbolaget är han den som har flest multiplexa länkar till de har övriga i klustret. Den ende han inte har någon koppling till är fiskaren Nils Hansson som har minst antal länkar. Denne har två uniplexa länkar i klustret såsom dopvittne.

Nils Hansson och Sven Mårtensson och hamnar avsidet. De har lägst fyrktal, anlitas sällan eller aldrig som dopvittne i klustret och har inga eller få multiplexa länkar. Så långt kan jag se ett samband mellan ekonomisk ställning, graden av popularitet såsom dopvittne/förättare och graden av multiplexitet i länkarna. Johan Larssons och Jöns Fredrikssons länkar i klustret har dock aldrig mer än ett dubbelt innehåll och de anlitas inte som dopvittnen särskilt ofta trots att de har god ekonomisk ställning. Detta visar att den ekonomiska ställningen inte är den avgörande faktorn. Det är snarare ingenjör Petersson-Holmes nyckelposition i lokalsamhället som gör honom attraktiv som dopförättare och vittne. Genom att knyta rituella band med ingenjören stärktes möjligheterna att avancera socialt.

Att bryta upp och börja om på nytt

Vintern 1907 dog disponent Berg och hösten därpå pensionerade sig A.M. Petersson-Holme. Familjen flyttade till Bergslagen. Det var inte för att dra sig tillbaka och njuta av lugn och ro. Petersson-Holme köpte ett eget kalkbrott i Järnboås och konstruerade där en linbana som transporterade stenen ned till järnvägsstationen. Han inträdde som ledamot i kyrko- och skolråd, kommunalnämnd, fullmäktige och fattigvårdsstyrelse. Ännu vid 80 års ålder (1928) besatt han "en god andlig och kroppslig vigör"⁵⁸ och deltog "med kraft i debatterna å stämmorna".⁵⁹

Man kan spekulera i om det finns ett samband mellan Bergs bortgång och Holmes pensionering. Nu var det Ernst Fredrik Wehtje som tog över

58. *Nora stads och Bergslags tidning*, 4/II 1928.

59. *Landskommunernas tidskrift*, nr. 1 1928.

rodret för bolaget. Kanske ville inte Holme ledas av en betydligt yngre man som saknade bergsingejöörexamen. Eller var det helt enkelt bara så att det var Theklas längtan till skogarna som fick familjen att bryta upp och börja på nytt efter 28 år på Limhamn? Tekla gick bort 1920 vid en ålder av 68 år. A. M. Holme levde i ytterligare 18 år. De fyra sista åren bodde han med dottern Naemi i Örebro. Han gick ur tiden strax före sin nittioårsdag 1938.

Sammanfattning

Anders Magnus Peterssons nätverk

Olika ingångar beträffande material och metod ger olika perspektiv på ingejör A.M. Peterssons nätverk. Genom studier av överlappande medlemskap i styrelser för bolag, föreningar och kommunalpolitik synliggjordes hans centrala roll i Limhamns offentliga liv. En fördjupning av detta perspektiv med hjälp av dopvittnesanalyser bekräftade bilden av Peterssons centrala ställning. I dessa sammanhang mötte Petersson människor ur samhällets breda sociala skikt, såväl fiskare som arbetare. Med hjälp av det biografiska materialet antydde en annan dimension i Peterssons sociala liv. Det framgår att familjens närmare umgänge begränsades till sociala likar, vilka det inledningsvis var ont om på Limhamn. Det visar också att familjen hade kontakter som sträckte sig bortom lokalsamhällets sociala och geografiska begränsningar, med såväl släkt som vänner. Vad som är gemensamt för de olika studierna är att de synliggör de religiösa nätverkens roll. A.M. Petersson som en gång gjorde social karriär tack vare sina kontakter i de religiösa nätverken kom under sin tid på Limhamn att vara en nyckelfigur i det lokala religiösa nätverket.

Familjen Olssons nätverk

I föregående kapitel kartlades nätverken kring en av lokalsamhällets framstående män och dennes familj. I det här kapitlet undersöker jag vilka nätverk som var viktiga i en arbetarfamiljs vardagsliv. Studien utgår från ett unikt material, nämligen makarna Olssons dagböcker från årtiondena runt sekelskiftet 1900.⁶⁰ Frälsningssoldaten Anders Olssons var daglönare vid kalkbrottet och skrev dagbok 1893–1897. Hans hustru Johanna som också var frälsningssoldat arbetade säsongvis som fiskförsäljerska. Hon började skriva dagbok år 1900 och fortsatte sedan under flera decennier, jag har använt mig av materialet fram till och med 1914 då min undersökningsperiod slutar.

Anders och Johannas dagböcker

Dagboksskrivande har förekommit i olika former alltsedan antiken. Litteraturvetaren Christina Sjöblad pekar i anslutning till annan forskning på fyra typer av journal skrivande som kan anses vara föregångare till den mer personliga dagboken. Dessa är resejournalen med dess dagliga anteckningar om intryck från nya platser, yrkesjournalen som förts som loggböcker på en gård eller firma, samvetsjournalen som fördes av vissa religiösa riktningar såsom kväkare och puritaner för att utveckla deras andliga liv och den personliga memorandan som tar upp vad man gjort, sett och hört.⁶¹ Sjöblad menar att det som förenar de texter som kallas dagböcker är att anteckningarna är kronologiska och daterade, att de förs i första person, att skribenten berättar om händelser hon fått vetskap om eller själv upplevt, att det skrivande jagets tankar och känslor färgar det som berättas.⁶² På en

60. Delar av dagboken finns publicerad i *Farmors dagbok. Limhamn 1893–1919*/utgiven av Eva Dalin och Ella Liliengren, Malmö 1997.

61. Christina Sjöblad, *Min vandring dag för dag. Kvinnors dagböcker från 1700-talet*, Stockholm 1997, s. 20.

62. Christina Sjöblad, *Min vandring dag för dag. Kvinnors dagböcker från 1700-talet*, Stockholm 1997, s. 57.

övergripande nivå kan man tala om två typer av dagböcker, faktadagböcker som i huvudsak beskriver den yttre verkligheten och introspektiva dagböcker som i huvudsak beskriver skribentens inre liv. I praktiken befinner sig oftast dagböcker på en punkt mellan dessa ytterligheter.

Litteraturforskaren Jean Rousset graderar, enligt Sjöblad, dagböckernas öppenhet utifrån de tänkta läsarnas position i tre kategorier. Total slutenhet innebär att läsaren skriver till sig själv som förste läsare. Det kan även innebära att adressaten är ett alterego, Gud eller någon död släkting. Begränsad öppenhet innebär att skrivandet är riktat till en potentiell läsare, en vän eller släkting som är tänkt att läsa dagboken. Till denna kategori hör bland annat äktenskapsdagböcker där tilltalet i sig inte är riktat till maken/makan, men där dessa skrev och därmed också läste växelvis. Slutligen kan man tala om dagböcker med total öppenhet, där författaren förutsätter att texten ska läsas av många. Antingen sker detta genom postum publicering eller redan under upphovsmannens livstid. Anders och Johanna's dagboksanteckningar har en begränsad öppenhet då den var tillgänglig för båda makarna. Det framgår att Anders vid några tillfällen läste högt ur dagboken. Jag tolkar det som att både makarna, framför allt Johanna, skrev för kommande generationer av familjen.

Flera europeiska dagboksforskare kan se en brytningstid i dagboksskrivandet under åren 1780–1800 då det blir allt mer inriktat mot det egna jagets tankar och känslor. Enligt den franske forskaren Gilot, som Sjöblad citerar, hänger detta samman med att alla gamla värden kastades omkull av den franska revolutionen. I dagboken kunde ångesten och oron för det nya och främmande bearbetas. Parallellt med denna förändring i dagböckerna kan Gilot se en motsvarande nyorientering inom skönlitteraturen. Romaner började skrivas i första person med självanalysen som ett centralt tema och självbiografen slog igenom som litterär genre.⁶³

Dagböcker är en av historiker sedan länge använd källgrupp. Traditionellt har de använts för att belysa historiska händelser så som de upplevts av enskilda deltagare och åskådare. Det har då framför allt rört sig om olika makt-havares anteckningar. Under senare decennier har den historiska forskningen alltmer intresserat sig för vad dagböcker säger om kulturella och socioekonomiska förhållanden. På så sätt har även dagböcker som inte nödvändigtvis skrivits av människor i samhällets ledande skikt blivit en tillgång.

Under 1970-talet gjorde Janken Myrdal och Jonas Berg en stor insamling av bondedagböcker. Detta resulterade i att ett antal uppsatser skrevs och gav impuls åt fortsatt forskning. Myrdal beskriver bondedagböckerna som

63. Christina Sjöblad, *Min vandring dag för dag. Kvinnors dagböcker från 1700-talet*, Stockholm 1997, s. 22.

Familjen Olsson ca 1905. Stående fr.v. Anders, Olof, Algot, och Johanna. Sittande fr.v. Ruth, Samuel och Anna. Källa: PRA.

författade i rapsodisk stenstil med korta likartade noteringar varje dag. Den typiska bondedagboken innehåller notiser om vad männen på gården gjort och väderleksförhållanden. Till skillnad från den borgerliga dagboken innehåller den ytterst sällan några reflektioner eller känslouttryck.⁶⁴ Enligt Britt Liljewall var dagboksskrivandet bland allmogen ”ytterst kopplat till en förändringsprocess som skapade ett växande behov att överblicka, behärska och disponera sin tid, sina resurser och sina kontakter för att själv kunna påverka de problem och allt snabbare förändringar man ställdes inför.”⁶⁵

I januari 1893 började den 29-årige daglönaren Anders Olsson att föra dagboksanteckningar. Var han hade fått idén ifrån står inte att veta, det var ytterst ovanligt att människor ur hans samhällsskikt ägnade sig åt sådant. Dagboken uppvisar väldigt små likheter med bondedagböckerna. Den hade, åtminstone till en början, karaktären av ett samtal med Gud. På så vis påminde den åtminstone delvis om de religiösa självbiografier som herrnhutarna skrev i slutet av 1700-talet och början 1800-talet.⁶⁶ En avgörande skillnad är ändå att de känslor som kommer till uttryck i dagboken är mer direkta, medan självbiografierna ser tillbaka och sammanfattar ett helt liv. Kanske var det någon officer i Frälsningsarmén som uppmuntrat Anders att

64. Janken Myrdal, ”Russinplockande och frimärkssamlade”, *Alla de dagar som är livet*, Janken Myrdal (red.), s. 7, Britt Liljewall, *Bondevardag och samhällsförändring. Studier i och kring västsvenska bondedagböcker från 1800-talet*, Göteborg 1995, s. 31 f.

65. Britt Liljewall, *Bondevardag och samhällsförändring. Studier i och kring västsvenska bondedagböcker från 1800-talet*, Göteborg 1995, s. 44.

66. Arne Jarrick, *Den himmelske älskaren. Herrnhutisk väckelse, vantro och sekularisering i 1700-talets Sverige*, Stockholm 1987, s. 81 ff.

börja skriva. Det verkar åtminstone som att dagboken är intimt förknippad med Anders väg från rekryt till frälsningssoldat. Men dagboken är mer än en samvetsdagbok. Den lämnar också informationer om Anders vardagsliv. Det är utifrån sina erfarenheter som daglönare, förälder och frälsningssoldat som han formulerar sina teologiska funderingar, men det är också utifrån sin kristna världsbild som han tolkar sina erfarenheter.

Till en början skrev Anders på lösa blad, men efter en tid lät han binda in dessa i en svart bok i formatet 20x15 cm. På dess rygg står inget, men på motsatta sidan, på tvärs över bladens ytersida är Anders Olssons initialer A O skrivna i svart bläck. Bokstäverna har också en symbolisk innebörd som Anders var väl medveten om. De refererar till Uppenbarelseboken där Gud benämner sig som alfa och omega. Som de första och sista bokstäverna i det grekiska alfabetet står de i den kristna traditionen som symbol för allt, hela verkligheten, evigheten, Gud som den förste och den siste.⁶⁷ På dagbokens första sida är familjens medlemmar antecknade med födelsedag allteftersom familjen växte.

Anders dagboksanteckningar sträcker sig huvudsakligen från den förste januari 1893 till februari 1897. Under denna period skrev han inalles 261 sidor. Även om han inte skrev varje dag finns det en tydlig kontinuitet under de första åren, allt från var tredje till varje dag i månaden.⁶⁸ Ett undantag är augusti månad 1895 då han bara gjorde en anteckning.⁶⁹ Från och med 1896 blev det allt färre anteckningar, första anteckningen är från den första april det året. Anders skrev under våren för att sedan lägga pennan ifrån sig under ett halvt år från juni 1896 till januari 1897. Därefter gjorde han några enstaka anteckningar varav den sista den 7 februari. Efter detta skrevs inget i boken förrän 1901 då Anders hustru Johanna efter fyra år började skriva. Anders gjorde sedan några enstaka anteckningar, men i huvudsak var dagboksskrivandet från och med denna tid Johannas projekt.

Christina Sjöblad har tillsammans med Lisbeth Larsson och Eva Haettner Aurelius inventerat arkivens och bibliotekens bestånd av svenska kvinnors tryckta och otryckta dagböcker och självbiografier under perioden 1650–1989. Utifrån detta material kan de konstatera att dagboksskrivande var ett högre ståndsfenomen under 1700-talet och att det är först vid mitten

67. *Uppenbarelseboken* 1:8, 21:6, 22:13 och Uppslagsbok till *Bibeln*, "Den bibliska historien".

68. Skrivandet förändrades också kvantitativt. Under 1893 skrev Anders 126 sidor, åren 1894–95 ca 50 sidor/år, 1896 endast 24 sidor och i januari-februari 1897 6 sidor.

69. Det finns inget i materialet som kan förklara detta avbrott. Möjligen var han bortrest och hade således inte tillgång till boken.

av 1800-talet som det blev ett mode bland borgerliga kvinnor.⁷⁰ Sjöblad menar att kvinnors skrivande följer andra banor än männens. För kvinnor hade dagboksskrivandet ett praktiskt ursprung. Under 1600-talet stod släkt, familj och ekonomi i centrum för deras skrivande. De gjorde anteckningar om bröllop, resor och besök i förtryckta almanackor, skrev släktböcker som speglade den egna familjens viktigaste händelser, resedagböcker för att minnas ovanliga upplevelser och intryck under längre resor, inventarieförteckningar över hushållets kläder och böcker.⁷¹ Förvisso kunde män, som hade möjlighet till högre utbildning, finna förebilder till en mer självanalytisk hållning i antikens och medeltidens skribenter såsom Augustinus och Montaigne. Men både kvinnor och män lärde sig introspektion och självrannsakan från den kristna traditionen.

Johanna Olssons dagbok är unik då det inte finns något motsvarande producerat av en kvinna ur arbetarklassen i våra arkiv. Den är snarast att beteckna som en faktadagbok. Johanna beskriver saker hon är med om i sitt vardagsliv. Den innehåller förvisso känslouttryck, men är inte introspektiv i den meningen att hon återger tankar, funderingar och drömmar. På så sätt skiljer den sig ifrån maken Anders dagbok. Hans anteckningar hade ett större mått av introspektion. Johanna inleder dagboken med att räkna upp barnen och berättar om den egna släkten så långt hon förmår. Hennes uppfattning om vad som hör hemma i en dagbok påminner då om de släktdagböcker som högreståndskvinnor skrivit i Sverige alltsedan 1600-talet. Men efterhand lägger hon ut texten och dagboken kommer förutom familj och släkt att handla om Frälsningsarmén, hennes arbete och händelser på Limhamn.

Under åren 1901–1914 skrev Johanna 266 sidor i sin dagbok. Genom att räkna antal tillfällen då Johanna skrev har jag försökt få en uppfattning om hur skrivandet förändrades månadsvis under perioden. Det är inte helt lätt att avgöra om anteckningarna härrör från utsatt datum eller om Johanna skrivit i efterhand. Precisionen i nedanstående tabell är således inte knivskarp, men den ger en ungefärlig bild av hur Johannas anteckningar fördelar sig över de fjorton åren.

70. Med begreppet högrestånd avser författarna uppenbarligen aristokrater. Eva A. Haettner, Lisbeth Larsson & Christina Sjöblad, *Kvinnors självbiografier och dagböcker i Sverige 1650–1989. En bibliografi*, Lund 1991.

71. Christina Sjöblad, *Min vandring dag för dag. Kvinnors dagböcker från 1700-talet*, Stockholm 1997, s. 42 f.

Tabell 16: Johanna Olssons anteckningar i dagboken månadsvis 1901–1914

År/ mån	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	S:a
Jan.	-	-	-	7	1	5	1	2	3	4	2	8	3	8	44
Feb.	-	-	-	4	-	3	2	-	1	2	1	8	3	7	31
Mars	-	-	-	1	1	-	1	4	2	5	4	6	4	8	36
April	-	-	-	7	-	-	3	-	1	2	3	7	7	11	41
Maj	-	-	-	1	2	-	6	-	2	4	3	5	4	7	34
Juni	-	-	-	3	-	1	4	1	4	2	5	4	4	4	32
Juli	-	-	2	-	-	-	1	1	2	5	3	3	4	3	24
Aug.	-	-	-	3	-	1	4	2	7	7	6	5	5	12	52
Sept.	-	-	-	3	-	-	1	-	2	2	5	0	4	8	25
Okt.	1	-	-	-	-	-	3	-	2	8	5	3	1	7	30
Nov.	-	1	-	-	-	2	-	2	2	2	4	4	2	6	25
Dec.	-	1	1	-	1	-	1	2	3	0	4	1	3	7	24
S:a	1	2	3	29	5	12	27	14	31	43	45	54	44	88	398

Källa: Johanna Olssons dagbok 1901–1914

I tabell 16 kan man se att antalet anteckningstillfällen är ojämnt fördelat över perioden. De första åren gör Johanna bara några sporadiska anteckningar. År 1904 finns en viss kontinuitet i skrivandet, men det efterföljande året är mer fragmentariskt. Antalet anteckningstillfällen ökar successivt med årens gång, under perioden 1909–1914 kan man tala om ett kontinuerligt skrivande.

Det finns vissa smärre problem beträffande närheten mellan de händelser som makarna Olsson beskriver och tillfället de nedtecknas. Förvisso skriver de ofta om dagens händelser och ibland är det tydligt att de gör tillbakablickar i den gångna veckan och månaden. Ibland är det dock osäkert om vissa anteckningar är gjorda i efterhand trots dateringen. Detta innebär dock inget större problem för min undersökning. För mitt syfte, att kartlägga kontakter, finns det ingen kvalitativ skillnad mellan de uppgifter som meddelas samma dag som de inträffar eller omtalas veckor därefter. Mer problematiskt är det faktum att Anders och Johanna inte antecknat alla kontakter. Man kan anta att många av vardagslivets möten med andra inte fått utrymme i dagboken. Det kan vara bekanta hon stannat till och småpratad med på gatan eller grannar som knackat på för att låna en kopp socker. En del av dessa människor återfinns säkert i andra situationer i dag-

boken, andra försvinner spårlöst ur berättelsen. För att min undersökning ska bli meningsfull måste jag ändå utgå ifrån att Anders och Johanna skriver om de människor som på något sätt är viktiga för dem. Det finns inget som talar emot detta antagande.

Tiden före dagboken

Den 19 november 1861 skrevs drängen Ola Håkansson, Anna Jönsdotter och hennes oäkta dotter Carolina Christina in i Hyllie församlings inflyttningslängd. Ola var född i Hosterup 1,5 mil söder om Landskrona och Anna i Västra Kärrstorp mellan Malmö och Trelleborg. Nu anlände de från Danmark och fick bo som inhyreshjon hos Olas bror Jöns på Hyllie no 14. De gifte sig. Efter ett år flyttade familjen till Västra Skrävlinge där sonen Anders föddes den 4 oktober 1863. Det är han som har en av huvudrollerna i detta kapitel. Redan året därpå var familjen tillbaka på Hyllie 14. De flyttade ytterligare några gånger inom socknen och den 24 april 1868 föddes dottern Bothilda. År 1870 dog tolvåriga Karolina, men två år senare föddes en ny dotter som fick bära sin bortgångna systers namn.

Ola arbetade på kalkbruket som vid denna tid drevs relativt småskaligt av industrimannen Frans Henrik Kockum. En olyckshändelse ryckte bort Ola i förtid. I juni 1873 drunknade han av våda. Sammanhanget framgår inte av död- och begravningsboken, men möjligen förolyckades han under lastnings- och lossningsarbete eller kanske under fiske. Anna blev ensam kvar med tre barn. I marginalen på husförhörlängden har kyrkoherden antecknat att Bothilda vistades i Klagstorp.⁷² Förmodligen kunde Anna inte försörja alla sina tre barn. Därför fick Bothilda bo hos farbror Jöns, som nu var hemmansägare i Klagstorp några kilometer söder om Limhamn. År 1882 skrevs den tolvåriga flickan officiellt in i farbroderns hushåll. Här bodde också Jöns dotter Kersti, som hade burit Bothilda vid dopet, hennes man Nils Larsson Malm och deras tre barn Olof, Johan och Karl Lorens. År 1883 blev Bothilda tjänsteflicka hos hemmansägaren Hans Gustafsson i Klagstorp. Där stannade hon i nio år för att sedan 1892 åter flytta hem till kusinen Kersti och hennes familj.

Anders fick som femtonåring år 1878 plats som tjänstegosse på no 29 i Klagstorp. Året därpå arbetade han som dräng på no. 14 i Tygelsjö. I november 1881 var han tillbaka i Hyllie som dräng åt fiskaren och skepparen Knut Nilsson på Sibbarp. Denne var en välbeställd man för att tituleras fiskare. De flesta fiskarna hade mellan två och tio i fyrktal för sina hus och jordplättar om de över huvud taget var upptagna i fyrktalslängden. Knut

72. Med detta avses det som i dag heter Västra Klagstorp.

Nilsson ägde 1/16 + 1/72 mantal jord och hade 82 i fyrktal. Man kan inte veta huruvida Anders deltagit i fisket förut, men sannolikt kom han i Nilssons tjänst i kontakt med andra fiskare på Limhamn. Knut Nilsson och hans bror Jöns brukade upplåta sina hem, ”di helige husen”, för läsmöten med kolportörer. Kanske var det under de tre åren som dräng åt Nilsson som Anders intresse för religionen byggdes upp. År 1884 flyttade Anders hem till sin mor och syster Karolina. Det är inte möjligt att avgöra om han redan nu började som daglönare vid kalkbrottet eller om han var besättningsman på någon fiskebåt, men förmodligen tog han vad han kunde få.

Modern dog i maj 1891 och några månader senare gifte sig den nu 28-åriga Anders med den tio år yngre Johanna Petronella Andersdotter. Johanna som var dotter till en fiskareänka flyttade hem till Anders och systemen Karolina. Den tolfte juli, knappt nio månader efter bröllopet, nedkom Johanna med sonen Olof Herman. De båda makarna engagerade sig i Frälsningsarmén. När Anders fattade pennan för att börja skriva dagbok var Johanna invigd soldat och Anders rekryt.

Makarna Olsson

Johanna var en ung brud när hon som artonåring 1891 gifte sig med den tio år äldre Anders. Medelåldern för de 28 par som sammanvigdes i Hyllie detta år var 27,9 för kvinnor och 29,5 år för män. Ålderskillnaden mellan makarna Olsson torde dock inte ha väckt något som helst uppseende, i en fjärdedel av de äkta paren detta år var skillnaden sju år eller mer.⁷³ Jag vet inte hur de träffades. De rörde sig i samma miljöer; Johanna var fiskaredotter och Anders arbetade som fiskedräng. Men de hade också ett gemensamt intresse för religionen. Kanske träffades de på något av Frälsningsarméns möten.

Det går inte att utläsa mycket om makarnas inbördes relation i dagboken. Varken Johanna eller Anders ger några som helst kritiska synpunkter på sin partner. Detta hänger samman med att båda skrev, och därmed också läste, i samma bok. På tioårsdagen av makarnas äktenskap skrev Anders att under de år som de varit gifta har det ”nog kommit många moln på vår himmel och det har sett mörkt ut för oss mer än en gång [...] Vi har gjort många felsteg under dessa tio år men Herren förlåter synder och helar alla brister” (17/10 1901). Det är dock svårt att avgöra om han med detta avser att äktenskapet i sig har varit utsatt för prövningar eller om han menar familjens hela livssituation.

73. Hyllie församlings Lysnings och äktenskapsbok 1891, MASA. Märk att det var nästan lika vanligt att kvinnan var den äldre partnern som att mannen var det.

Även de positivt laddade kommentarerna är fåtaliga. När Johanna fyllde 28 år den 17 oktober 1901 fick hon en symaskin av sin make vilket hon uppskattade. I mars 1909 tycks äktenskapet ha varit särskilt välsignat. Johanna skriver att ”de sista 3 veckorna har varit de skönaste jag upplevt under vårt snart 18-åriga äktenskap Gud har välsignat oss på ett alldeles särskilt sätt” (3/8 1909). Vad Johanna åsyftar med sin glädjeyttring går inte att veta. Familjens materiella villkor genomgick inga större förändringar vid tidpunkten. Kanske var det så att relationen mellan makarna helt enkelt fick en nytändning.

Johanna oroade sig för makens hälsa. ”Ack min man är så trött många gånger han behöfver stillhet för sina nerver ack ja det är ett jäktande och ett sträfvande var dag aldrig någon vila för honom. Jag deremot har så godt man har ju bara sitt lilla hem o hålla i ordning o sina kära barn att passa” (21/8 1911).⁷⁴ För att vila och samla kraft åkte Anders till Falsterbo en vecka i augusti under några års tid. Det var Anders syster Bothildas herrskap Lindkvist, sedermera Ancker, som ställde ett rum i sitt sommarhus till förfogande. Johanna berättar att frun alltid betalade resan dit.

Barnen

År 1892 födde 28 förstagångsföderskor barn i Hyllie. Medelåldern för dessa var drygt 27 år.⁷⁵ Johanna var den yngsta nyblivna modern det året, ännu inte fyllda nitton.⁷⁶ Den 12 juli 1892, nio månader efter vigseln med Anders, nedkom hon med sonen Olof. Knappt två år senare, den 24 juni 1894, utökades familjen ytterligare med sonen Algot. Sedan följde Olof (nr. 2) den 6 juli 1896, Samuel den 16 maj 1898, Ruth den 27 augusti 1900 och Anna den 24 oktober 1904. Johanna skrev i sin dagbok: ”Den 24 fick vi en liten dotter. Tack käre Gud. Må du hjälpa mig att vårda o sköta henne på bästa sätt ” (1904 24/10).

Johanna fick sina barn när det svenska befolkningsmönstret var i förändring. 1800-talets befolkningsexplosion började nu mattas av. Mortaliteten var förvisso stadigt på nedåtgående, men nativiteten sjönk mer. På så vis kom födelseöverskottet att sjunka från att ha varit 12,1 procent perioden 1881–1890 till att bli 7,8 procent perioden 1911–1920.⁷⁷ Philippe Ariès och många i hans efterföljd menar att i tider då barndödligheten var hög vågade

74. Citatet visar tydligt att samtiden inte värderade kvinnors bestyr i hemmet som ett riktigt arbete.

75. Hyllie församlings födelse- och dopbok 1892, MASA.

76. Den äldsta förstföderskan var 36 år.

77. Lars-Arne Norborg, *Sveriges historia under 1800- och 1900-talen. Svenska samhällsutveckling 1809–1986*, Stockholm 1988, s.12.

föräldrarna inte fästa sig vid barnen under de första åren.⁷⁸ Tanken om att föräldrar i äldre tid inte skulle älska sina barn har ifrågasatts inom såväl svensk som internationell forskning och borde kunna anses vara vederlagd.⁷⁹ Dock kan man fortfarande stöta på dessa tankar i nyare litteratur.⁸⁰ Under årtiondena kring sekelskiftet 1900 pendlade spädbarnsdödligheten på Limhamn mellan som lägst fem procent och som högst 15 procent av antalet födda.⁸¹ I Sverige som helhet dog cirka tio procent före ett års ålder.⁸² Men även de äldre barnen var utsatta. 46 procent av alla som dog i Hyllie församling år 1897 var barn under 12 år: varannan begravning var en barnbegravning.⁸³ Trots dessa tillsynes höga siffror finns det inga skäl att ifrågasätta Johanna och Anders kärlek till sina små. Tvärtom blir kärleken till barnen som mest tydlig i materialet när barnen var sjuka eller gick bort.

När Anders började skriva dagbok i januari 1893 var den fem månader gamle Olof lite sjuk. Många barn i Limhamn hade insjuknat i difteri. Det var en orolig far som vädjade: "Gud hjälp vår lille gosse, amen" (3/I 1893). Olof klarade sig undan epidemin, men tretton andra barn i församlingen dog den månaden varav åtta med diagnosen difteri.⁸⁴ Två år senare insjuknade Olof igen. Doktorn konstaterade att det var mässling och dubbelsidig lunginflammation (27/4 1895). Under en veckas tid skrev Anders inte något annat än förtvivlade böner till Gud att ändra sonens tillstånd. Onsdagen den förste maj lämnade den knappt treåriga gossen jordelivet. På torsdagen gick Anders och talade med pastorn, på fredagen hämtade han en kista och på söndagen fördes Olof till graven. På ett särskilt blad, längst bak i boken skrev Anders:

Farväl lilla älskling vi vill möta dig hos Jesus då skall vi aldrig skiljas mer. Wi saknar dig men vi prisar Gud som tog dig undan verldens stormar." (odaterat)

Redan dagen efter meddelar Anders att Algot blivit sjuk. Den lille var dock på bättringsvägen bara några dagar senare och Anders tackade Jesus.

Olika sjukdomar svepte över Limhamn med en näst intill cyklisk regelbundenhet och varje gång bad Johanna och Anders om att deras barn måtte

78. Philippe Ariès, *Barndomens historia*, Stockholm 1982.

79. Se till exempel Eva Österberg, "Underverk och vardagsliv", *Folk förr. Historiska essäer*, Stockholm 1995 och Emmanuel Le Roy Ladurie, *Montaillou. En fransk by 1294–1324*, Stockholm 1984.

80. Se till exempel Barbro Holmdahl, *Tusen år i det svenska barnets historia*, Lund 2000.

81. Gustaf Sjöström, *Limhamn. Dess industriella och sociala utveckling*, Stockholm 1906–1907, s. 12.

82. Lars-Arne Norborg, *Sveriges historia under 1800- och 1900-talen. Svenska samhällsutveckling 1809–1986*, Stockholm 1988, s. 10.

83. Hyllie församlings död och begravningsbok 1897, MASA.

84. Hyllie församlings död och begravningsbok 1893, MASA.

bevaras från det onda. I januari 1906 var dottern Ruth så sjuk att föräldrarna trodde hon skulle gå bort. De hämtade doktorn som kom vid halvnio tiden. Johanna skrev att Ruth ”var vaken vid kl. 5 på morgonen o låg o sjöng ”Hvit skrud jag får i Guds himmel” o sen somna hon igen tills kl. half 7 då hon skrek till o när jag tala vid henne ville hon inte svara. O jag blefså rädd att hon skulle dö men när så konvulsionerna gått öfver sof hon lugnt o godt tills kl en kvart före 3 då hon vakna o var glad. Tack käre Gud” (1906 26/1).

Knappt ett år senare blev Ruth allvarligt sjuk igen. På kvällen annandag jul 1906 skrev Johanna:

Min lilla Ruth får just nu sådant där anfall som hon hade för en tid sen så hade jag inte sett det förut så hade jag blifvit mycket förskräckt o så derfor att jag är ensam hemma men jag gick ned på mina knän o bad min himmelske fader att det snart skulle gå över o se medan jag ännu skrifver hör jag hennes jemna andetag. Tack käre Gud.

Fyra timmar senare dog sexåriga Ruth av hjärnblödning. Johanna lät pen-
nan ligga i fjorton dagar, sedan skrev hon:

När hon låg lik så var hennes ansikte så mildt o rart så jag föreställde mig att hon sett Jesus eller den ängel som kom att hemta henne o så fått denna kära min på sig. Ja hvile du tills vi mötas. Jag längtar dit der intet öga tåras (7/1 1907).

Barnen fick en kristen uppfostran. Redan som små fick de följa med till mö-
tena på Frälsningsarmén. Johanna berättar att Ruth kunde många andliga
sånger. Några av barnen kom senare att själva bli frälsningssoldater.

Så snart skolgången var avslutat skulle barnen bidra till familjens för-
sörjning. Johanna oroade sig för hur det skulle gå för den äldste sonen
Algot: ”med detta stridiga humör som han har ser det ganska mörkt ut för
framtiden” (7/6 1907). Som trettonåring började Algot som springgosse i
Malmö, men slutade bara efter ett par dagar. Man ville ha honom till att gå
med ”fylla” och det fick han givetvis inte för sina föräldrar. Därefter tjänade
han en tid på en gård i Tygelsjö (15/7 1907). Efter några dagars arbete på en
kolångare, som Johanna hoppades skulle ge en ”vacker peng”, fick Algot
så platsen som springgosse hos järnhandlare Cederholm på Limhamn (18/3
1908). Men sedan Algot gjort sig ovän med handlarens son fick han sluta i
december samma år. Johanna beklagade att sju kr i veckan till hushållskas-
san gått förlorat (19/12 1908).

I maj 1909 reste Algot i lära. Det framgår inte av sammanhanget men
möjligen lärde han till smed. En orolig moder skrev: ”Ack gode Gud bevara
mitt barn så han inte kommer ut i synden” (17/4 1909). Nästa gång Johanna
ger någon ledtråd om vad sonen arbetar med är 1912 då han först arbetar

vid ett bryggeri, därefter befinner han sig i Trelleborg för att bli ”välbeställd gesäll” och slutligen arbetar han som smed i Degeberga. Följande år gick Algot utan arbete en tid för att sedan köra tröskmaskin och därefter återvända till Trelleborg. Krigsåret 1914 gjorde han sin militära mönstring, men blev inte inkallad. Samma år arbetade han som eldare på en grävmaskin vid kalkbrottet på Limhamn.

Av Johannas anteckningar att döma var Algot en duktig löpare. Kanske var det hans ”stridiga humör” som fick komma till utlopp. Den 1 juni 1913 kom han trea i 5000 m på Malmö idrottsplats. Månaden efter sprang han in ett ”vackert pris” (27/7 1913). Den 15 mars 1914 var han i Köpenhamn och tävlade. Trots framgångarna önskade Johanna: ”Ack om mina barn ville löpa på den himmelska vädjobanan det skulle fröjda våra hjärtan ty detta intresserar oss inte mycket” (1/6 1913).

Sonen Olof började arbeta som 14-åring år 1910. Samma sommar skadade han sin hand på en fabrik i Malmö när han klistrade påsar. År 1911 tjänade Olof på en gård i Hindby, men vantrivdes så mycket med sin husbonde att han grät när han träffade mor och far (24/2 1912). Efter en kort tid på Budsändnings AB i Malmö begav sig Olof till Lund för att bli trädgårdselev, men återvände snart för att först arbeta vid Gödningsfabriken på Limhamn, sedan några dagar på bryggeriet för att slutligen hamna hos sin far vid kalkbrottet. År 1912 vigdes den 16-årige Olof tillsammans med 101 andra rekryter till frälsningssoldat i Malmö. I januari 1914 konstaterar Johanna att han vill fara till Stockholm och bli ”krigare”. Förmodligen är det Frälsningsarméns krigsskola i huvudstaden som åsyftas, om han hade velat värva sig i den svenska försvarsmakten hade det funnits möjligheter på mycket närmare håll.

Som sina bröder började yngste sonen Samuel att bidra till hushållskassan vid 14 års ålder. År 1912 följde han med en bryggare. Året därpå arbetade han någon vecka tillsammans med brodern Algot på ett bryggeri i Malmö och var därefter under en tid hantlangare hos pastorn för 2 kr/dag. År 1914 mönstrade Samuel på som mässpojke på en båt. Det var med en viss lättnad som Johanna konstaterade att sonen hade sällskap av två frälsningssoldater ombord. Möjligen fick Samuel platsen genom sådana kontakter. Lönen var 20 kr/månad (2/3 1914). Efter krigsutbrottet i augusti 1914 började Samuel arbeta vid banan på kalkbrottet, antagligen hos sin far. I slutet av året stod han dock utan arbete.

De tre sönerna fick, på samma sätt som fadern fått göra, söka arbete där arbete fanns. Detta innebar att de dels var en slags mångsysslare, dels att de var geografiskt rörliga. Hela tiden upprätthölls kontakten med familjen på Limhamn. Johanna antecknade när sönerna var hemma eller om de

skickade vykort. Hon tyckte om att ha dem hemma även om de ibland kivade med varandra (5/1 1914). Det framgår inte hur bröderna Olsson fick sina tidiga arbeten och vilka kontakter som kan ha spelat in. Det står i alla fall klart att föräldrahemmet utgjorde en fast punkt i tillvaron som ynglingarna upprätthöll kontakten med och återkom till om de stod utan försörjning. Till slut blev faderns inflytande avgörande; alla bröderna Olsson hamnade så småningom i kalkbrottet där fadern blivit banmästare. Huruvida de unga männen uppfattade detta som en personlig framgång eller ett nederlag står inte att veta.

Anders Olssons dagbok

Anders Olsson arbetade som daglönare och var rekryt vid Frälsningsarmén när han började skriva 1893. Han berättade om sina sorge- och glädjämnen, om sitt hårda arbete och sina religiösa funderingar i dagboken. Familjen hade det svårt, men Anders satte sin tilltro till att de skulle bli förlossade av Gud: ”Wi är en liten halleluja familj som är på resa till himlen” (28/1 1893). Ibland var denna förtröstan en förvisning om att de yttersta tiderna var nära. ”Jag väntar att hinna fram till de dödas uppståndelse, så slipper jag att dö, jag blir hastigt förvandlad” (24/1 1893).

Anders skriver förvisso om sina religiösa funderingar, men ofta berör ”samtalet” med Gud familjens sociala och ekonomiska situation. Gång på gång ber Anders Gud att bevara familjen från sjukdom och fattigdom: ”Jesus du ser att vi är mycket fattiga för tillfället men du får hjälpa oss” (7/1 1896). När denna vädjan uppfylls prisar han Gud: ”Vi är friska allesamman, vi har mat att äta och kol och ved att elda med och vi eger Guds frid i våra hjertan” (16/1 1893). Som daglönare fick Anders bokstavligen leva dag för dag. Kanske hade han ibland en viss framförhållning och visste att det fanns arbete för några dagar, men några längre perioder var det aldrig fråga om. Anders lastade och lossade cement, tegel, kol, soda och järnvägsräls i hamnen, han satte telefonledningar, grävde brunnar och körde flinta, men framför allt arbetade han med att flytta rälsen i kalkbrottet allt eftersom man bröt sten på olika ställen. Arbetet var slitsamt, gång på gång klagar Anders på värk i rygg och händer. För att orka med slitet och monotonin byggde han upp en stark gudstro: ”Jag frälst, jag frälst. Jag har gått ensam i dag och kört flinta, jag är inte ensam hugsvalaren den helige ande är när mig alla dagar” (9/1 1893). Kanske var det just under arbetet som ”samtalet” växte fram. Christer Winberg är en av de få historiker som tagit arbetarnas religiositet på allvar och inte bara betraktat den som en kvarleva från ett äldre samhälle. Han menar att den nya livssituationen i fabrikerna ställde nya frågor. I kallelsetanken, föreställningen att Gud givit varje människa en

uppgift, kunde arbetarna finna självrespekt och mening med livet. Religionen blev ett sätt att psykiskt överleva i det nya industriella samhället.⁸⁵ När Anders en regnig dag i december konstaterade att det ”känns ruskit här på jorden för den stackars arbetaren, men det är välsignat att det inte skall så för evigt, då vi komma till himmelen så skall det aldrig bli tråkigt” (4/12 1893), stämmer detta väl in med Winbergs tes. Likväl var arbetet något gott, ett tecken på Guds nåd. ”Jag har inte arbetat mer än halfva dagen, jag känner mig inte riktigt välsignad” (11/1 1893). Redan nästa dag konstaterar han: ”Jag känner mig välsignad och frälst, har arbetat hela dagen” (12/1 1893).

Winberg menar att det fanns en patriarkal strategi som underbyggde arbetarnas religiositet. Företagarna i ”det mörka Mark” tillsatte medvetet schartauanska präster i egenskap av markägare och arbetarna kom att påverkas långvarigt då skolan fungerade som kyrkans förlängda arm.⁸⁶ Disponenten för Skånska Cementaktiebolaget, R.F. Berg, hade som framgångsrik en liknande strategi för Limhamn. Det finns dock mycket som talar mot att den religiösa arbetaren skulle vara så bedövd av ”religionens opium” att han inte skulle se de sociala orättvisorna.⁸⁷ Anders Olsson var socialt medveten och han var övertygad om att Gud stod på de svaga och fattigas sida. När en välbeställd ölförsäljare på Limhamn dog skrev Anders:

Idag har Gall, den girigbuken gått ur tiden för att ställas inför Gud som utransakar hjertan och pröfvar njurar. Gall skall inte sälja flera halfva Biir mer (24/5 1893).

Inte ens kungahuset undgick kritik från den religiösa daglönaren. När prins Bernadotte besökte Limhamn den 15 april 1893 konstaterar Anders att ”Gud är större än alla, han är bättre än både kung och prins”. Och när man började göra ”storartade anordningar för Konungens mottagande i Malmö” skriver han: ”Ack måtte människor också göra sig i ordning för att mottaga Jesus den största härskaren” (22/5 1893).

85. Christer Winberg, *Fabriksfolket. Textilindustrin i Mark och arbetarerörelsens genombrott*, Göteborg 1989, s. 188. De arbetare Winberg skriver om är förvisso inomkyrkliga Schartauaner, men tanken om den personliga omvändelsen är genomgående för all väckelse.

86. Christer Winberg, *Fabriksfolket. Textilindustrin i Mark och arbetarerörelsens genombrott*, Göteborg 1989, s. 156 och 162.

87. ”Uttrycket ’folkets opium’ används ofta som ett exempel på Marx religionskritik; i regel i den leninistiska, vanställda formen ’opium för folket’”. Den felaktiga versionen karikerar emellertid Marx religionskritik. ”Opium för folket” antyder att folket manipuleras, att religionen packas på det *utifrån* för att söva de revolutionära känslorna, vilket också var Lenins uppfattning. Därmed går *dialektiken* i ’folkets opium’ förlorad. Uttrycket skall ju – som framgår av sammanhanget – visa att *religionen både är ett uttryck för och en social protest mot det verkliga eländet*.” Per Frostin, *Den ofullbordade revolutionen*, Stockholm 1982, s. 24.

Anders teg inte still om han blev orättvist behandlad. När han stuvade cement på en ångbåt kom han i bråk med kaptenen som bara ville betala 2.50 per dag. "Är det inte de rika som förtrycker eder?", frågar han sig i dagboken. Det lönade sig att säga ifrån för lönen höjdes till 3.50 per dag. Men Anders lät sig ändå inte nöjas, dagen därpå blev han ovän med styrmannen när han krävde 50 öre per övertimme. Även denna konfrontation tycks ha varit lyckosam, för när stuvningspengarna betalades ut två dagar senare fick Anders 4 kr och 20 öre per dag vilket var mer än väntat. Trots detta konstaterar Anders att "hade det gått rätt till så hade det blivit mera, det går väl denna gången" (29/4 1893).

Inte ens de kristna var rättfärdiga: "Jag blef förtörnad på Banmästaren i dag, jag fick aflöning, då jag såg att han inte gifvet mer än för halfva lördagen. Jag tyckte att han gjorde orätt då andra kalkbrottsdaglönare fick för hela lördagen borde hans folk ha det också. Men han är nog utaf den slags, så han tycker att när bara han får bra betalt så är det inte så noga med arbetaren, och sen vad gör det han är ju likväl en aktad medlem i Friförsamlingen" (29/12 1893). Relationen mellan de olika frireligiösa samfunden och Frälsningsarmén verkar ha varit litet spänd till en början. Efter en ovädersnatt i maj skriver Anders:

Inatt har det åskat mycket och ett gott regn har kommit, åskan slog ner i Predikantens skorsten, det var väl att det inte var Frälsningsarméns, för då hade nog Predikanten sagt att det var Guds misshag som uppenbarade sig (24/5 93).

Anders drog sig inte heller för att kritisera den egna kåren och dess officerare. I januari hade familjen bjudit in en kapten och en löjtnant på middag, men dessa föredrog att gå på bjudning hos en rik fru istället, vilket gjorde Anders "mycket förtretad" (8/5 1894). Han kunde heller inte tåla vissa officerares högfärd: "Adjutant Källström med fru har besökt Limhamn i dag. Källström och jag var en gång, när han var soldat, vänner men nu vill han inte tala med mig ty han är Adjutant" (8/5 1894). Ibland finns det dunkla anspelningar på brister officerarnas moraliska karaktär men framför allt klagar Anders på att kåren sköts dåligt och att officerarna är för slappa.

Var Anders ovanligt kritisk mot överheten? Det är svårt att veta huruvida det mod han visar i dagboken kom till uttryck i praktiken. Anders tycker själv att han blir för fort ond på andra människor och önskar att han hade lite mer fördragsamhet. I mars 1893 uppvisar han ett stort självförtroende och skriver "Jag är Guds den högstes barn, hvarför skall ja fruckta? Min fader är starkare än alla han skall hjälpa mig, Johanna och Olof till himmelen" (24/3 1893). Men bara några dagar senare tvivlar han på sin egen förmåga. "Jag är så feg många gånger skulle jag önska att få mer frimodighet, ack min

käre fader hjälp mig” (27/3 1893). I sina självbiografiska anteckningar gav frälsningssoldaten Johan Nilsson (f. 1875) Anders följande omdöme:

Han är den mest orädda människa jag känt och det är nog därför han sitter i andra bänken idag, ty hans nitälskan för arméns framgång kunde inte återhålla hans kritik mot lojheten var den än uppenbarade sig, men detta förorsakade jäv, sades det, för han och hans hustru sökt inträde vid Frälsningsarméns Krigsskola. Och det var synd, ty båda hade de bästa förutsättningar att bli framgångsrika i arméns tjänst.⁸⁸

Av Nilssons uttalande att döma låg Anders kurage honom i fatet. I det följande kommer det att framgå hur detta ibland kunde leda till konflikter.

Anders Olssons nätverk

Familjen och släkten

Av berättelsen om tiden före dagboken framgick att farbrodern Jöns spelade en viktig roll vid åtminstone två kritiska tillfällen. Han hyste in familjen när den anlände från Danmark 1861 och tog hand om dottern Bothilda när fadern Ola dog. Kanske var det i egenskap av dopfadder som kusinen Kersti, farbror Jöns dotter, tog hand om Bothilda? Som kommer att framgå kom kontakten att hålla i sig. Jag ska i det följande studera hur släkten figurerar dagboken.

Anders yngsta syster Karolina omtalas ett flertal gånger i dagboken. Hon bodde med Anders när han gifte sig med Johanna i oktober 1891 och stannade i hushållet i mer än tre år. Anders nämner vid några tillfällen att Karolina passade lille Olof när Anders och Johanna gick på Frälsningsarméns möten. Det förekom också att hon inte kunde och då fick en annan barnvakt anlitas. Den 25 maj 1894 gifte sig Karolina med den 21-årige arbetaren Johan Wilhelm Andersson och flyttade till honom i kvarteret Mörten. Johan Wilhelm som var född i Malmö hade flyttat in från Husie bara en månad före vigseln. Huruvida de kände varannan innan han kom till Limhamn framgår inte. Anders gjorde ingen anteckning om att systemen gift sig och lämnat hushållet. De båda familjerna umgicks, Anders och Johanna blev bjudna på kalas hos syster och svåger. I februari 1895 födde Karolina dottern Anna Hermina, vilket Anders noterar. Johanna var gudmor vid dopet. Tre veckor senare den 17 mars insjuknade Karolina så allvarligt att Anders fick bege sig till Malmö klockan tolv på natten för att hämta doktorn. Karolina

88. Notisen att Anders sitter i andra bänken indikerar att det förutom uppdelningen av män till höger och kvinnor till vänster även fanns en hierarkisk ordning där första bänken hade högst status. Johan Nilssons memoarer, PRA.

blev lite bättre nästa dag, men barnet fick vara hos Anders och Johanna tills vidare. Snart blev också svågern Johan Wilhelm sjuk. Anders vakade över de båda. Söndagen den 31 mars var febern av ett sådant slag att Karolina miste förståndet för några timmar och blev våldsam. Anders tackade Gud för att han, Johanna och barnen blivit skonade från sjukdom. Bara en månad senare drabbades Anders och Johanna av ett hårt slag, deras lille Olof Herman dog efter en kort tids sjukdom. Syster Karolina och hennes man tillfrisknade så småningom, men i juli samma år rycktes också deras lilla Anna Hermina bort. Ett år senare födde Karolina sonen Olof Albin.

Anders andra syster, Bothilda, hade ju lämnat hemmet redan som tioåring och flyttat till farbror Jöns i Klagstorp. Avståndet var dock inte längre än att man kunde upprätthålla kontakten. Bothilda tjänade som piga under nio år varefter hon flyttade in hos sin kusin Kersti och hennes familj. Där stannade hon sedan i tre år. Den 12 mars 1895 fick Anders budet att hon nedkommit med utomäktenskapliga tvillingar som var dödfödda. Anders konstaterade att "syndens väg är hård att vandra på", men begav sig till Klagstorp för att närvara vid begravningen. Den våren och sommaren miste alla de tre syskonen Olsson sina barn.

Antagligen var det sociala trycket för stort för Bothilda, kanske ville hon bara komma ifrån alltihop och börja på nytt. Efter 17 år i Klagstorp flyttade den 27-åriga Bothilda till Malmö hösten 1895. Där blev hon tjänstekvinna åt spisvärden Mårten Perssons änka, Emilia Holmqvist. Anders skriver ingenting om vare sig flytten till Malmö eller Bothildas vidare förehavanden, men detta innebar inte att kontakten var bruten. Hon stod som dopvittne när Anders och Johannas son August Olof Herman döptes 1896.

Farbror Jöns var Ola Håkanssons äldre bror. Han var änklings sedan tre år när Ola och hans familj kom från Danmark. När farbror Jöns omtalas i Anders dagbok har han köpt ett hus i Klagstorp. Där bor han med dottern Kersti, hennes man Nils Larsson Malm och deras tre barn Olof, Johan och Karl-Lorens. I juni 1893 vistades Johanna och lille Olof i Klagstorp under några veckor. En liknande vistelse finns noterad 1895. Det framgår inte, men det är rimligt att anta att de bodde hos släktingarna. Förmodligen arbetade Johanna i jordbruket. Farbror Jöns dog på skärtorsdagen 1895, Anders och Johanna bevistade begravningen torsdagen därpå.

När Anders behövde pengar för att lösa sina skulder hjälpte kusinens make Nils Larsson Malm honom att söka ett lån om 100 kronor i banken. En dagslön för Anders låg på 2.50 kr–4.20 kr. Den fattige daglönaren skulle aldrig ha fått ett sådant lån utan borgenär.

Vid ett tillfälle berättar Anders att han varit och hälsat på moster och morbror på Ängslättsgården. Det var hans mors lillasyster Karna, hennes man

drängen Per Bengtsson och deras son Johan som tjänade på Ängslättsgården i grannsocknen Bunkeflo. Denna notis, om än så liten, är tillsammans med vad som sagts om kontakterna med farbror Jöns, ett belägg för att människor ur underklassen upprätthöll kontakten med släktingar. Detta trots att man flyttade runt mellan gårdar i Skåne och Danmark.

Johanna var yngsta barnet av tre till fiskaren Anders Mårtensson och Ingrid Persdotter. Modern hade sedan tidigare fyra barn med sin förste man fiskaren Karl Peter Eriksson. Båda Ingrids män blev havets rov. Johanna var bara sex veckor när fadern drucknade. Åren innan Johanna träffade Anders bodde hon tillsammans med modern, systemen Emma och dennas utomäktenskaplige son Anton. Emma hade bara varit 17 år då hon fick Anton. 1890 insjuknade hon hastigt och dog, 20 år gammal. Några år tidigare hade den nittonårige brodern Karl Peter åkt till Amerika tillsammans med en kusin till modern för att fiska. Bara en kort tid efter ankomsten drucknade även han. Johannas andre halvbror, fiskaren Nils Peter Karlsson, ägde det hus där familjen bodde i kvarteret Sillen. Nils Peter hade fyra barn med sin hustru. Johanna var dopvittne till den yngste, Johan William, född 1890.

Anders nämner bara två av Johannas släktingar. Den ena är svärmodern Ingrid som kommer hem från lasarettet i Malmö och reser tillbaka två dagar senare (18/2 1893). Den andre är svärmoderns bror Ola Pettersson. Ola var en ogift man i 50-årsåldern som flyttat in från Bunkeflo socken 1892. Han arbetade omväxlande som dräng och arbetare. Lördagen den 30 april 1893 hade han kaffefest hemma hos Anders och Johanna. Vid två tillfällen berättar Anders att Ola satt och läste medan han själv skrev i dagboken. Man får intrycket av att Ola kunde röra sig ganska fritt i familjen Olssons hem. Anders tog med sig Ola till Frälsningsarmén. ”Jag och kapten bad med Ola Petter innan mötet. Gud hjälp honom” (19/3 1893).

Kontakter utanför släkten

Anders nämner 77 personer i dagboken som jag inte definierar som släktingar.⁸⁹ Några enstaka gånger återkommer ett och samma namn i dagboken, men det stora flertalet omtalas bara en gång. Vissa personer nämns bara med förnamn eller efternamn vilket omöjliggör identifiering. Sålunda har bara 56 personer (73 procent) identifierats. Det är denna grupp som kommer att undersökas i det följande. De övriga 21 kommer dock inte falla ifrån helt utan användes längre fram som exempel för olika företeelser.

De 56 identifierade personerna var födda 1810–1879.⁹⁰ De flesta var inflyt-

89. Med släktingar avser jag här föräldrar, syskon, mor- och farföräldrar, föräldrars syskon, kusiner, svärföräldrar, svärföräldrars syskon, svägrar och svägerskor.

90. 1810-t 2, 1820-t 6, 1830-t 6, 1840-t 9, 1850-t 15, 1860-t 11, 1870-t 7.

tade, endast elva var födda i socknen. Det var dock inga långa avstånd till födelsesocknarna, de flesta kom från några mils radie. Bland titlarna på männen märks tolv arbetare och sju fiskare. Dessa kategorier döljer sig med största sannolikhet också bakom de sex husägarna och de sex f.d. husarerna. Sex stycken har hantverkartitlar såsom skomakare, tunnbindare, smed och snickare. Det är mycket möjligt att de tre sistnämnda arbetade vid kalkbrottet. Utöver dessa nämns en hamnfogde och en banmästare vilka närmast är att betrakta som arbetsledare. Som småföretagare räknar jag en traktör, en byggmästare och en handlande. Hälften av personerna omtalas vid sin död. Den andra halvan fördelar sig jämt på personer som är sjuka, kontakter på arbetet, fritiden och Frälsningsarmén.

18 (32 procent) av de identifierade är kvinnor. Dessa omskrivs oftast som någons hustru eller dotter. Detta kan betyda att Anders känner dem just i egenskap av hustru eller dotter till någon, men fungerar också som ett sätt att precisera vem han menar. Två av kvinnorna är ogifta varav den ena bär titlarna handlande och mamsell. De gifta kvinnornas män bär titlarna arbetare, fiskare, kustroddare, husägare, f.d. soldat/husar, hamnfogde och byggmästare. Dessa titlar avviker inte från gruppen som helhet. 17 av kvinnorna omnämns i samband med att de dör, är sjuka, skadas, mister sitt förstånd och får barn. Den artonde kvinnan omtalas då hon rycker in som barnvakt när Anders syster Karolina, som vanligtvis ställde upp, vägrade. Det ser alltså ut som att kvinnorna endast uppmärksammades i dagboken då männen tvingades att ändra på sina dagliga rutiner. Ett undantag är den oidentifierade Maria Holmström som måndagen den 23 januari 1893 bjöd Anders på kaffe när han hade arbetat hela dagen i snö.

Jag ska nu närma mig de personer som Anders skriver om från två håll. Först ska jag diskutera dem utifrån det sammanhang de nämns, därefter ska jag undersöka om personerna är relaterade till varandra ifråga om grannskap, medlemskap i församlingar och föreningar eller såsom dopvittnen.

Dödsfall, sjukdom och olyckor

Anders rapporterar 36 dödsfall i dagboken. Tre av dessa har jag inte återfunnit eller kunnat identifiera i död- och begravningsboken 1893–1896 som inalles omfattar 320 församlingsbor. Vilka var då de 33 som Anders skrev om? Fyra av dödsfallen var lite ovanliga och kom kanske med för att de var spektakulära. Det var när kommunalmannen och missionsförbundaren Karl Sjöberg hängde sig 1895.⁹¹ Ett annat fall var när den tjugosjuårige må-

91. Jag kommer dock att återkomma till Karl Sjöberg då Anders arbetar under honom vid ett anläggningsarbete.

laren Kristian August Hansson hittades ihjälfrusen tio dagar innan hans son skulle födas 1897. Det var vidare när en bierkörare körde över fiskaren Hans Olssons ettåriga dotter Hilda Maria 1893 och när "girigbuken" Ola Gall gick ur tiden för att ställas inför Guds rannsaking. Trots det spektakulära i dessa händelser kan jag inte helt utesluta att personerna kan vara delar av Anders Olsson sociala nätverk, kvar blir 29. Fördelningen mellan könen är jämn.

Det går inte att inte veta vad för slags relation Anders hade med var och en av dessa personer, men förmodligen var det arbetskamrater, grannar och människor som gick på Frälsningsarméns möten. Om man ser till männens titlar så var fem fiskare och fyra arbetare, men troligtvis döljer sig även dessa kategorier bakom titlarna f.d. husar och husägare. Utöver dessa omnämns banmästare Möller som kan ha varit Anders förman vid kalkbrottet, skomakare Engström vars nio månader gamla son dör i "hjernfeber", byggmästare Gyllins hustru Bothilda och handlande Kristina Larsson. Kanske hade Anders en relation till skomakare Engström och mamsell Larsson såsom kund i deras butiker, kanske stannade han en stund längre och pratade religion med de båda missionsförbundarna? Även byggmästare Gyllin och hans bortgångna hustru Bothilda var medlemmar i Friförsamlingen. Det är värt att notera att de personer som inte kan härledas till kategorierna fiskare och arbetare samtliga var medlemmar i Friförsamlingen. Som tidigare nämnts arbetade Anders som dräng åt Knut Nilsson på Sibbarp under tre år i början av 1880-talet. När Knut Nilssons ogifta dotter Elna, 35 år, dog i lungshot 1893 finns detta noterat i Anders dagbok. Men huruvida Anders upprätthöll kontakten med sin forne husbonde framgår inte.

Den ende, förutom Karl Sjöberg, som omnämns i dagboken före sin död är arbetaren Nils Hansson Sandberg. Han var 19 år äldre än Anders, ogift, nyinflyttad från Lilla Isie och sekreterare i Frälsningsarméns Limhamnskår. Anders noterar sju gånger från januari 1893 till Sandbergs död den 16/12 1895 att han hälsat på den lungsjuke vännen. Sista natten vakade Anders tillsammans med kapten Seger. Sandberg hade dött ensam om inte vännerna från Frälsningsarmén varit där. Förmodligen var det praxis bland frälsningssoldaterna att se om de sina när de var sjuka. Det finns flera tillfällen noterade. I januari var Anders med Axel Pettersson och såg till Ljungbergs sjuka hustru, några dagar senare gick hans hustru Johanna dit. Vid två tillfällen besökte Anders kapten Söderling vid sjukbädden.

Ibland nämner Anders namn i samband med olyckor. I sju av fallen rör det sig om incidenter vid kalkbrottet. Arbetare klämdes mellan vagnarna, miste händer och ben. Anders bad för de skadade: "Soldat Strandkvist har kommit till skada i kalkbrottet. Gud hjälp honom att snart bli frisk igen" (1/5 1893). Det var inte bara männens arbete som var riskfyllt. I februari

1893 berättar han att Jöns Engdahls hustru skadat sitt ben, hur det hela gick till framgår inte. Fiskarnas arbete var inte mindre farligt. Död- och begravningsboken vittnar om åtskilliga Limhamnsfiskare som blivit havets rov. Den 12 april 1896 berättar Anders att fem ynglingar från Malmö var i Limhamn och köpte en båt av Jöns Andersson. ”När de skulle segla här ifrån kantrade båten med den påföljd att 4 utaf dem drunknade, och den 5:te blef bergad i sista minuten af Per Lels och Aug. Widerberg.” Veckan innan föll en yngling av riggen på Olof Perssons skuta och bröt av ”arm och ben” (4/1 1896). Kännedomerna om händelserna visar att Anders hade kontakter med fiskarkåren, även om ingen av de omnämnda personerna kan relateras direkt till Anders.

Konflikter och skvaller

Är alla sociala nätverk alltid positivt laddade eller kan konflikter också ses som ett uttryck för sociala nätverk? Lewis Coser menar att ju mer två parter investerar känslomässigt i en relation, desto aggressivare blir de om de hamnar i konflikt med varandra.⁹² I Anders dagbok förekommer ett flertal situationer som ter sig konfliktfyllda i olika grad. De flesta av dessa rör sig om Frälsningsarmén på olika sätt. Det var när Johan Strandbeck vid upprepade tillfällen störde och förstörde Frälsningsarméns möten. Den unge Strandbecks far var Anders hyresvärd och granne, hans mor Elna passade lille Olof när Anders och Johanna var på möte. En höstkväll berättar Anders upprört att ”Ikväll kom Johan Strandbeck hem och var rusig, en djefvul i menniskogestalt. Han ropade och skrek som ett vilddjur, han var stygg mot sin mor” (20/9 1893).

Ofta rörde det sig om interna konflikter i kåren. Inledningsvis berättade jag om missnöjet med vissa officerare. Dessa klagomål återkommer gång på gång genom de fyra åren. När officerarna skulle åka på kongress sommaren 1894 tyckte Anders att ”det var bäst att dom inte kom igen, ty de blir visst inte till mycket välsignelse här” (18 juli 1894). Om ett hallejujamöte den 10 november 1895 heter det att ”det hade nära för liknat en teater än ett Frälsningsarmémöte”. Året därpå klagar Anders på att kåren sköts dåligt.

Hornmusiken verkar ha varit en hjärtesak för Anders. Att han inte var nöjd framgår på flera ställen, ”Gud vet hur det kommer att gå för den musikkåren” (24/3 1893). Anders beslutade sig för att ta saken i egna händer. Sommaren 1894 diskuterade han med Jöns Lundgren möjligheten att själv bilda en musikkår. Två månader senare meddelar han att ”ikväll har jag börjat att öfva mig att blåsa instrument, Gud hjälp mig att det må gå bra”

92. Lewis Coser, *Sociala konflikter*, Stockholm 1971, s. 24 f.

(28/9 1894). Detta gillades dock inte av alla. Ytterligare en månad senare var Anders Lilja och Ola Kvant "mycket förbittrade" över att Anders övade med arméns instrument. Att Anders var lite på kant med Lilja framgår också när han berättar att efter en "salig kaffefäst" så "för Lilja ut i raseri på soldatrummet och grälade väldigt med Mathilda Jonsson" (28/3 1896). Sommaren 1896 lånade kapten Pallin ut musikkåren till metodisterna. Detta blev upphov till en brytning mellan Anders och kaptenen. Om de blev sams igen förtäljer inte dagboken.

Det förekommer också notiser där Anders själv inte är inblandad som när makarna Rangström blir strukna ur Frälsningsarméns soldatrulla för hors skull och när Norrman och Roslin lämnar armén och "går bort från Gud". Dessa händelser störde Anders. Jag vill mena att Anders irritation och återkommande konflikter inom kåren visar att han investerat mycket känslomässigt kapital i sitt engagemang. Att inte respektera armén som sådan, eller Anders föreställningar om vad armén borde vara, var liktydigt med att inte respektera Anders som människa. Det var i rollen som frälsningssoldat som Anders förverkligade sig själv.

I september 1893 berättar Anders att två kvinnor, Gerda och Kristin Hans Pers, varit hos Per Trulsson och "förklenat oss". De skvallrande kvinnorna torde ha känt Anders, varför skulle de annars tala illa om honom? Per Trulsson som fick höra skvallret måste också ha känt Anders, han berättar ju vad han hört för honom. Trulsson var fiskare och ägde ett hus i samma kvarter som Anders bodde, de båda kvinnorna har jag tyvärr inte kunnat identifiera.

Det är ett återkommande dilemma att identifiera personer som bara nämns vid för- eller efternamn i dagboken. Just det faktum att deras namn nämns på ett så självklart sätt visar att det var personer som stod Anders nära på något sätt. Att inte ha med dessa i undersökningen innebär inte bara att representativiteten blir mindre utan framför allt förlorad kvalitet. Hur gärna skulle jag inte vilja veta vem Hansson var? Denne arbetskamrat som Anders beskriver som en stor fiende och som vid ett tillfälle hotar Anders med stryk. Vem var Johansson som gjorde Anders orätt och illa till mods? Är det samme Johansson som ett år senare lånade honom 5 kr så att han kunde betala skräddaren och köpa sig en mössa? En inte alltför vild gissning är att det är den tidigare omnämnde banmästare Johansson som avses, förmannen som trots att han var en rättfärdig kristen snålade med löneutbetalningen.

Arbete och fritid

Som daglönare hade Anders inte några arbetskamrater i den meningen att han ingick i ett permanent arbetslag. Som tidigare sagts kunde han arbeta med lastning och lossning i hamnen ena dagen för att några dagar senare flytta räls i kalkbrottet. När Anders grävde brunn för municipalsamhället skedde detta under Gyllins och Sjöbergs ledning, båda styrelsemedlemmar i Friförsamlingen. Möjligen var Anders religiösa sinnelag till hans fördel när han värvades till arbeten av det här slaget. Två av personerna i Anders nätverk omnämns som arbetskamrater. Det är Sven Jacobsson född 1846 i Lilla Isie och tidigare nämnde Jöns Lundgren. Anders fritid upptogs till stor del av aktiviteter inom Frälsningsarmén. Möten, sjukbesök, basarer och fester avlöser varandra i dagboken. Utöver detta berättar Anders att han varit hembjuden till snickare Andersson och att Maria Holmström bjudit på kaffe. Två bröllop finns noterade, men det framgår inte helt tydligt att han var inbjuden.

Grannskap

De personer Anders skriver om bor oftast inom socknen. De utsocknes kontakterna består nästan uteslutande av släktingar. Dessa var farbror Jöns med dottern och svärsonen Malm i Klagstorp, moster Karna och morbror Per i Bunkeflo och syster Bothilda i Klagstorp och Malmö. Faktum är att de flesta släktingar som omnämns inte bor på Limhamn. Den enda utsocknes kontakten som inte identifierats som släkt är Karl "Smälänning" som bjuder på kaffe efter ett möte som Frälsningsarmén höll i Naffentorp i grannsocknen. Det förekom ofta att armén gästade andra orter och fick besök av andra kårer. Även om det inte uttrycks i dagboken, förefaller det inte osannolikt att det även knöts personliga kontakter vid dessa tillfällen.

I äldre sociologisk forskning har forskare som till exempel Simmel pekat på individernas anonymitet och främlingskap i städerna. Senare forskning vill dock beskriva städerna som en uppsättning av olika gemenskaper.⁹³ I svensk historisk forskning har grannskapets betydelse för arbetarklassen bland annat lyfts fram av Billing och Stigendahl.⁹⁴ Vilken betydelse hade grannarna i det snabbt växande municipalsamhället Limhamn? För att kunna besvara detta måste man först definiera vad man menar med grannskap. I sociologiska studier av större städer använder man ofta hela stadsdelar som undersökningsområde. I geografiska nätverksstudier be-

93. Burke P., *History and Social Theory*, Cambridge 1992.

94. Peter Billing & Mikael Stigendahl, *Hegemonins decennier. Lärdomar från Malmö om den svenska modellen*, Borås 1994.

höver man inte begränsa undersökningsområdets utsträckning i rummet. Man måste däremot fastställa koordinaternas storlek. Koordinaterna kan vara länder, härader, städer, kvarter, eller rutor av önskad storlek.⁹⁵ Jag tar min utgångspunkt i kvartersindelningen av Limhamn och jämför Anders Olssons kontakter i hemkvarteret Braxen med kontakter i andra kvarter.⁹⁶ Flyttningar är ett metodiskt problem i grannskapsstudier. Man flyttade ganska ofta inom samhället. Generellt kan man säga att fiskarna var mer stabila medan arbetarna flyttade oftare. Flyttningarna hänger också samman med familjens livscykel. Familjen flyttade när barnaskaran växte eller när maken eller maken dog. Fyra av de studerande familjer flyttar 1893–1896, varav den ena flyttar tre gånger. Jag har valt att notera personerna där de huvudsakligen bodde under perioden.

I absoluta tal skriver Anders mest om personer i hemkvarteret Braxen (karta I). En jämförelse av hemkvarteret med några av grannkvarteren visar att kontakterna inom hemkvarteret även är fler i relation till antalet befintliga hushåll (tabell I).

Tabell 15: Anders Olssons kontakter i förhållande till antalet hushåll i fyra kvarter

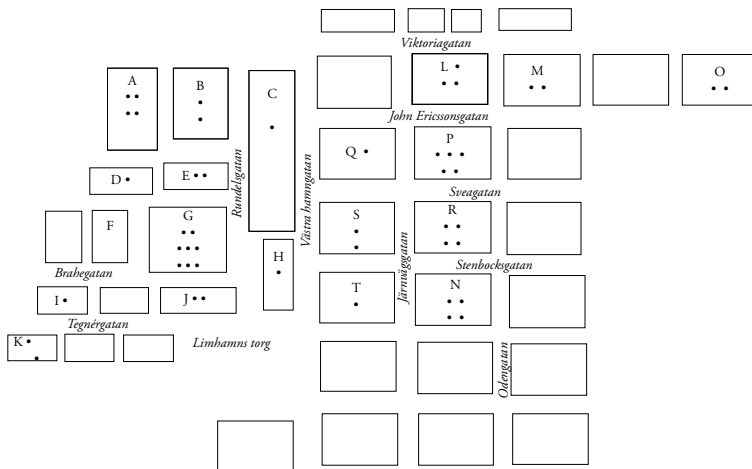
Kvarter	Antal hushåll	Andel kontakter (procent)
Braxen	48	19
Gäddan	26	8
Siken	48	2
Löjan	39	0

Källa: Hyllie församlings husförhörlängd 1893–1896 MASA.

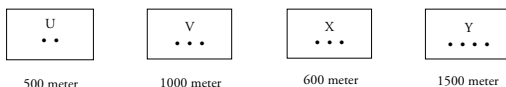
95. Örjan Simonsson använder sig av de rutor på 1kv.km i sin studie av nätverk i Torstunda härad. Örjan Simonsson, *Den lokala scenen. Torstuna härad som lokalsamhälle under 1600-talet*, Uppsala 1999.

96. Undantaget Hyllie: De delar av socknen som ligger utanför municipalområdet. Nytorp: Municipalområdets sydostligaste delar vilka främst består av Skånska Cementaktiebolagets arbetarbostäder med samma namn. Det finns ingen karta över Limhamn från perioden 1893–97. Till min hjälp har jag en karta från 1888 och byggnadsplan från 1906. På den förra saknas lite av 1890-talets bostadsbebyggelse, den senare innehåller både fastigheter som byggts fram till 1906 såväl som planerade projekt av vilka vissa aldrig blev av.

Karta I: Anders Olssons kontakter på Limhamn 1895

Kvarter som ligger utanför Limhamns huvudsakliga bebyggelse och deras avstånd från Anders Olssons hem

• Antal kontakter i kvarteret

Kvarter	Kontakter	Kvarter	Kontakter	Kvarter	Kontakter
A. Sillen	4	B. Torsken	2	C. Hummern	1
D. Flundran	1	E. Gäddan	2	F. Löjan	0
G. Braxen	8	H. Siken	1	I. Ålen	1
J. Rudan	2	K. Stenbiten	2	L. Trasten	3
M. Steglitsen	2	N. Ripan	4	O. Talgoxen	2
P. Staren	5	Q. Stenskvättan	1	R. Påfågeln	4
S. Dufvan	2	T. Nattskärran	1	U. Koffertfisker	2
V. Nytorp	3	X. Papegojan	3	Y. Hyllie	4

Källor: Anders Olssons dagbok, Limhamns köpings byggnadsplan 1906, Karta över Limhamns municipalsamhälle 1888. PRA.

En kvantitativ undersökning visar alltså att Anders skrev mer om personer i hemkvarteret än i de omgivande kvarteren i sin dagbok. En kvalitativ studie av vad han skriver om sina grannar visar att det delvis innefattar några dödsfall, men framför allt en typ av omnämnanden som inte förekommer någon annanstans. Det handlar om "nära" personliga relationer. Anders berättar att familjen varit hembjudna till snickare Andersson, att Löfdahls hustru nedkommit med en gosse och att Elna Strandbäck, som Olssons

hyrde av, suttit barnvakt. Relationen till Elna Strandbäcks son Johan var som framgått dock allt annat än god. Det skvallrades en del i kvarteret. Fredagen den förste september, 1893 skriver Anders: "Ikväll fick jag höra vad jag inte trodt, Kristin Hans Pers och Gerda var till Per Trölsson och förklenade oss. Gud bevara oss ifrån hala tungor". Dramatiska utspel av grannarna noterades också. "Fru Silfver har ställt till en förfärlig uppståndelse i dag, hon låtsade att hon skulle förgifta sig" (1/5 1894). Samtliga av dessa kontakter med grannarna saknar motsvarighet i det övriga materialet. Grannskapet tycks ha varit en arena för såväl umgänge som konflikter.

Religiösa nätverk

Religionen upptog en stor del av Anders vardag. Redan som fiskedräng hos Knut Nilsson hade han förmodligen varit med på de sammankomster med kolportörer som förekom där. När dagboken börjar 1893 var Anders hustru Johanna invigd soldat. Anders blev invigd först i januari 1895, men tycks ha varit väldigt engagerad i kåren de föregående åren. Han berättar om de dagliga mötena, om festerna och basarerna. Redan 1894 fick han själv hålla i mindre möten, något på Limhamn och några i Naffentorp och Klagstorp.

Åtminstone femton av de 56 identifierade kontakterna var med i Frälsningsarmén.⁹⁷ Tre av dessa var med i hornmusiken. Det var de något yngre Kvant och Lilja som menade att Anders skulle hålla sig ifrån musikinstrumenten och det var Frans Olsson som gjort "sig dum". Den senare gick med i Metodistförsamlingen 1896. Roslin och Norrman, båda jämnåriga med Anders, omtalas för att de "gått bort från Gud". Den senare nämns också vid hustruns bortgång. Lars Rangström och hans hustru omtalas som utslutna ur armén för hor. Jag har ovan berättat om Nils Sandberg som Anders besökte vid sjukbädden och vakade över under de sista timmarna. Soldat Strandkvist råkade ut för en olycka och skadades i kalkbrottet. Förmodligen var det också där som Per Jacobsson miste sitt ben. Den senare brukade leda möten med Anders, Hans Mårtensson och Nils Sjöberg i grannsocknarna. Sjöberg gick med i Metodistförsamlingen 1896.

Axel Pettersson och Jöns Lundgren är de frälsningssoldater som omtalas flest gånger i dagboken. Axel Pettersson var en ogift arbetare, född 1867 i Skurup. Han gjorde sjukbesök och höll i möten tillsammans med Anders. Den 10 mars 1896 gav man ett farvälmöte för Axel på kåren när han skulle åka till Krigsskolan. Anders bad Jesus att "bevara honom i ödmjukhet" (10/3 1896). Jöns Lundgren är en intressant kontakt då han omtalas i många olika sammanhang. Han var tio år yngre än Anders, ogift och född på Limhamn.

97. Jag räknar makarna Rangström och Norrman som vardera en kontakt.

Det är med Jöns som Anders planerar att starta en musikkår. Sommaren 1894 får de höra att många officerare övergått till något som kallas Sprängbataljonen. De båda bestämmer sig då för att skriva till Sprängbataljonens ledare Dufvberg för att "höra vad han säger" (31/7 1894). Anders och Jöns var också arbetskamrater. I maj 1893 grävde de en brunn tillsammans om dagarna och vaktade en lokomobil om natten. När Jöns stoppar snus i munnen utbrister Anders: "jag hade trot att Gud frälst dem från de otyget" (9/1 1893). Man kan finna ytterligare en koppling mellan de båda. När Anders och Johannas son Johannes Algot Valdemar döptes 1894, så är Jöns Lundgrens föräldrar Nils och Anna dopvittnen. Det är värt att notera att dessa är de enda dopvittnen som Anders och Johanna hämtar utanför släkten. De var pionjärer inom Friförsamlingen som de tillhört sedan den bildades 1883.

De femton frälsningssoldaterna var i åldern 20–43 år 1895. Alla förutom de två yngsta var födda utsocknes. Bland titlarna återfinns framför allt arbetare men också liknande titlar såsom en maskinsmörjare, en smed, en tunnbindare och en soldat. Märk att ingen tituleras fiskare. Endast Nils Sjöberg bodde i samma kvarter som Anders. En tendens i adresserna är att ingen bor i de västra kvarteren som vätter mot havet, de mer utpräglade fiskarekvarteren (se karta i kvarter A, D, F, I, K). Däremot finns en viss koncentration av adresser till de östliga kvarteren där sju av frälsningssoldaterna är bosatta (se karta i kvarter L, M, P, R).

I Friförsamlingens medlemsmatrikel står tio av Anders identifierade kontakter antecknade vid tiden för undersökningen. Ytterligare två familjer kan kopplas till församlingen. Den ena för att den lät döpa sitt barn i Friförsamlingen 1886. Den andra för att barnbarnen som döpts i Friförsamlingen blir fosterbarn i familjen då deras far dör.⁹⁸ Missionsförbundarna var i ålder 27–71 år 1895, endast två var under 35 år. Alla utom tre var födda utom socknen. Bland titlarna märks fyra fiskare, två husägare, två skomakare, en byggmästare, en handlande, en tunnbindare och en arbetare. Två av missionsförbundarna bodde i samma kvarter som Anders. Den ena var Elna Strandbäck som Olssons hyrde av, den andra var fru Silfver. Dessa omnämnanden skiljer sig inte kvalitativt från helheten; framför allt handlar det om dödsfall (8).

Beträffande Metodistförsamlingen nämner Anders tre personer som kan återfinnas i matrikeln för församlingen. I samtliga fall var dessa frälsningssoldater vid omnämnandet men bytte sedan samfund. Sammanfattningsvis kan

98. Den avlidne är fiskaren, predikanten och kommunal mannen Nils Jönsson som figurerat i flera av de tidigare avsnitten, senast i framställningen om A.M. Petersson-Holmes nätverk.

det sägas att Anders främst skrev om sina relationer till andra frälsningssoldater och att det även figurerade en hel del medlemmar ur Friförsamlingen i hans sociala värld. Detta hänger samman med att Friförsamlingen var det äldsta samfundet på orten som sprungit ur verksamheten i Missionshuset där Anders förmodligen också deltagit. Anledningen till att medlemmar ur Metodistförsamlingen inte figurerar i någon större utsträckning står givetvis i samband med att samfundet uppstod först 1895 då Anders skrivande börjat avta.

Kontakter med föreningar, bolag och kommunalpolitiker

Anders hade bakgrund som fiskedräng och upprätthöll kontakten med fiskarkollektivet även fortsättningsvis. Detta hängde givetvis samman med att hans hustru Johanna var av fiskarsläkt och arbetade som fiskförsäljerska, men också med det faktum att många fiskare var frireligiösa och deltog i de olika missionshusens verksamheter. Åtminstone sju av de personer som Anders skriver om var medlemmar i Limhamns Fiskareförening, däribland hans hyresvärd Anders Strandbäck.

I Anders dagbok berättas att ett ”stort folkmöte för allmän rösträtt” hölls på Limhamn den 26 maj 1895. Men redan två år tidigare berättar han att ”Johanna har gått till Arbetare Demonstration, Gud välsigna det mötet” (19/1 1893) och att det varit ”stor arbetaredemonstration på frälsningsarmén” (31/10 1893). Det är svårt att veta vad detta var, men med tanke på att fackföreningsrörelsen inte etablerat sig på Limhamn ännu och att sammankomsterna hölls på Frälsningsarmén var det förmodligen något slags religiöst möte. Såsom daglönare var Anders förmodligen inte medlem i någon sjuk- och begravningskassa.⁹⁹ Bland de personer han skriver om var det ingen som satt i styrelserna för någon av de undersökta kassorna vid tillfället. Först långt efter Anders lagt ifrån sig pennan figurerar vännen, arbetskamraten och frälsningssoldaten Jöns Lundgren som revisor i kassan Annetorp 1904. Dessförinnan hade Johannes Ljungberg, vars sjuka hustru Karolina hade fått besök av Anders, varit suppleant i Folkets enighet 1898.

Anders organiserade sig inte heller fackligt och inga av de personer han nämner i sin dagbok kom att ha något som helst uppdrag inom arbetarrörelsens organisationer på Limhamn fram till undersökningsperiodens slut 1914. Anders ingick istället i det som i tidigare kapitel omtalats som det religiösa nätverket. Bland de personer han nämner i sin dagbok kom två sedermera bli medlemmar i Svenska Arbetareförbundet. Båda dessa var frälsningssoldater.¹⁰⁰ Det religiösa nätverket hade starka kopplingar till

99. Han var enligt medlemsmatrikeln inte med i Annetorp som var kalkbrottsarbetarnas kassa.

100. Jfr Maris 3 där det utifrån matriklarna endast finns en överlappning.

bolagen på orten. I dagboken nämner Anders fem som suttit eller satt i Missionshusbolagets styrelse, två av dessa hade också suttit i styrelsen för hamnbolaget. Anders kontakter inom det religiösa nätverket var honom till fördel på så sätt att han som religiös arbetare ansågs vara vaccinerad mot socialismen och därmed pålitlig. Därför kom daglönaren så småningom att få chansen att avancera till förman. Med hänsyn till den starka Gudstro som framkommer i dagboken kan man inte betrakta Anders religiösa engagemang som en medveten strategi för att göra karriär. Anders Olssons strävan efter att förverkliga sig själv genom sin Gudstro och de sociala relationer var han ingick, påverkade och förstärkte varandra ömsesidigt. Anders blev med andra ord genom sitt religiösa engagemang invävd i ett religiöst nätverk.

Genom det religiösa nätverket hade Anders kontakter i kommunalpolitiken. Bland de personer som Anders skriver om hade sex kommunalpolitiska uppdrag under perioden fram till 1914. Uppdragen var främst i olika kommittéer och nämnder, endast en satt i municipalfullmäktige. Kännetecknande för samtliga dessa personer var att de också satt eller hade suttit i Missionshusbolagets styrelse och/eller var medlemmar i Friförsamlingen. Hur nära kontakt Anders hade med dessa är dock svårt att avgöra. I samtliga fall omnämns de i samband med dödsfall i deras familjer. Utifrån dagboken framkommer att en av dessa, byggmästare Gyllin, förestod anläggandet av en brunn som Anders arbetade med. Det är mycket möjligt att detta var ett kommunalt anläggningsarbete och att Anders rekryterats inom det religiösa nätverket. Men mycket mer än ett antagande kan det aldrig bli.

Dopvittnenas nätverk

Går det att se kopplingar mellan familjer i Anders Olssons personliga nätverk genom en dopvittnesanalys? Dopvittnen har registrerats för barnen till de 56 personer som identifierats i dagboken. Kriterierna var att barnen skulle vara födda i Hyllie församling och bo i sina föräldrars hushåll någon gång mellan 1893–1897. Inalles handlar det om 308 vittnen. Två tredjedelar (199) av dessa var kvinnor. Jag kan se åtta konstellationer där familjerna i Anders nätverk är dopvittnen åt varandras barn eller har gemensamma vittnen som inte ingår i Anders nätverk. I dessa konstellationer ingår två till sex familjer.

I två av fallen rör det sig om enkla dopvittnesförhållanden (Bilaga 5, Tablå A). Detta innebär att medlemmar ur en familj inom Anders nätverk är dopvittnen åt barn i en annan familj inom nätverket. I den första konstellationen är Lars Persson och hans hustru Bengta dopvittnen till Per Persson och hans hustru Elsas dotter. Familjerna är tvåfaldigt släkt med varandra i det att Lars är morbror till Per och att Bengta och Elsa är systrar. Anders

nämner dem i samband med dödsfall. Det är svårt att veta i vad mån han hade någon närmare kontakt med dem. De tillhörde fiskarbefolkningen, men var inte medlemmar i något av de religiösa samfunden. Däremot hade Lars och Bengtas bortgångne svärson Nils Jönsson varit en av eldsjälarna i den tidiga väckelsen, Missionshusbolaget och senare i Limhamns Friförsamling.¹⁰¹ De föräldralösa barnen bodde hos sin farmor och farfar. Ett av dessa barn, Johan, kom sedermera att bli frälsningssoldat. Det var han som gav Anders Olsson det tidigare refererade omdömet som den mest orädda människa han träffat. Lars och Bengtas söner Anders Richtow och Olof var engagerade i Missionshusbolaget och Friförsamlingen. När Anders Richtow gifte sig 1895 finns det en anteckning om detta i dagboken.

Beträffande den andra konstellationen, bestående av familjen Engström och Rangström, kan det konstateras att Lars Rangström och Hans Engström var bröder, trots de olika efternamnen. Paret Engström var medlemmar av Friförsamlingen och Anders berättar i dagboken om hur deras son Josef dör nio månader gammal. Rangströms var med i Frälsningsarmén. Anders nämner dem när de utesluts för hors skull.

I ett fall är två familjer i Anders Olssons nätverk indirekt kopplade till varandra genom att de har valt dopvittnen från en och samma familj utanför nätverket (Bilaga 5, Tablå B). Utifrån namnen kan konstateras att Wilhelm Larsson antingen kan vara bror till Edvard eller Maria Larsson. Det finns dock ingenting i namnen som antyder att Johannes och Ingrid skulle vara släkt med varken Wilhelm och Anna eller Edvard och Maria. Anders nämner familjen Dahl-Larsson när Maria dör. Både Anders och Johanna besöker fru Ljungberg då hon är sjuk. Detta besök är intressant eftersom de två frälsningssoldaterna besöker en medlem av Friförsamlingen. De andra två familjerna var inte med i Friförsamlingen eller Metodistkyrkan, men det kan inte uteslutas att de var engagerade i Frälsningsarmén.

I tre fall är tre familjer i Anders sociala nätverk sammankopplade med en extern familj. Jöns Fredriksson som inte tillhör Anders nätverk är vittne till sin syster Estrids barn (Bilaga 5, Tablå C). Hans hustru Cecilia är i sin tur vittne till Hans Roslin-Persson och Helena Österlinds dotter. Varken Hans eller Helena kan utifrån namnen relateras som släktingar till de andra två familjerna. Helena är i sin tur dopvittne till Johan Norrman-Anderssons och Elna Kristenssons dotter. Inte heller dessa kan utifrån namnen relateras som släktingar till de andra. Samtliga fyra familjer är med i något religiöst samfund. Fredriksson och Nyberg är med i Friförsamlingen och Norrman

101. Nils Jönsson har omtalats i flera av de tidigare avsnitten till exempel i kapitlet om väckelsen på Limhamn, avsnittet om kommunalpolitikens nätverk och i kapitlet om A.M. Petersson-Holmes nätverk.

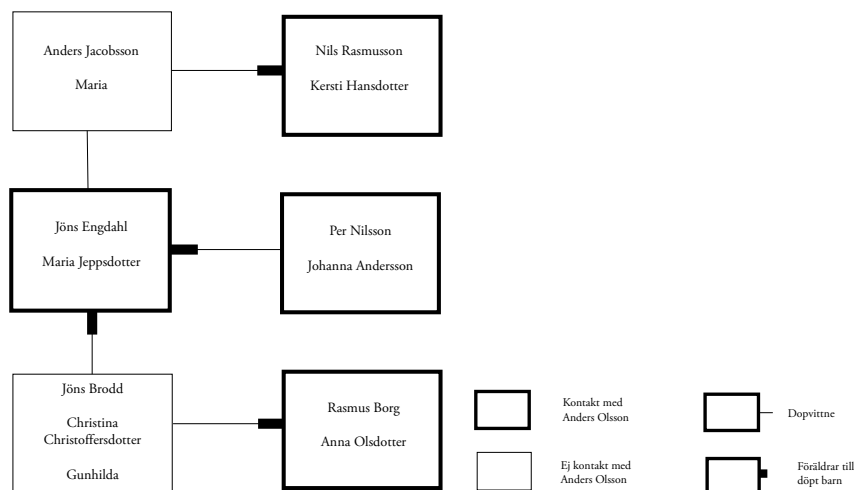
och Roslin i Frälsningsarmén. Åter igen finns det alltså kopplingar mellan de religiösa som inte är grundade på släktskap. Anders skriver om Nybergs död. Norrman omtalas vid hustruns död, när han gifter om sig och när han tillsammans med Roslin "gått bort från Gud".

I en liknande konstellation är det återigen fråga om familjer som är religiöst engagerade (Bilaga 5, Tablå D). De tre familjer som ingår i Anders Olssons nätverk tillhör alla Friförsamlingen; Karl Sjöberg och hustrun Hanna, Jeppa Gyllin och hustrun Bothilda, Hans Silfver och hustrun Kristina. Det sistnämnda paret går sedermera över till Metodistförsamlingen. Kustroddare Nils Olsson och hans hustru, som inte tillhör Anders nätverk, var däremot inte medlemmar i någon av dessa församlingar. Ingen av de tre familjerna som ingår i Anders nätverk är relaterade genom släktskap. Beträffande Nils Olssons hustru kan jag inte säga något då hon inte namngivits i dopboken. I kapitlet om ingenjör Petersons nätverk visade jag hur Gyllin och Sjöberg genom fadderskap, uppdrag i kommunala styrelser, medlemskap i bolags- och föreningsstyrelser ingick i en lokal elit som var förankrad i Friförsamlingen. Anders kopplingar till denna elit består dels i att han var med och grävde en brunn för kommunen under Sjöbergs och Gyllins ledning. Dels att han berättar om Gyllins hustrus bortgång och Sjöbergs självmord.

I en tredje konstellation av samma slag som föregående är pigan Johanna Strandbäck, som inte ingår i Anders nätverk, dopvittne till Richard Löfdahls och Emma Olofssons son (Bilaga 5, Tablå E). Ingen av dessa kan relateras som släktingar. Hon är också vittne till sin bror Nils och svägerska Elna Olsdotters son. Elna är i sin tur relaterad såsom dopvittne till Per Trulsson och Karna Olsdotter. Kvinnornas efternamn flaggar för att de möjligen är systrar, men så är inte fallet. Förvisso är Nils och Elna med i Friförsamlingen, men det är inte det religiösa engagemanget som är kännetecknande för denna "flik" av Anders Olsson nätverk. Samtliga fyra familjer bor i kvarteret Braxen där Anders också bor. Det är som grannar familjen Strandbeck figurerar i dagboken när Elna sitter barnvakt och sonen Johan kommer hem rusig. Per Trulsson berättar för Anders att det skvallras om honom. Den lille pojke som fru Löfberg föder 1894 och som Johanna Strandbeck är dopvittne till är den enda nedkomst Anders noterar utom släkten.

Den mest komplexa konstellationen av dopvittnen består av tre familjer från Anders nätverk som är sammanlänkade med två externa familjer (tablå 7 nedan).

Tablå 6: Fyra familjer i Anders Olssons nätverk sammankopplade med två externa familjer

Källor: Födelse- och dopböcker för Hyllie församling 1870–1897, MASA.

Jöns Engdahls familj som utgör centrum i denna konstellation har en direkt koppling till en annan familj i Anders Olssons nätverk och två indirekta kopplingar. Det har inte gått att se några släktskapsband. Detta beror dels på att efternamnen på kvinnorna Maria och Gunhilda i de externa familjerna är okända, dels på att Nils Rasmussons födelseuppgifter i husförhörlängden är felaktiga. Nils Rasmusson är dock inte son till Rasmus Borg som också figurerar i konstellationen. Jöns Engdahl och hans hustru vägrade att döpa sina barn vid två tillfällen. Detta skulle kunna indikera att de var baptister. När barnen trots allt blir döpta väljer man dopvittnen från Friförsamlingen, trots att man inte är medlemmar. Det kan åtminstone konstateras att de med största sannolikhet var frireligiösa. Nils Rasmussons familj som familjen Engdahl är indirekt kopplad till har också låtit döpa sina barn i Friförsamlingen trots att de inte är medlemmar. I övrigt kan ingen i konstellationen relateras till de religiösa samfunden. De fyra familjer som ingår i Anders nätverk bor ej heller i samma kvarter. Av denna konstellation lär jag mig att det är nödvändigt att identifiera de externa familjerna för att komma vidare.

Sammanfattningsvis ger dopvittnesanalysen vid handen att många av de personer Anders nämner i sin dagbok också är inbördes relaterade till varandra som dopvittnen. Man får därmed en antydning om att Anders inte enbart var en individ med sociala band åt olika håll utan snarare en del i ett sammansatt nätverk. Det är i sig inte så märkligt att många av de registrerade dopvittneskopplingarna finns mellan frireligiösa då dopet är en viktig

religiös handling och Anders mest rör sig i dessa kretsar. Men det är värt att notera att människor ur olika samfund på detta sätt knöts samman till ett religiöst nätverk som sträckte sig över de enskilda församlingarna.

.

Johanna Olssons dagbok

Jag har registrerat alla möten med människor Johanna skrev om i sin dagbok. Det handlar om personliga kontakter, främst att hon mött någon öga mot öga, men också brev och muntliga meddelanden inbegrips. För att få kunskap om Johannas sociala nätverk måste individerna identifieras. Detta är ett mycket krävande arbete. En av svårigheterna ligger i att personerna allt som oftast inte omtalas med fullständiga namn. De personer som omnämns som födda, gifta eller döda identifieras ganska lätt genom födelse-, dop-, lysningsvigel och död- och begravningsböcker. För att kunna komma åt de övriga har jag använt mig av min databas över Limhamns befolkning utifrån 1910 års folkräkning. På så vis har jag kunnat söka på förnamn, efternamn, titel, ålder och namn på andra familjemedlemmar i olika kombinationer.

Efter en genomgång av Johanna Olssons dagbok 1901–1914 har 236 namn noterats i en databas. 21 av dessa har identifierats som släktingar till familjen Olsson och 215 såsom utan släktrelation. Min avgränsning av släkten är gjord utifrån Johannas sätt att benämna personer såsom släktingar. Med släktingar avses sålunda Johannas och maken Anders

- Föräldrar
- Syskon med makar och barn
- Syskonbarn med makar
- Mor- och farföräldrar
- Föräldrars syskon med makar
- Kusiner med makar och barn

Dessa släktingar har kartlagts systematiskt för undersökningsperioden.¹⁰² Det finns några fall där ett antecknat efternamn är samlingsnamn på andra i databasen förekommande individer. Till exempel torde en formulering om

102. Det tillkommer dock ytterligare en släktrelation i materialet, nämligen svärföräldrarna till Anders syster Karolina.

att Dalboms hälsat på, åsyfta några eller alla de fem medlemmar från denna familj som också är noterade som individer. Kontakterna har kategoriserats i fjorton kategorier som ligger väldigt nära Johannas sätt att skriva. Dessa är:

- Kontakter som nämns i samband med arbetet i Frälsningsarmén. Det handlar till exempel om någon som åkt till krigsskolan eller blivit invigd till soldat. De personer som nämns som mötestalare eller föredragshållare är inte medtagna.
- Brev och vykort som skickats till Johanna.
- Dödsfall
- Födslar och dop
- Giftermål
- Tillfällen då någon besökt Johanna i hemmet. Häri ingår också de tillfällen då Johanna bjudit på middag.
- Johannas besök hemma hos andra. Häri ingår också några enstaka möten med bekanta på offentliga platser. Sjukbesök sorterar i en egen kategori (se nedan).
- Konflikter, både sådana vari Johanna är den ena parten och sådana hon står utanför. Undantaget är de konflikter som utspelar sig inom Frälsningsarmén som återfinns i motsvarande kategori.
- Presenter någon givit eller tjänster någon utfört åt Johanna.
- Resor någon har gjort, undantaget de resor som sker inom Frälsningsarmén som återfinns i den motsvarande kategorin.
- Sjukdomsfall, omfattar såväl Johannas sjukbesök hemma hos den sjuke som noteringar om att någon insjuknat.
- Ekonomiska relationer där Johanna står som köpare till exempel att familjen Olsson är hyresgäster hos Anders Lells.
- Med omnämmanden avses personer som omtalas i dagboken, men där omnämmandet inte kan sorteras in i övriga kategorier. Till exempel påståendet att Agda kanske har chans att få plats som lärarinna efter Rasmusson.
- Kontakter som kan relateras till Johannas arbete som prångare.

I tabell 17 framgår hur stor andel de olika kategorierna har i förhållande till varandra. Märk att en anteckning om ett giftermål där båda makarna nämns räknas som två i tabellen. På samma sätt förhåller det sig inom till exempel kategorin NN hälsar på. En anteckning om att Bengta Dalbom, Karin Dalbom och fru Karlsson vid ett tillfälle hälsade på Johanna registreras tre gånger; en gång för vart och ett av namnen. Av tabellen framgår att Johanna antecknade mest om dödsfall och om vilka som kom på besök i

hemmet och vilka hon i sin tur besökte. Det var också viktigt för henne att nämna personer hon mötte i verksamheten inom Frälsningsarmén.

Några skillnader är värda att lyfta fram. För det första har släktingarna i genomsnitt mer än dubbelt så många omnämmanden (3,82 omnämmanden per släkting) som den genomsnittliga icke-släktingen (1,65 omnämmanden per icke-släkting). För det andra kan det utläsas av tabell 17 att det finns kvalitativa skillnader mellan i vilka sammanhang släkt och icke-släkt nämns. De fyra kategorierna brev, NN hälsar på, Johanna hälsar på, presenter/tjänster som mer än några andra kategorier står för en medveten intention hos aktörerna att upprätthålla en relation utgör 63 procent av alla släktkontakter, men motsvarande kategorier utgör endast 33 procent av kontakterna med icke-släktingar. Dock är kontakterna med icke-släktingar kvantitativt sett fler. Detta visar att det fanns många viktiga kontakter utanför släkten.

Tabell 17: Fördelning av Johannas kategoriserade kontakter mellan släktingar och icke-släktingar redovisat i antal och i andel procent

Kontakt kategori	Icke-släkt		Släkt		Samtliga	
	antal	andel	antal	andel	antal	andel
Frälsningsarmén	55	15	2	2	57	13
Brev	12	3	11	12	23	5
Död	76	21	7	8	83	19
Födelse/dop	5	1	2	2	7	2
Giftermål	20	6	0	0	20	4
NN hälsar på	48	14	19	22	67	15
Johanna hälsar på	47	13	23	26	70	16
Konflikt	22	6	1	1	23	5
Presenter/tjänster	11	3	3	3	14	3
Resor	22	6	10	11	32	7
Sjukdom	15	4	8	9	23	5
Ekonomi	6	2	0	0	6	1
Omnämmanden	8	2	0	0	8	2
Arbete	8	2	2	2	10	2
Summa	355	98	88	98	443	99

Källa: Johanna Olssons dagbok 1901–1914. PRA.

Anmärkning: Märk att en och samma person kan stå för flera kontakter i samma eller olika kategorier.

I det följande redogörs närmare för vilka och i vilka sammanhang Johanna skriver om släktingar och icke-släktingar. Avsnittet om slakten är disponerat efter personernas släktrelation till Johanna, medan avsnittet om icke-släktingar är disponerat utifrån de fjorton kategorierna ovan.

Om maken Anders

Johanna skriver några notiser om Anders kontakter med andra. Det rör sig om 16 kontakttillfällen där hon inte skriver ”vi” utan bara nämner Anders namn. Tre av dessa berör familjen och slakten. Det är när Anders varit och hälsat på sonen Algot på gården där han arbetade, när han besöker Johannas sjuka moster Elna och när hans syster Bothilda uppvaktar Anders på födelsedagen. I det sistnämnda fallet var förmodligen dock hela familjen samlad. Två tillfällen berör Anders kontakt med andra frälsningssoldater. Det är när Anders hälsar på Filip Busch i Trelleborg och när Frans Busch, bror till den förre, uppvaktar Anders på födelsedagen. Även vid denna födelsedag kan man räkna med att Johanna också var närvarande.

Inte mindre än elva av dessa 16 kontakttillfällen berör familjen Lindkvist/Ancker, den familj som Anders syster Bothilda tjänade hos i Malmö. Tre av dessa tillfällen omtalar att Anders rest till Falsterbo. Det är alltså inte säkert att han över huvud taget mött herrskapet vid dessa tillfällen. Han skulle lika gärna kunnat ha bott där med sin syster och herrskapets barn. Två av kontakttillfällena med denna familj utgörs just av att pojkarne Bertil och Stig är med barnpigan Bothilda på Limhamn och hälsar på hennes bror Anders. Det framgår inte om fru Lindkvist personligen meddelade Anders att hon ställt i ordning ett rum åt honom i huset Falsterbo eller om syster Bothilda förmedlade detta. Vid ett tillfälle berättar Johanna att Anders varit hos Anckers och fått ”en god sprickfäst”, men även detta kan referera till att han varit och hälsat på sin syster och inte alls träffat herrskapet. Det finns egentligen bara en notis som antyder en personlig kontakt; att Anders ska ringa och gratulera fru Ancker på födelsedagen. Men det framgår inte om han verkligen ringde. Jag får anledning att återvända till familjen Lindkvist/Ancker längre fram.

Slakten på mödernet

När Johanna började skriva dagbok vid 28 års ålder 1901 hade hon varken sina mor- och farföräldrar eller föräldrar i livet. Fadern, Anders Mårtensson, hade drunknat knappt 32 år gammal när Johanna var nyfödd. Hennes mor, Ingrid, dog 1899 vid en ålder av 63 år. Flera av hennes syskon var också borta. Till de närmaste släktingarna i livet hörde hennes halvbror, fiskaren

Nils Peter Karlsson och dennes familj. Märkligt nog kallar Johanna sin brors fru för "faster Johanna". Svägerskan är snarare moster till familjens Olssons barn. Men att det är just broderns fru som Johanna menar kan man veta eftersom datumet för hennes 50-årsdag finns utsatt i dagboken. Johannas halvbror var fiskare precis som hans far och styvfar hade varit, men det var inte honom som Johanna arbetade för (se nedan Johannas arbete). Av de fem kontakttillfällen mellan familjen Olsson och broderns familj som Johanna skriver om berör fyra familjehögtider. Det är till exempel när brorsdottern Ida gifter sig 1907 och föräldrarna samtidigt firar silverbröllopsdag (10/8 1907) och när "faster Johanna" fyller 50 år (11/2 1912). Att familjerna uppvaktade varandra verkar dock inte höra till vanligheterna. När Johanna och dottern Anna uppvaktade svägerskan 1911 konstaterade Johanna att det var många år sedan sist. Det faktum att Johanna och Anna "gömde" sina "tårtor hem till far och gossarne", visar att det inte heller var hela familjerna som kom samman. Nils Peter och hans hustru blev medlemmar av Missionsförsamlingen 1908. De delade alltså familjen Olssons intresse för religionen, men valde att annat samfund.

Johannas syster Emma hade dött hastigt 1890 endast 20 år gammal. Hon efterlämnade sin utomäktenskapligt födde son, den treårige Anton som fick bo hos sin mormor. Han omtalas i dagboken 1903 när han lämnar sin tjänst som dräng på Västervång för att gå till sjöss. Genom åren får Johanna några brev från Karlskrona, kanske var Anton värvad i flottan. Vid några tillfällen var han hemma och hälsade på, antagligen bodde han hos sin moster Johanna några dagar under permissionerna. Vid ett av hans besök på Limhamn framgår det att han börjat arbeta vid en cirkus. Det är med blandade känslor som Johanna skriver att "han ser ut som en riktig taskenspelare stackars barn han är nu 25 år gammal men äger icke mer än hvad han går o står i tror jag åtminstone" (16/1 1913).

På mödernet bestod Johannas släkt under perioden 1901–1914 av morbrodern Nils Petersson Hastig och dennes barn och barnbarn och svärsöner/döttrar, inalles 21 personer. Moster Elna, hennes barn, barnbarn och svärsöner utgjorde 15 personer. Därtill hade Johanna den ogifte morbrodern Ola Petersson. Av dessa 37 bodde 32 på Limhamn, tre i Västra Sallerup, en i Malmö och en i Amerika. Släkten på mödernet var således i hög grad geografiskt samlad i Johannas närområde.

Johannas morbror, fiskaren Nils Petersson Hastig och hans hustru Elna fick tio barn. År 1885 gick de med i Missionsförsamlingen. Från och med det fjärde barnet Hulda Bettina, född 1886, var det lekmän som förrättade dopen. Det var ingen mindre än ingenjör Petersson, församlingens ordförande och tillika municipalstyrelsens ordförande, som döpte Hulda Bettina.

Därefter döpte murare Gyllin, en annan framstående man i församlingen och för övrigt granne med familjen, tre av barnen och predikant Månsson ett barn. Johanna skriver inget om sin fireligjöse morbror. Den enda kommentaren som berör den grenen av släkten är att Hastig rest till Amerika 1901. Med detta åsyftade hon förmodligen sin kusin Johan Peter som enligt kyrkoherdens anteckningar i församlingsboken vistades där borta.

Johannas andre morbroder, Ola Petersson, var arbetare och bildade aldrig familj. I avsnittet om Anders nätverk framgick att dessa hade kontakt under 1890-talet, men Johanna säger ingenting.

Johannas moster Elna var gift med fiskaren Johan Andersson, men blev änka redan vid 25 års ålder år 1876. Hon gifte aldrig om sig, utan levde med sina två döttrar och födde ytterligare två utomäktenskapliga barn. År 1900 blev Elna hastigt sjuk av reumatisk värk ”att hon numera endast är en skugga af hvad hon varit förr”, skriver Johanna i inledningen till sin dagbok. Enligt kyrkböckerna var Elna skriven i brodern Nils hushåll det sista året hon levde. Enligt Johannas dagbok vistades hon en tid på lasarettet i Lund. Att Anders var där och hälsade på tyder på att moster Elna stod familjen Olsson nära. Hon dog i augusti 1901.

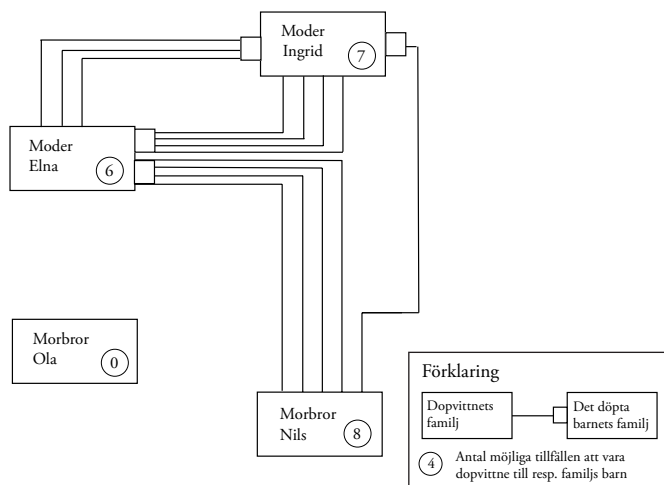
I tablå 7 nedan visas i vilken utsträckning Johannas mor Ingrid och moderns syskon med makar är dopvittnen till varandras barn.¹⁰³ Det är tydligt att de två systrarna har lierat sina familjer genom ömsesidigt fadderskap. Förhållandet till bröderna är däremot annorlunda. Elna har engagerat Nils och hans hustru vid fyra tillfällen, men själv aldrig fått motsvarande förtroende. Ingrid har använt sin bror Nils en gång som vittne, men aldrig själv blivit engagerad. Att Nils väljer andra dopvittnen hänger delvis samman med hans medlemskap i Missionsförsamlingen. Från och med fjärde barnet hämtas faddrarna från församlingen.

Den andra brodern Ola, anlitats aldrig som dopvittne. Men detta hänger inte samman med att han är ogift. Vid tre av de tillfällen som Nils engagerats var han en ogift dräng. De förhållanden som här avspeglas framkommer också i Johannas dagbok. Det är moster Elnas familj som Johanna skriver om. De andra nämns aldrig med undantag av notisen om att Nils son åkt till Amerika.

Moster Elna hade en dotter som var fyra år yngre än Johanna och var hennes namne. Denna kusin Johanna bodde på Limhamn med sin man tunnbindaren Frans Pettersson och deras barn. I dagboken nämns familjen vid tio tillfällen under perioden 1901–1914. Första gången berättas att kusin

103. Andra vittnen förekommer också, såsom de tre syskonens mor eller släktingar på makans/makens sida och även personer som inte kan relateras som släkt, men dessa är inte medtagna i illustrationen.

Tablå 7: Dopvittnesrelationer mellan Johannas mor och dennas syskon

Källa: Hyllie födelse- och dopböcker 1860–1900. MASA.

Johannas man åkt till Amerika, men han tycks ha återvänt ganska snart för han återfinns i kyrkböckerna under hela perioden. Familjen Pettersson engagerade sig i Frälsningsarmén. Enligt soldatrullan invigdes Frans till frälsningssoldat 1907 och i barnsoldatrullan från 1915 är familjens tre barn antecknade och kusin Johanna antecknad som "vänligt stämd moder".¹⁰⁴ De båda kusinerna stod varandra nära. Detta kommer till uttryck när Johanna Olsson skriver om hur kusinen genom åren förlorar tre av sina barn och i hennes oro över kusinens barn då de är sjuka. Men också Johannas besvikelse över att familjen Pettersson inte ville fira jul med hennes familj 1912 vittnar om att familjerna stod varandra nära.

Kusin Johannas syster Anna var gift med arbetaren Elof Larsson och hade fem barn. Denna kusinfamilj nämns tre gånger i Johannas dagbok. Två av dessa omnämnanden berör barn som gått bort. När kusin Anna blir sjuk och hamnar på lasarettet 1912 lämnar maken barnen på fattiggården. Johanna som ömmar för barnen skriver:

O min Gud öppna ögonen på Elof att han må se hvilket odjur han är (1912 23/7).

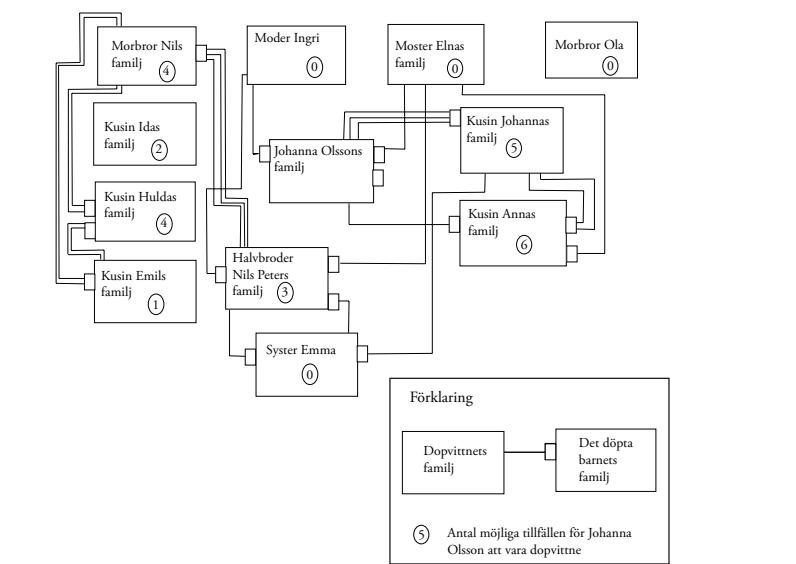
Anna nämns inte fler gånger i dagboken, förmodligen gick hon bort under sjukhusvistelsen. Det framgår inte varför släkten inte tog hand om barnen. Var det för att de inte ville eller kunde? Eller var det så att deras far inte ville

104. I barnsoldatrullan finns en kolumn där man markerar om föräldrarna är vänligt stämda och en kolumn där man markerar om föräldrarna är frälsta.

lämna barnen till släktingarna? Barnen är antecknade som understödstagare på fattighuset 1912 och 1913. Därefter tycks de ha återvänt till fäderneshemmet. År 1913 berättar Johanna att Elofs gosse dött. Året därpå firade dottern Hulda julen hemma hos Johanna och familjen Olsson.

I tablå 15 nedan åskådliggörs hur Johannas släkt på mödernet använde sig av varandra som dopvittnen exklusive dopvittnesrelationerna mellan Johannas mor och hennes syskon som jag redogjort för ovan. Av bilden framgår att Johanna inte har några rituella band till varken morbrodern Nils eller hans barns, det vill säga kusinerna Idas, Huldass eller Emils familjer. Inga band finns heller till morbrodern Ola. Däremot figurerar såväl moster Elna som hennes dotter, kusin Johanna, som dopvittnen för Johannas barn. Johanna är i sin tur dopvittne till såväl kusin Johannas som för hennes syster Annas barn. Denna bild förstärker intrycket av att Johanna hade starkare band till sin mosters gren av släkten. Som jag visat hade redan Johannas mor och moster varit dopvittnen till varandras barn. Korrelationen mellan de rituella banden och de släktingar som Johanna skriver om i dagboken gör det möjligt att anta att släktingar som inbjöds att vara dopvittnen faktiskt spelade en roll i familjens sociala nätverk. Detta är en viktig iakttagelse som gör det möjligt att säga något om släktband även om dagböcker inte finns att tillgå.

Tablå 8: Dopvittnesrelationer mellan Johanna och hennes släktingar på mödernet exklusive dopvittnesrelationerna mellan modern och dennas syskon (se tablå 7)

Källa: Hyllie och Limhamns födelse- och dopböcker 1880–1915. MASA.

Släkten på fädernet

Johannas farmor hade fött elva barn varav sju nådde vuxen ålder. Några av dessa åkte utomlands och har därför inte kunnat spåras vidare. Det var farbror Ola som försvann till Chicago i Amerika innan Johanna ens var född och farbror Hans som flyttade till Köpenhamn som sadelmakargesäll med det nya efternamnet Borgquist år 1876. Farbror Lars flyttade inom Sverige, men uppgiften om till vilken församling går inte att tyda vare sig i husförs- eller utflyttningslängden.

Förutom de ovannämnda och deras eventuella familjer hade Johanna 26 släktingar på fädernet under perioden 1901–1914.¹⁰⁵ Dessa var faster Kersti med maken Peter med deras fyra barn, två sonhustrur och nio barnbarn. Farbror Jöns med hustrun Anna och två barn och farbror Per med hustrun Anna och två barn.

Faster Kerstis familj bodde kvar i Bröddarp där hon var född och upp-vuxen. Så gjorde också hennes son Magnus när han bildade familj. Dottern Elna flyttade runt som piga i Malmö och var till och med en vända i Värmland. På samma sätt som familjen Olssons söner, återvände dock Elna till föräldrahemmet under flera perioder genom de undersökta åren. I slutet av år 1914 befann hon sig i Malmö. Sonen Ola som titulerades arbetare bildade familj och bodde en tid i Bröddarp men flyttade senare till det närbelägna Lockarp. Dottern Hanna arbetade som tvätterska i Malmö och födde där en utomäktenskaplig dotter. Denna flicka, som fick namnet Annie, bodde från det hon var knappt två år tills hon blev sju som fosterbarn hos sina morföräldrar i Bröddarp. Därefter flyttade hon med sin mor till Limhamn 1908. De var då Johannas enda släktingar på fädernet på orten.

Tredje dag jul 1903 reste Johanna med barnen Ruth och Samuel till Bröddarp för att hälsa på sin fars syskon. Hon hade då inte varit där på 13–15 år, vad som fick henne att plötsligt resa dit berättar hon inte. Det var mycket roligt att få återse faster Kersti och farbror Peter som båda var en aning skröpliga, skriver hon. Den gamle farbroderns själ konstaterades dock vara frisk och kry. Därefter nämns inte fastern eller farbrodern vid namn i dagboken, men det finns ytterligare tre notiser genom åren där Johanna bara konstaterar att hon varit i Bröddarp. Även om familjen Olsson efter 1907 även reste till Bröddarp för att hälsa på familjen Lindahl som flyttat dit från Limhamn, vilket det i sig finns fyra notiser om, är det väl rimligt att anta att Johanna kombinerade dessa besök med visiter hos fastern.

Farbror Jöns slog sig ned som snickare i Västra Grevie några kilometer väster

105. Märk att de flesta kusinbarnen föddes under perioden och faster Kerstins make Peter Olsson dog 1911.

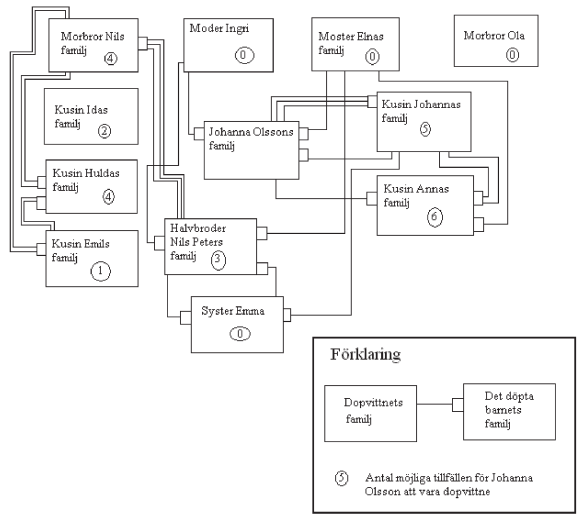
om Bröddarp. Med sin hustru Anna fick han tre barn, varav två nådde vuxen ålder. Sonen Anton flyttade så småningom till Malmö och dottern Hilda till Trelleborg. Johanna skriver vid två tillfällen om att hon hälsat på farbror Jöns.

Farbror Per var snickare liksom brodern Jöns. Han bodde en tid i Malmö och flyttade sedan till den närbelägna församlingen Västra Skrävlinge. Johanna nämner aldrig sin farbror Per eller sina kusiner Hulda och Gottfrid. Den nionde augusti 1910 finns det dock en notis i dagboken om att ”I dag har en faster Anna i Malmö blivit begravnen”. Uttrycket och frånvaron från begravningen antyder att Johanna inte stod fastern särskilt nära. Samtidigt måste hon ha fått informationen av någon som kände henne bättre. Johanna känner till att fastern dött på sjukhuset i Malmö och ska begravas och i en förbön för henne ber hon att fastern ”må finna ro och hvila på andra sidan graven ty på denna sida fick hon aldrig någon”.

När Johanna omtalar de släktingar som hon återupptar kontakten med kommenteras ofta deras andliga status. Därför kan man tolka hennes aktiva uppsökande av dessa som en del av hennes roll som frälsningssoldat; hon ville rädda dem till Guds rike.

Valet av dopvittnen i Johannas släkt på fädernet (tablå 16) bekräftar resultaten från motsvarande undersökning på mödernet. De släktingar som är kopplade som dopvittnen vid Johanna och hennes syster Emmas dop är också de som Johanna skriver om i dagboken.

Tablå 9: Dopvittnesrelationer mellan Johannas far och dennes syskon

Källor: Födelse- och dopböcker för Arrie, Västra Ingelstad, Västra Skrävlinge, St Pauli Malmö, Södra Åkarp. LULA.

Släkten på Anders sida

I Anders dagboksanteckningar framgick att familjen Olsson höll kontakt med hans syster Bothilda. När Anders slutade skriva var hon tjänstefolk hos spisvärdén Mårten Perssons änka på Norra Vallgatan 2 i Malmö. Här födde hon den utomäktenskaplige sonen August Olof den 2 november 1897. Strax därefter tog hon tjänst hos grosshandlare Edvin Lindkvist, en familj som hon kom att stanna hos under hela undersökningsperioden. Bothildas son Olof föddes förvisso under de år då Olssons inte skrev dagbok, men nämns inte över huvud taget i dagboken under de år han bodde med sin mor. Detta är märkligt, eftersom Bothilda omtalas frekvent. När Olof var sju år 1904 flyttade han som fosterbarn till tunnbindaren Johan A. Svensson på Limhamn. Där kom han stanna så långt undersökningen sträcker sig. Olof är ett av 117 fosterbarn i 1910 års folkräkning. Av dessa var 55 pojkar och 62 flickor. Dessa utgjorde cirka 2,5 procent av alla söner och döttrar i folkräkningen. Endast en fjärdedel var födda i Hyllie/Limhamn. Detta är kanske inte så anmärkningsvärt med tanke på att endast 17 procent av hushållsföreståndarna var födda i församlingen. Klart överrepresenterade var dock barn med ursprung i stadsmiljöer. Bara från Malmö kom 45 (37 procent) och ytterligare 24 fosterbarn (21 procent) hade sitt ursprung i Lund, Stockholm, Köpenhamn, Göteborg och Karlskrona. Det var främst arbetar- och fiskarefamiljer som tog emot fosterbarn, familjer som redan hade egna barn.

Johanna nämner Olof en gång i dagboken. Den 23 augusti 1911 skriver hon att han blivit konfirmerad för åtta dagar sedan, inget tyder på att Johanna uppvaktade honom. Varför nämner inte Johanna Olof mer i sin dagbok, han bodde trots allt på Limhamn under tio av åren som dagboken skrevs? Det kan ha varit så att hon träffat honom, men att detta inte satt några spår i dagboken på grund av dessa mötens vardagliga karaktär. Men samtidigt tycker man att det borde ha hänt något extraordinärt i Olofs liv under dessa tio år som varit värt att anteckna, till exempel sjukdom eller födelsedagar. Om det är så att familjen Olsson inte höll någon kontakt med Olof kan man fråga sig varför. Det faktum att han var ett utomäktenskapligt barn torde inte vara något moraliskt skäl till att Olssons inte ville skriva om eller veta av honom. Anders skrev ju om hur han varit på begraving när Bothilda fick sina utomäktenskapliga dödfödda tvillingar. Dessutom har det framgått att Johanna höll kontakten med och brydde sig om sin utomäktenskaplige systerson Anton. Frånvaron av Olof i dagboken ter sig ännu mer märklig jag i dopboken får veta att Johanna var fadder vid hans dop. Olof var inget litet spädbarn som lämnades bort. Han var en sjuårig gosse och måste ha lämnat ett tomrum efter sig. Kanske var det av känslomässiga skäl som banden till den gamla familjen klipptes när Olof väl hade hamnat hos sin fosterfamilj.

Bothilda, eller faster Tilda som Johanna kallar henne, är den person som omnämns flest gånger i dagboken (23 notiser). Tilda började som barnjungfru hos grosshandlaren Edvin Lindkvist och hans hustru Selma när deras äldsta dotter var nyfödd och kom att ta hand om ytterligare fem barn. Många andra pigor passerade hushållet och stannade under ett års tid, men Tilda blev kvar de sjutton år som undersökningen sträcker sig. När grosshandlare Lindkvist dog och änkan gifte om sig stannade hon kvar, när herrskapet reste till Berlin var hon med, när familjen lämnade Malmö och flyttade till Stockholm följde Tilda med.

Tilda hälsade på Johanna och Anders när de fyllde år och hade med presenter både från sig själv och från fru Lindkvist. Johanna och Anders uppvaktade i sin tur Tilda på hennes bemarkelsedagar. På sin 44-årsdag föregrep dock Tilda eventuella gratulanter och kom hem till familjen Ols-son med bakelser. Till jul träffades man med paket och skickade julkort.

Det finns också flera notiser om att Tilda hälsat på utan att det var någon särskild familjehögtid. Ibland tog hon också med sig herrskapets barn till broderns familj. Tilda var inte själv frälsningssoldat, men någon gång kom hon och besökte kåren och en annan gång följde hon med Johanna och Limhamnskåren till Ven. Att Johanna skriver om när Tilda skadat sig och blivit opererad förstärker intrycket av att man höll en nära kontakt och verkligen brydde sig om varandra.

Johanna uppskattade Tildas generositet. Vid ett tillfälle bjöd hon Anders och Johanna på en biltur till Klagshamn med den nyinrättade förbindelsen. En annan gång bjöd hon familjen på Baltiska utställningen i Pildammsparken, ett arrangemang som var så stort "så att det gick väl åt en hel månad om man skulle få se allt" (19/7 1914). Tilda förde med sig en fläkt av en annan värld och hon ville dela detta med sin bror och svägerska. Därför såg hon till att Anders och Johanna blev bekanta med hennes arbetsgivare. År 1914 fick de möjlighet att delta i en speciell högtid som gjorde starkt intryck på Johanna. Hon skriver:

Denna dag har varit en stor högtidsdag för faster Tilda. I det att herrskapet har för henne gjort en stor fäst i anledning af hennes 15-åriga tjenst i huset der. Vi voro också bjudna. Det var en högtidlig stund då kyrkoherde Lysander öfverlämnade o fäste den K. Patriotiska sällskapets medalj på hennes bröst. Ja det var en trefflig afton alltigenom. Så fint folk äro mycket mer gemytliga o treffliga än fattigt folk. O ja Herre kär välsigna detta hem som varit så goda mot Tilda o oss. Der är blott stor skada att di inte kunna se sin ställning o behöfa dig. O Gud fräls alla människor" (15/2 1914).

Anders andra syster, Karolina, bodde som tidigare nämnts med sin bror och svägerska i tre år tills hon gifte sig med Johan Wilhelm Andersson. I Anders dagbok framgick att de båda familjerna hade en nära kontakt. Johannas dagbok ger samma intryck. Johanna hinner att berätta att Karolina är sjuk och att hon varit höstpiga på en tillställning innan hennes make kommer hem från Amerika för att ta henne med sig. Den första mars 1905 emigrerade familjen till Amerika. Men familjerna upprätthöll kontakten med varandra. Johanna för regelbundna notiser om brev och kort från Karolina. Hon berättar dock sällan vad svägerskan skriver. Våren 1914, nio år efter det att de gav sig av, får Johanna veta att Karolina ämnar komma hem och hälsa på. Hon är inte sen med att dela med sig av sin glädje. "Så gick jag in i förbifarten till Långe Svenssons att hälsa honom från Amerika o tala om att faster Karolina kommer hem i sommar" (23/3 1914). Den första maj började Karolina och hennes dotter den långa resan till Sverige. Johanna skrev att "det måste kännas underligt att lämna man o son o resa en sådan lång väg men jag hoppas o beder till Gud att han i sin stora nåd o kärlek måtte gifva dem lycka på färden så di välbehållna måtte komma hit" (1/5 1914).

Den 10 juni anlände så Karolina med sin dotter Anna, eller lilla Anna som Johanna kallade henne, för att skilja henne från sin egen dotter. Det blev ett kärt återseende för svägerskorna som båda tyckte att den andre hade åldrats. Karolina hade med presenter från Amerika till familjen. Gästerna bodde förmodligen hos familjen Olsson och utgick därifrån när de besökte Karolinas svärförädrar i Kvarnby. När det var dags för sommaravslutning i skolan sydde Karolina en examensdress till brorsdottern Anna. De stannade över sommaren. En gång reste Karolina med Johanna till Malmö för att vinka av officerare från Frälsningsarmén som skulle resa till London, kanske var hon med på ytterligare tilldragelser på kåren. Snart fick också Karolina och Anna resa iväg, en hel månad tidigare än bestämt. "Det hotar att bli världskrig", skrev Johanna den 2 augusti och berättade om hur alla män mellan 32 och 40 år kallats in. Nu måste Karolina ge sig av innan man stoppade trafiken. Tio dagar senare skrev Johanna att "i dag fyllar Karolina 42 år hon får fira den på resa till sitt hem" (12/8 1914). Hon hade i färskt minne ett fartyg med frälsningsoldater från Canada som nyligen förlit i Atlanten och var orolig för sin svägerska. Den andra oktober fick Johanna äntligen ett brev som bekräftade att Karolina och Anna var välbehållna i Amerika.

Familjen Olsson umgicks med Anders kusin Johan och dennes familj som bodde i Bunkeflo några kilometer sydost om Limhamn. Det finns fyra notiser om att familjerna träffades vid några av de stora helgerna. Men Johanna berättar också att Johan blivit arbetslös 1910 vilket visar att hon verkligen brydde sig om sin makes kusinfamilj. Kanske försökte Anders

ordna något åt kusin Johan vid kalkbrottet? Det finns även en anteckning om att familjen Olsson hälsade på kusin Johans mor, Anders moster Karna. Hon förekommer redan i Anders dagbok från 1890-talet, det fanns alltså en kontinuitet i förbindelsen med denna gren av släkten.

I Anders dagbok framgick att familjen hade kontakt med Anders kusin på fädernet, Kersti och hennes familj. Bland annat framgick att Anders syster Tilda arbetade som piga hos kusinen i Klagstorp och även att Johanna bodde och arbetade där några veckor om sommaren. Kusinens make ordnade också så att familjen Olsson kunde få lån i banken. När Anders syster Tilda tog tjänst i Malmö och kusin Kersti så småningom dog tycks kontakten ha brutits med familjen. Men 1910 skriver Johanna att hon ”efter femton år” varit och hälsat på.

Relationer bortom släkten

Den tidigare presenterade databasen över 1910 års folkräkning i Limhamn har använts för att identifiera de personer Johanna nämner i dagboken. En annan väg för identifiering har varit Frälsningsarméns soldatrullor. Från Limhamnskåren finns en soldatrulla som förmodligen upprättats 1915, rekrytrulla och barnsoldatrulla från samma år. Från Malmökåren har soldatrullor från 1908 och framåt använts. I soldatrullorna är det förutom namnet endast uppgifter om födelseår och civilstånd som kan bidra till identifiering, medan rekrytrullan och barnrullan även innehåller bostadsadresser. De personer som omnämns som födda, gifta eller döda har identifierats via födelse- och dopböcker, lysnings- och vigselböcker samt död- och begravningsböcker. I de dödsfall och äktenskap där annan församling nämns har även dessa kyrkböcker använts.

44 av 215 personer (20 procent) har inte kunnat identifieras. Detta beror på två saker. För det första att personerna inte återfunnits genom ovanstående sökvägar och förmodligen bott i andra församlingar 1910 eller under hela perioden. För det andra att vissa personer endast nämns med för- eller efternamn eller har en så vanlig kombination av för- och efternamn att identifieringsalternativen blir allt för många.

Sammansättningen av de oidentifierade personernas kontakter med Johanna motsvarar hela gruppen icke-släkt med mycket små avvikelser. Jag kommer nedan att utgå från kategoriseringen av kontakterna och använda mig av såväl de identifierade som de oidentifierade personerna i kartläggningen av Johannas nätverk. I vissa fall återfinns fler kategorier under en rubrik. Detta relateras fortlöpande till andra undersökningar om nätverk i lokalsamhället.

Livet på Frälsningsarmén

Enligt Körnefeldt som skrivit en minneskrift över kåren på Limhamn blev Johanna Olsson frälst 1885, rekryt 1887 och frälsningssoldat 1888. Hon skall också ha varit den första strängmusikledaren på Limhamn. Därför blir man förundrad när man inte återfinner henne i den soldatrulla som upprättats någon gång kring 1915.¹⁰⁶ Körnefeldt påpekar att det finns flera påvisbara datafel i rullorna, men går inte närmare in på vilka.¹⁰⁷ Johannas frånvaro i Limhamnsrullan kan hänga samman med att hon rekryterades innan Limhamnskåren bildades och sålunda registrerats i rullan för Malmökåren. Johannas make Anders antogs enligt Limhamnsrullan som rekryt 1888.

Redan i Anders dagbok framgick att Frälsningsarmén spelade en stor roll i paret Olssons liv. Trots att Johanna skriver om mycket annat får verksamheten på Frälsningsarmén stort utrymme i hennes dagbok. Hon berättar om de återkommande mötena under veckorna, om möten vid de stora högtiderna, om välkomst- och avskedsfester för officerare, soldatinvigningar, kaffefester, julfester och basarer, om andra skånska och danska kårers besök på Limhamn och om Limhamnskårens besök på andra platser och om sina besök på kåren och räddningshemmet i Malmö. Ofta är det dock korta notiser där Johanna bara konstaterar att hon varit där. I de fall ytterligare kommentarer faller handlar det om att det var mycket respektive lite folk på mötet eller att mötesledaren var bra respektive dålig. De 55 notiser Johanna skriver om relationer på Frälsningsarmén kan delas upp i underkategorier. Det handlar om soldatinvigningar, möten, resor, brev och konflikter.

Johanna har flera notiser om soldatinvigningar genom åren och vid sex av tillfällen nämner hon de invigda soldaterna vid namn. Då detta är långt ifrån alla som blev frälsningssoldater under perioden kan man anta att Johanna av någon anledning valt att skriva om just dessa personer. I ett fall handlar det om en yngling vid namn Sundman som Johanna träffat och pratat med i Malmö. Hans föräldrar var före detta officerare som seglat med Frälsningsarméns fartyg Vestalen, men tydligen hade pojken hamnat i lag med andra. Johanna skrev att "det är sådan rörelse i staden för hans skull. Ungsocialisterna voro rent af ilska att mista en sådan kollega. Ack min Gud bevara honom o må Du hjälpa de andra att också börja känna grunden skakas o så må alla deras åsikter fly sin kos o Du frälsa dem" (1911 3/8). Sundman som lämnat ungsocialisterna invigdes till soldat någon månad senare. Johanna var där. "Det var ett mycket gripande ögonblick. Öfversten

106. Soldatrulla för Frälsningsarmén Limhamn 1915. SKAL.

107. Jag har sett en äldre rulla för Limhamn då jag inventerade källor inför min forskning 1996, men den kan inte återfinnas i dag. Göthe Körnefeldt, *Frälsningsarmén Limhamn 1888–1988*.

gjorde ett sådant anslående tal. Hade sett S då han låg i vaggan. Sade att hans mor bruka tala om att han var så snäll då han var liten så hans far o mor kunde gå på mötena o lemna honom hemma” (24/9 1911). Sundman hade ett förestående fängelsestraff att avtjäna. Vad han gjort framgår inte, men Johanna bad till Gud att bevara honom och hålla hans mod uppe. Kanske samlades det in pengar till Sundman. Johanna noterar att det var fullt hus och att man tagit 25 öre för läktarplats och 15 öre i salen.

Den enda av de sex nyblivna soldaterna som Johanna skriver om i andra sammanhang är Kersti Ljungkvist. Kersti hade varit medlem i Missionsförsamlingen i sexton år när hon bestämde sig för att byta samfund 1908. Hennes make Nils hade lämnat Missionsförsamlingen redan 1895 och blivit frälsningssoldat.¹⁰⁸ Makarna hade varit i kontakt med Frälsningsarmén tidigt, då det var Ljungkvist som hade byggt och ägde den lokal som kåren sedermera köpte.¹⁰⁹ Kersti Ljungkvist är den person som med tolv notiser nämns näst flest gånger i dagboken. Hennes dotter Annie tillhör med sina åtta notiser också de personer som omtalas mycket. Den övriga familjen Ljungkvist förekommer också i dagboken, dottern Maria (4), maken Nils (3) och sonen Josef (1). Samtliga var eller blev frälsningssoldater, men det är inte enbart i denna egenskap som Johanna träffade familjen Ljungkvist. Johanna och Kersti var arbetskamrater och sålde fisk åt Kerstis make Nils som var fiskare. De hälsade även på hemma hos varandra och uppvaktade på födelsedagar.

Nio notiser berör personer som Johanna träffat på Frälsningsarméns olika sammankomster. Bland dessa är inte de officerare som ledde mötena upptagna. Det handlar till exempel om att Johanna mött och pratat med ovannämnde Sundman eller att någon följt med Johanna till kåren.

Sexton notiser handlar om frälsningssoldater som reser eller återvänder. Bland dessa finns inte de ständigt mobila officerarna medräknade. Det handlar om resor till kongresser och till krigsskolan i Stockholm, men även om små musikturnéer. Officerares, musikers och föredragshållares besök på andra kårer innebar ibland att man måste stanna över natten. Vid tre tillfällen finns det noterat att Johanna upplåtit sovplats för andra frälsningssoldater, vid ett tillfälle fick Anders sova över hos en armévän i Trelleborg.

En tredjedel av notiserna som berör personer på Frälsningsarmén är att betrakta som konflikter eller i något fall upplösning av konflikter. Märk att en del av dessa omnämnanden stammar från samma notiser i dagboken, till exempel när nio namngivna personer intagit en demonstrativ hållning.

108. Medlemsmatrikel för Limhamns Missionsförsamling, LIKL, Gothe Körnefeldt, Frälsningsarmén Limhamn 1888–1988

109. Göthe Körnefeldt, *Frälsningsarmén Limhamn 1888–1988*.

Johanna Olsson i uniform, ca 1900.
Källa PRA.

I Anders dagbok var det tydligt att det framför allt rädde ett spänningsförhållande mellan de inflyttade officerarna och de bofasta soldaterna, men också hur musikerna i kåren vägrade att låta Anders medverka. Liknande konflikter finns återgivna av Johanna. I augusti 1909 skriver Johanna:

Musik. äro rent oförskämda mot dem som vill blåsa de äro värre än sosialisterna så det är väl knappt de går dit igen. Lilja, Selma, Olga, Ester, Olof, Axel, Johan Larsson, Emma o Lells hade alla intagit en demonstrativ hållning, ja det riktigt såg ut som fridstörare emellanåt. Gud gör dom olyckliga o må de vända åter innan du straffar dem för hårt (31/8 1909).

Denna incident utspelade sig under den stora arbetsmarknadskonflikten 1909, varför det finns anledning att tro att de interna motsättningarna inom kåren hade att göra med en lojalitetskonflikt. Å ena sidan tillhörde frälsningssoldaterna det religiösa nätverket; i kapitlet om folkrörelsernas nätverk visade jag att Frälsningsarmén hade gemensamma möten med Friförsamlingen och Metodistförsamlingen under konflikten. Å andra sidan bestod Frälsningsarmén uteslutande av människor ur arbetarklassen, framför allt kvinnor. De hade fäder, bröder och andra släktingar bland de strejkande arbetarna. Anders Olsson hade vid detta lag avancerat till förman och valt att ställa sig på arbetsgivarens sida. I samma anteckning som ovan skriver Johanna:

Nu kom det bud att Anders skulle gå o packa cement igen. O jag är så ledsen må Gud bevara honom. Det är jämt 4 veckor ikväll sen arbetet sluta. O min Gud hvad det ska bli till ser du allena. Tänk på alla oskyldiga kvinnor o barn o låt snart männen lära förstånd (31/8 1909).

Samma höst, när lockouten och strejken var över, fick Limhamnskåren nya officerare. Johannas intryck efter deras första möte var att de var stela och talade tyst.¹¹⁰ Under det kommande halvåret kom en konflikt att segla upp som innebar att Johanna och Anders inte bevistade Limhamnskårens möten på flera månader. Det är inte helt lätt att ringa in vad som orsakade

110. Johanna Olssons dagbok 25/11 1909. PRA.

konflikten. Den tycks dels att ha göra med en viss gruppering inom kåren, förmodligen den grupp som Johanna varit i luven med under storstrejken, dels meningsskiljaktigheter mellan Johanna och den nyanlända kvinnliga officeren ensign Rodhin.¹¹¹ Den sjunde januari skrev Johanna om hur man hade haft musikfest på trettondagen men att stämningen hade blivit förstörd.

Hela "ligan" var der o satt o flina. O Gud när ska dessa stackare lära sig förstånd.
Fräls dem, fräls dem, fräls dem (7/1 1910).

Förmodligen besvärades Johanna så mycket av detta att hon vände sig till ensign Rodhin för att få hjälp. Men då hon blev avfärdad gick Johanna istället vidare till högre officerare. Den 23 januari åkte hon till Malmö och fick tillfälle att tala med major Faleson. Hon blev besviken, majoren var av samma åsikt som ensign Rodhin:

Dessa ska stå (kvar i kåren, min anm.) hur stygga o oförsämda de än äro. O hvilket hån emot både Gud o menniskor (23/1 1910).

Någon vecka senare skrev Johanna att de skulle be om förlåtelse på soldatmötet kommande kväll, men misstänkte att de istället skulle komma att skylla på varandra. Men, fortsatte Johanna:

Ensajn går inte hit har hon sagt, ty vi skäller på henne. Nu är det härligt sedan de fått mig undan, men jag tror att Gud skall visa med kraft hvems felet är (4/2 1910).

Johanna och Anders höll sig hädanefter borta från kåren. Istället reste de till möten på Malmökåren och gick frekvent i Friförsamlingens Taborkyrka. Efter någon månad skrev Johanna:

Ensajn här är lika halsstarrig. Hon har sagt om så hela Limhamn sade åt henne att hon skulle gå till mig så gjorde hon det ej. O sån kärlek, ja den är då inte mycket värd. Herre fräls henne o låt henne komma härifrån innan hon rent förstör kåren (6/3 1910).

Det går inte att ta miste på att Johanna är djupt kränkt. I mitten av april hade hon ännu inte varit på kåren. Hon tar till hårda ordalag i dagboken och skriver om hur kåren förfaller:

111. Ensign är en engelsk militär grad, motsvarande fänrik, som togs upp av Frälsningsarmén. Längst bak i Anders och Johannas dagbok finns en handskriven förteckning över Limhamnskårens alla officerare från dess grundade till 1938. Två sidor är dock urrivna och saknas, däribland den sida som ensign Rodhin förmodligen varit antecknad på.

Gud ska aldrig kunna välsigna dem som de har behandlat mig, utan förbannelsen ska ligga öfver allt hvad de gör. Om ni än har alla menniskor emot oss så fråga vi ej efter det, ty då Gud är med oss, *ho* (vem) kan då vara mot oss (16/4 1910).

Johanna skydde allt som hade med ensign Rodhin att göra. Den nionde maj berättar hon hur ensign skaffat sig nya vänner istället för de gamla. Hon umgicks nu med fröken Johansson "en handelsidkarska stor o grof som den värste kar."¹¹² Inez J. menade dock att hon hade ett förtroendein-
givande utseende, vilket Johanna kommenterade med att "för mig är hon då platt intet."¹¹³ Officerarna lämnade Limhamn vid midsommartid 1910 och därmed var konflikten med ensign Rodhin överspelad. Johanna och Anders återvände till kåren. Den 31 juni kunde de som första familj bjuda de nya officerarna på middag.

Den fjärde november 1910, mer än ett år efter bråket under storstrejken, fick Johanna så ett brev av Ester och Olga som ville be om ursäkt.

De ber af hjärtat om förlåtelse för allt hvad di tillfogat mitt sårade hjärta. Om di andra hade gjort så hade det kunnat bli bra igen, men det ser ut som di voro lika styfva ännu (24/II 1910).

Ekonomiska relationer

Johanna skriver vid sex tillfällen om personer som familjen stått i en köpare-säljare relation till. I fyra av fallen är familjen Olsson hyresgäster hos den omtalade, i ett fall säljer de sitt hus och i ytterligare ett köper de en kvarts gris. I det sistnämnda fallet är det den oidentifierade Olof Jeppsson som levererar köttet. Johanna skriver vid ett annat tillfälle att hon och Anders skulle gå och hälsa på Jeppsson men att det regnade för mycket. Detta kanske tyder på att relationen var mer än en köpare-säljarrelation. I de kommande nödåren under första världskriget kunde en sådan kontakt vara värdefull.

Arbete

Johanna var säsongarbetare. Såsom prångare, det vill säga fiskförsäljerska, var hon helt beroende av hur stora fångster fiskarna fick. Framför allt var det sillfisket om hösten som var arbetsintensivt.¹¹⁴ Tillgången till fisk kunde skifta avsevärt från år till år. Därför var det osäkert hur stor inkomst Johanna kunde bidra med till hushållet.

Redan under sommaren började en väntans tid då Johanna blickade fram

112. Johanna Olssons dagbok 9/5 1910. PRA.

113. Johanna Olssons dagbok 9/5 1910. PRA.

114. Det finns dock en notis om att Johanna arbetar med sillförsäljning i april 1908.

emot det kommande arbetet och förtjänsterna. I hennes dagbok från 1910 kan man följa hennes förväntansfulla anteckningar. "Vi har varma härliga dagar nu o mycken ål men ingen sill" (16/7 1910). "Ännu mycket varmt, ingen sill ännu" (31/7 1910). Ännu några noteringar om att sillen inte gått till följer innan Johanna äntligen kan skriva:

Förra veckan var det sill jag var i Eslöv 3 gånger det gick mycket bra [---] I lördags stod jag på torget der o det var knappast en minut ledig ja det gick undan. Tack käre Gud för den veckan. Far fick nya kängor (vardags) 11 kr o Olof fick nya kläder 18 kr o mössa o hängslen. Ja det är roligt att man kan få lite af det nödv. Måtte jag få komma ut äfven denna vecka. I dag månd fans ingen sill (26/9 1910).

Av det sista citatet framgår att Johannas inkomster var viktiga för familjen. De möjliggjorde att man kunde förnya garderoben inför den annalkande vintern. Förutom försäljningsresor till Eslöv vid ett flertal tillfällen besökte Johanna även Östra Grevie (27/8 1907), Lund (1/10 1910) och Hörby (4/10 1911). Genom arbetet sträckte sig Johannas aktionsradie långt utanför lokalsamhället Limhamn.

Av dagboken framgår att Johanna sålde fisk åt fiskarna Nils Ljungkvist, Per Mattsson och förmodligen också Nils Strandbäck. Det rör sig inte om särskilt många notiser, var och en nämns någon eller några gånger då de fått goda fångster. Strandbäck var som tidigare nämnts även hyresvärd åt familjen Olsson under några år, men det intressanta med att Johanna arbetar för just dessa fiskare är att de alla tillhörde de frireligiösa rörelserna på Limhamn. Strandbäck var medlem i Missionsförsamlingen och hans dotter Anna var frälsningssoldat, Mattsson var med i Metodistförsamlingen och Ljungkvist i Frälsningsarmén. Det finns goda skäl att anta att det religiösa nätverket var en fördel när Johanna sökte arbete.

När sillen gick till på hösten var många kvinnor i arbete. De möttes på "bödeplassen" och lagade nät, i hamnen för att hämta fisk, på tåget till Malmö och vidare ut i Skåne, på torg och på gator. Johanna nämner bara en annan kvinna i samband med arbete. Det är ovannämnde Nils Ljungkvists hustru Kersti, också hon frälsningssoldat. De var i Eslöv åtminstone en gång tillsammans och sålde fisk. Johanna har också någon gång noterat att Kersti hade mycket sill och en annan gång skrivit att Kersti jämrat sig över hur dåligt det gick. Detta tyder på att de båda kvinnorna åtminstone ibland arbetade tillsammans. Johanna umgicks också med Kersti och hennes döttrar på fritiden vilket visas i följande avsnitt.

Att få och gå på besök

Jag har valt att behandla kategorierna om Johannas besök hos andra och andras besök hos Johanna tillsammans för att se i vilken utsträckning det råder en ömsesidighet. På en övergripande nivå framgår att 40 procent av de personer som noterats i någon av kategorierna omtalas endast vid detta tillfälle i dagboken. Det framgår inte särskilt ofta något utöver uppgiften om att Johanna besökt någon eller fått besök. Det finns tio notiser om att Johanna bjudit på middag. Det är uteslutande officerare från Frälsningsarmén som gästar familjen Olsson på detta vis. Motsvarande middagsbjudningar nämns i Anders dagbok. Att det var brukligt att bjuda hem officerarna hänger förmodligen samman med att kåren hade ansvar för att försörja officerarna under deras tjänstgöringsperiod. Dessutom fanns det nog ett behov bland de bofasta soldaterna att snabbt etablera kontakt med officerarna vars vistelse i den lokala kåren kunde vara tämligen kort. Johanna blev själv bjuden på middag vid ett tillfälle och i övrigt finns några notiser om att Johanna uppvaktat någon eller själv blivit uppvaktad på sin födelsedag.

Av tabell 18 nedan framgår att ömsesidiga besök bara sker med en femtedel av de nämnda personerna och att i nästan hälften av fallen hälsar någon på hos Johanna som Johanna i sin tur inte besöker. Det är möjligt att detta inte speglar en social praktik. Johanna kan av någon anledning ha sett besöken i det egna hemmet som mer betydelsefulla och hennes egna besök som mindre värda att notera i dagboken.

Tabell 18: Johanna Olssons besök och besökande hos familjen Olsson 1901–1914

Kontakt	Antal	Andel
Johanna besöker NN, NN besöker Johanna	10	20 %
Johanna besöker NN, Nn besöker <u>inte</u> Johanna	16	32 %
NN besöker Johanna, Johanna besöker <u>inte</u> NN	24	48 %
Summa	50	100 %

Källa: Johanna Olssons dagbok 1901–1914, PRA.

Vilka var det då som Johanna besökte och som kom till henne? För det första kan det konstateras att det i huvudsak är kvinnor. 60 procent (30) av de omtalade är kvinnor, 18 procent (9) män och övriga 22 procent (11) gifta par eller endast benämnda med titel eller efternamn. De män som nämns kommer alla på besök hos familjen Olsson, inte specifikt till Johanna. I de tre fall Johanna omtalar möten med andra män är det inte i deras hem utan på offentliga platser såsom på tåget eller på fattiggården. Det fanns alltså tydligt genusbestämda aspekter av nätverken.

Johanna skriver om kontakter med sju familjemedlemmar ur tre generationer av familjen Dalbom. Vid ett tillfälle 1914 kom Elsa Dalbom (f. 1848) på besök hos familjen Olsson. Hon var gift med gjuteriarbetaren Magnus Dalbom och de båda hade blivit frälsningssoldater i Malmökåren 1890, det vill säga något senare än Johanna.¹¹⁵ Paret Dalboms döttrar Anna och Maria som var i ålder med Johanna nämns också vid några tillfällen i samband med besök, åtminstone den senare var frälsningssoldat.¹¹⁶ Det verkar som att kontakten med plåtslagaren Johan Dalbom och hans fru Karins familj var den mest centrala. Johan och Karin nämns var och en vid besök hos familjen Olsson och förmodligen är det också de som avses när Johanna skriver att de varit på besök hos eller fått besök av Dalboms. Den mest frekvent förekommande individen från familjen är Johan och Karins dotter Ebba. Hon hälsar på hos Johanna vid tre tillfällen och Johanna besöker henne vid fem tillfällen. Ebba Dalbom skickade även kort med julhälsningar och då hon är sjuk skriver Johanna om detta i dagboken. Ebba var tjugo år yngre än Johanna och sjutton år gammal när hon först nämns i dagboken, men som frälsningssoldater hade de båda gemensamma intressen.

I redogörelsen för Johannas arbete som prångare framkom att hon sålde fisk åt fiskaren Nils Ljungkvist. I dagboken nämns också framför allt Ljungkvist hustru Kersti, men även döttrarna Annie och Maria vid ett flertal tillfällen. Paret Ljungkvist var äldre än Johanna, Kersti med 17 år och Nils med 27 år. Nils hade köpt en andel i missionshuset när det byggdes och engagerade sig tidigt i Friförsamlingen vartill också Kersti så småningom anslöt sig. Enligt Friförsamlingens medlemsmatrikel begärde Nils utträde 1895, men Kersti kvarstod till 1908. Nils blev invigd frälsningssoldat 1895, men hade intresserat sig för Frälsningsarmén tidigare än så. I en rapport från Limhamn publicerad i *Stridsropet* 1889 omtalas han som ”broder”.¹¹⁷ Året därpå står det att läsa det varit stort Hallelujabröllopp mellan Nils och

115. Soldatrulla för Frälsningsarmén Malmökåren 1908. FRAM.

116. Soldatrulla för Frälsningsarmén Malmökåren 1908. FRAM.

117. *Stridsropet*, nr 2, 1889.

Kersti och ett annat par där inte mindre än sex kårer varit representerade.¹¹⁸ Paret Ljungkvist omtalas vid detta tillfälle som "tvänne privata" vilket jag tolkar som att de inte är invigda soldater. Av samma artikel framgår också att det är Ljungkvist som har byggt lokalen vari kåren hade sin hemvist. Enligt Körnefeldt hyrde Ljungkvist ut lokalen till kåren under de första åren varefter de köpte ut den.¹¹⁹ Kersti invigdes till soldat 1907.

Förutom att sälja fisk tillsammans umgicks Johanna och Kersti på kåren, hälsade på varandra i hemmen och uppvaktade varandra på födelsedagar. Det verkar ha varit ett förtroligt förhållande. Johanna berättade en gång för Kersti att hon kände sig främmande på kåren, som om hon aldrig varit där förr. Och när Kersti frågade om det alltid skulle bli så, svarade Johanna: "Ja, jag tror det".¹²⁰ Liknande samtal finns inte återgivna med någon annan än Kersti. Paret Ljungkvists döttrar, Annie och Maria, var ibland med sin mor hemma hos Johanna och blev även de uppvaktade på bemärkelsedagar. Flickorna Ljungkvist var båda frälsningssoldater och Johanna antecknar när de rest till Krigsskolan i Stockholm och när de åker och kommer hem från kongresser.

Det finns inte utrymme att gå igenom var och en som Johanna besökte eller fick besök av. Jag ska dock uppmärksamma tre bröder som får utrymme i dagboken. Den förste är toffelmakaren och ungarlen Frans Busch som ofta kom på besök. Frans som var nio år äldre än Anders och 19 år äldre än Johanna uppvaktade makarna Olsson på deras födelsedagar och blev själv uppvaktad av dessa. När han var fattig och utan arbete kom han hem och åt hos Olssons. Till jul bjöd familjen hem Frans och blev besvikna när han inte dök upp. Det verkar inte som att Frans främst var Anders vän, utan att han umgicks med dem båda. En gång gjorde han ett sjukbesök på fattiggården tillsammans med Johanna. Frans Busch finns inte med i soldatrullan från 1915 eller i Körnefeldts minnesskrift över kåren, men verkar ha deltagit i Frälsningsarméns aktiviteter. Hans ene bror Erik Busch var officer i Limhamnskåren sommaren 1904, men försvann snart till annan ort på uppdrag. Han kom dock och hälsade på vid ett tillfälle och skickade också vykort. Den andre brodern, Filip, tycks Johanna ha tyckt särskilt mycket om. Hon beskriver honom som en "präktig liten man". Filip var fem år yngre än Johanna och verkar ha avlöst sin bror som officer för Limhamnskåren i augusti 1903. I oktober samma år skriver Johanna:

118. *Stridsropet*, nr 20, 1890. Enligt artikeln var detta det första Hallelujabröllopet i Skåne.

119. Göte Körnefeldt, *Frälsningsarmén Limhamn 1888–1988* del I, s. 30 f.

120. Johanna Olssons dagbok 23/10 1910. PRA.

Wi har haft mycket härligt under denna tid som kp. Busch fört oss an (Han är kvar ännu förstås) i striden. Han har hyrt ett piano och spelar då vi ”klinkar på våra gitarrer, det är riktigt vackert (odat. oktober 1903).

Johanna brydde sig om Filip. När han skulle förhöra några soldater som bråkat inbördes skrev hon en bön att Gud måtte hjälpa honom att göra sin plikt. Några dagar noterade hon att han fyllde 25 år. Hon och Anders mötte honom på stationen när han i augusti 1904 kom till Limhamn efter att ha varit och vilat sig i hemmet. Samma höst blev Filip förflyttad till Lund, men Johanna och Anders upprätthöll kontakten. Annandag jul 1905 hälsade Anders på honom i Trelleborg. Johanna noterade Filips födelsedagar och skickade gratulationer och noterade i dagboken allteftersom han flyttade. 1910 hälsade han på i Limhamn, 1911 avancerade han till kassör på HK (Högkvarteret ?), 1914 lämnade han sin befattning för att försörja sin mor.

Barnafödande och äktenskap

Om dödsfall och begravningar utgör den största kategorin av anteckningar om personer i Johannas dagbok så förhåller det sig omvänt med kategorin barnafödande och dop. Förutom kusinens tidigare nämnda nedkomster figurerar bara fyra anteckningar om födslar och dop. I två av fallen är det inte nedkomsten som är det centrala i framställningen utan, i det ena fallet att modern fick tillfällig ansiktsförlamning i samband med graviditeten, i det andra fallet att tvillingparet var dödfödda. Det kan tyckas märkligt att en kvinna som själv är mor till flera barn inte skriver i sin dagbok när kvinnor i hennes omgivning får barn? Jag har inget svar varför det är så. Att det bara finns ett dop noterat skulle kunna vara ett utslag av att detta nästan helt förvandlats till en familjehögtid, det vill säga att faddrar valdes ur den närmaste släktkretsen.

Sjukdom och död

Johanna rapporterar 79 dödsfall i dagboken. Fyra av dessa är släktingar som behandlats separat, 75 kvarstår. Dessa personer tillhör de som är lättast att identifiera. Alla utom sju har återfunnits i död- och begravningsböckerna för Hyllie/Limhamn och Bunkeflo eller spårats på annat sätt. Eftersom det stora flertalet bara nämns i samband med sin bortgång går det inte att veta vad Johanna hade för relation till var och en av dessa. Vissa var kanske nära vänner och kamrater inom kåren, eller dessas föräldrar, syskon och barn. Andra var kanske människor som Johanna bara visste vem de var. Men det faktum att hon bara antecknar en bråkdel av alla dem som dog på Limhamn, torde indikera att hon hade någon slags relation, om än så ytlig,

till de bokförda. I några fall är dödsfallen dramatiska och får kanske därför utrymme i dagboken. Här återfinns två självmord, fyra drunkningsolyckor, tre fall där personer blivit överkörda av tåg och polis Ros plötsliga kvävning av en köttbit i halsen.

Av de 75 döda är 38 män, 32 kvinnor och fem barn. Detta innebär inte nödvändigtvis att Johanna hade ungefär lika många relationer till män som till kvinnor. En död man kan vara med i egenskap av make, fader eller bror till någon kvinna som Johanna kände eller vara bekant till hennes man Anders. Det omvända gäller kvinnorna. Det finns också exempel på enstaka personer som definieras på detta sätt i dagboken; "Gotthard Perssons bror", "Elofs lille gosse" och "Per Matts pojkar".

De dödas titlar ger en uppfattning om vilken social miljö Johanna rörde sig i. Det är främst arbetare (19) och fiskare (15), några hantverkare (9) och ett fåtal handlande (4), jordbrukare (4) och tjänstemän (3). I några enstaka fall finns det ytterligare någon eller några anteckningar om den döde och dennes familj i dagboken. I fyra fall berättas det först att någon blivit sjuk för att sedan följas upp med en notis att vederbörande gått bort. I två av dessa fall berättar Johanna att hon besökt den sjuke.

Söndagen den 28 nåddes vi af budskapet att Anna Enok Nils var mycket sjuk jag var der ute på måndagen i sällskap med fru Rosberg. Vi sågo genast i blicken att hon hörde inte hemma här längre. Det var skörbjugg en sjukdom som dessbättre är mycket sällsynt här. Blodet sipprade ut på hela kroppen och satte sig som små fläckar öfverallt. Det högra ögat kunde hon inte se med en stor fläck täppte det alldeles. Jag var hos henne på natten hon var mycket sjuk på efternatten börja hon skaka tänder emellanåt o då bad hon mig hålla hårdt på hennes panna. Stackars Anna på e. m. hade hon haft sina små inne hos sig och tagit dem vid handen. Den äldste är 2 ½ år gammal o den minste 3 månader, så på tisdags natt var kapten der så på onsdags morgon kl. 5 fick hon sluta sitt unga lif 25 år gammal (1909 april).

På långfredagen följde Johanna och de andra frälsningssoldaterna Anna till graven, i november samma år noterar Johanna att änklungen, Enok Nilsson, gift om sig.

Det är svårt att veta om Johanna gjorde sina besök hos de sjuka i egenskap av vän eller såsom barmhärtig frälsningssoldat. Närvaron av andra frälsningssoldater vid Anna Enok Nils bortgång som refereras ovan tyder förvisso på det senare, men det är kanske så inte viktigt att fastslå det ena eller det andra. Som redan framkommit fanns det ingen strikt uppdelning i Johannas personliga nätverk mellan Frälsningarmén och privatliv.

Av de elva fall av sjukdom som Johanna nämner slutade minst sex med

döden. Sjukdom och död innebar förlorade inkomster för hushållet. Ett dödsfall kunde även innebära en ekonomisk börda i det att en värdig begravning skulle arrangeras. De styrande i municipalsamhället var medvetna om hur hårt epidemierna kunde drabba en familj. År 1894 anhöll hälsovårdsnämnden om ”nödvändigheten av en isoleringslokal till förekommande av smittosamma sjukdomars utbredande inom familjer där någon medlem angripits. Skälet är trångbodheten”¹²¹ (Municipalnämndens protokoll 18/6 1894). I mars och april 1908 lades familjen Olssons barn Samuel och Anna in på epidemisjukhuset under två respektive fyra veckor.

Presenter och tjänster

Kategorin presenter och tjänster är viktig då den synliggör vilka resurser som utbyttes inom nätverket. I Johannas dagbok är det dock bara en marginell del som beskriver sådana relationer. I ett fall handlar det om att Johanna passar Helga Friis barn när föräldrarna är och tittar på Baltiska utställningen i Malmö 1914. Helga och Johanna tycks ha varit goda väninnor om man betraktar det övriga materialet; de var på Frälsningsarmén tillsammans, Johanna hälsade på när Helga var sjuk och bjöds in vid dop. Johanna hade också kännedom om att Helga rest bort för att hälsa på sin mor och att hennes bror blivit skadad i en kvarn, information som hon måste ha tyckt vara tillräckligt viktigt för att dela med sig av i sin dagbok.

Det finns händelser där personerna inte med säkerhet kunnat identifieras. Det ena fallet är när en fru Nilsson bjuder på skjuts från Klagstorp, den andra är när Johanna fick en höna av mor Ola Pers. Det framgår inte varför Johanna fick hönan och mor Ola Pers kan inte kopplas samman med någon annan i materialet.

Som tidigare nämnts ställde faster Tildas herrskap ett rum i sitt sommarhus i Falsterbo till Anders förfogande någon vecka i augusti varje sommar och att de även betalade för resan dit. Även Johanna fick ta del av herrskapets generositet. Gustaf Edvin Ivar Lindqvist var delägare i Fougstedt klädes- och konfektions AB.¹²² Tillsammans med hustrun Selma Elisabeth Wilhelmina Segerström hade han sex barn. Dessa var Anders Olssons syster Tilda anställd för att sköta. Den 29 oktober 1909 dog Edvin Lindkvist och två år senare förlovade sig änkan med tandläkaren Rudolf Teodor Ancker med vilken hon sedermera gifte sig.

Med 21 notiser är fru Lindkvist/Ancker den person som nämns flest gånger i dagboken, undantaget Anders och barnen. Ofta handlar det om att

121. Municipalnämndens protokoll 18/6 1894. MASA.

122. *Firman Fougstedt vid Stortorget*, Malmö 1947, s. 55 f.

hon givit presenter. Frun skickade blommor och äpplen till Johanna. Hon uppvaktade Johanna på födelsedagar med vintermössa (1908), ett dussin teskedar (1909), ett halvt dussin handdukar (1911). Till julen 1909 skickade hon julkappar till hela familjen Olsson. Johanna berättar om när herrskapet är ute och reser när Edwin Lindkvist bror och brorsdotter gått bort. Relationen till fru Lindkvist/Ancker förefaller ha varit viktig. För Johanna fanns det en hel del materiella fördelar i denna relation, men varför intresserade sig en kvinna ur borgerligheten för en fiskförsäljerska ur arbetarklassen? Jag kan inte veta, knappt gissa. De delade inte någon religiös övertygelse om man får tro vad Johanna säger när hon skriver att ”det är blott stor skada att di inte kunna se sin ställning o behöfa dig. O Gud fräls alla människor ” (15/2 1914). Att det från fru Lindkvist/Anckers sida var fråga om något mer än en ensidigt ”filantropisk” avsikt att hjälpa sin barnjungfrus släkt blir kanske synligt i det att Johanna någon gång var hemma på middag hos frun. Men framför allt då Johanna är och ser om frun och hennes lille gosse efter nedkomsten 1912. Kanske är det så att man ska se Johanna som den som försöker rädda frun till en kristen övertygelse.¹²³

Konflikter

I kategorin konflikter har jag samlat alla notiser som tyder på konflikt mellan Johanna och någon annan person och konflikter där Johanna inte är den ena parten. Undantaget är de konflikter som utspelar sig på Frälsningsarmén som behandlas separat. Det är dock inte helt lätt att skilja på vad som rör Frälsningsarmén eller inte då många av personerna har koppling dit. Till exempel vet jag inte om det är Frälsningsarméns pengar som blir stulna när frälsningssoldaten Oscar Andreasson, enligt dagboken, tar veckokassan med sig och reser 1910.¹²⁴

Till Johannas personliga konflikter hör att Franz Busch som varit hos familjen många gånger inte säger sig ha tid att komma och fira jul med dem 1914 och motsvarande att Dalboms flickor inte kom när de var inbjudna. Vid ett tillfälle berättar Johanna att Betty Wall varit snutig mot henne. Mycket värre än så är inte de personliga konflikter som beskrivs. De konflikter som Johanna inte själv är inblandade i är dock av något grövre kaliber.

123. Anna Jansdotter har skrivit om hur kvinnor ur borgerligheten, men även Frälsningsarmén bedrev filantropiskt räddningsarbete bland prostituerade kvinnor utifrån en kristen ideologi. Jansdotter menar att det centrala för de kvinnliga frälsningssoldaterna var att verka för Guds rike. Därför är det inte en orimlig tolkning att Johanna, förutom de materiella fördelarna, utifrån en sådan hållning umgicks med fru Ancker. Anna Jansdotter, *Ansikte mot ansikte. Räddningsarbete bland prostituerade kvinnor i Sverige 1850–1920*, Stockholm 2004.

124. Endast de fall som jag med säkerhet berör Frälsningsarmén sorterar under motsvarande rubrik.

Det handlar om att människor grälat eller varit stygga mot varandra, men också om skvaller såsom när tre namngivna personer misstänks för dråp, ett rykte som visar sig vara osant. Inga av dessa notiser är så utförliga att man får reda på vad som ligger bakom konflikten, hur konflikten eskalerar eller hur den löses.

Vid två tillfällen berättas att personer blivit förföljda av arbetare, nämligen 1909 och 1914. Detta sker under pågående strejker och visar spänningen mellan socialistiska strejkande arbetare och frireligiösa förmän och arbetare som arbetar trots pågående konflikt.

Endast i ett fall kan man läsa om återkommande konfliktfyllda situationer med en och samma person inblandad. Det var frälsningssoldaten Emma Larsson, gift med skoarbetaren och frälsningssoldaten Johan Larsson. Båda makarna är omnämnda då de bråkar på Frälsningsarmén. Johan är en av de musiker som intar en demonstrativ hållning i augusti 1909 och Emma grälar vid ett tillfälle med officeren Malmström. Johanna var inte själv involverad, men det är tydligt att hon inte tyckte om kvinnan i fråga. Det är med en viss skadeglädje hon skriver:

Stackars Emma har fått lite straff för sin stygghet. Hon blef lam i ansiktet lite innan hon fick den lilla må Gud frälsa och förlåta henne för all lehet som hon har utöst öfver oss andra (9/10 1910).

När Emma omtalas i dagboken två år senare har Johanna fortfarande samma åsikt beträffande henne:

Ett förfärligt dåligt rykte har i dessa dagar sprits ut om Emma Johan Lars o det är tyvärr sant. Jag tackar Gud att hennes stygghet ändå en gång skulle bli uppenbar. Hennes rykte är nu för alltid fläckat med den värsta synd som en människa kan råka i (1912 1/5).

Det framgår inte vad Emma gjort, men några dagar senare skriver Johanna att Emma är på varje kvällsmöte. Först i augusti samma år berättar Johanna vad som brister i Emmas karaktär.

Emma J. Lars har nu vatt framme igen med sina långa fingrar 125 kr tog hon ur slagt Larssons penninglåda. Nu är hon då äntligen struken från Armén. Igår kv. var hvarken han eller hon på mötet (1912 25/9).

Trots att Emma blev struken ur Frälsningsarmén och Johanna fick som hon ville kan hon inte förlåta hennes synder. Det är hårda ord när en kvinna som själv med stor sorg mist två av sina barn skriver:

Johan Larsson har ett litet barn som har dött. Ja det är då väl så slipper det åtminstone skämmas för sin mor (1913 26/7).

I januari 1914 tycks Emma ha varit välkommen tillbaka på Frälsningsarmén. Det är en irriterad Johanna som skriver att Emma både är där tidigt och sent och ”ställer o styr o har sig” (1914 11/1).

Johanna och föreningarna, bolagen och kommunalpolitiken

Johanna skrev mycket om sina relationer med människor som var engagerade i Frälsningsarmén. Det har också framgått att flera av dem hon skrev om tillhörde de andra frikyrkorna. Av de 171 identifierade personer som jag inte definierat som släktingar var åtminstone fjorton medlemmar av Friförsamlingen. Däribland märks bland annat paret Ljungkvist som sedermera blev frälsningssoldater. Fyra av de personer som nämns i dagboken har identifierats som metodister. Därvidlag finns det en överensstämmelse mellan de relationer som Anders beskrev i sin dagbok. Likaledes är det med kontakterna till sjukkassorna och arbetarrörelsen. Inga av de personer som Johanna skriver om satt med säkerhet i styrelserna för några av dessa organisationer. Det finns däremot en möjlig koppling; Olof Larsson som skar halsen av sig den 25 maj kan ha varit den samme som satt som suppleant i sjukassan Annetorp 1902, men det kan också ha varit en namne. Inte heller återfinns någon från Svenska Arbetareförbundet i dagboken.

Som prångare hade Johanna kontakter med flera fiskare och deras hustrur. Då Limhamns Fiskareförenings medlemsmatrikel är ett tiotal år äldre än dagboken är det svårt att göra en precis jämförelse. Förmodligen skall siffran vara något större, men åtminstone sju av de personer hon skriver om var medlemmar i föreningen. Även detta faller väl in i utfallet som gavs i Anders dagbok.

Johanna skrev inget om någon som var medlem i Föreläsningsföreningen eller styrelsen för Skyttegillet. Sonen Algot var löpare, förmodligen i Urania då han inte finns i matrikeln för LBI, men ingen av klubbens styrelsemedlemmar finns omskrivna. En av LBI:s medlemmar, som tillika var metodist omnämns i av Johanna i samband med hans dotters bortgång. Intrycket är att de som rörde sig i dessa föreningar inte tillhörde Johannas krets.

Kontakterna med bolagsstyrelserna var få. Johanna nämner två personer som båda hade ett förflutet i styrelsen för Missionhusbolaget. Den ene av dem, fiskaren Anders Sörensson hade också varit suppleant i hamnbolagets styrelse.

Sex av de personer som Johanna skriver om hade något kommunalpoli-

tiskt uppdrag. I municipalfullmäktige satt missionsförbundaren Engström som tog hand om Idas lille Gustav när hans mor dog. Engström nämns också i Anders dagbok. I köpingens fullmäktige satt metodisten E.F. Norén som omnämns i samband med att hans dotter gick bort. Där fanns också handlare Cederholm. Hos honom arbetade Johannas son Algot en tid, men fick sluta sedan han kommit i bråk med Cederholms son. I olika kommittéer satt fiskaren Anders Sörensson som tidigare hade suttit i styrelsen för Missionhusbolaget och polis Ros som så hastigt blivit kvävd av en köttbit i halsen. Sjuksköterskan Bengta Jönsson hade först varit med i Friförsamlingen, men sedan blivit metodist. Johanna skriver om Bengta när hon blir sjuk och reser hem till Småland för att vila upp sig. Det faktum att Johanna främst skriver om kvinnor sätter gränser för hur många kopplingar som kan göras till kommunalpolitiken. Indirekta kontakter med den politiska arenan fanns genom Ida Ström som gick på Frälsningsarméns möte och vars man kronolotsen K.J. Ström satt i köpingens fullmäktige.

Sammanfattning familjen Olssons nätverk

Genom analys av de kontakter som beskrivs i makarna Anders och Johanna Olssons dagböcker blir andra dimensioner av det sociala livet på Limhamn kring sekelskiftet 1900 synliga. Men samtidigt som bilden av de sociala nätverken nyanseras, kan familjens relationer till andra förstås utifrån de mer övergripande system av nätverk som beskrivits i avhandlingens första delar.

Familjens villkor förändrades under de 21 år som gick från att Anders började skriva dagbok 1893 tills dess att jag avgränsar min läsning av Johannas dagbok 1914. Från att ha varit ett nygift ungt par med småbarn, blev Anders och Johanna äldre med vuxna barn som bidrog till försörjningen och lämnade hemmet. Johanna var därmed inte lika bunden och kunde sälja fisk runt om i Skåne. Anders avancerade från daglönare till banmästare och hade en stadig och fast inkomst. Familjen fick med andra ord en tryggare ekonomisk ställning. Tidens gång innebar också att Anders och Johanna inte längre var nykomlingar inom Frälsningsarmén utan snarare veteraner inom kåren. Under denna period förändrades också Limhamn, genom inflyttning och utflyttning, från municipalsamhälle till köping, genom arbetarrörelsens framväxt och det religiösa nätverkets förändrade betydelse et cetera. På nationell nivå genomgick samhället en rad förändringar som till exempel allmän och lika rösträtt för män. Förändringsdimensionen är svår att fånga i den egocentriska nätverksanalysen. Även om jag kan skönja den blir underlaget för slutsatser alltför mager. I det följande skall jag sammanfatta de viktigaste resultaten i undersökningarna av familjen Olssons nätverk.

Anders och Johanna skrev inte om alla människor som de interagerade med. Utgångspunkten för analysen har dock varit att de som nämns i dagboken på något sätt är viktiga för makarna. Familjen och släkten var viktiga. Familjen Olssons barn höll kontakten med föräldrahemmet sedan de flyttat från Limhamn för att ta arbete och återkom dit under perioder av arbetslöshet och när de fann arbete nära hemmet. Förmodligen var det också så att fadern ordnade plats åt söner vid kalkbrottet. Till Anders båda systrar, varav den ena bodde i Malmö och den andra så småningom flyttade till Amerika med sin man, var banden starka. Relationen till Johannas halvbror som bodde på Limhamn tycks inte ha varit lika nära, men Johanna brevväxlade med sin bortgångna systers son i Karlskrona och tog emot honom på permissioner. Familjen höll även kontakt med vidare förgreningar av släkten. Morbröder och mosttrar, farbröder och fastrar, kusiner och deras barn omnämns vid flera tillfällen i dagböckerna. På såväl Anders som Johannas sida fanns det kusinfamiljer som familjen hade speciellt nära relationer till. Dopvittnesanalyser av två generationer i Johannas släkt visade två saker. För det första framkom att de rituella band som knutits mellan syskon ur första generationen reproducerades genom att andra generationen valde dopvittnen ur samma del av släkten. För det andra gav en jämförelse mellan valet av dopvittnen och kontakter i dagboken vid handen att de släktingar som figurerade som dopvittnen också var de som man interagerade med i vardagslivet. Rent kvantitativt omnämns de enskilda släktingarna dubbelt så ofta som personer utanför släkten i Johannas i dagbok. Men det är också så att släktingarna, i såväl Anders som Johannas dagbok, i större utsträckning än andra omnämns i sammanhang som kvalitativt kan räknas som mer nära relationer. De hjälpte varandra i krissituationer såsom vid sjukdom, arbetslöshet och brist på pengar. Man umgicks också vid familjehögtider.

Men släkten var inte allt. Många av de personer som Johanna och Anders skrev om var frälsningssoldater, missionsförbundare och metodister. Frälsningssoldaterna Olsson var invädda i ett religiöst nätverk som fick konsekvenser för hela deras vardagsliv. Anders förman vid kalkbrottet, som han sedermera efterträdde, tillhörde Friförsamlingen, likaså de som ledde de kommunala anläggningsarbeten han arbetade vid, fiskarna som Johanna arbetade för var alla frireligiösa; den hon arbetade mest för var frälsningssoldat, familjen Olssons första hyresvärd var missionsförbundare, den andra var med i Frälsningsarmén. Det går inte att belägga, men ett rimligt antagande är att religiositeten var ett kulturellt kapital som genererade ett socialt kapital som gav tillgång till arbete, bostad et cetera. I en undersökning av dopvittnen inom Anders personliga nätverk framgår att dessa hade inbördes förbindelser. Detta visar att det snarare är frågan om ett nätverk

än individuella kontakter. Undersökningen visade att människor ur olika samfund på detta sätt knöts samman till ett religiöst nätverk som sträckte sig över de enskilda församlingarna.

Kopplingen till det religiösa nätverket tydliggörs också av det faktum att makarna Olsson inte hade några kontakter i arbetarrörelsens nätverk vilket kan sägas stå i ett slags motsatsförhållande till det förra. Samtidigt var det så att Anders och Johannas umgänge nästan uteslutande var begränsat till arbetarklassen och fiskarbefolkningen. Fru Lindkvist/Ancker utgjorde ett undantag. Relationen var dock inte jämlik, frun var en välgörare som överöste familjen Olsson med presenter och tjänster, något som Johanna bara kunde bemöta genom tacksamhet och att besöka frun när hon låg i barnsäng.

Det sociala rummet för familjen Olssons umgänge hade sina gränser, men det geografiska rummet var inte begränsat till lokalsamhället. Förvisso ger undersökningen av Anders nätverk vid handen att grannskapet var viktigt i familjens sociala liv, men förutom detta hade familjen kontakter som sträckte sig över framför allt sydvästra Skåne. Dessa hade dels sin grund i släktskap, dels i relationer som etablerats som en följd av engagemanget inom Frälsningsarmén.

DEL VI

AVSLUTANDE DISKUSSION

Näten på Limhamn

Sociala relationer i ett lokalsamhälle

Syftet med denna avhandling har varit att utifrån de sociala nätverken studera hur ett lokalsamhälle konstrueras i en specifik historisk kontext. Ett grundläggande antagande har varit att de sociala nätverken spelar stor roll för att förstå olika aktörers agerande. För att kunna hantera denna komplexa forskningsuppgift, gjorde jag avgränsningar och formulerade fyra frågor att arbeta efter. I det följande skall jag diskutera hur dessa frågor kan besvaras utifrån resultaten i de genomförda undersökningarna varefter jag för en mer övergripande diskussion kring de sociala nätverken i lokalsamhället Limhamn.

Vilka relationer fanns till familj och släkt utanför hushållet?

För syskonen i arbetarfamiljen Olsson fortsatte föräldrahemmet att spela en viktig roll sedan de flyttat ut och börjat arbeta runt om i sydvästra Skåne. På samma sätt som fadern hade gjort i sin ungdom, rörde de sig i en omloppsbana runt sitt föräldrahem. Av moderns dagbok framgår att det fanns en kontinuerlig kontakt. Barnen kunde vända sig till hemmet för att få stöd när de kände sig ensamma och utsatta, och dit kunde de återvända under perioder av arbetslöshet. Faderns sociala kapital, vilket var präglad av hans kulturella kapital; religiositeten, hade varit honom till fördel när han anställdes som förman vid kalkbrottet. Som sådan kunde han också se till sina söners intresse och skaffa arbete åt dem där. Möjligen spelade också föräldrarnas kontakter inom Frälsningsarmén en viktig roll när en av sönerna fick arbete på en båt.

Det finns flera förutsättningar som skulle kunna påtalas som avgörande för Olssons sammanhållning av familjen. För det första att man var bofast på Limhamn sedan en lång tid. Detta innebar att det fanns en fast punkt, något som framför allt många lantarbetarfamiljer saknade. För det andra hade fadern avancerat till förman när barnen lämnade hemmet, vilket

innebar att familjen hade en förhållandevis bättre ekonomisk ställning än flera andra arbetargrupper. Det var därmed också möjligt att åtminstone tillfälligtvis försörja barn som uppnått arbetsför ålder. För det tredje skulle familjens uttalade kristna livshållning, som i samtiden lade stor tonvikt vid familjen, kunna framhållas. Beträffande bofasthetens och den ekonomiska ställningens roll verkar den inte varit helt avgörande för upprätthållande av kontakten inom familjen och släkten. Anders Olssons föräldrar, som var statare och flyttade runt mellan gårdar i Skåne och Danmark, höll kontakt med farbroderns familj när denna bodde i såväl Limhamn som Klagshamn. Anders kom i sin tur att ha kontakt med denna gren av släkten, men även med sin mosters familj som också var statare. Det är svårare att komma åt den kristna ideologins roll. Möjligen kan man se det så att Johannas aktiva uppsökande av släktingar på sin faders sida och återupptagande av kontakterna med sin mans kusinfamilj, hängde samman med hennes roll som frälsningssoldat; hon ville rädda dem till Guds rike. Ett belägg för en sådan tolkning är att när dessa släktingar omtalas kommenteras oftast deras andliga status.

Vid dop knöts rituella band som spelade en viktig roll för att bekräfta de sociala banden. Jag har belagt att de släktingar som valdes till dopvittnen också var de som man umgicks med i vardagslivet. Ett intressant resultat i detta sammanhang är att de rituella band som knöts mellan olika grenar av en släkt i en första generation, reproducerades i den andra generationen.

Innehållet i relationerna mellan familjen Olsson och släkten varierade beroende på hur nära man stod varandra. Det handlade om deltagande vid högtider som dop, begravningar och julafton. Det förekom dock inte några större släktfester. Beroende på karaktär tycks tillställningarna ha samlat enstaka individer eller varit sammankomster mellan två familjer. Släktingarna hjälpte varandra i krissituationer såsom vid sjukdom, arbetslöshet och brist på pengar. Relationerna var asymmetriska på flera plan. Familjen Olsson fick hjälp av vissa släktingar och hjälpte i sin tur andra. Graden av ömsesidighet är svår att mäta, men det fanns förväntningar på dem som stod varandra närmst. Olssons blev besvikna om någon valde bort deras umgänge. Även hur mycket man umgicks inom släkten var högst varierande, men sammantaget skrev Johanna Olsson mer om kontakter med enskilda släktingar än andra människor i sitt nätverk.

Ingen i Olssons släkt på vardera sidan hade gjort någon längre social resa. De var småbrukare, fiskare, landsbygdshantverkare, statare och arbetare och tillhörde därmed i stort sett samma sociala skikt som familjen Olsson. Därför går det inte att se några mönster i släktumgängets sociala räckvidd. Geografisk närhet tycks inte ha varit av avgörande betydelse.

Familjen Olsson hade släktingar på Limhamn, som man hade mindre kontakt med än med de som bodde tre mil därifrån. De nära banden till Anders syster Karolina som emigrerade till Amerika upprätthölls genom brevväxling. Sammantaget är intrycket att släkten spelade en viktig roll i familjen Olssons vardagsliv. Detta ligger i linje med resultat inom internationell forskning som framfört kritik mot en äldre föreställning om att den industriella omvandlingen innebar att släkt- och familjerelationerna försvagades. Därmed drar jag också andra slutsatser beträffande de svenska familjerelationerna vid det industriella genombrottet än de som framförts av David Gaunt. Att vi kommit fram till olika resultat hänger främst samman med vilket källmaterial som använts. Gaunts användande av arbetarminnen har den nackdelen att dessa är skrivna minst ett halvsekel efter de händelser och företeelser de beskriver. Dagboksanteckningarna som ligger till grund för mina undersökningar är däremot gjorda i nära tidssamband med det som skildras. En annan viktig skillnad ligger i att Gaunt ensidigt använder manliga arbetarminnen, medan jag utgår från såväl en mans som en kvinnas dagbok. I en tid då kvinnorna hade huvudansvar för hushållets skötsel och omsorgen av barnen är det sannolikt att en kvinna hade andra erfarenheter av familjens och släktens betydelse i vardagslivet än en man.

Förutom att A.M. Petersson-Holmes mor och bror för en kort tid bodde hos honom när han som ogift, nyanställd ingenjör anlände till orten, var den borgerliga familjen Petersson-Holmes släkt på Limhamn begränsad till en brorson som flyttade dit en kort tid före man flyttade därifrån. Hugo Peterssons anställning vid kontoret på Skånska Cementaktiebolaget på Limhamn torde vara intimt förknippat med att hans farbror Anders Magnus var chef där. Det biografiska materialet ger vid handen att familjen hade reguljära kontakter och fick besök av släktingar från övriga landet, men det är svårt att säga något om vad dessa kontakter innebar.

Familjen Petersson-Holmes brist på släktingar i sin närmiljö är inte representativt för borgerligheten i deras samtid. Nog fanns det andra bruksorter där förhållandena var likartade, men i de större urbana miljöerna fanns det ofta ett tätt nätverk som knöt samman borgerligheten genom släktskap. Därför blir det än mer intressant att studera vilka andra nätverk familjen hade tillgång till.

Vilka relationer fanns till människor och grupper som inte räknades som familj och släkt?

Inledningsvis var familjen Petersson-Holmes umgänge på Limhamn begränsat. Barnen lekte inte med arbetarnas och fiskarnas barn och troligtvis umgicks inte heller de vuxna över klassgränserna. Så småningom flyttade

allt fler borgerliga familjer in på Limhamn däribland gamla vänner till såväl Thekla som Anders från Stockholm. Kännetecknande för dessa var att många av dem var religiösa. Hela Anders karriär från torparpojke till ingenjör hade möjliggjorts av att han vävts in i ett nätverk av relationer mellan religiösa. Hans religiositet utgjorde ett kulturellt kapital som gav tillgång till ett socialt kapital. Genom sina religiösa kontakter kunde han låna pengar för sina studier och genom kontakterna fick han tjänsten som ingenjör vid kalkbrottet på Limhamn. Anders valde också äktenskapspartner i det religiösa nätverket. Båda makarna Petersson-Holme var medlemmar i Friförsamlingen, vilket torde ha tagit en hel av deras fritid i anspråk. Här mötte de inte bara handlanden, kassörer och byggmästare utan även fiskare, hantverkare och arbetare. Detta innebar inte nödvändigtvis ett jämbördigt möte. Petersson-Holme var den som ledde församlingen, men hade också en överordnad roll som arbetsgivare åt många av församlingsmedlemmarna och deras ledande kommunalpolitiker. Makarna Petersson-Holme skrev också in sig Limhamns föreläsningsförening vari Limhamns hela etablissemang inklusive disponent Berg var medlemmar. I denna förening fanns också Petersson-Holmes gode vän Jöns Pålsson-Castner. Han var storarrendator av AB Förenade kalkbrottens jord, kommunalordförande i Hyllie och sedermera ordförande i Limhamns köpings kommunalfullmäktige. Men vänskapen växte inte enbart fram ur det faktum att de båda herrarna var lokalsamhällets ledande män. De hade gemensamma erfarenheter som förde dem samman; båda hade sitt ursprung i den agrara underklassen, båda hade en bakgrund som lärare och båda hade med sitt stora intresse för religionen värvat av disponent Berg via de religiösa nätverken.

Folkrörelsernas sociala aktiviteter var viktiga då stora delar av befolkningen var inflyttade till samhället. I missionshusen, godtemplarsalen och i Folkets hus träffades man och umgicks. Förutom gudstjänster, föredrag och möten anordnades fester, basarer, utflykter och sagostunder. Här kom medlemmarnas familjer; män och kvinnor, unga och gamla samman och roade sig. En annan viktig del av detta var bruket att följa en avliden medlem till graven med fana och musik; något som skapade självrespekt bland folkrörelsernas medlemmar. Man kan utan svårighet läsa Anders Olssons dagbok så att hans engagemang i Frälsningsarmén i grunden var en strävan efter självförverkligande.

Den sociala sammansättningen var olika i olika föreningar. Arbetarrörelsens organisationer bestod till stor del av män ur arbetarklassen, i Frälsningsarmén var de ogifta kvinnorna ur arbetarklassen i majoritet. Metodistförsamlingen bestod i huvudsak av hela familjer med en stor del arbetare, hantverkare och fiskare. I Skytteföreningen möttes framför allt

män ur medelklassen. I föreningar som inte endast bestod av sociala jämlikar fanns det möjlighet för individen att knyta kontakter som kunde vara nyttiga för den personliga karriären. Det mest slående exemplet är alla de arbetare som avancerade till förmän efter sitt inträde i Friförsamlingen. I denna församling mötte också fiskarna förmännen som kunde anvisa dem arbete under fiskets lågsånger.

Om det religiösa engagemanget spelade en viktig roll i makarna Petersson-Holmes sociala liv var det än mer fundamentalt för makarna Anders och Johanna Olsson. En stor del av fritiden användes av de båda frälsningssoldaterna till att gå på och hålla möten, öva med musikkåren, göra sjukbesök och fira gudstjänst. Följden därav blev att familjen Olssons bekantskapskrets till stor del bestod av andra frälsningssoldater. Det innerliga engagemanget och de nära relationerna innebar dock att det lätt uppstod konflikter inom den lokala kåren.

Innehållet i makarnas Olssons relationer utanför släkten var av skiftande karaktär. Det handlade om allt från sjukbesök och begravningar till middagsbjudningar och ekonomiska uppgörelser. Ofta var relationen till en och samma person eller familj sammansatt av flera komponenter i så kallade multiplexa kontakter. Ett exempel på detta är att Johannas relation till fiskarfamiljen Ljungkvist. Johanna arbetade med att sälja fisk åt Nils Ljungkvist tillsammans med hans hustru Kersti. De båda kvinnorna hade också ett vänskapligt förhållande och umgicks på fritiden. Paret Ljungkvist var dessutom frälsningssoldater liksom Johanna och hennes man. Exemplet visar återigen hur religionen som kulturellt kapital generar ett socialt kapital; genom sitt medlemskap i Frälsningsarmén blir Johanna vän med familjen Ljungkvist som erbjuder henne arbete.

Ömsedigheten i relationerna är svår att komma åt i materialet, men kan skönjas i relationerna till de personer och familjer och personer som står familjen Olsson närmast, som till exempel ovan nämnda relation mellan Johanna och Kersti. Ett annat exempel är familjen Dalbom i Malmö, samt de frälsningssoldater, som både besökte och fick besök av familjen Olsson vid ett flertal tillfällen. Men liksom i fallet med släktingarna finns det en asymmetri i familjen Olssons relationer. Ett slående exempel på detta är relationen till fru Lindkvist/Ancker som överöser familjen Olsson med tjänster och presenter utan hon tillsynes få något tillbaka. Ett omvänt förhållande gäller delvis den fattige ungkarlen Frans Busch som kommer hem och äter hos Olssons vid flera tillfällen.

Många av relationerna som omskrivs i makarna Olsson dagböcker var varaktiga under flera år. Även när någon lämnade Limhamn upprätthölls kontakten. Johanna hälsade till exempel på familjen Lindahl som flyttade

till Bröddarp. Frälsningsarméns officerare var kommenderade tillfälligt på Limhamn, men även till vissa av dessa tycks det ha uppkommit varaktiga relationer som höll i sig sedan de kommenderats till annan ort.

Vilken intensitet fanns i makarna Olssons nätverk; i vilken utsträckning kände de sig bundna att fullgöra vissa skyldigheter eller fria att utöva vissa rättigheter kopplade till sina specifika sociala relationer? Det är nog inte för mycket sagt att makarna Olsson var invävd i ett religiöst nätverk. Förutom de många frälsningssoldaterna fanns det också andra religiösa i deras närhet. Anders förman som han sedermera efterträdde var med i Friförsamlingen, likaså var familjen Olssons första hyresvärdar. Johanna sålde fisk för fiskare som var medlemmar i såväl metodist- som Friförsamlingen. Nätverket gav åt ena sidan tillgång till arbete, bostad, karriärmöjlighet, men innebar också att man förväntades vara lojal mot likasinnade. Underförstått innebar detta att hålla sig borta från socialisterna, något som jag skall diskutera ytterligare längre fram. Makarna Olssons position i Frälsningsarmén blev mer central med åren. Som veteraner i kåren kom de att stå för kontinuiteten, då officerarna kom och gick. Men i det större religiösa nätverket som hade sitt centrum i Friförsamlingen, torde Anders och Johanna rört sig i periferin.

De individcentrerade analyserna av Anders och Johannas nätverk visar vilka kontakter dessa hade med andra personer, men inte hur dessa personer var inbördes relaterade. En undersökning av dopvittnen till personerna i Anders nätverk visade att det fanns kopplingar dem emellan vilket stärker intrycket att det är ett sammansatt nätverk och inte enbart individuella relationer. Kännetecknade för personerna i detta nätverk var att de tillhörde något av de religiösa samfundet, men inte nödvändigtvis samma. Fadderskapet var således ett av många band som knöt samman det religiösa nätverket över samfundsgränserna.

Den geografiska räckvidden av Johanna och Anders Olssons nätverk var i huvudsak sydvästra Skåne. Anders rörde sig inom en radie av knappa tre mil från Limhamn. Som längst for han och besökte en vän i Trelleborg. Genom sitt arbete kom Johanna att ta tåget till Höör, Eslöv och Lund för att sälja sill, men vänner och bekanta fanns framför allt i Limhamn och dess grannsocknar. Paret besökte det närliggande Malmö frekvent för att gå på Frälsningsarméns möten och hälsa på vänner. Den sociala räckvidden sträckte sig i huvudsak över samhällets breda folklager. Kvinnorna och männen i nätverket var främst arbetare, fiskare och deras hustrur. Ett undantag gjorde medelklasskvinnan fru Lindkvist/Ancker som Anders syster Bothilda arbetade hos. Detta var dock, som jag visat, inte en jämlik relation. Det fanns en tydlig över- och underordning i det att frun ensidigt gav presenter, som familjen Olsson tacksamt tog emot.

Hur interagerade de olika folkrörelserna med varandra?

Det var inte givet att det skulle bildas fackföreningar på Limhamn som skulle gå samman i en gemensam Arbetarekommun, bilda en Folkets husförening och en socialdemokratisk diskussionsklubb. Men i den befintliga svenska arbetarrörelsen fanns förebilder och modeller för motsvarande organisering i Limhamn. Framför allt tog man intryck från arbetarrörelsen i det närliggande Malmö som sände agitatorer till de olika arbetargrupperna. Formellt sett hängde arbetarrörelsens organisationer samman genom delaktighet i Arbetarekommun och Folkets hus. Men det fanns också informella kopplingar genom överlappande medlemskap i dess olika styrelser. Min undersökning ger vid handen att styrelseuppgiften i organisationerna hade en stor spridning bland dess medlemmar, men att det samtidigt fanns en koncentration så att ett fåtal personer satt på flera viktiga positioner under lång tid. Som mest hade en person samtidigt sex olika förtroendeuppgifter. Därmed effektiviserades kommunikationen mellan arbetarrörelsens olika delar, samtidigt som det fanns en risk att arbetarledarna uppfattades som ett etablissemang som fjärrat sig från medlemmarna. Förutom första maj, som var arbetarrörelsens största samlingshögtid, möttes medlemmarna och deras familjer i gemensamma utflykter, basarer och i Folkets park. De olika föreningarna stödde aktivt varandras medlemmar om någon av dem hamnade i konflikt. Solidariteten sträckte sig också bortom lokalsamhällets gränser, framför allt till kalkbrottsarbetarna i Klagshamn sex kilometer söder om Limhamn, men också till organiserade arbetare i övriga landet.

Arbetarrörelsen var sig själv nog. Den omfattade fackföreningar som verkade för bättre löner och arbetsförhållanden, en Arbetarekommun som deltog i kommunalpolitiken, sjuk- och begravningskassor som erbjöd ett visst socialt skyddsnät, en loge som verkade för nykterhet, Folkets hus och Folkets park för möten och fritidsnöjen, en socialdemokratisk diskussionsklubb och eget bibliotek för bildning och politisk skolning. Överlappningen var stor mellan de olika föreningarnas styrelser, och få eller ingen av styrelseledamöterna engagerade sig i någon förening utanför rörelsen.

Det rädde inledningsvis en viss kyla och misstänksamhet mellan de olika religiösa rörelserna på Limhamn. Detta hade sin grund i såväl ideologiska motsättningar som konkurrensen om medlemmarna. Likväl fanns det personliga kontakter, dels genom att det fanns en viss rörlighet mellan samfunden, dels genom att släktingar gick med i olika föreningar. Frälsningssoldaten Johanna Olssons halvbror Nils Peter var till exempel med i Friförsamlingen, likaså hennes morbror Nils. Hennes kusin Johanna Pettersson var däremot med i Frälsningsarmén. Kring sekelskiftet 1900 skedde ett närmande mellan Friförsamlingen, Metodistkyrkan och Frälsningsarmén.

Ingenting tyder på att Brödraförsamlingen eller baptisterna i Elimkapellet skulle vara delaktiga i detta samarbete. Däremot mjukades förhållandet till statskyrkan upp. Denna samling kan delvis ses som ett för att bilda ett bålverk mot socialismen, som upplevdes som hotfull av många kristna. Detta kom till uttryck genom att kyrkan och de stora samfundet turades om att hålla stora gemensamma möten och religiösa manifestationer under den stora arbetsmarkandskonflikten i augusti 1909.

Inom nykterhetsrörelsen fanns det också motsättningar. Den mest tydliga skiljelinjen gick mellan de föreningar som vilade på religiös grund och de som stod arbetarrörelsen nära. Redan innan Verdandilogen bildats och synliggjort denna spricka hade samarbetsorganisationen Allmänna nykterhetskommittén etablerats vari godtemplare och blåbandister ingick. Till denna inbjöds sedermera Verdandilogen, men detta tycks ha lett fram till att blåbandisterna så småningom drog sig ur samarbetet.

Även inom sjukkasserörelsen fanns det motsättningar som grundade sig i relationen till arbetarrörelsen. Vissa kassor var uttalat socialdemokratiska, andra förhöll sig mer reserverade.

Kassorna anordnade ibland gemensamma utflykter, men det fanns också ett institutionaliserat samarbete i Sjukkassornas centralorganisation. Denna ombildades sedermera till Limhamns förenade sjukkassor, vars styrelse främst befolkades av folk med anknytning till arbetarrörelsen.

Idrottsföreningarna hade kontakter med varandra genom tävlingar och matcher och ett samarbete fanns mellan Limhamns Boll- och Idrottsförening, Limhamns Skyttegille, Limhamns sportklubb och med Gymnastik- och Atletklubben Standard i kring gemensamma basarer. De två förra hade också en viss överlappning i sina medlemskåror. Av materialet framgår att det rådde ett tydligt konkurrensförhållande mellan Urania, som stod utanför nämnda samarbeten och Limhamns Boll- och Idrottsförening. Detta grundade sig ytterst i de klasspänningar som rådde i lokalsamhället.

Det fanns flera kopplingar genom överlappande medlemskap mellan de föreningar som stod utanför arbetarrörelsen. Detta tycks ha sitt centrum i Friförsamlingen och Metodistförsamlingen varför jag har kallat det för det frireligiösa nätverket. Här återfanns olika grad av överlappande medlemskap mellan de båda församlingarna och Svenska Arbetareförbundet, Förmanskåren, Limhamns Fiskareförening, Blåbandsföreningen R.F. Bergs minne, Limhamns föreläsningsförening, Limhamns BI, Limhamns Skyttegille, Hantverksföreningen, Fågelskyddsföreningen Sylvia och i någon mån Frälsningsarmén.

Det var vanligt att de olika föreningarna lånade ut lokaler till varandra. Till exempel hade Svenska Arbetareförbundet sina stormöten och fester i

såväl Metodistkyrkans som Friförsamlingens lokaler, och Limhamns Boll- och Idrottsförening tog upp sina årsavgifter på Café Blå bandet. Relationen mellan föreningarna som tillhörde arbetarrörelsen respektive det religiösa nätverket till stor del antagonistisk. Tydligast var motsättningen mellan de socialdemokratiska fackföreningarna och Svenska Arbetareförbundet.

Den enskilde individens bindning till nätverket är tydlig hos Anders Ols- sons vilken såsom frälsningssoldat ingick i det religiösa nätverket. I dagbo- ken uttrycker han gång på gång sina erfarenheter som daglönare och klagar över att arbetarna blir orättvist behandlade. När han utropar ”är det inte de rika som förtrycker eder?” skulle detta kunna tolkas som ett uttryck för en klasskänsla. Trots detta höll sig Anders borta från Arbetarrörelsen, inte bara personligen utan även i sitt umgänge. Ingen av de personer som Anders skrev om sin dagbok på 1890-talet kom att ha något som helst uppdrag i Arbetarrörelsens organisationer fram till undersökningens slut år 1914.

På vilket sätt hängde föreningsliv, näringsliv och kommunalpolitik samman?

Limhamns näringsliv dominerades av Skånska Cementaktiebolaget. För- utom sina lokala dotterbolag hade cementbolaget inflytande i de flesta an- dra bolagen på orten genom gemensamma styrelseledamöter. Det nätverk som fanns mellan de större nationella bolagen var förbundet med nätverket mellan de mindre lokala bolagen genom disponent Berg och sedermera hans efterträdare Ernst Wehtje. Dessa hade därmed en nyckelposition som gav dem makt över interaktionen inom näringslivet.

Före de kommunala vallagarnas förändring 1900 hade bolagen med Skånska Cementaktiebolaget i spetsen absolut politisk majoritet i kom- munen, men även senare kunde de räkna med att placera personer som företrädde bolagens intressen i kommunstyrelsen. Skånska Cementaktie- bolaget använde sitt inflytande i politiken för genomgripande förändringar i infrastrukturen och för att få kommunal delfinansiering i vissa av sina större projekt.

Fiskerinäringens utveckling på Limhamn är intimt förknippad med Skånska Cementaktiebolagets etablering på orten. Bolaget såg till att en hamn byggdes och uppmuntrade fiskarna att organisera sig i Limhamns Fiskareförening. Det fanns ett ömsesidigt beroende mellan cementbolaget och fiskarna, om än inte jämlikt. Fiskarkåren var en arbetskraftsreserv, som bolaget kunde sätta in i tillfälliga toppar i produktionen. Därmed kunde fiskarna finna kompletterande inkomster under fiskets lågsäsong och dåliga fiskeår. Disponent Berg kunde också förmedla tillfälliga arbeten på sockerbruken i Skåne genom sitt vitt förgrenade nätverk i regionens

näringsliv. Han hade dessutom de kontakter och det kulturella kapital som var nödvändigt för att kommunicera utanför lokalsamhället. Därför var goda relationer till bolaget och disponent Berg ett viktigt socialt kapital för fiskarna. Fiskerinäringens förhållande till kommunalpolitiken var präglad av dess förhållande till Skånska Cementaktiebolaget, som dominerade denna arena helt.

Många fiskare engagerade sig i Friförsamlingen vari många av industrins arbetsledare var medlemmar. Därigenom fick fiskarna en direktkontakt med de förmän som hade kontroll över de extraarbeten som de var i så stort behov. Förmännen i sin tur fick pålitliga arbetare som genom sitt religiösa sinne var mer eller mindre vaccinerade mot socialismen.

Arbetarrörelsen hade uppkommit för att tillvarata arbetarklassens intressen gentemot kapitalet. Det handlade till det yttre dels om en facklig kamp, dels om en politisk. Men kampen utkämpades också på ett kulturellt plan. Disponenten för Skånska Cementaktiebolaget, R.F. Berg försökte med alla medel att hindra att arbetarrörelsen fick fotfäste på Limhamn. Hans maktutövande tog sig flera olika uttryck. Den patriarkala hållningen var säkert av innerlig välmening, men också en förebyggande strategi. Disponent Berg trodde som många andra i hans samtid att en arbetare som ägde ett eget hus inte blev socialist och samhällsomstörtare. Därför lånade bolaget ut pengar till arbetarna för husbygge, vilket också gav bolaget en hållhake på dem. Det är dock svårt att se hur pass effektivt detta medel var. Men faktum är att flera av dem som lånade pengar var och förblev fackligt aktiva. Bolaget lät även i sann patriarkal anda starta sjukkassor för arbetarna vid kalkbrottet och cementfabriken. Men när arbetarna själva ville bestämma och startade egna kassor grep disponenten in och krävde att få ändra i dessa föreningars stadgar. Då kassorna inte gick med på detta erbjöd han dem ett arbetarnas hus om de förband sig att inte diskutera politiska och fackliga frågor. Inte heller detta gick föreningarna med på. På samma sätt lade disponent Berg sig i den fackliga organiseringen. Istället för fackförening skulle arbetarna få utse ett tolvmanråd som skulle företräda deras intressen i samtal med disponenten. När de organiserade arbetarna inte nappade på detta var det slut på lock och pock. Disponent Berg iscensatte en omröstning med vilken han en gång för alla hoppades kunna visa att de flesta arbetarna inte alls önskade en fackförening. Men disponenten fick fel. Då tog han i med hårdhandskarna. Arbetare som agiterade på arbetsplatserna förlorade sina arbeten, däribland Nylander som var ordförande i grovarbetarfacket och i träarbetarfacket. Disponenten lyckades ändå inte knäcka fackföreningarna.

Men dessa handgripliga sätt var inte de enda som disponent Berg använde för att utöva makt. En viktig del i hans strävanden var att skapa hegemoni

genom att socialisera in limhamnarna i hans sätt att förstå samhället och världen. I detta projekt spelade religionen en viktig roll. Berg lät bygga ett missionshus, stödde flera av samfunden och såg till att Limhamn fick egen präst som skulle bedriva "ett stort socialt arbete emot den socialistiska propagandan".¹ I den religiösa kontexten etablerades också en avdelning av Svenska Arbetareförbundet som skulle vara ett alternativ till de socialistiska fackföreningarna. Bolagen stödde denna förening öppet och disponent Berg betalade personligen hyran för dess bibliotek. Bildandet av Limhamns föreläsningförening, vilket Berg också låg bakom, kan också ses som ett sätt att sträva efter hegemoni. Genom föreläsningar av de lärde i Lund förmedlades den styrande klassens värderingar i vetenskaplig dräkt.

Arbetarrörelsen var en mothegeemoni. Arbetarekommunen var fackföreningarnas replik på den borgerliga kommunen som styrdes av bolagen. I socialdemokratiska diskussionsklubben diskuterades andra saker och gjordes andra tolkningar än i Föreläsningföreningen. I Folkets hus bibliotek kunde man läsa andra böcker än i Svenska Arbetareförbundets bibliotek. I Verdandilogen kunde man verka för nykterhet utan att man nödvändigtvis bekände sig som kristen. Arbetarekommunen tog sig in i kommunalpolitiken bit för bit. Inledningsvis handlade det om att få in enstaka representanter i taxeringsnämnden, men efter hand kunde man också mobilisera mer röstkraft och placera en handfull ledamöter och kommunstyrelsen och fullmäktige. Denna utveckling hängde förvisso samman med de ändrade vallagarna, men också med att arbetarrörelsen vann större acceptans i lokalsamhället. På kommunal nivå märktes detta genom en sådan sak som att biblioteket i Folkets hus fick kommunala bidrag för sin verksamhet. Ett annat tecken på detta var att fackföreningarnas egna vakter finansierades med kommunala medel vid den stora arbetsmarknadskonflikten 1909. Arbetarrörelsen och arbetsgivarsidan gjorde därmed en överenskommelse på den politiska arenan med avsikt att lokalsamhället skulle gå igenom konflikten så smärtfritt som möjligt. Samtidigt var det från båda sidor ett taktiskt agerande i syfte att gå segrande ur striden.

Relationen mellan grupperna av fiskare och arbetare är intressant. De stod varandra nära då båda hade sitt ursprung i landsbygdens underklass. Det fanns därmed också band genom släktskap och familj. Man rörde sig över varandras domäner; det fanns fiskande arbetare och arbetande fiskare, vad som avgjorde att man var det ena eller andra var i mångt och mycket en identitetsfråga. En fiskaridentitet växte fram ur flera betingelser. Av vikt var att staten pekade ut fiskarna som egen kategori, likaså var fiskets utveckling till

1. För längre citat och källa se under rubriken Prästvalet 1900.

en mer kapitalintensiv näring. Men minst lika viktig, som jag visat ovan, var nätverken mellan industrin och fisket på lokal nivå. Denna allians förstärkte den konkurrens som fanns mellan fiskare och arbetare, om rätten att fiska och rätten att ta arbete. Många fiskare och arbetare kom sålunda att hamna på olika sidor i de övergripande antagonistiska nätverk som utgick från arbetarrörelsen respektive de frireligiösa grupperingarna i lokalsamhället.

Av föreningarna utanför arbetarrörelsen var det framför allt Friförsamlingen som hade en central position i sin relation till Skånska Cementaktiebolaget och kommunen. Denna treenighet personifierades av A.M. Petersson-Holme som var överingenjör vid Skånska Cementaktiebolaget, municipalstyrelsens ordförande och Friförsamlingens ledare. Ett talande exempel på hur nära relationen var mellan dessa tre verksamheter är att den kommunala hundskatten skulle erläggas vid cementbolagets kontor och att pengarna sedan utgick som bidrag till ungdomsverksamheten i Friförsamlingen. Ingenjör Petersson-Holme var inte den ende från Friförsamlingen i kommunalpolitiken, under hans samtid var de åtminstone sju stycken enbart i municipalstyrelsen. En sådan hög överlappningsfrekvens måste ha underlättat beslut i såväl municipalstyrelsen som i Friförsamlingens styrelse att den förra skulle hyra in sig hos den senare; ett kontrakt som varade så länge som Petersson-Holme var kvar.

Klass och kapital

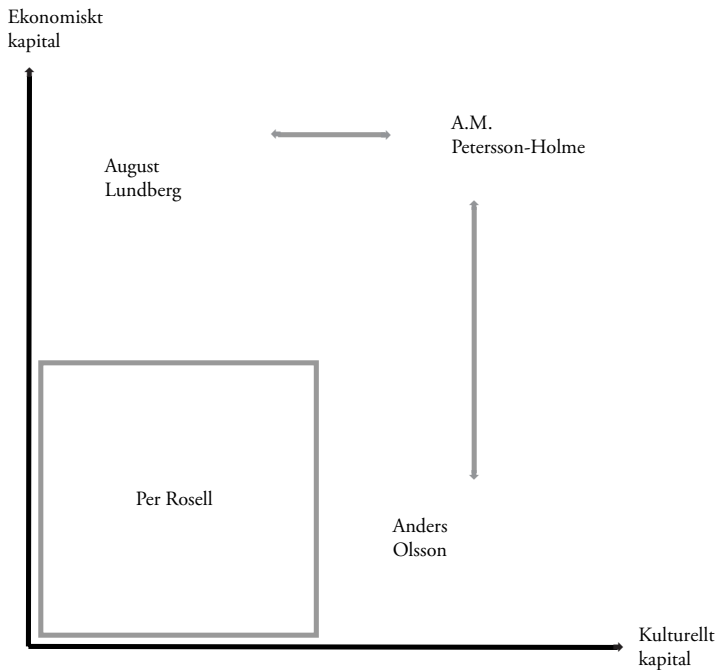
Genom att kombinera nätverksforskning med familjehistorisk forskning och folkrörelseforskning har nya perspektiv tillförts vart och ett av dessa fält. Därigenom har jag synliggjort individens och familjens relationer till familj och släkt utanför hushållet. Detta har i sin tur ställts i relation till individens och familjens övriga sociala relationer på ett sätt som tidigare aldrig gjorts inom svensk historisk forskning. Likaledes har de enskilda folkrörelserna i lokalsamhället inte studerats som isolerade företeelser utan satts i relation varandra och till det lokala näringslivet och kommunalpolitiken. Även denna del av studien saknar i stora stycken någon motsvarighet. Huvudresultaten har redovisats ovan.

Utgångspunkten för studien är att samhället kan ses som en grupp individer förenade i ett nätverk. Oavsett vilken nivå som studeras präglas nätverken av olika strukturer. Dessa innehåller ofta mönster av ojämlikhet, men de är inte för en gång givna och oföränderliga. De upprätthålls och förändras av människor i interaktion med varandra, och olika individer och grupper kan ha olika intressen av att bevara eller bryta ned dem. För att kategorisera vilka resurser som fanns för enskilda individer och kollektiv att förändra eller upprätthålla sin sociala position i lokalsamhället (nätverket)

Limhamn kring sekelskiftet 1900 har jag använt mig av Bourdieus kapitalbegrepp och det klassbegrepp han bygger utifrån dessa.

Jag har visat att religionen som kulturellt kapital genererade ett socialt kapital som kunde ge tillgång till ekonomiskt kapital. Denna kedja hade ingen början och inget slut. Det ekonomiska kapitalet kunde i sin tur ge tillgång till nytt kulturellt kapital och så vidare. Då det kulturella kapitalet dessutom i grunden var ett symboliskt kapital var dess värde relativt beroende av den kontext vari det uppträdde. I Limhamn kring sekelskiftet 1900 var det uppenbart att religiositetens höga värde som kulturellt kapital hängde samman med att disponent R.F. Berg, som ledde Skånska Cementaktiebolaget som hade den ekonomiska och politiska makten i lokalsamhället, själv var religiös. Disponenten valde systematiskt ut pålitliga religiösa personer och placerade dem på positioner för att styra bolagen och Limhamn. Dessa personer hade i sin tur nätverk av religiösa personer i lokalsamhället knutna till sig.

Tillgången till ekonomiskt kapital var högst varierande för Limhamns invånare årtiondena runt sekelskiftet 1900. Utan att göra en alltför grov generalisering kan man dela in befolkningen i tre grupper, eller ekonomiska klasser. Den första av dessa, vilken utgjorde en majoritet av befolkningen, bestod av arbetare och fiskare med förhållandevis liten tillgång till ekono-

miskt kapital. Den andra, vilken bestod av jordäggande fiskare, småföretagare och olika kategorier av tjänstemän, hade en viss tillgång till ekonomiskt kapital. Den tredje ekonomiska klassen bestod av en handfull individer med god tillgång till ekonomiskt kapital såsom företagsledare och ämbetsmän. Men det ekonomiska kapitalet är inte tillräckligt för att förstå individernas sociala agerande. Genom att tillföra det kulturella kapitalet synliggörs en dimension som på en övergripande nivå kan hjälpa till att förklara systemen av sociala relationer. Ett försök att visualisera detta ges nedan.

Det har redan konstaterats att religiositeten var ett viktigt kulturellt kapital på Limhamn. Längst nere till höger med lite ekonomiskt kapital, men med ett stort kulturellt kapital i form av religiositet, finns daglönaren och frälsningssoldaten Anders Olsson. För Olsson och de som delade hans sociala position innebar deras kulturella kapital en tillgång till ett socialt kapital som sträckte sig över de ekonomiska klasspositionerna, vilket jag markerat med en grå lodrät pil. Arbetaren och socialdemokraten Per Rosell tillhörde samma ekonomiska klass som Anders Olsson och hade till och med något bättre tillgång till ekonomiskt kapital. Rosell hade däremot inget kulturellt kapital i form av religiositet. Hans engagemang i arbetarrörelsen var i detta sammanhang snarast belastande. Jag har markerat Rosell och de som delade hans sociala position med en grå box. Med detta vill jag peka på två saker. För det första att de på grund av sin sociala position exkluderades från de nätverk som gav tillgång till karriär och inflytande i lokalsamhället. För det andra för att arbetarrörelsen som motoffentlighet, vilken var förankrad bland människor i denna sociala position, slöt sig samman och isolerade sig från andra rörelser i lokalsamhället för att vinna styrka.

Jag är inte lika säker på att religiositet hade samma betydelse som kulturellt kapital bland dem som hade en god tillgång till ekonomiskt kapital. Samtidigt var det så att den borgerliga kulturen genomsyrades av en kristen ideologi. I det föreningsliv som bars upp av detta skikt fanns det en relativt tät överlappning mellan de som var uttalat religiösa och de som inte var det vilket jag markerat med en vågrät grå pil. Ett tydligt exempel på detta är överlappningarna mellan Friförsamlingen och Limhamns Skyttegille. I den senare var handlanden August Lundberg medlem, vilken jag placerat till vänster i bildens överkant som representant för de som befann sig i denna sociala position.

I bildens högra överkant, med högt ekonomiskt kapital och högt kulturellt kapital är ingenjör A.M. Petersson-Holme placerad. Han personifierar makten i lokalsamhället såsom Skånska Cementaktiebolagets disponent Bergs högra hand. Det är via honom som religiositeten fick ett högt värde

som kulturellt kapital i lokalsamhället. När så Berg och Petersson-Holme försvann från den lokala scenen minskade religiositetens värde radikalt och därmed ritades den sociala kartan om. Jag har inte undersökt detta skifte tillräckligt för att kunna dra några slutsatser utifrån empirin. Därför måste jag nöja mig med att rent teoretiskt konstatera att de personer inom den ekonomiska klass som hade tillgång till lite ekonomiskt kapital inte längre hade någon fördel av att de var religiösa. De hamnade därmed på en liknande social position som de inom samma ekonomiska klass som inte var religiösa. Därmed skapades också andra förutsättningar för utvecklandet av en gemensam klasshabitus, det vill säga en uppsättning handlingsmönster som delas av en grupp människor som delar vissa sorters kapital.

Avhandlingens inledande citat, där Limhamns Fiskareförening beslutar sig att skänka pengar till de strejkande arbetarna 1914, ska just ses som ett utslag av det religiösa nätverkets minskade inflytande i lokalsamhället. Fiskarna hade mer att vinna på att solidarisera sig med arbetarrörelsen än att hänga fast vid ett nätverk som spelat ut sin roll inom såväl näringslivet som kommunalpolitiken. Detta innebar inte att arbetarrörelsen kvarstod som det enda nätverket på den lokalpolitiska arenan. Disponent Berg hade långt före sin död varit med och starta en föreläsningsförening på Limhamn. I denna förening fanns inte samma spridning av medlemmar mellan olika ekonomiska klasser i lokalsamhället som i de frireligiösa samfundet; det var snarast ett forum för de med god eller åtminstone en viss tillgång till ekonomiskt kapital. Här möttes många av näringslivets representanter kommunalpolitiker och föreningsaktiva som stod utanför arbetarrörelsen. Skillnaden var att istället för predikan av en pastor, lyssnade man på föreläsningar av de lärde från Lund.

Summary

Networks at Limhamn

Social relations in a local community 1870-1914

This study is based on the idea that a community could be regarded as a group of individuals joined together in a network of social relations. Therefore we will find the key to understanding this community by studying these social networks as being the practice (micro level) where the social structures (macro level) are being reproduced and altered.

The aim of the study is to examine, using the social networks as a starting-point, the way a local community is constructed in a specific historical context, namely the industrial community of Limhamn in southern Sweden at the time of the Industrial Revolution 1870-1914. In the middle of the 19th century Limhamn was a small community, consisting of a few hundred smallholders and fishermen. In 1870 the Skånska Cement Company initiated a large-scale extraction of limestone in the area and soon had cement works built in the village, making Limhamn undergo a rapid urbanization with a growing population – in 1914 there were nearly 10 000 inhabitants.

Pierre Bourdieu's concepts, the economical, cultural and social capital are being used as analytical tools, making evident the access to power and influence of different groups and individuals. The networks are being mapped out using sets of methods and source material which have previously not been combined. Thus, the study comprises everything from overlapping memberships of different kinds of boards of directors and qualitative analyses of the interaction between these boards, to the studies of individual networks on the basis of diaries. Since covering every social relationship in the local community would be an impossible task, the focus has been directed towards the networks of trade and industry, club activities, local politics, housing and family and the way these are interrelated.

In order to be able to handle this complex research task it has been necessary to define four problems. The main results will be introduced in the following text.

What relationships to family and relatives outside the household have been found?

To the the brothers and sisters of the working class family the Olssons, the family home played an important role before as well as after they left home. The children turned to their parents and received support whenever they felt lonely and exposed, and they could go back there during periods of unemployment. The father's social capital, characterized by his cultural capital, his religiosity, had been an advantage to him when he was hired as a foreman at the limestone quarry. Being a foreman, it was possible for him to find work for his sons there.

The social intercourse of the relatives varied but, all in all, in her diary Johanna Olsson wrote more about relatives than about other people. Her notes concerned those who took part in family celebrations, but she also relates how people used to help one another in critical situations. It is difficult to measure the degree of reciprocity, there were, however, expectations on those who were closest to each other. The Olssons were disappointed if anyone chose not to visit them in their home. At christenings, ritual bonds were tied through godfathers and godmothers, who played an important role in confirming the social ties. An interesting outcome in this context is the fact that the bonds tied between different first generation branches of a family were reproduced in the next generation. All in all, the impression is that the relatives played an important part in the everyday life of the Olssons.

Having but few relatives in their local environment, the Petersson-Holmes are not a typical contemporary middle class family. In the larger urban environments there was often a tight network tying together middle class people who were related to each other. The family did have some contacts and relatives from other parts of the country used to visit them, but it is difficult to assess the significance of these contacts. This is why it becomes even more interesting to study the other networks to which the family had access.

What kind of relations existed to people and groups not counted as family and relatives?

In the beginning the social intercourse of the middle class family the Petersson-Holmes at Limhamn was limited. Their children did not play with the children of workers and fishermen, nor is it probable that the adults used to meet across the class barriers. Eventually, an increasing number of middle class families moved to Limhamn, among them old friends from

Stockholm. Characteristic of these people was the fact that many of them were religious. Anders's whole career, from being a crofter's boy to becoming an engineer, had been made possible by the fact that he had become woven into a network of relationships between religious people. His religiosity constituted a cultural capital, giving access to a social capital. Through his religious contacts he could borrow money for his studies and through his connections he obtained the engineering job at the Limhamn limestone quarry. Mr and Mrs Petersson-Holme were members of the Nonconformist Church. Here they also met fishermen, craftsmen and workers. This did not necessarily imply a meeting on an equal footing. Mr Petersson-Holme was in charge of the Nonconformist Church, but he also had a superior role as the employer of many of the members and as their leading local politician. Mr and Mrs Petersson-Holme also joined the Limhamn Lecture Society, where the entire Limhamn establishment, including Mr Berg, the managing director, were members.

The social activities of the popular movements were important, large parts of the population having recently moved to the community. People met and socialised in the nonconformist chapels, in the House of the Temperance Order and in the House of the Labour Movement. Besides services, lectures and meetings, parties, bazaars, excursions and story-telling sessions were arranged. Belonging to societies where all members were not socially equal made it possible for the individual to make contacts which might be useful to his personal career.

Belonging to the Salvation Army was fundamentally important to the married couple Anders and Johanna Olsson. Most of their acquaintances were other Salvationists. The sincere commitment and the close relationships did mean, however, that conflicts tended to arise within the local corps.

In addition to their relatives, Mr and Mrs Olsson had a varied set of acquaintances. The relationship to one person or family often consisted of several components. One example of this is the fact that, through being a member of the Salvation Army Johanna makes friends with the Ljungkvist family, who offer her a job. Mr and Mrs Olsson were woven into a religious network. Besides the large number of Salvationists, there were other religious people in their close neighbourhood. On the one hand, the network provided work, housing and the possibility of a career but on the other hand loyalty to people of a like mind was expected, the implication being that you should stay away from the Socialists.

In what ways did the different popular movements interact?

Formally speaking, the organisations of the Labour Movement were united by the fact that they belonged to the local Federation of Social Democratic Unions as well as being members of the House of the Labour Movement. There were, however, informal links as well, due to overlapping memberships of the different boards. The board memberships of the organisations were widely spread among the members, there was also a tendency to concentration, however, a small number of persons occupying several important posts for a long time. This made communication between the different sections of the Labour Movement more efficient, but the leaders of the workers also risked being regarded as an establishment alienated from the members. None of the members of the board of the Labour Movement joined a society not connected to the Movement.

In the beginning there was a certain distrust between the different religious movements at Limhamn. Around the year 1900 their relations became closer, something which might partly be considered as an attempt at confronting Socialism, by many Christian people considered to be a threat. This manifested itself when the church and the large communions took turns arranging large joint meetings and religious manifestations during the big Lockout and Strike in August 1909.

Overlapping memberships created several links between societies outside the Labour Movement. There seems to have been a centre in the Nonconformist and Methodist Churches, which is why I use the term 'the nonconformist network'. It was common for the different societies to use each other's premises. The Swedish Union of Workers, which was non-socialist, used to hold their general meetings and parties in the halls of the Methodist and Nonconformist churches, for example, and the Limhamn BI, a sports association, collected their annual fees in the teetotal Blue Ribbon Café. The relationship between the societies belonging to the Labour Movement and those of the religious network was mainly antagonistic, animosity being most obvious between the social democratic unions and the Swedish Union of Workers.

In what ways were club activities, trade and industry and local politics connected?

The Limhamn trade and industry was dominated by the Skånska Cement Company. In addition to its own affiliated companies, the cement company exerted an influence on most other companies in the village, the members of

the different boards being the same persons. The network existing between the larger national companies was linked with the network of the smaller local companies through the managing director, Mr Berg and later through his successor Fredrik Wehtje. Thus, these men occupied a key position, giving them a hold over trade and industry interaction.

Before the change of the municipal electoral laws in 1900 the companies, headed by the Skånska Cement Company, enjoyed absolute political majority in the municipality. After the change they could, however, still count on being able to place persons representing the interests of the companies on the municipal executive board. The Skånska Cement Company used its political influence to achieve radical changes of the infrastructure and to get some of their larger projects partially financed by the municipality.

The development of the Limhamn fishing industry is intimately linked with the establishment in the village of the Skånska Cement Company, which had a harbour constructed and encouraged the fishermen to organise themselves in the Fishermen's Society. There existed an interdependence between the cement company and the fishermen, even though it was not an equal one. The fishermen constituted a manpower reserve, which could be used by the company whenever there were occasional peaks in the production. In this way, the fishermen could get a supplementary income during the low season and whenever the fishing was bad. A large number of fishermen joined the Nonconformist Church, where many of the factory foremen were members. Thus the fishermen came into direct contact with the foremen who controlled the extra jobs which they needed so badly. The foremen on their parts found reliable workers, who were, through their religious disposition, more or less immunized against Socialism.

With all the means at his disposal the managing director of the Skånska Cement Company, R. F. Berg, tried to prevent the Labour Movement from gaining a foothold at Limhamn. His paternalistic attitude was certainly motivated by the best of intentions, it was also, however, a preventive strategy. An important part of the managing director's efforts was to create a hegemony by socializing the people of Limhamn into understanding the community and the world the way he did. In this project religion played an important part. Mr Berg had a nonconformist chapel built, supported several of the communions and saw to it that Limhamn got a clergyman of its own, who was expected to carry out "important social work directed against socialist propaganda."

The Labour Movement was a counter hegemony. The local federation of social democratic unions was the unions' move to confront the municipality, governed by the companies. In the social democratic discussion club other

things were discussed and other interpretations made than was the case in the Lecture Society. Bit by bit, the local federation of social democratic unions entered local politics. In the beginning it was a question of placing individual representatives on the assessment board, but eventually they were able to mobilise voters and place a handful of members on the municipal executive board and in the local council.

Among the societies outside the Labour Movement the Nonconformist Church, above all, occupied a central position in its relationship to the Skånska Cement Company and to the municipality. This trinity was personified by A.M. Petersson-Holme, who was chief engineer at the Skånska Cement Company, chairman of the municipal executive board and leader of the Nonconformist Church. A striking example of the close relations between these three activities is the dog tax, which was to be paid at the office of the cement company, the money then being transferred as an allowance to the Nonconformist Church, to be used in their youth activities.

At Limhamn around 1900 it was obvious that the high value of religiousness as a cultural capital was linked with the fact that R.F.Berg, M D, leader of the Skånska Cement Company, which wielded the financial as well as the political power in the local community, was himself a religious man. The managing director systematically chose reliable religious persons, placing them in positions where they could govern the companies and Limhamn. In their turn, these persons were tied to networks of religious people in the local community.

When Mr Berg, MD, died and Mr Petersson-Holme, engineer and his right hand at Limhamn, moved, the key persons who had connected the Nonconformist network with trade and industry and local politics, disappeared. Thus, religiousness lost its value as a cultural capital and the religious influence in the local community decreased radically.

Bilagor

Bilaga 1

Metodiska överväganden vid

undersökning av fiskarkåren på Limhamn 1888–1891

Jag har utgått ifrån de som står antecknade som fiskare husförhörlängden 1888–1891. Dessa har jag matchat och kompletterat med fiskarna i mantalslängden. Till detta har jag fört dem som tituleras fiskare i äktenskapslängden och de som tituleras fiskare som fäder eller dopvittnen till barn antecknade i dopboken. Jag räknar dessutom med alla de män som är medlemmar i Limhamns Fiskareförening och de som bär titeln fiskare i fyrktalslängden för Limhamns municipalsamhälle år 1888 och 1891, i Limhamns Hamn AB och Missionhus Aktiebolagets aktieägarförteckningar och i Limhamns Friförsamlings medlemsmatrikel. De eventuella fiskare som faller bort är alltså de som inte betecknas som sådana vid något tillfälle i dessa källor under den aktuella perioden. På så sätt har jag fått fram 153 namn på fiskare varav fyra faller bort på grund av att det inte går att identifiera dem i varken husförhørs- eller i mantalslängden. Ett stort problem i identifieringsprocessen bestod i det patronyma namnskicket, eller snarare bristande variation i namngivningen. De flesta heter Per, Anders, Nils, Jöns, Lars och Hans med motsvarande efternamn. Detta innebär att de flesta fiskarna har en namn, det finns alltså två eller flera fiskare som har samma för- och efternamn. Sålunda finns det inte mindre än fem fiskare med namnet Hans Persson, fyra Anders Hansson och lika många Nils Jönsson.¹ Utöver detta kommer de vuxna sönerna med liknande namn. Detta ställer till problem när det gäller att identifiera personerna i sådana källor där bara namn uppges. I vissa sammanhang kan man identifiera med hjälp av födelsedatum, adress eller hustruns namn, men då svårigheter uppstår får man välja mellan att göra avkall på representativiteten eller hänge sig åt gissningar. Jag väljer konsekvent det förra.

1. Motsvarande gäller även kvinnorna, de heter Kersti, Karna, Anna eller Elna med motsvarande Ols-, Pers- och Jönsdotter.

Bilaga 2

Tabell över Limhamnsfiskarnas födelseår

Fiskarnas födelseår angivet i antal och procent		
Födelseår	Antal	Andel
1810–1829	15	10 %
1830–1839	10	7 %
1840–1849	37	25 %
1850–1859	48	33 %
1860–1871	36	25 %
Summa	146	100 %

Källa: Husförhörlängd för Hyllie församling 1888–1891

Bilaga 3

Tabell över Limhamnsfiskarnas fyrktal 1888

Fyrktalsfördelningen bland fiskare	
Fyrktal	Antal
2–3	14
4	12
5	23
6	15
7–9	7
10–15	12
16–23	5
51	1
82	1
Summa	90

Källa: Fyrktalslängd 1888, Limhamns municipalsamhälles arkiv

Bilaga 4

Släktskapsförhållanden mellan fiskare på Limhamn

Antal	Familjesammansättning
3	En broder och en syster
2	En broder och två systrar
11	Två bröder
2	Två bröder en syster
1	Två bröder och en syster varav en broder har tre söner och två döttrar, den andre har tre döttrar och systemen har en dotter
1	Tre bröder varav en har en son och en har två söner
1	Tre bröder varav en har en son och en dotter
3	Fyra bröder
3	En fader och en son
3	En fader med en son och en dotter
1	En fader med en son och två döttrar
2	En fader och två söner
1	En fader med tre söner och en dotter
2	En fader och en dotter
3	Två systrar
1	Tre systrar
40	Summa

Källa: Husförhörlängder Hyllie församling 1860–1890

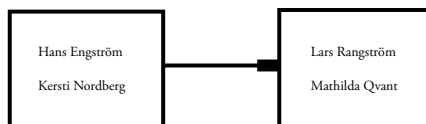
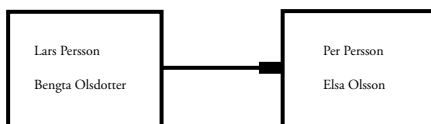
Bilaga 5

Dopvittnesförhållanden i Anders Olssons nätverk

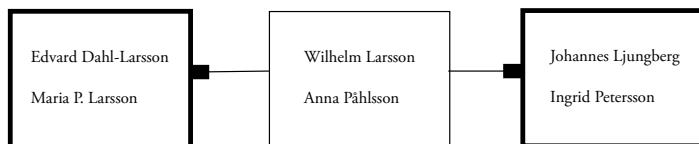
Förklaring:

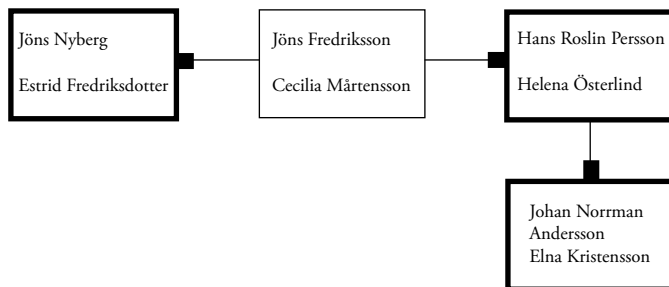
Tablå A: Enkla dopvittnesförhållanden i Anders Olssons nätverk

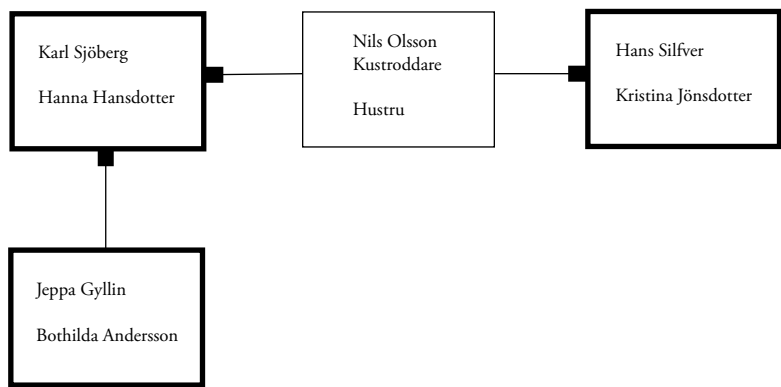
Tablå B: Gemensamt externt dopvittne i Anders Olssons nätverk

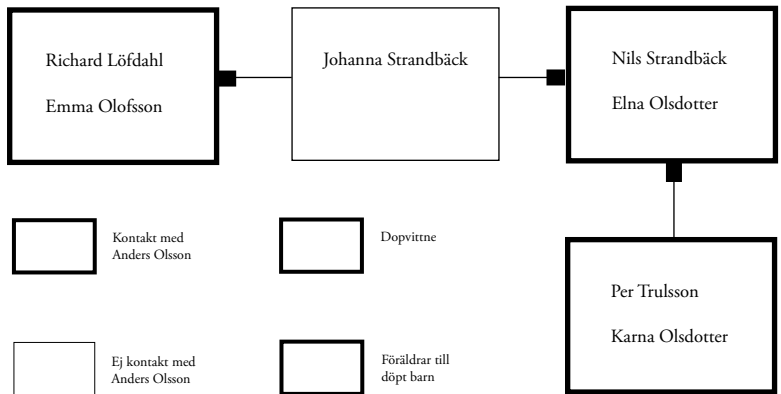
Tablå C: Tre familjer i Anders Olssons nätverk sammankopplade med en extern familj

Tablå D: Tre familjer i Anders Olssons nätverk sammankopplade med en extern familj

Tablå E: Tre familjer i Anders Olssons nätverk sammankopplade med en extern familj

Källor: Födelse- och dopböcker för Hyllie församling cirka 1868–1897

Källor och litteratur

Arkivförkortningar

ARAL	Arbetarrörelsens arkiv i Landskrona
ARAM	Arbetarrörelsens arkiv i Malmö
FOAL	Folkivsarkivet Lund
FRAM	Frälsningsarmén, Malmö
FRAL	Frälsningsarmén, Limhamn
IDMM	Idrottsmuseum, Malmö
LIIL	Limhamns idrottsförening, Limhamn
LULA	Lunds Landsarkiv
MASA	Malmö stadsarkiv
MUK	Muntliga källor
LIFL	Limhamns Fiskareförening, Limhamn
LIML	Limhamns museum
LISL	Limhamns skytteförening, Limhamn
LIKL	Linnékyrkan Limhamn
WEKL	Wesleykyrkan Limhamn
PRA	Privata arkiv
RIAS	Riksarkivet, Stockholm
SKAL	Skånes arkivförbund, Lund

Otryckta källor

Arbetarrörelsens arkiv i Landskrona (ARAL)

- Nycterhetslogen Frihetens hamn i Limhamn arkiv
- Medlemsmatrikel 1901
 - Protokoll 1901–1914
 - Ungdomsavdelningen Vitsippans protokoll 1911–1914

Arbetarrörelsens arkiv i Malmö (ARAM)

- Folkets hus i Limhamns arkiv
- Protokoll och beslut 1898–1914
 - Andelsägarmatrikel 1898–1914

- Limhamns Arbetarekommuns arkiv
- Protokoll och beslut 1900–1914
 - Kassabok 1900–1914

Limhamns Jern- och Metallarbetareklubb/Svenska Metallindustriarbetareförbundet avd.
143 i Limhamn arkiv
- Protokoll och beslut 1900–1914

Svenska Buteljarbetarnas Fackförening avd. i Limhamn arkiv
- Protokoll och beslut 1900–1915

Svenska Gjutareförbundet avd. 57 i Limhamn arkiv
Protokoll och beslut 1901–1914

Svenska Grov och Fabriksarbetareförbundet avd. 60 i Limhamn arkiv
- Sektion 1, Protokoll och beslut 1903–1914
- Sektion 2, Protokoll och beslut 1903–1914
- Sektion 3, Protokoll och beslut 1903–1914
- Sektion 5, Protokoll och beslut 1908–1914

Svenska Järnvägsmannaförbundet avd. 116 i Limhamn arkiv
- Protokoll och beslut 1905–1914

Svenska Textilarbetareförbundet avd. 40 i Limhamn arkiv
- Protokoll och beslut 1906–1914

Svenska Träindustriarbetareförbundet avd 49 Limhamn/Svenska Träarbetareförbundet
avd. 79 i Limhamn arkiv
- Protokoll och beslut 1898–1914

Svenska Varuutkörerförbundet avd. 7 i Limhamn arkiv
- Verksamhetsberättelse 1909

Folkklivsarkivet Lund (FOAL)

Uppteckningar av Agda Olsson M 16 557:1–19

Frälsningsarmén, Malmö (FRAM)

- Soldatrulla för Frälsningsarmén Malmö I, 1913

Frälsningsarmén, Limhamn (FRAL)

- Frälsningsarmén Limhamn 1888–1988 del I. Opubl. minnesskrift av Göthe Körnefeldt

Idrottsmuseum, Malmö (IDMM)

Limhamns Boll- och Idrottsförenings arkiv
- Protokoll 1907–1914
- Kassabok från 1905–1914

Limhamns idrottsförening, Limhamn (LIIL)

Limhamns Boll- och Idrottsförening
- Medlemsmatrikel 1908–1914

Lunds Landsarkiv (LULA)

AB Stranden arkiv

- Styrelseprotokoll 1900–1901

Limhamns Hamn AB arkiv

- Liggare över aktieägare, D:1
- Styrelse- och bolagstämman's protokoll med bilagor 1881–1915, A: 1–6
- Teckningslista för aktier i Limhamns Hamn AB 1881, F:1

Malmö-Limhamns järnväg AB arkiv

- Registerbok för Malmö-Limhamns järnväg aktieregister 1888–1905, D:1

Oxie och skytts häradsrätts arkiv

- Saköreslängd för andra sammanträdet under vårtinget med Oxie och Skytts härad 1895

Skånska Cementaktiebolaget huvudkontoret

- Diverse anteckningar och korrespondens ang. arbetarnas lån och bostäder 1900–1905, F1:1a 1900–1936
 - Disponent R.F. Bergs brevkoncept
- Brev från sekreterare Gustaf Möller å R.F. Bergs vägnar till Gyllin och Persson 19/7 1905
Brev till kyrkoherde Hallengren i Bunkeflo 14/10 1890

Skånes distriktsloge av IOGT-arkiv

- Protokoll 1887–1907
- Liggare och register 1887–1907
- Logematrikel 1889–1901

Mikrofilmade födelse- och dopböcker cirka 1810–1900

Arrie, Bara, Borgeby, Bosjö kloster, Bunkeflo, Dalköpinge, Eskilstorp, Fosie, Fuglie, Gesie, Glostorp, Gustafs, Helsingborg, Hyllie, Klagstorp, Lackalänga, Lomma, Lövestad, Kävlinge, Maglarp, Reng, S:t Pauli Malmö, Sjörup, Skivarp, Stora Hammar, Södra Åby, Södra Åkarp, Tygelsjö, Vellinge, Virke, Västra Ingelstad, Västra Sallerup, Västra Skrävlinge och Åkarp.

Malmö stadsarkiv (MASA)

Hyllie/Limhamns församlings arkiv

- Död- och begravningsböcker 1861–1915
- Födelse- och dopböcker 1814–1915
- Församlingsböcker 1900–1915
- Husförhörlängder 1816–1901
- Inflyttningslängder 1861–1915
- Lysnings- och vigselböcker 1861–1915
- Utflyttningslängder 1861–1915
- Visitationsbok, för Bunkeflo och Hyllie församling

Hyllie kommuns arkiv
Fyrktalslängder 1861–1904
Kommunalnämndens protokoll 1851–1905
Kommunalstämman protokoll 1863–1905

Limhamns municipalsamhälles arkiv
Fyrktalslängder 1888–1904
Municipalfullmäktiges protokoll med bilagor 1900–1905
Municipalstyrelsen/nämndens protokoll 1885–1905
Municipalstämman protokoll med bilagor 1886–1905

Limhamns köpings arkiv
Kommunalfullmäktiges protokoll 1906–1914
Kommunalnämndens protokoll med bilagor 1906–1914
Kommunalstämman protokoll 1906–1914

Arbetarnas allmänna sjuk- och begravningskassa i Limhamn
Protokoll 1903–1910

Hundramannaföreningen AT (Annetorp)
Protokoll 1897–1908

Hundramannaföreningen "H V" (Hjälpsamma vänner) i Limhamn
Protokoll 1905–1911

Hundramannaföreningen Folket enighet i Limhamn
Protokoll 1897–1908

Sjuk- och begravningskassan Framåt i Limhamn
Protokoll 1900–1910

Sjuk- och begravningskassan Hjälpsamma vänner och bröder i Limhamn
Protokoll 1910–1915

Limhamns Fiskareförening, Limhamn (LIFL)

Limhamns Fiskareförening
- Protokoll 1888–1914

Limhamns museum (LIML)

R.F. Bergs minne
- Protokoll 1909–1915

Föreningen Våren
- Kontrakt mellan Skånska Cementaktiebolaget och Föreningen Våren 1907

Svenska Arbetareförbundet Limhamn lokalavd. No 32
- Protokollbok för Biblioteket Svenska Arbetareförbundet Limhamn lokalavd. No 32

Limhamns föreläsningsförening

- Medlemsförteckningar 1901–1914
- Program för föreläsningar 1901–1914
- Program för Sydsvenska Föreläsningsförbundets andra folkbildningsmöte, juli 1906
- Årsberättelser 1901–1914

Limhamns idrottsförening

- Limhamns idrottsförening 1905–1955

Limhamns skytteförening, Limhamn (LISL)

Limhamns skyttegille

- Protokoll 1897–1914

Linnékyrkan Limhamn (LIKL)

Guds församling på Limhamn

- Medlemsregister 1883–1888

Limhamns Friförsamling

- Medlemsmatrikel 1888–1912
- Medlemsmatrikel 1910
- Protokoll 1889–1914

Limhamns Missionshus AB

- Kassabok 1877–1890
- Protokoll 1882–1914
- Registerbok

Wesleykyrkan Limhamn (WEKL)

Salemförsamlingen i Limhamn

- Styrelseprotokoll
- Medlemsmatrikel

Salemförsamlingen i Limhamn 1895–1920

Privata arkiv (PRA)

Ingemar Nilsson, Limhamn

Johan Nilssons nedtecknade minnen

Ulla Herbert, Malmö

Anders och Johanna Olssons dagbok 1893–1914

Karin Slöjdare, Linköping

- Anders Magnus Petersson-Holmes självbiografiska anteckningar
- Brev adresserat till byggmästare Rabe från Malmö stads drätselkammars ingenjör Carl H. Meurling 27/4 1906

- Brev till Kungl. Patent- och registerverket 5/11 1904
 - Inspelad intervju från 1985 med Naemi Holme (f. 1885) dotter till ingenjör A.M. Petersson-Holme, kassetband nr.1
 - Karta över Limhamns municipalsamhälle 1888
 - Kungl. Patentbyrå, Patent No. 1742. Ströpparat för klosetter och afträden.
 - Kort historik över Limhamns hamn, sign. P.N. Malmö 1922
 - Limhamns köpings byggnadsplan 1906, av Gustaf Streiffert
 - Redogörelse för Aktiebolaget Förenade Kalkbrottens verksamhet under åren 1884–1908.
 - Utkast till kontrakt mellan A.M. Petersson-Holme/Aug. Rabe och Köpenhamns Asfalt-skompani dat. 7/7 1906
 - Överenskommelse mellan A.M. Petersson-Holme/Aug. Rabe och Ingenjör Bird, dat 20/11 1906
- Karta över Limhamn före 1888

Riksarkivet, Stockholm (RIAS)

Kungliga Lantbrukstyrelsens arkiv

- Fiskeribyrå. Fiskestatistik, olika slag av fisken, öfver fisket vid sjätte distriktet i Malmöhus län 1875–1915, volym HIB:8–12
- brev från fiskeritillsyningsmannen till fiskeriinspektören
- månadsrapporter
- årsrapporter

Skånes arkivförbund, Lund (SKAL)

Frälsningsarmén i Limhamns arkiv

- Barnsoldatrulla för Frälsningsarmén Limhamn 1915
- Rekrytrulla för Frälsningsarmén Limhamn 1914–1915
- Soldatrulla för Frälsningsarmén Limhamn 1915

Muntliga källor (MUK)

- Intervju med Hugo Malmsten barnbarn till predikant Andersson, Limhamn juni 2005

Tidningar

Arbaretidningen

Arbetet

Evangelii budbärare

Landskommunernas tidskrift

Limhamnsbladet

Limhamnstidningen

Nora stads och Bergslags tidning

Stridsropet

Litteratur

- Ahlberger, Christer och Lars Kvarnström, *Det svenska samhället 1720–2000. Böndernas och arbetarnas tid*, Lund 2004.
- Ambjörnsson, Ronny, *Den skötsamme arbetaren. Idéer och ideal i ett norrländskt sågverks-samhälle 1880–1930*, Stockholm 2001.
- *Mitt förnamn är Ronny*, Stockholm 1996.
- Anderson, Benedict, *Den föreställda gemenskapen. Reflexioner kring nationalismens ursprung och spridning*, Göteborg 1992.
- Anderson, Michael, *Family Structure in Nineteenth Century Lancashire*, London 1971.
- *Approaches to the History of the Western Family, 1500–1914*, Cambridge 1995.
- Andersson, Gunnar P., *Alun och ark, kalk och krut. Kring fyra gamla skånska bruk*, Stockholm 1974.
- Andersson, Irene, *Kvinnor mot krig. Aktioner och nätverk för fred 1914–1940*, Lund 2001.
- Andersson, Stefan, *Det organiserade folknöjet. En studie kring de svenska folkparkerna 1890–1930-talet*, Lund 1987.
- Andersson, Torbjörn, *Kung fotboll. Den svenska fotbollens kulturhistoria från 1800-talets slut till 1950*, Stockholm 2002.
- Ankarloo, Bengt, *Att stilla herrevrede. Trolldomsdåden på Vegeholm 1653–1654*, Stockholm 1988.
- ”Patriarkater”, *Scandia. Tidskrift för historisk forskning*, 1999 band 65 häfte 1.
- Ariès, Philippe, *Barnomens historia*, Stockholm 1982.
- Aronson, Peter, *Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre Smålandssocknar, 1680–1850*, Lund 1992.
- Bachrach, P. & M.S. Baratz, ”The two faces of power”, i *Power*, vol. 2, John Scott (red.), London 1994.
- ”Decisions and Nondecisions. An Analytical Framework”, i *Power*, vol. 2, John Scott (red.), London 1994.
- Bager, Einar, ”Den äldsta beskrivningen av Limhamns kalkbruk”, *Limhamniana* 1963.
- Bengtsson, Tommy och Rolf Olsson, ”Sveriges befolkning myter och verklighet”, *Äventyret Sverige. En ekonomisk och social historia*, 1993.
- Berg, Jan O., *Barnatro och arbetsgivarmental. Om idéer och drivkrafter hos R.F. Berg, Skånska Cementaktiebolagets chef 1873–1907*, Opublicerad magisteruppsats 2002, Institutionen för litteraturvetenskap och idéhistoria vid Stockholms universitet höstterminen 2002.
- Berg, R.F., *I Arbetsgiftarefrågan. Föredag hållet i Karlskrona allmänna diskussionsförening den 20 oktober 1906*, Stockholm 1906.
- Bergerhed, E., G. Forsberg, och A. Hultkrantz-Jeppsson, ”Socialantropologi”, i *Nätverks-terapi*, Svedhem, Lennart (red.), Helsingborg 1994.
- Berggren, Lars, *Ångvisslan och brickornas värld. Om arbete och facklig organisering vid Kockums Mekaniska Verkstad och Carl Lunds fabrik i Malmö 1840–1905*, Malmö 1991.
- & Mats Greiff, *Från sillamarknad till SAAB-fabrik. Industrialisering, facklig organisering och politisk mobilisering i Malmö*, Ystad 1992.
- ”Management Strategies among Industrial Leaders in Southern Sweden 1850–1930”, *The Democratic Challenge to Capitalism. Management and Democracy in the Nordic Countries*, Haldor Byrkjefot, Sissel Myklebust, Christine Myrvang & Francis Sejersted (red.), Oslo 2001.
- Berglund, Bengt, ”Husförhörlängdernas befolkningsstatistiska värde”, *Historisk tidskrift* 1:1978.

- Bergquist, Magnus, *En utopi i verkligheten*, Skrifter från Etnologiska föreningen i Väst-sverige 21, Göteborg 1996.
- Beronius, Mats, *Den disciplinära maktens organisering. Om makt och arbetsorganisation*, Lund, 1986.
- Bexell, Oloph, "Folkväckelsens och kyrkoförnyelsens tid", *Sveriges kyrkohistoria* VII, Stockholm 2003.
- Bibeln: den heliga skrift: Gamla och Nya testamentets kanoniska böcker: Svenska folk-bibeln.*
- Billing, Peter, *Hundra år i folkets tjänst. Malmö Folkets park 1891–1991*, Malmö 1991.
- & Mikael Stigendal, *Hegemonins decennier. Lärdomar från Malmö om den svenska model-len*, Malmö 1994.
- Bjurling, Oscar, "Inte blott av bröd", *Malmö stads historia IV 1870–1914*, Malmö 1985.
- "Stad i utveckling", *Malmö stads historia IV*, Malmö 1985.
- Björk, Gunnela, *Att förhandla sitt medborgarskap. Kvinnor som kollektiva politiska aktörer i Örebro 1900–1950*, Lund 1999.
- Bott, Elisabeth, "Urban Families. Conjugal Roles and Social Networks" *Human relations* 8:345–383.
- Bourdieu, Pierre, "The forms of Capital", i Richardson, G. John, *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. Westport, Connecticut: Greenwood Press 1986.
- "Det sociala rummet och dess omvandlingar", i *Kultursociologiska texter*, Stockholm 1994.
- What Makes a Social Class?, *Journal of Sociology*, Berkley 1987.
- Bringéus, Nils-Arvid, *Livets högtider*, Stockholm 1987.
- Broadly, Donald, *Sociologi och epistemologi. Om Pierre Bourdieus författarskap och den histo-riska epistemologin*, Stockholm 1997
- Bruunell, Hanna, "Två Limhamnsprofiler", *Limhamniana* 1975.
- Brändström, Anders, "Utomäktenskaplighet och sociala nätverk. Sundsvall 1800–1895", *Individ och struktur i historisk belysning, Festskrift till Sune Åkerman*, Tom Ericsson och Agneta Guillemot (red.), Umeå 1997.
- Bunte, Rune, "Fiske och fiskelägen i Skåne", *Skånes Hembygdsförbunds årsbok* 1976, Kris-tianstad 1977.
- *Fiskesamhällen i Sydsverige 1876–1960*, Lund 1977.
- Bunting, David, "Origins of the American Corporate Network", *Social Science History*, vol. 7 nr 2, 1983.
- Burke, Peter, *History and Social Theory*, Cambridge 1992.
- Börjesson, Torgny, *Metall 20 – Fackföreningen och människan*, 1971.
- Carlsson, Sten, *Yrken och samhällsgrupper*, Stockholm 1968.
- "Efterkrigspolitik och radikala stämningar", *Den svenska historien* band 14, Stockholm 1994.
- Coser, Lewis, *Sociala konflikter*, Stockholm 1971.
- Dalin, Eva med Ella Liliengren, *Farmors dagbok. Limhamn 1893–1919*, Malmö 1997.
- "En gammal kassabok berättar", *Limhamniana* 2001.
- Davidoff, Leonore & Catherine Hall, *Family Fortunes*, London 1987.
- Domhoff, G.W., *The Powers That Be: Processes of Ruling Class Domination in America*, New York 1979.
- Dribe, Martin & Maria Stanfors, *Demografins grunder*, Stockholm 2005.
- Edgren, Lars, *Lärning – Gesäll – Mästare. Hantverk och hantverkare i Malmö 1750–1847*, Lund 1987.

- Edgren, Monika, *Tradition och förändring. Könrelationer, omsorgsarbete och försörjning inom Norrköpings underklass under 1800-talet*, Lund 1994.
- Edling, Nils, *Det fosterländska hemmet. Egnabemspolitisk, småbruk och hemideologi kring sekelskiftet 1900*, Stockholm 1996.
- Edquist, Samuel, *Nykttra svenskar. Godtemplarrörelsen och den nationella identiteten 1879–1918*, Uppsala 2001.
- Engels, Friedrich, "England in 1845 and in 1885", i Marx & Engels, *Articels on Britain*, 1971.
- Ericson, Hans-Olof, *Vanmakt och styrka. Studier i arbetarrörelsens tillkomst och förutsättningar i Jönköping, Huskvarna och Norrahammar 1880–1909*, Lund 1987.
- Ericsson, Tom, *Mellan kapital och arbete. Småborgerligheten i Sverige 1850–1914*, Umeå 1988.
- Eriksson, Christer, "Vi är alla delar av samma familj". *Patronen, makten och folket vid Nyby bruk 1880–1940*, Stockholm 1997.
- Ersgård, Hans, "Bartholmeus Michelsen paa Limhauffen", *Limhamniana* 1960.
- Esaiasson, Peter, *Svenska valkampanjer 1866–1988*, Göteborg 1990.
- Fagerlund, Solveig, *Handel ochandel. Vardagslivets sociala struktur ur ett kvinnoperspektiv: Helsingborg ca 1680–1709*, Lund 2002.
- Firman Fougstedt vid stortorget, Malmö 1947.
- Flink, Ingvar, *Strejkbryteriet och arbetets frihet. En studie av svensk arbetsmarknad fram till 1938*, Uppsala 1978.
- Fredriksson, Gösta, "Några data om den tidigare kalkbrytningen vid Limhamn", *Limhamniana* 1960.
- "Limhamns första skola", *Limhamniana* 1963.
- Frostin, Per, *Den ofullbordade revolutionen*, Stockholm 1982.
- Frykman, Jonas & Orvar Löfgren, *Den kultiverade människan*, Stockholm 1984.
- Gadd, Carl-Johan, *Den agrara revolutionen 1700–1870. Det svenska jordbrukets historia III*, 2000.
- Gaunt, David, *Familjeliv i Norden*, Stockholm 1996.
- Gaunt, Louise, *Familjekretsen. Bosättning, umgänge och omsorg*, Gävle: Statens institut för byggnadsforskning 1987.
- Genovese, E., *Roll, Jordan, Roll*, New York 1978.
- Germundsson, Tomas & Nils Lewan, "Enskiftet i Skåne 200 år – Reformen 1803 i geografiskt perspektiv", *Ale Historisk tidskrift för Skåne Halland och Blekinge* nr. 1, 2003.
- Giddens, Anthony, *Sociologi*, Lund 2001.
- Glete, Jan, *Ägande och industriell omvandling. Ägargrupper, skogsindustri, verkstadsindustri 1850–1950*, Stockholm 1987.
- Gramsci, Antonio, *Selections from the Prison Notebooks of Gramsci*, London 1971.
- Granlund, John, "De obesuttna", i *Arbetaren i helg och söcken. Kulturhistoriska studier I, Hus och hem*, Stockholm 1943.
- Greiff, Mats, *Kontoristen. Från chefens högra hand till proletär: proletarisering, feminisering och facklig organisering bland svenska industritjänstemän 1840–1950*, Lund 1992.
- *Vi bodde bad och blev utbildade som om vi vore på skilda kontinenter. Katolska och protestantiska arbetare i Belfast 1850–1914*, Skrifter med historiska perspektiv, vol. 1, Malmö högskola 2004.
- Gunneriusson, Håkan, *Det historiska fältet. Svensk historievetenskap från 1920-tal till 1957*, Uppsala 2002.
- Gustafsson, Harald, *Sockenstugans politiska kultur. Lokal självstyrelse på 1800-talets landsbygd*, Stockholm 1989.

- Gyllin, Yngve, *Limhamnsfiskare*, Malmö 1958.
- "Limhamn – Hembygd i det förgångna", *Limhamniana* 1962.
- Gårdlund, Torsten, *Industrialismens samhälle*, Stockholm 1955.
- Göransson, Anita, "Kön släkt och ägande. Borgerliga maktstrategier 1800–1850", *Historisk tidskrift* 1990.
- Haettner, Eva A., Lisbeth Larsson & Christina Sjöblad, *Kvinnors självbiografier och dagböcker i Sverige 1650–1989. En bibliografi*, Lund 1991.
- Hall, John R., "Introduction. The Reworking of Class Analysis", i *Reworking Class*, John R. Hall (red.), London 1997.
- Hanssen, Börje, *Österlen. En studie över social-antropologiska sammanhang under 1600- och 1700-talen i sydöstra Skåne*, Stockholm 1952.
- *Österlen. Allmoges köpstafolk & kultursammanhang vid slutet av 1700-talet i sydöstra Skåne*, Stockholm 1977.
- Hareven, Tamara, *Family Time and Industrial Time. Relationship Between the Family and Work in a New England Industrial Community*, Cambridge 1982.
- Harnesk, Börje, "Patriarkalism och lönearbete. Teori och praktik under 1700- och 1800-talens Sverige", *Historisk tidskrift* 1986.
- Hasselberg, Ylva, *Den sociala ekonomin. Familjen Clason och Furudals bruk 1804–1856*, Uppsala 1998.
- & Petersson, Tom (red.), "Bäste Broder". *Nätverk, entreprenörskap och innovation i svenskt näringsliv*, Stockholm 2006.
- Hedenborg, Susanna & Ulla Wikander, *Makt och försörjning*, Lund 2003.
- Hedenskog, Sven, *Folkrörelserna i Nyköping 1880–1915. Uppkomst, social struktur och politisk aktivitet*, Uppsala 1973.
- Hellspong, Mats, *Korset, fanan och fotbollen*, Stockholm 1991.
- & Orvar Löfgren, *Land och stad. Svenska samhällen och livsformer från medeltid till nutid*, Malmö 1994.
- Hentilä, Seppo, *Den svenska arbetarklassen och reformismens genombrott inom SAP före 1914*, 1979.
- Hirdman, Yvonne, "Makt och kön", i *Maktbegreppet*, Olof Petersson (red.), Stockholm 1987.
- *Vi bygger landet*, Stockholm 1988.
- Hjelm, Jonny, *Klämda mellan sköldarna. Sveriges arbetsledare under 1930- och 1940-talen*, Stockholm 2002.
- Hobsbawm, Eric J. "The making of the English Working Class 1870–1914", i *Uncommon people. Resistance, Rebellion and Jazz*, New York 1998.
- Holgersson, Charlotte, *Rekrytering av företagsledare. En studie i homosocialitet*, Stockholm 2003.
- Holgersson, Ulrika, *Populärkulturen och klassamhället. Arbete, klass och genus i svensk dampress i början av 1900-talet*, Stockholm 2005.
- Holmberg, Nils, *Enskiftet i Malmöhus län. Förebilder och resultat*, Lund 1939.
- Holmdahl, Barbro, *Tusen år i det svenska barnets historia*, Lund 2000.
- Horgby, Björn, *Den disciplinerade arbetaren. Brottslighet och social förändring i Norrköping 1850–1910*, Stockholm 1986.
- *Egensinne och skötsamhet. Arbetarkulturen i Norrköping 1850–1940*, Stockholm 1993.
- Hylland, Eriksen Tomas, *Historia, myt och identitet*, Stockholm 1996.
- Hreinsson, Einar, *Nätverk och nepotism. Den regionala förvaltningen på Island 1770–1870*, Göteborg 2003.

- & Tomas Nilson (red.), *Nätverk som social resurs. Historiska exempel*, Lund 2003.
- Iggers, Georg G., *Historiography in the Twentieth Century*, Hanover 1993.
- Jacobsson, Bertil, *Företaget, kommunen och individen. En studie i relationerna mellan Söderfors bruk AB och Söderfors kommun och dess invånare 1895–1925*, 1976.
- Jansdotter, Anna, *Ansikte mot ansikte. Räddningsarbete bland prostituerade kvinnor i Sverige 1850–1920*, Stockholm 2004.
- Janssen, Angelique, *Family and social change. The household as a process in a industrializing community*, Cambridge 1993.
- Jarrick, Arne, *Den himmelske älskaren. Herrnhutisk väckelse, vantro och sekularisering i 1700-talets Sverige*, Stockholm 1987.
- Johansson, Alf, *Arbetarrörelsen och Taylorismen. Olofström 1895–1925*, Lund 1990.
- Johansson, Hilding, *Folkrörelserna*, Stockholm 1954.
- Johansson, Ingmar, *Strejken som vapen. Fackföreningar och strejker i Norrköping 1870–1910*, 1982.
- Johansson, Karl Herbert, *Svensk sockensjälvstyrelse 1686–1862. Studier särskilt med hänsyn till Linköpings stift*, Lund 1937.
- Johansson, Lennart, *Brännvin, postillor och röda fanor*, Växjö 1992.
- Johansson, Mats, *Arbetararistokrater och arbetarbyråkrater. Om reformistiska och revolutionära tendenser inom den svenska arbetarklassen i början av seklet*, Umeå 1986.
- Jordansson, Birgitta, *Den goda människan från Göteborg. Genus och fattigvårdspolitik i det borgerliga samhällets framväxt*, Lund 1998.
- Jorde, Tine Susanne, *Stockholms Tjenstepiker under industrialiseringen. Tjenstepikeyrkets funktion i individets livslöp og i en eksanderade storby*, Stockholm 1995.
- Joyce, Patrick, *Work, Society and Politics. The Culture of Factory in Later Victorian England*, New Jersey 1980.
- *Vision of the People. Industrial England and the Question of Class, 1848–1914*, Cambridge 1994.
- Jungen, Rune, *Vävarstad i uppror. Borås arbetarrörelse 1880–1920*, 1978.
- Jungkunz, Kerstin, "Spänstig 90-åring med krut i dojan", *Limhamniana* 1995.
- Jönsson, N., "Limhamnsfisket i forna och närvarande dagar", *Da'n före da'n. Jultidning för Limhamn och Malmö*, 1917.
- Kaijser, Fritz, "Den kommunala självstyrelsen", *Den svenska historien*, band 13, Stockholm 1994.
- K.F.U.M. Malmö. *Minneskrift 1890–1930*, Malmö 1930.
- Kock, Karin, *Skånska Cementaktiebolaget 1871–1931*, Uppsala 1932.
- Larsson, Gerhard, "Prångare i helg och söcken", *Limhamniana* 1960.
- "Svenska bindgarnsfabriken", *Limhamniana* 1964.
- "Förändringar i fiskeläget", *Limhamniana* 1966.
- "Fiskeläget genom tiderna", *Limhamniana* 1977.
- Laslett, Peter, "Characteristics of the Western Family Considered Over Time", *Journal of Family History* 2 1977.
- Lee, E.S., "A Theory of Migration", i *Demography* 1966:3.
- Leffler, Marion, *Böcker, bildning, makt. Arbetare, borgare och bildningens roll i klassformeringen i Lund och Helsingborg 1860–1901*, Lund 1999.
- Lenin, V.I., "Socialism och krig", *Collected Works*, 1964 vol. 21.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel, *Montaillou. En fransk by 1294–1324*, Stockholm 1984.
- Liljewall, Britt, *Bondevardag och samhällsförändring. Studier i och kring västsvenska bonde-dagböcker från 1800-talet*, Göteborg 1995.

- Limhamns hamn, Kort historik över*, sign P.N., Malmö 1922.
- Limhamns missionsförsamling 1883–1933*, Malmö 1933.
- Limhamns Skytteförening 1897–1947. Jubileumsskrift*, Malmö 1947.
- Lindeberg, Gösta, *Den svenska sjukvårdsrörelsens historia*, Lund 1949.
- Lindgren, Saga, "Den stränge smedmästaren", *Limhamniana* 1976.
- Lindholm, Stig & Carl Eber Olivestam, *Kyrkor och nyandliga rörelser*, Älvsjö 1986.
- Lindqvist, Mats, "Disponent Bergs visioner – kampen om vanorna bland företagare och arbetare", *Svenska vanor och ovanor*, Jonas Frykman och Orvar Löfgren (red.), Stockholm 1991.
- *Klasskamrater. Om industriellt arbete och kulturell formation 1880–1920*, Stockholm 1994.
- Lukes, Steven, *Power. A Radical View*, London 1974.
- Lundh, Christer, "Introduktion", i *Gatehus och gatehusfolk i skånska godsmiljöer*, Christer Lundh & Kerstin Sundberg (red.) Lund 2002.
- Lundkvist, Sven, *Politik, nykterhet och reformer. En studie i folkrörelsernas politiska verksamhet 1900–1920*, Uppsala 1974.
- *Folkrörelserna och det svenska samhället 1850–1920*, Uppsala 1977.
- Lundin, Johan A., "Sin egen lyckas smed? Anders Petersson-Holmes karriär från torparens i Småland till industriledare och kommunalman på Limhamn", *Elbogen* (Årsskrift), Malmö 1998.
- "En daglönares nätverk: ur Anders Olssons liv på Limhamn 1893–1897", i *Att synliggöra det osynliga. Sex uppsatser om socialt handlande och sociala nätverk*, Tomas Nilson (red.) Göteborg 2000.
- & Nilson, Tomas, "Religion och karriär. De religiösa nätverkens betydelse för social mobilitet", *Nätverk som social resurs*, Einar Hreinsson & Tomas Nilson (red.), Lund 2003.
- *Malmö industristaden. ADDO, Cementa, Ljungmans, Kockums*, Malmö museers e-skrifter nr 5, Malmö 2005, <http://www.malmo.se/download/18.1dacb2b107a2fd998c80001973/industristaden.pdf>
- Luxemburg, Rosa, *Sozialreform oder Revolution? Mit einem Anhang: Miliz und Militarismus* (1899), Berlin 1967.
- Löfgren, Orvar, *Fångstmän i industrisamhället*, Lund 1977.
- Magnusson, Lars, *Arbetet vid en svensk verkstad: Munktells 1900–1920*, Stockholm 1986.
- "Patriarkalism och social kontroll. Några synpunkter på ett problemkomplex", *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia* nr 33, Stockholm 1986.
- *Sveriges ekonomiska historia*, Stockholm 1997.
- Magnusson, Ulf, *Från arbetare till arbetarklass. Klassformering och klassrelationer i Fagersta – ett mellansvenskt brukssamhälle ca 1870–1909*, Uppsala 1996.
- Maktbegreppet*, Olof Petersson (red.), Stockholm 1987.
- Malmö murarfackförening 1882–1932, Minneskrift*, Malmö 1932.
- Matovic, Margareta, *Stockholmsäktenskap. Familjebildning och partnerval i Stockholm 1850–1890*, Stockholm 1984.
- Mellvig, Folke, *Industrikung och idealist. Boken om R.F. Berg*, Malmö 1945.
- Michels, Robert, *Organisationer och demokrati. En sociologisk studie av de oligarkiska tendenserna i vår tids demokrati*, Uppsala 1983.
- Minnesblad Limhamns Hantverksförening 1911–1936*, Malmö 1936.
- Minnesskrift Skånes distriktsförening av Vita Bandet 1912–1937*, Helsingborg 1937.
- Missionsföreningen Limhamns Friförsamling. Minnesskrift vid 30-årsjubileum 1913*. Limhamn 1913.

- Mitchell, Clyde, *Social Networks in Urban Situations. Analyses of Personal Relationships in Central African Towns*, Manchester 1969.
- Mizruchi, Mark S., *The American Corporate Network 1904–1974*, London 1982.
- Modell, J. & T. Hareven, "Urbanization and the Malleable Household. An Examination of Boarding and Lodging in American Families", *Journal of Marriage and the Family*, xxxv. 1973.
- Müller, Leos, *The Merchant Houses of Stockholm, c. 1640–1800. A Comparative Study of Early-Modern Entrepreneurial Behaviour*, Uppsala 1998.
- Myrdal, Janken, "Russinplockande och frimärkssamlande", *Alla de dagar som är livet*, Janken Myrdal (red.), Stockholm 1991.
- Myrman, Yngve, *Maktkampen på arbetsmarknaden 1905–1907. En studie av de icke-socialistiska arbetarna som faktor i arbetsgivarpolitiken*, Stockholm, 1973.
- Möller, Jens, *Godsen och den agrara revolutionen*, Lund 1989.
- Nilsson, Johan, "Glimtar från de första femton åren av mitt liv", *Limhamniana* 1989.
- Nilson, Tomas, *Framgång och vår herre. Industriellt företagande, social struktur och karriärmönster i två svenska städer: Borås och Örebro 1890–1920*, Göteborg 2004.
- Nilsson, Roddy, *Kontroll makt och omsorg*, Lund 2003.
- Norborg, Lars-Arne, *Sveriges historia under 1800- och 1900-talen. Svenska samhällsutveckling 1809–1986*, Stockholm 1988.
- Norrlid, Ingmar, "Kommunen som bolag? En studie i liberal rösträttspolitik före första världskriget", i *Scandia. Tidskrift för historisk forskning*, 36:1, Lund 1970.
- Odén, Birgitta, "Mikrohistoriens pris", *Leda vid livet. Fyra mikrohistoriska essäer om självmordets historia*, Birgitta Odén (red.), Lund 1998.
- Ohlander, Ann-Sofie, *Kvinnor, barn och arbete i Sverige 1850–1993*, SOU 1994:38.
- Olofsson, Gunnar, *Mellan klass och stat. Om arbetarrörelse, reformism och socialdemokrati*, Lund 1979.
- Olsson, Agda, "När bödetöserna kom till Limhamn", *Limhamniana* 1963.
- "I valmalsrock och sjömanströja", *Limhamniana* 1965.
- Olsson, Björn, *Tarkett 100: 1886–1986*, Ivan Petersson (red.), Stockholm 1986.
- Olsson Håkan, *Malmö-Limhamns järnväg 1889–1989. Sillabanan 100 år*, Malmö 1989.
- Olsson, Mats, *Storgodsdrift. Godsekonomi och arbetsorganisation i Skåne från dansk tid till mitten av 1800-talet*, Lund 2002.
- Olsson, Ulf, "Industrilandet", *Äventyret Sverige. En ekonomisk och social historia*, Birgitta Furuhausen (red.), Stockholm 1993.
- Ottosson, Jan, *Stabilitet och förändring i personliga nätverk. Gemensamma styrelseledamöter i bank och näringsliv 1903–1939*, Uppsala 1993.
- Ottosson, Mikael, *Sohlberg och surdegen. Sociala relationer på Kosta glasbruk 1820–1880*, Lund 1999.
- Palm, Irving, *Frikyrkorna, arbetarfrågan och klasskampen. Frikyrkorörelsens hållning till arbetarnas fackliga och politiska kamp åren kring sekelskiftet*, Uppsala 1982.
- Parsons, Talcott & Robert F. Bales, *Family, Socialization and Interaction Process*, Glencoe, Ill.: Free Press, cop. 1955.
- Perlestam, Anna Å. & Anette Wästberg, *Familjen – nätverk som social resurs. Om ogifta mödrar på Limhamn 1910*, opubl. uppsats inom kursen "Den lilla historien" Historievetenskap och lärande, Lärarutbildningen Malmö högskola ht 2005.
- Petersson, Olof (red.), *Maktbegreppet*, Stockholm 1987.
- *Makt: en sammanfattning av Maktutredningen*, Stockholm 1991.
- Petré, Rolf, "Limhamns förhistoria", *Limhamniana* 1959.

- Portelli, Alessandro, "What Makes Oral History Different?" *The Oral History Reader*, Robert Perks & Alistair Thomson (red.), London 1998.
- Portes, Alejandro. "Social Capital. Its Origins and Application in Modern Sociology", *Annual Reviews of Sociology* 1998, 24:1–24.
- Regnell, Gerhard, "Kalksten och kalkstensbrytning i Limhamn", *Limhamniana* 1959.
- Rosborn, Sven, "Studier i Hyllies äldre historia", *Limhamniana* 1982.
- Roy, William G., "Interlocking Directorates and the Corporate Revolution", *Science History*, vol. 7 nr 2, 1983.
- Rönnow, Sixten., *AB Skånska cementgjuteriet 1887–1947. Historik utgiven med anledning av bolagets 60-årsjubileum*, Stockholm 1947.
- Sabeau, David Warren, *Property, Production, and Family in Neckarhausen, 1700–1870*, Cambridge 1990.
- Salemförsamlingen i Limhamn 1895–1920, Malmö 1920.
- Schiller, Bernt, *Storstrejken 1909. Förhistoria och orsaker*, Göteborg 1967.
- Schlyter, Herman, "Kyrka och väckelse i Malmö 1820–1920", *Motsättning och samverkan. Nya bidrag till Malmö historia. Festskrift till Einar Bager på 100-årsdagen 19 april 1987*, Malmö 1987.
- Schön, Lennart, *En modern svensk ekonomisk historia. Tillväxt och omvandling under två sekel*, Stockholm 2000.
- Scott, Joan W., "Experience", *Feminists Theorize the Political*, Judith Butler och Joan W. Scott (red.), New York & London 1992.
- "Genus – en användbar kategori i historisk analys" (1988), i *Genushistoria. En historiografisk exposé*, Christina Carlsson Wetterberg & Anna Jansdotter (red.), Lund 2004.
- Scott, John, "Theoretical Framework and Research Design", *Networks of Corporate Power*, Frans M. Stokman, Rolf Ziegler & John Scott (Red.) Cambridge 1985.
- *Social Network Analysis*, London 1991.
- *Power*, Cambridge 2001.
- Simonsson, Örjan, *Den lokala scenen. Törstuna härad som lokalsamhälle under 1600-talet*, Uppsala 1999.
- Sjöblad, Christina, *Min vandring dag för dag: kvinnors dagböcker från 1700-talet*, Stockholm 1997.
- Sjögren, Mikael, *Fattigvård och folkuppföstran. Liberal fattigvårdspolitik 1903–1918*, Stockholm 1997.
- Skarin-Frykman, Birgitta, *Arbetarkultur. Göteborg 1890*, Göteborg 1990.
- Smith, Anthony D., *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford 1988.
- Stenlås, Niklas, *Den inre kretsen. Den svenska ekonomiska elitens inflytande över partipolitik och opinionsbildning 1940–1949*, Lund 1998.
- Stjernström, Gustaf, *Limhamn. Dess industriella och sociala utveckling*, Stockholm 1906–1907.
- Stråth, Bo, *Varusarbetare i två varvsstäder. En historisk studie av verkstadsklubbarna vid varven i Göteborg och Malmö*, 1982.
- Strömberg, Kenneth, *Vi och dom i rörelsen. Skötsamhet som strategi och identitet bland föreningsaktivisterna i Hovmanstorps kommun 1884–1930*, Växjö 2004.
- Ståhl, Bo R. & Bertil Persson, *Kulter, sekter samfund. En studie av religiösa minoriteter i Sverige*, Stockholm 1971.
- Ståhl, Margareta, *Vår fana är röd till färgen. Fanor som medium för visuell kommunikation under arbetarrörelsens genombrottsstid i Sverige fram till 1890*, Linköping 1999.
- Svanberg, Mikael, *Företagsamhet föder framgång. Yrkeskarriärer och sociala nätverk bland företagarna i Sundsvall 1850–1900*, Umeå 1999.

- Svenska aktiebolag och enskilda banker. Handbok för affärsvärlden*, Karl Key-Åberg (red.), Stockholm årg. 1900, 1906 & 1912.
- Svenska grov- och fabriksarbetareförbundet avd. 60 Limhamn 1898–1948*, Minnesskrift, Arlöv 1948.
- Svenska män och kvinnor*, Stockholm 1944.
- Svenska forskning om demokrati offentlig förvaltning och folkrörelser. En kartläggning under perioden 1990–2003*, utförd av Vetenskapsrådet på regeringens uppdrag, 2003.
- Svensson, Inge, "Gamla kartor berättar", *Limhamniana* 1965.
- Svensson, Thommy, "Bruksinstitutioner och folkrörelser i Jonsered 1830–1980", *Boken om Jonsered. Samhälle och idrott*, Allingsås 1985.
- Svärd, Lydia, *Väckelserörelsernas folk i andra kammaren 1867–1911*, Stockholm 1954.
- Thompson, E.P., *The Making of the English Working Class*, Hammondsworth 1982.
- Thompson, Paul, *Det förgångnas röst*, Stockholm 1980.
- Thörnberg, E.H., *Folkrörelser och samhällsliv i Sverige*, Stockholm 1943.
- Tidström, Anders, *Resa i Halland, Skåne och Blekinge 1756*, utgiven av Martin Weibull, Lund 1891.
- Tilly, Charles, *From Mobilization to Revolution*, New York 1978.
- "Migration i Modern European History", i *Time, Space and Man. Essays on Microdemography*, J. Sundin & E. Söderlund (red.), Stockholm 1979.
- Tilly, Louise A. & Joan W. Scott, *Women Work and Family*, New York 1989.
- Tingsten, Herbert, *Den svenska socialdemokratins idéutveckling II*, Stockholm 1967.
- Uhlén, Axel, *Facklig kamp i Malmö under sju decennier*, Malmö 1949.
- Ulvros, Eva Helen, *Fruar och mamseller. Kvinnor i sydsvensk borgerlighet 1790–1870*, Stockholm 1996.
- Wahlquist, Vilhelm, *Sveriges frivilliga skytterörelse under åttio år 1860–1939*, Stockholm 1940.
- Weber, Max, "The economy and the arena of the arena of normative and de facto powers", i *Economy and Society*, G. Roth & C. Wittich (red.), New York 1968.
- "Politik som yrke", i *Vetenskap och politik*, Göteborg 1977.
- *Ekonomi och samhälle I*, Lund 1983.
- "De protestantiska sekterna och kapitalismens anda", *Kapitalismens uppkomst*, Hans L. Zetterberg (red.), Stockholm 1986.
- Wellman, Barry & Charles Wetherell, "Social network analysis of historical communities", i *The History of Family*, vol. 1/No. 1/1, 1996.
- Westerståhl, Jörgen, *Svensk fackföreningsrörelse: organisationsproblem, verksamhetsformer, förhållande till staten*, Stockholm 1945.
- Wetherell, Charles, "Historical Social Network Analysis", *International Review of Social History*, vol. 43 supplement 6 1998, Larry J. Griffin & Marcel van der Linden (red.).
- Wickström, Ingemar, "När Limhamn fick egen präst", *Limhamniana*, 1992.
- Vikström, Lotta, *Gendered Routes and Courses. The Socio-Spatial Mobility of Migrants in Nineteenth-Century Sundsvall, Sweden*, Umeå 2003.
- Willmott, P. & M. Young, *Family and Kinship in East London*, London 1957.
- Winberg, Christer, *Folkökning och proletarisering. Kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen*, Göteborg 1975.
- *Fabriksfolket. Textilindustrin i Mark och arbetarrörelsens genombrott*, Stockholm 1999.
- Wright, Erik, "Social Class", *Encyclopedia of Social Theory*. George Ritzer (red.). vol. 2. Thousand Oaks: Sage Reference, 2005. p 717–724. 2 vols.
- Wright, Mills C., *Den sociologiska visionen*, Lund 1985.

- Wråke, Lorens, "Limhamn för 70 år sedan", *Limhamniana*, 1969.
- Wällstedt, Jan, "Limhamns rederi AB", *Limhamniana* 1987.
- Wästberg, Per, *Ernst och Mimmi*, Stockholm 1964.
- Wählin, Vagn, "Omkring studiet af de folkelige bevaegelser: overvejelser vedr. folkrörelsesprojektet og Sven Lundkvist, Folkrörelserna i det svenska samhället 1850–1920, Uppsala 1977, og et forsøg til en kompletterende helhedsfortolkning", *Historisk tidskrift* 1979.
- Åberg, Alf, *Cement i hundra år. En krönika om Skånska Cementaktiebolaget. AB Cementa*, Malmö 1972.
- Åberg, Göran, *Emilie Petersen, Mormor på Herrestad, och hennes nätverk*, Växjö 2005.
- Åberg, Ingrid, *Förening och politik. Folkrörelsernas politiska aktivitet i Gävle under 1880-talet*, Uppsala 1975.
- Åberg, Martin, *Samförståndets tid. Konflikt, samarbete och nätverk i svensk lokalpolitik*, Lund 1998.
- Åberg, Martin, *En fråga om klass?*, Göteborg 1991, s. 39.
- Åmark, Klas, "Maktens lättgenomskinliga dimridåer", *Makt och moral, en vänbok till och med Klas Åmark*, Eva Blomberg, Björn Horgby & Lars Kvarnström (red.), Linköping 1998.
- Åkesson, Bert, 3 *Limhamns Folkets hus och 1 park*, Malmö 1997.
- Öhngren, Bo, *Folk i rörelse. Samhällsutveckling, flyttningsmönster och folkrörelser i Eskilstuna 1870–1900*, Uppsala 1974.
- Östberg, Kjell, *Byråkrati och reformism. En studie av svensk socialdemokratis politiska och sociala integrering fram till första världskriget*, Lund 1990.
- Österberg, Eva, "Rikshistoria och lokalhistoria, En fråga om centrum och periferi, central och perifert i historieforskningen?", *Studier i historisk metode*, 10, 1975.
- "Bönder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige. Konflikt – kompromiss – politisk kultur", *Scandia. Tidskrift för historisk forskning* band 55, 1989:1.
- "Kusinen från landet. Universiteten och lokalhistorien", ... *och fram träder landsbygdens människor... Studier i nordisk och smäländsk historia tillägnade Lars-Olof Larsson på 60-årsdagen den 15 november 1994*, Växjö 1994.
- "Underverk och vardagsliv", *Folk förr. Historiska essäer*, Stockholm 1995.

Bildförteckning

Kalkugnarna vid Hammarspark, 1904	83
Malmö-Limhamn järnväg AB:s styrelse år 1908, LIML.	93
Limhamns Hamn AB:s styrelse, år 1908, LIML.	93
Rederibolaget år 1908, LIML.	93
Disponent R.F. Berg, LIML.	95
Fiskargummor, Drottningtorget 1902, LIML.	109
Per Widerbergs fiskeritillsynsbricka, LIML.	114
Kyrkoherde Johannes Hallengren, LIML.	127
Limhamns Missionshus, före 1900., LIML.	130
Oskar Nilsson, 1910, LIML.	132
Avlossarelaget vid Skånska Cementaktiebolaget, cirka 1899, LIML.	153
Personal vid bindgarnsfabriken, sekelskiftet 1900, LIML.	157
IOGT-logen Limhamns borg, cirka 1902, LIML.	182
Limhamns Boll- och Idrottsförening, LBI, 1905, LIML.	193
Urania, 1914, LIML.	195
Förmän vid Skånska Cementaktiebolaget, 1906, LIML.	201
Kyrkogrottan, Limhamn. Sekelskiftet 1900, LIML.	209
Per Rosell, cirka 1910, LIML.	232
Kommunalfullmäktige i Limhamn, 1906, LIML.	240
Barnens dag 1906, LIML.	244
Sällskapet Herren Främst i Stockholm på 1860-talet, PRA.	265
Familjen Petersson-Holme vid Villa Högerud cirka 1900, PRA.	268
Familjen Olsson ca 1905, PRA.	283
Johanna Olsson i uniform, ca 1900, PRA.	333

